

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадший, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 7 (158)

2010 йил, июл

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www.jad.uz

МУНДАРИЖА

НАСР

Пауло КОЭЛЬО. Иблис ва Прим хоним. Роман.....	3
Эдуард Бульвер-ЛИТТОН. Помпеянинг сўнги кунлари. Роман.....	33
Фарҳод ЖИЛОН. Ҳикоя	77
✓ Антон Павлович ЧЕХОВ. Ҳикоялар	103

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Сожида СУЛАЙМОНОВА. Севгига эгаман бош	27
Хориждаги овозимиз. Саудия Арабистонидаги ўзбек шоирлари ижодидан ..	70

2010– БАРКАМОЛ АВЛОД ЙИЛИ

Мирпўлат МИРЗО. Комиллик сири	92
--	----

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Иосиф БРОДСКИЙ. Шоир масъулияти	122
--	-----

АДАБИЙ ҲАЁТ

Юлия ШИГАРЕВА. Ёлгонсиз умр	136
--	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Шаҳноза ФОИПОВА. Драмага кўчган мавзулар	139
Наргиза ШОАЛИЕВА. Янгилик излаган шоир	142

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

ШУКРУЛЛО. Мен – Мажнунман, шеърим сен – Лайли	116
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Муқаддас ТОЖИБОЕВА. «Девону луготит турк» нинг илк тадқиқотчиси	144
О.АБДУЛЛАЕВ, Қ. КУБАЕВ. Бадий ижод психологияси	146

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Сьюзен ФОКС. Самовий ахду паймон. Ишқий роман	150
--	-----

ТОШКЕНТ
ИЮЛ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Абдулла АРИПОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Анвар ЖАББОРОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Абдурахим МАННОНОВ
Аважон МАРАҲИМОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Баҳодир ХОДИЕВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ

Навбатчи муҳаррир Н. ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 7. 2010

ИНДЕКС 828. 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 11.08. 2010 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1440 нусха. 232 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© Жаҳон адабиёти, 2010 й.

Пауло КОЭЛЬО

Иблис ва Прим хоним

Роман

*Нозимлардан бири
Ундан сўради: Мурувватли Устоз!
Боқий умрга мушарраф бўлиш учун
не қилмоғим даркор? Исо унга деди: нега
мени Мурувватли атадинг? Фақат
Тангригина Мурувват соҳибидир.*

Лука “Инжил”и 18:18 - 19

Берта исмли кампир мана ўн беш йилдан бери ҳар куни эшиги олдида ўтиради. Вискос шаҳри одамлари қарияларнинг ўтмишни қўмсаб, ёшлигини хотирлашлари, деярли бу дунёга дахлдорлиги қолмаган бўлса-да, уни мушоҳада қилишни, қўшнилари билан нималарнидир гурунглашишни ёқтиришларини биладилар.

* * *

Бироқ Бертанинг кўча пойлаб ўтиришининг бошқа сабаблари бор эди. Уша куни эрталаб бир Мусофирнинг қир ёқалаб, шаҳарнинг ягона меҳмонхонаси томон оҳиста йўл олганини кўрган кампир, ниҳоят, ниятига етганини тушунди. Кутилаётган меҳмонни у бир неча бор ўзича тасаввур ҳам қилиб кўрганди, лекин Мусофир бошқача бўлиб чиқди: у яғири чиқиб кетган уст-бошда, соч-соқоли қиртишланмаган ҳолатда намоён бўлди.

Ва унга Иблис ҳамроҳлик қилаётганди.

“Раҳматли эрим ҳақ бўлиб чиқди, — деб ўйлади кампир, — бу ерда ўтирмаганимда борми, ҳеч ким бу воқеадан хабар топмаган бўларди”. У Мусофирни қирқ-эллик ёшлар чамасида деб тахмин қилди. “Навқирон экан”, — деб ўйлади у, кампирнинг бундай хулосага келганини фақат унинг ёшидагиларгина тушуниши мумкин. Бу ерларда узоқ муддат қолармикан, дея ўзидан сўради кампир. Унинг кичкина жомадонини кўриб, узоқ қолмаслигини тушунди. Балки Мусофир бу ерда бир кеча тунаб, эртаси йўлида давом этар? Бертага Мусофирнинг режаси қоронғу, шунингдек, қизиқ ҳам эмасди.

Нима бўлгандаям Бертанинг йиллар давомида кимдир келишини пойлаб ўтиргани зое кетмади, зеро, бу давр мобайнида шу ерда туғилиб-ўсганлиги сабаб, кўзлари кўникиб кетган манзара — атрофни ўраб турган залворли тоғлар гўзаллигини юракдан ҳис қилди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

Кутилганидек, Мусофир меҳмонхонада тўхтади. Берта кутилмаган меҳмон ҳақида Руҳоний ота билан гаплашиб кўрмоқчи ҳам бўлди, бироқ уни мутлақ эси оғибди, деб ўйламаслиги учун қароридан воз кечди.

Нима ҳам дердик, бу ёғини кутиш лозим. Иблиснинг одамзотни балогардон қилишига кўп фурсат керакмас: бўҳрону тўфонлар, кўчкилар бир зумда икки юз йиллик дарахтларни таг-туғи билан қўпориб ташлаши мумкин.

Шунда кампир бир нарсани англаб етди: Вискосга қадам қўйган Ёвузликдан деярли ҳеч нарса ўзгармади. Иблис келиб-кетиши мумкин, унинг ташрифидан кимнингдир азият чекиши шарт эмас. Улар тинимсиз дунё кезадилар: баъзида шунчаки нималар содир бўлаётганини билиш, гоҳида иймонли инсонларни имтиҳон қилиш учун. Лекин Иблислар жуда ўзгарувчан бўлишади, кучли рақиблар билан курашиш учун иштиёқи ортиб, мантиқсиз қарорлар қабул қиладилар.

Берта бу ерларда арзигулик нарсанинг ўзи йўқлиги боис, Вискос меҳмонни бир кундан ортиқ ўзига ром этолмайди, зулмат Хукмдорини эса ўйламаса ҳам бўлади, деган тахминга келди.

Кампир ўзини чалғитмоқчи ҳам бўлди, лекин Мусофир унинг миясига қаттиқ ўрнашиб қолганди. Мусаффо ва тиниқ осмон бир зумда қовоғини солди.

“Бунинг ажабланарли ери йўқ, — деб ўйлади Берта, — бу фаслда ҳаво доим шундай айниб туради”. Мусофир келиши билан ҳавонинг ўзгариб қолгани —шунчаки тасодиф.

Кампир момагулдурак овозини эшитди, кетидан осмон уч марта гумбуради.

Бир томондан, бу ёмғирдан дарак бўлса, иккинчидан, бу — Вискосда кенг ёйилган бидъатга кўра, бефарқлик, иймонсизлик ботқоғига ботиб қолган одамлардан ғазабланган Тангрининг акс-садоси эди.

“Бирор чорасини қилмасам бўлмайди, ниҳоят, мен кутган инсон келди-ку, ахир”.

У бир неча дақиқа атрофга қулоқ солди: намчил булутлар шаҳарни қоплаган, лекин осмон энди гумбурамасди.

Берта собиқ католик бўлишига қарамасдан, табиатан меҳрибон инсон эди, бидъат ва хурофотларга ишонмас, илдизлари қадим келтлар тамаддунига боғлиқ ҳамсояларининг уйдирмаларига-ку мутлақо қулоқ солмайди.

“Момагулдирак табиат ҳодисаси, агар Тангри инсонларга ишора бермоқчи бўлса, бошқа соддароқ йўлини топган бўларди”.

Кампир шунга ўйлар экан, яқиндан момагулдирак товуши яна эшитилди. У ёмғирдан ивиб кетмаслик учун курсисини олди-да, уйига кириб кетди. Лекин қандайдир нотаниш кўрқув юрагини титратди.

“Нима қилсам экан?”

На ўзига, на Вискосга, энг муҳими, Тангрига ёрдам беролмаслигига кўзи етган кампир Мусофирнинг тезроқ кетишини хоҳлади. Керак бўлса, кўмак учун Тангри кампирни эмас, ёшроқ кимсани танлаши мумкин.

Буларнинг барчаси — қуруқ гаплар: вақт ўтказиш учун эри шундай уйдирмаларни ўйлаб топган.

Лекин Берта Иблисни кўрганди — бу ҳақда шубҳа қилмасаям бўлади. Иблис сайёҳ кийимидаги инсон қиёфасида намоён бўлганди.

* * *

Меҳмонхона биносидан озиқ-овқат растаси, маҳаллий таомлар дўкони ва об-ҳаво ёки ҳозирги ёшларнинг қишлоқ ҳаётига қизиқмаслиги борасида гап кетадиган бар ўрин олганди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Тўққиз ой — қиш, қолгани — сургун”, дейишади маҳаллий халқ. Зеро, улар мана шу тўқсон кун ичида ерни шудгор қилиш, экин экиш, ҳосилни етиштириш, пичан ҳозирлаш, сурувдаги қўйларнинг жуни-ни қирқишга улгуришлари керак бўлади.

* * *

Маҳаллий аҳоли дунёда тенги йўқ маконда яшаётганликларини билишар, лекин ушбу тоғлар бағрида асрлар давомида деҳқончилик ва чўпонлик қилиб келган аждодларининг сўнгги авлоди эканликларини тан олгилари келмасди.

Эртами-кеч бу ўлкада ҳам машиналар пайдо бўлади, чорва алоҳида озуқалар билан бу ерлардан олисда боқилади, қайсидир йирик хориж фирмаси шаҳарга эга чиқиб, уни тоғ чанғиси оромгоҳига айлантиради.

Атрофдаги кўп шаҳарчаларнинг қисмати шу зайлда барҳам топган, фақат Вискосина бунга қарши курашиб келарди. Эҳтимол, бунга ўзлик-ни сақлаш лозимлиги борасида аждодларининг қолдирган ўғитлари, одамларда улар хотираси олдидаги бурчнинг юксаклиги сабабдир.

Мусофир диққат билан қайдномани тўлдирди. Одамлар барибир унинг Лотин Америкасининг қайсидир давлатидан келганини пай-қайдилар, шунинг учун Мусофир ватанини “Аргентина” деб кўрсатди. Чунки унга мазкур мамлакатнинг футбол жамоаси жуда ёқарди. Жанубий Америкада ҳурмат юзасидан кўча ва майдонларга қўшни давлатлар номи берилишини эслаб, “уй манзили” деган бўлимга “Колумбия кўчаси” деб ёзиб қўйди. Ўзини эса ўтган асрда яшаб ўтган қайсидир бир террорчи номи билан атади.

Орадан икки соат ўтар-ўтмас Вискосининг 281 нафар одами асли аргентиналик, Буэнос-Айрес шаҳрининг Колумбия кўчасида истиқомат қилувчи Карлос исмли мусофир келганидан хабар топди.

Кичкина шаҳарларнинг устунлиги ҳам мана шунда — ҳеч қандай уринишсиз бир зумда ҳаммага маълум бўласан киши.

Мусофир ҳам айнан шунини кўзлаганди. У хонасига кўтарилиб, жомадонини очди. Ундан қандайдир уст-бошлар, устара, қўшимча пойабзал, шамоллашга қарши витаминлар, қоралаб юрган қалин ёндафтары ва ҳар бири икки килоча келадиган ўн бир дона олтин ёмбисини чиқарди. Зўриққани, оғир юкдан ҳолсизлангани, Вискосда яшовчи 281 нафар инсонга ишонса бўлишига қарамасдан, у барибир эшикка курсини тираб қўйди ва шу заҳоти уйқуга кетди.

Эрталаб Мусофир қаҳва ичди, хизматкорга кийимини ювиш учун берди, олтин қўймаларни қайтадан жомадонига жойлаб, қишлоқнинг шимол тарафидаги тоғлар томон йўл олди. Йўл-йўлакай уни қизиқиш билан кузатиб ўтирган кампирга кўзи тушди.

Мусофир ўрмонга кираётиб, ҳашорот ва қушларнинг товуши, яланғоч шоҳларни тебратаётган шамол гувуллашига бироз кўникиб олиш учун тўхтади. Бу ерда уни кимдир зимдан кузатиши мумкинлиги боис у бир соатлар чамаси ҳеч нарсага уринмай вақт ўтказди.

Қўшниларига келгинди ҳақида бирор миш-миш етказмоқчи бўлган номаълум кузатувчининг ҳафсаласини пир қилган Мусофир “У” шаклини эслатувчи харсангтош тагига чуқурча қазиб, қўймалардан бирини кўмиб қўйди. Яна хиёл тепаликка кўтарилиб, ўзини гўё табиат сеҳридан баҳра олаётгандек кўрсатиб, бир соатлар чамаси дам олиб ўтирди ва иккинчи харсангтошга кўзи тушди. У бургутга ўхшарди. Мусофир у ерга қолган олтин ёмбиларини яшириб қўйди.

У ортга қайтаётиб, бир қизга кўзи тушибди. Қиз муз эришидан пайдо бўладиган жилғаларнинг бири олдида қўлига китоб билан ўтирарди. Кимдир яқинлашаётганини сезган қиз китобдан бошини кўтарди ва Мусофирни кўргач, яна мутолаа қилишда давом этди. Қизнинг онаси бегоналар билан гаплашиш одобдан эмаслигини уятарганди, шубҳасиз.

— Бироқ, бегона юртлардан келган Мусофир нега бу ерликлар билан танишмаслиги керак экан? Бунга ўзини ҳақти билган Мусофир қизга яқинроқ келиб, деди:

— Хайрли кун! Мавсумга қарамасдан кўнрақ исиб кетибди.

Қиз жимгина бош силкиди.

— Сенга бир нарсани кўрсатмоқчиман. — сўзини давом эттирди Мусофир.

Қиз одоб доирасида китобни қўйиб, қўлини қўзди ва ўзини танитди:

— Исмим Шантал. Кечалари сиз кўнган меҳмонхона барида ишлайман. Кечки таомга тушмаганингизга ҳайрон бўлувдим. Ахир меҳмонхона нафақат хона беришдан, балки у ердаги истеъмоллардан ҳам фойда топади. Исмингиз — Карлос, Аргентинадан келгансиз. Колумбия кўчасида турасиз. Бутун шаҳар аҳли бундан хабардор. Чунки ов мавсумида келган сайёҳлар барчанинг диққатини ўзига тортади. Ёшингиз чамаси элликда, сочларингизга оқ оралаган. Афти-ангорингиздан бошдан кўп савдолар ўтказганингиз кўриниб турибди. Таклифингизга келсак... Ташаккур. Турган гап, Вискос атрофини беш кўлдек биламан. Шунинг учун сиз эмас, мен сизга бирор нарсани кўрсатишим мумкин. Афтидан банд кўринасиз?

— Мен 52 ёшдаман. Исмим Карлос, қайдномадаги ёзувларга келсак — ҳаммаси ёлғон.

Шантал нима дейишни билмай гангиб қолди.

Мусофир давом этди:

— Мен сенга Вискоснинг диққатга сазовор жойларини эмас, ҳали умринг давомида кўрмаган бир нарсани кўрсатмоқчиман.

Шантал бир неча бор матбуотда нотаниш кимсалар билан ўрмонда сайр қилган қизларнинг бедарак йўқолгани ҳақида ўқиганди. Тезда қиз вужудини кўрқув эгаллади, лекин сал ўтмасдан саргузашт иштиёқи устун келди. Гарчи, у ҳақдаги маълумотлар уйдирма бўлса-да, бу инсон ёмонлик қилишга ботинолмайди. Ахир қиз Вискосни беш кўлдек билишини айтди-ку.

— Унда ким бўласиз? — сўради қиз, — менга айтганларингиз рост бўлса, у ҳолда ҳозироқ полиция маҳкамасига кўнғироқ қилиб, сизни қўлга олишларига ёрдам беришим мумкин. Буни кутмаганмидингиз?

— Барча саволларингга жавоб беришга ваъда бераман. Лекин, дастлаб мен билан бирга юр. У ер узоқ эмас, пиёда беш дақиқали йўл.

Қалбидаги кўрқув қандайдир иштиёқ билан уйқаш бўлиб кетганини ҳис қилган қиз китобини ёпди, ўрнидан туриб, нотаниш одам ортидан йўл олди.

Шантал ўзини навбатдаги дилхиралик, умидсизлик кутаётганига шубҳа қилмасди. Чунки, ушалмас муҳаббатни ваъда қилувчи учрашувлар одатда мана шундай бошланади.

Мусофир қизни “У” шаклини эслатувчи харсангтошга олиб борди, яқиндагина кўмилган дўнгупроқни кўрсатиб, бу ерга нима кўмилганини билиши учун қазишини илтимос қилди.

— Қўлларимни, кўйлагимни ифлос қиламан ахир, — деди қиз.

Мусофир ерда ётган шохни синдириб, қиз қўлига тутқазди. Қиз дастлаб ҳайрон бўлди, кейин тортинмай ерни қазий бошлади. Беш дақиқалардан сўнг лой, чанг ёпишган сариқ нарсага дуч келди.

— Олтинга ўхшайди, — деди Шантал.

— Бу ҳақиқий олтин, менинг олтиним, энди уни қайта кўмиб қўй.

Шантал бўйсунди. Мусофир қизни бошқа хазина олдига етаклаб келди. У яна ерни қазиди. Бу гал олтин қўймаларнинг кўплигидан қиз ҳайратга тушди.

— Булар ҳам олтин, булар ҳам менга тегишли.

Шантал чоҳни кўймоқчи бўлганда Мусофир уни тўхтатди. Кейин тамаки тутатиб, тошга ўтирди, узоқларга тикилди.

— Буларни нега менга кўрсатдингиз, — сўради қиз Мусофирдан. Мусофир жим ўтирарди. — Кимсиз, ўзи? Вискосда нима йўқотгансиз? Менга нега олтинларни кўрсатдингиз? Наҳотки, буни ҳаммага айтиб беришимни билмасангиз?

— Жуда кўп саволлар бердинг, — деди Мусофир кўзларини тоғлардан узмай ва гўё Шантал борлигини мутлоқ унутгандай. — Бировларга айтиб беришингга келсак... Менга айнан шунинг ўзи керак.

— Бу ерга сиз билан келсам, берган саволларимга жавоб бераман, деб ваъда қилгандингиз.

— Энг аввало, ваъдаларга ишониш керакмас. Дунёда ваъдаларнинг тури кўп - бойлик, кўнгиларни қайғудан ҳалос қилиш, қабргача муҳаббат — кўп нарсани ваъда қиладилар. Тўғри келганини ўйламай-нетмай ваъда қилувчилар бор, шунингдек, иккинчи тоифага мансуб кимсалар ҳам мавжуд — улар яхшироқ кун кўриш илинжида ҳар қандай қуруқ ваъдаларга ишонишга шай турадилар. Сен ўшаларнинг бирисан. Ваъдалар билан ўзгаларни лақиллатган одам, охир-оқибат заиф ва мўрт кимсага айланади, шунингдек, ишонувчиларнинг қисмати ҳам шу зайл тамом бўлади.

Мусофир атайин ҳамма нарсани чигаллаштирди, зеро, бутун ҳаёти-ни издан чиқариб юборган ўша кунги воқеа — ҳақиқатни эмас, ёлғонни тан олишга мажбур қилганини гапира бошлади. Буларни тушунтириш учун у қиз тилида гапириши лозим эди.

Бироқ Шантал унинг нималар демоқчи бўлганини тушунди. Ёши ўтиб қолган барча эркаклар каби Мусофир ҳам навниҳол қиз кучоғига киришни мўлжаллаётганди. Кўпчилик каби у ҳам ҳамма нарсани пулга сотиб олса бўлади, деб ўйларди.

Келгинди сайёҳлар қатори Мусофир ҳам бу ерлик қизларнинг содда ва гўл бўлиши, бу хилват ўлкани эртами-кеч ташлаб кетиш ниятида ҳар қандай таклифга рози бўлишларига ишонарди.

Мусофир бу ёш жувонни йўлдан уришга уринаётганларнинг биринчиси ҳам, охиргиси ҳам эмасди. Шантални фақат бир нарса ҳавотирга солди, бу — Мусофирнинг мислсиз бойлик ваъдаси. Қиз ўз қадрининг бу қадар баланд бўлишини тасаввур қилмаганди. Таклиф бир пайтнинг ўзида қизни мойдек эритди, ҳам дилига қутқу солди.

— Қуруқ ваъдаларга ишонадиган қизалоқ эмасман, — деди қиз бироз вақтдан ютиш учун.

— Шунга қарамасдан — ишондинг.

— Янглишяпсиз; мен жаннатда яшаётганимни биламан, шунингдек, Инжилни ҳам ўқиганман. Борига шукр қилмаган Момо Ҳаво хатосини такрорламайман.

Аслида қиз ёлғон гапирганди. Аслида унинг ичини Мусофир менадан айниб қолмасмикан, деган ҳавотир тирнарди.

Асли Мусофирни тузоққа туширган ҳам қизнинг ўзи эди. Мусофир қайтганда албатта дуч келадиган жойни танлаган Шантал тасодифий учрашувни уюштирганди. Қиз бу ерларни тарк этиб, кимгадир кўнглини ёриш, бир неча кун ширин орзу-хаёллар уммонига фарқ бўлиш

учун ҳам шундай қилганди. Энди эса умрнинг оқар сувдек ўтиб кетаётганини кўриб, қиз Вискосни тарк этиш учун кўнглига ёқмаган ҳар қандай инсонга розилик беришга тайёр эди.

Шантал пайти келиб бундай инсонни севиб қолишига ишонарди. Зеро, кўп нарсаларга эришиш учун вақт керак, муҳаббат ҳам бундан мустасно эмас!

Мусофир қизнинг хаёлини бўлди:

— Биз жаннатда яшайпмизми ё жаҳаннамда? Шунини тушунмоқчиман.

Курбон тузоққа тушганди.

— Албатта жаннатда. Лекин у ҳам бир куни жонга тегади.

Бу бир синов эди. Шанталнинг сўзлари куйидаги маънони англатарди: “Мен — эркин одамман, кунингизга яраб қолишим мумкин.” Энди Мусофир “жаннат сенинг ҳам кўнглингга тегдими?” дея сўраши лозим.

— Жаннат сенинг ҳам кўнглингга тегдими? — деб сўради Мусофир.

Ана энди Шантал хушёр бўлиши, ўлжани ҳуркитиб қўймаслиги керак.

— Ўзим ҳам билмайман. Баъзида жонимга теккандек туюлади, баъзан Вискосдан йироқда яшолмасам керак, деб ўйлайман.

Навбатдаги қадам: ўзингни мутлоқ бефарқ кўрсатишинг керак.

— Ҳолбуки, олтинлар ҳақида гапиришни истамаётган экансиз, нима ҳам дердим, мароқли сайр учун раҳмат. Жойимга бориб, мутоаалада давом этаман. Яна бир бор ташаккур.

— Бир дақиқа!

— Хўш?!

— Турган гап олтинлар ҳақида гапириб бераман, йўқса, сени нега бу ерга бошлаб келдим?

Айшу-ишрат, пул, ҳокимият... — қизнинг бу нарсаларга ақли етарди.

Лекин Шантал ўзини гўё ажойиб кашфиётлар бўсағасида тургандек кўрсатди. Қизиқ, эркаклар ўз устунлигини кўрсатишни хуш кўрадилар, бироқ кўпинча уларнинг хатти-ҳаракатини олдиндан пайқаб олиш қийин эмас.

— Сиз тажрибали, ҳаётда кўп нарсаларни кўрган одамга ўхшайсиз. Балки менга ҳам ўргатарсиз?

Мана буни қойилмақом тузоқ деса бўлади: қондаларнинг энг муҳими — ўлжани ҳуркитмаслик учун уни эркин қўйиш, патини силаш лозим! — Фақат қизиқ одатингиз бор экан: оддий саволга бир нималар ваъдалар қилиб, қандай яшаш лозимлиги ҳақида узундан-узоқ маърузалар ўқияпсиз. Кимсиз ва бу ерларда нима қилиб юрганингизни айтсангиз бас, жон деб шу ерда қоламан.

Бунгача олис тоғларни кузатиб турган Мусофир энди нигоҳини қизга қадади. Йиллар давомида турфа одамларга дуч келгани учун Шанталнинг нималарни ўйлаётгани унга кундек равшан эди. Шанталнинг малоҳату ёшлик ишвасидан бойдаланиб, нотаниш кўнглини овламоқчи бўлгани каби эркак ҳам ўз бойлигини кўз-кўз қилиб, илантириш пайида бўлганини қиз англаётгандир, деган ўйга борди Мусофир.

— Демак, мен кимман? Дейлик, анчадан бери бир ҳақиқатни англамоқчи бўлган инсонман. Назарий жиҳатдан уни англаб етдим, лекин амалда қўллашга имкон бўлмади.

— Бу қандай Ҳақиқат экан?

— Инсон табиатига боғлиқ Ҳақиқат. Шунинг англадимки, шайдолик олдида нафсимизни ҳечам тиёлмаймиз. Курраи заминдаги ҳар бир инсон маълум шароитда Ёвузлик қилишга мойил.

– Мен эса...

– Сенинг ёки менинг фикрим, нималарга ишонишимиз ҳақида гап кетаётгани йўқ. Менинг ғоям тўғрими ё нотўғри – гап мана шунда. Кимлигимни билмоқчи эдинг, шундайми? Мен – ўта бадавлат ва номдор бир саноатчиман. Қўл остимда минглаб одамлар ишлаган, керак бўлса уларга мурувват кўрсатганман, керак бўлмаганда аксини қилганман.

Мен – ўз ҳаётида одамлар тушларида ҳам кўролмайдиган чексиз ҳузур ва ютуқларга эришган одамман. Мен – оила ташвишлари гаминада – жаннатни, жаннат эркинлигидан баҳраманд бўлолмай – жаҳаннамни ҳис қилган инсонман. Мен – бир умр яхшилик ва ёмонлик қилиб келган одамман. Ўйлайманки, ҳеч ким менчалик ҳаёт мазмунини тушунтириб беришга қодир эмас. Шунинг учун ҳам шу ерданман. Ҳатто, ҳозир қандай савол беришингни ҳам биламан.

Бу гаплардан гангиб қолган Шантал тезда ўзини ўнглашга уринди.

– Нега менга олтинларни кўрсатдингиз, деб сўрашимни кутяпсиз, шундайми? Аслида бадавлат ва машҳур корчалон Вискосда нима қилаётганини билмоқчиман, холос. Ахир, бундай инсон китобларни ва рақлаб, университетда ўқиб ёки бирор файласуф билан суҳбатлашиб ҳам ўз саволларига жавоб топса бўлади-ку.

Мусофирга Шанталнинг зийраклиги ёқиб тушди. Жудаям зўр. Демак, у ҳар қачонгидек тўғри қарорга қелган.

– Вискосга келишимдан мақсад – битта режам бор. Бир замонлар театрда Дюрренмат пьесасини кўрганман. Эҳтимол, уни сен ҳам биларсан?

Бу қизни чалғитиб йиқитишнинг бир йўли эди: унинг мазкур асар муаллифини билмаслиги кундек равшан. Лекин Шантал ўзини ким ҳақида гап кетаётганини билгандек тутди.

– Кейин-чи, – деди қиз юзаки жўнлик билан.

– Бу драматургни билишингдан хурсандман, лекин ижозатинг билан айнан қайси пьеса ҳақида гап кетаётганига урғу берсам.

Мусофир манманликдан чекиниб, ёлғончиларга хос қатъият билан айтажак ҳар бир сўзини тарозига солиб кўрди. – Воқеа кичик бир шаҳарда содир бўлади. Бу ерга қачонлардир ташлаб кетган одамни хўрлаш ва янчиб ташлаш учун бир хоним ташриф буюради. Хонимнинг турмушга чиқиши, бойиб кетишга бўлган ҳаракатлари замирида фақат бир мақсад ётарди: у ҳам бўлса илк муҳаббатидан қасос олиш.

“Мана шунда мен ўз ўйинимни бошладим – бутун дунёдан узилиб қолган, одамлари раҳм-шафқатли, ҳаётдан қувонадиган, осуда умргузаронлик қилувчи хилват жойга келишга қарор қилдим. Мақсадим – уларни илоҳий қоидаларни бузишга мажбур қилиш эди”.

Шантал Мусофирдан юз буриб, тоғларга боқди. У Дюрренматни билмаслигини бирпасда пайқади. Қиз диндан беҳабар эди, ундаги қоидаларни ҳам билмасди. Ишқилиб, Мусофир Инжилдаги қоидаларни сўраб қолмасмикан? Шантални айнан мана шу ўйлар хавотирга солди.

– Ҳамшаҳарларинг тўғрисўз одамлар, – дея сўзида давом этди Мусофир. – Бир сўз билан айтганда сенга олис шаҳарлардаги қизларнинг мустақил бўлиб, бу ерлардан кетиши, дунёни кезишга бўлган орзуларини амалга оширувчи – олтинни кўрсатдим. Олтин шу ерда қолади. Сен эса уни менга тегишли эканини билатуриб, уни олиб кетишинг ҳам мумкин. Агар шундай қилсанг “ўғирлик қилма”, деган илоҳий қоидани бузган бўласан.

Қиз Мусофирга боқди.

— Қолган ўнта олтин ёмбисига келсак, бу билан Вискос аҳли бир умр қора терга ботмасдан фароғатда яшаши мумкин, — деб сўзини давом эттирди Мусофир, — сендан олтинларни кўммасликни сўрадим, чунки уларни фақат ўзим биладиган бошқа жойга кўмиб қўймоқчиман. Шаҳарга қайтгач, олтинларни кўрганингни, уларни одамларга бермоқчи эканимни айтишингни хоҳлайман. Лекин бунинг бир бадалли бўлади — одамлар ҳатто хаёлигаям келтирмаган бир ишни қилишга мажбур бўладилар.

— Масалан?

— Мисол келтириб ўтирмайман. Мен уларнинг “беғуноҳни ўлдирма” деган илоҳий қоидани бузишларини истайман.

— Нима дедингиз? — Шантал сал бўлса қичқириб юборай деди.

— Эшитганинг. Мен уларнинг жиноят қилишини хоҳлайман.

Шунда Мусофир қизнинг асабийлашганини кўрди. Шантал гап туғамасидан кетиб қолиши ҳам мумкин, шу сабаб Мусофир режасини тезроқ тушунтиришга киришди:

— Уларга бир ҳафта муҳлат бераман. Еттинчи кун ботишдан олдин Вискос аҳлидан — хоҳ у мункиллаб қолган қария бўлсин, хоҳ бедаво касал ёки фақат ташвиш келтирувчи телба бўлсин — кимдир ўлдирилиши керак. Ана шунда шаҳрингизга ушбу олтинларни топшираман ва ҳар биримиз маълум даражада Ёвузликка мойилмиз, деган сўнги хулосага келаман. Борди-ю, олтинларни ўғирласанг, ўйлайманки, Вискос аҳлининг бунга қўли бормайди ёки бунинг акси бўлиб чиқади, у ҳолда дунёда нотавон ва яхши одамлар борлигига амин бўламан. Бироқ бу одамларни қийин аҳволга солиб қўяди, зеро, олдиндаги маънавий жангнинг интиҳоси номаълум. Бу жангда у томон ё бу томон зафар қучиши мумкин. Ўзинг Худо, Рухлар ҳаёти, Фаришта ва Иблислар ўртасидаги азалий жангларга ишонасанми?

Шантал чурқ этмади. Мусофир таваккал қилаётганини тушунди, ноўрин берилган саволдан қиз кетиб қолиши мумкин.

Киноялар етарли, энди мақсадга кўчиш керак.

— Ўн битга олтин қуймалари билан Вискосни тарк этишимга тўғри келса, у ҳолда мен билган, ишонган нарсаларнинг ҳаммаси ёлғон бўлиб чиқади. Истамаган жавобни олгандан кўра, мен учун ўлим афзал, чунки дунёда Ёвузлик чуқурроқ илдиз отган, деган ишонч билан яшаш менга осонроқ бўларди.

“Мен аввалгидек қайғу-изтироблар гирдобида яшардим, лекин бошқалар ҳам сендек қийналганларида оғриқларга бардош бериш осонроқ кечади. Борди-ю, фақат айрим сдамларгина оғир фожиаларни бошдан ўтказишга маҳқум этилган бўлса, у ҳолда Парвардигор яратган бу оламга нимадир бўлган”.

Шанталнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Лекин у бор кучини йиғиб, ўзини ўнглади.

— Нега бунга ўйлаб топдингиз? Нега айнан менинг шаҳримни танладингиз?

— Гап сен ёки сенинг шаҳринг ҳақида кетаётгани йўқ: мен фақат ўзимни ўйлаяпман, бир инсон қисмати — бутун инсоният қисмати-дир. Аслида яхшимизми ё ёмон, шуни билмоқчиман. Агар яхши бўлсак, у ҳолда Худо — адолатпеша ва барча нохуш қилмишларимни кечиради: мени ҳалок қилмоқчи бўлганларга ёмонлик тилаганимни, ҳаётимнинг энг муҳим дақиқаларида қилган нотўғри қароримни ва ниҳоят, бундан беш дақиқа олдин сенга қилган таклифимни — барчасини кечиради. Чунки унинг ўзи мени шундай йўл тутишга мажбур қилди.

“Агар бизлар ёмон бўлсак, у ҳолда кўнгил нимани истаса, шуни қилиш мумкин, демак, мен нотўғри йўл тутмаганман, унда қисматимиз аён. Инсоннинг ҳаётдаги ўй-фикр, хатти-ҳаракатлари боқий дунёдаги жаҳаннамдан қутқариб қолабмайди”.

Шантал кетмасидан Мусофир кўшимча қилди:

– Эҳтимол, мен билан ҳамкорлик қилишни истамасан. Унда Вискосга ёрдам бериш имкониятини берганим, сен эса уни рад қилганинг ҳақида ҳаммага гапириб бераман. Сенга нимани таклиф қилган бўлсам, уларгаям шуни таклиф қиламан. Борди-ю, улар кимнидир ўлдиришга жазм қилсалар, аниққи, бу одам — сен бўласан.

Вискосликлар тез орада меҳмоннинг одатларини билиб олдилар: у сахар уйғониб, аччиқ қаҳва ичади, келганининг иккинчи куниданоқ тинмай ёғаётган ёмғирни писанд қилмай теварак-атрофда изғиб юради.

Мусофир ҳечам тушлик қилмас, чошгоҳдан сўнг меҳмонхонага қайтиб, хонасини ичидан беркитиб оларди. Одамлар тахминича — бу пайт у ётиб ухларди.

* * *

Шом пайти Мусофир яна сайр қилмоқчи бўлди. Бу гал у шаҳар теварагини айланишни ният қилди. У одатда биринчи бўлиб ресторанга кирар, нархини ҳам суриштирмай энг тансиқ таомларни танлар, зўр винога буюртма берарди. “Энг зўри” дегани доимо энг киммат баҳоси дегани эмас. Кейин тамаки тутатганча барга ўтарди. Бу ерда у маҳаллий “кунда-шунда”лар билан дўстона суҳбатлашарди.

Мусофир бу ўлка ўтмиши, авваллари Вискосда кимлар яшагани (бу шаҳар бугунгидан катгароқ бўлган, ҳозир бор-йўги уч кўча охиридаги вайроналар бунга гувоҳлик берарди), шаҳарликларнинг ўзига хос урф-одатлари, афсонаю бидъатлари, чорвачилик ва миришкорлик борасидаги янгиликларини мароқ билан тингларди.

Суҳбат навбати Мусофирга келганда, унинг гапларида чалкашлик, қарама-қаршилиқлар бўй кўрсатди: гоҳ у денгизчи бўлганини айтса, гоҳи қурол заводларини бошқарганини тилга олди. Охир-оқибат бу ишлардан қўл силтаб, Тангрини англаш мақсадида монастирга қамалиб олганини сўзлаб берди.

Бардан тарқалган одамлар Мусофирнинг гаплари ростми ё уйдирма — шулар ҳақида баҳс юритдилар. Шаҳар Ҳокими инсон ҳаётда турли соҳаларда ишлаган бўлса, бунинг ажабланарли жойи йўқлигини таъкидлади. Бироқ Вискос одамлари уларни нима кўтаётганлигини болалигиданоқ билардилар. Рухоний ота бошқача фикрда эди. У Мусофирни ҳаётда адашгани сабаб, ўзлигини англаш учун бу ўлкага келган, деб ўйлади.

Лекин улар бир нарсага амин эдилар: “Мусофир бу ерда бир ҳафтадан ортиқ туролмайди”.

Меҳмонхона соҳибасининг айтишича, меҳмон аэропортга кўнғироқ қилиб, учиб кетиш кунини тасдиқлаган. Шуниси қизикки, у Жанубий Америкага эмас, Африкага йўл олмоқчи экан. Кўнғироқдан сўнг, гарчи соҳиба унга тўлиқ ишонишини айтган бўлсаям, у кредит карточкаларини чиқариб, ётоқ, еб-ичиш харажатларини олдиндан тўлаб қўймоқчи бўлган. Соҳиба кредит карточкалари билан тўлашни тавсия қилган, чунки бу йўл билан Мусофир кутилмаган эҳтиёжлар учун нақд пулини тежаб қолган бўларди.

“Балки Африкада кредит карточкаларидан фойдаланишмас”, — демоқчи ҳам бўлди аёл. Лекин биринчидан меҳмоннинг телефондаги сўзларидан хабардорлигини билдириш, иккинчидан дунёнинг бир қисми бошқасидан илғорроқ эканига ишора қилиш одобдан эмаслигини тушунди.

Мусофир соҳибанинг ғамхўрлигига мамнуният билдириб, таклифидан воз кечди.

Уч кеча Мусофир нақд пул тўлаб бардагиларни ичимлик билан сийлади. Вискосликлар ҳали-бери бунақанги сахийликка дуч келмагандилар. Шу боис Мусофир ҳикояларидаги чалкашликларни дарҳол унутиб, уни чекка қишлоқдагиларгаям худди катта шаҳардагилардек муносабатда бўла оладиган, ақидалардан холи, сахий ва дўстона кимса, деб билдилар.

Энди улар бошқа масалада баҳсга киришганди: бар ёпилишидан олдин кеч қолганларнинг бир қисми шаҳар Ҳокимининг фикрини ёқласа, қолганлари амал тақозоси ила одамларнинг руҳий оламини билишга масъул Руҳоний отанинг сўзларини қўллаб-қувватладилар. Алал-оқибат барча Мусофирни ёлғиз, янги дўстлар даврасига зор, дунёни янгича англашни хоҳлаётган бир кимса, деган хулосага келдилар.

Нима бўлгандаям, меҳмон ҳаммага ёқиб қолди. Сафари қариб, келаси душанба кетгач, Вискосликлар уни соғиниб юришларига шубҳа қилмасдилар.

Бундан ташқари одамлар уни камтар инсон, деб ўйладилар. Бунга муҳим кузатув сабаб бўлди: бу ерларга ташриф буюрадиган ёлғиз эркаклар, албатта кўнгилхушлик ёки бошқа ғайр ниятда барда ишлатётган Шанталга хиралик қилишарди. Бу сайёҳ эса фақат буюртма бериш учунгина қизга мурожаат қилар, бирор марта бўлсин, ёмон кўз билан қарамади.

Жилга бўйидаги суҳбатдан сўнг Шантал уч кеча кўз юммади. Дам шитоб, дам майин эсаётган шамол деразанинг темир зулфини шақиллатар, бундан қизнинг эти жунжикиб кетарди. Борди-ю, бироз кўзи илиниб қолса, гарчи тежаш ниятида иситгични тунлари ўчирган бўлса-да, қиз бутун вужуди терга ботиб уйғонарди.

* * *

Биринчи тун у Эзгулик билан юзма-юз бўлди. Кейинчалик эслай олмаган алахсираш орасида қиз Худодан ёлвориб кўмак сўради, илтижо қилди. Гуноҳ ва қотиллик элчиси бўлишга мажбур этаётган ўша суҳбатни хаёлига ҳам келтирмади.

Шу дам Шантал Худони олисда, эшитмайди деб ҳисоблар, туғруқ пайти ҳалок бўлган онасидан сўнг уни вояга етказган марҳум энаси руҳига илтижолар қилди. Қиз бор шуури билан Ёвузлик бу ерларда бир пайтлар бўлган, сўнг тоабат бу ўлкани тарк этган, деган фикрга ёпишиб олди.

Қизнинг ҳаётида кўнгилсизликлар кўп бўлгани билан у ҳамшаҳарларини ўз бурчига содиқ, кўкраги керик, атрофдагилар ҳурматига сазовор тўғрисиўзли, деб биларди.

Лекин доимо ҳам шундай бўлавермаган — икки асрдан ортиқ Вискосда одамзотнинг энг мудҳиш вакиллари истиқомат қилганлар. Одамлар бу вазиятни табиий ҳол, римликлардан энгилган кельтларнинг¹ лаънатга учраганлиги билан изоҳлаганлар.

¹Кельтлар — галлар (эрамиздан аввал ҳозирги Франция, Бельгия, Швейцария, Германия, Австрия, Шимолий Италия ҳудудларида яшаган қабилалар).

Бундай мудҳиш вазият тавқи-лаънат эмас, илоҳий мурувватга эътиқод қилувчи ёлғиз бир инсоннинг жасорати туфайлигина барҳам топган.

Шантал шамолдан тақиллаётган дераза зулфинига қулоқ тутаркан, раҳматлик энасининг ҳикоясини эслади:

“Қадим замонлар бу ердаги ғорларнинг бирида бир тақводор дарвеш яшаган, кейинчалик у Авлиё Савиний номи билан шуҳрат қозонган.

У пайтлар Вискос икки давлат чегарасида жойлашгани учун жазодан қочган қароқчилар, контрабандачилар, фоҳишалар, ўзларига ҳамроҳ излагувчи саргузашт иштиёқмандлари, ёлланма қотилларга макон бўлган.

Уларнинг ичида энг жоҳил ва ботили — Ахав деган бир араб бўлган. У шаҳар ва унинг гир-атрофини кўлга олиб, ҳалол меҳнати эвазига кун кўрадиган деҳқонларга ҳаддан ташқари ортиқ солиқлар солган.

Кунлардан бир кун Савиний ўз ғорини тарк этиб, Ахавнинг олдига келади, тунаб қолиш учун ундан ижозат сўрайди.

— Наҳотки қотиллигимни, ўз ватанимда бир неча одамни ер тишлатганимни, ҳаёстинг мен учун бир чақага ҳам арзимаслигини билмансанг, — деб кулибди Ахав.

— Биламан, — деб жавоб берибди Савиний, — лекин ғорда яшаш жонимга тегди. Ҳеч бўлмаса бир кеча хонадонингда тунашимга рухсат бер.

Ахав Руҳонийнинг донғи ўзиникидан қолишмаслигидан безовталанибди, зеро, обрўсини бундай ночор кимса билан бўлишишни истамабди. Тунда Руҳонийни ўлдириб, бу ерларнинг ҳақиқий эгаси ким эканини яна бир кўрсатиб қўйишни мақсад қилибди.

Улар бироз суҳбатлашибди, табиатан на эзгуликка, на инсонларга ишонмайдиган Ахавга Руҳонийнинг сўзлари таъсир қилибди.

Қароқчи дарвешга тунаш жойини кўрсатиб, ёвуз башараси билан пичоғини чархлай бошлабди. Савиний бироз уни кузатиб ётибди, кейин кўзларини юмибди-да, уйқуга кетибди.

Ахав тонгача пичоғини чархлабди. Уйқудан турган дарвешни қароқчи кўздаги шашқатор ёшлар билан қарши олибди:

— Сен мендан қўрқмадинг ва мени изза қилмадинг. Умримда илк бор муҳтож инсонга мурувват қилишимга ишониб, мен билан тунадинг. Эзгулик менга ҳам ёт эмаслигига бўлган ишончингни кўриб, ёмонликдан ўзимни тийдим.

Шу кундан бошлаб Ахав қароқчиликни ташлабди ва шаҳар ҳаётини мутлақ ўзгартиришга бел боғлабди. Турли муттаҳам, каззобларга ошиён бўлган Вискос аста-секин ўзгара бошлабди. Икки давлат чегарасида жойлашгани боис, бу ерда савдо-сотик гуллабди.”

— Ҳа, шундай бўлган.

Шантал йиғини бас қилиб, бу қадим тарихни эслатгани учун энасига хаёлан миннатдорчилик билдирди. Вискосда яхши одамлар яшайди, уларга ишонши мумкин. Қиз ухлашга уринди, уйқу келавермагач, Мусофирдан эшитган гапларни ҳамшаҳарларига қай тарзда етказишни тасаввур қилиб кўрди.

Қиз бу гаплардан хабар топган вискосликлар Мусофирни ҳайдаб солганларида, унинг қиёфасида пайдо бўлажак кўрқув ва ҳайратни кўз олдига келтирди.

Эртаси куни қиз Мусофирнинг ресторандан чиқиб, ёнма-ён жойлашган бар, бичувчи хонаси ва озиқ-овқат дўкони томон одимлаётганини қизиқиб кузатди. Меҳмон ўзини гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутар, оддий сайёҳлардек одамлар билан қўйларнинг жунини қирқиш ёки гўштларни нимталашга қизиқаётгандек суҳбатлар қурди.

Вискосликлар ажнабийларнинг бу ердаги соғлом, тинч ҳаётдан ҳайратланмасликка иложи йўқ, деб ўйлашарди. Улар қалашиб кетган автоулов тутунлари нафасни бўғадиган, ҳар қадамда ўлим нафаси уфуриб турадиган улкан шаҳарларда бўлишни орзу қилсалар-да, ҳар гал бир ҳақиқатни: — тараққиёт исканжасидан олисларда яшаш қандай яхши!— деган сўзни қайтаргани-қайтарган.

Қишлоқликларга улкан шаҳарлар сеҳрли, ҳайратомуз кўрингани учун уларнинг қалбида шундай орзулар ғужғон ўйнарди.

Бироқ Вискосга янги меҳмон келиши биланоқ ҳамма бирваракайига бундай жаннатмакон юртда яшаш бахтидан Яратганга ҳамдусанолар айтишларига нафақат меҳмонни, балки ўзларини ҳам ишонтиришга уринардилар.

Лекин меҳмонларнинг бирортаси ушбу гаплардан сўнг ўз юртини ташлаб, бу ерларга кўчиб келганини эслолмайди.

Мусофир ноўрин бир луқмани ўртага ташламагунча, суҳбат мароқли ўтаётганди:

— Болаларингиз нақадар одобли! Мен билган бошқа шаҳарлардагига ўхшаб, улар эрталаблари дераза олдида шовқин қилмайдилар.

Вискосда бирорта ҳам бола қолмагани боис ўртага қабристон жимлиги чўкиб, ноқулай вазият вужудга келди.

Шунда кимдир Мусофирдан кечки овқатга тортилган навбатдаги таомнинг мазасини сўраб қолди. Суҳбат қишлоқ ҳаёти нақадар гашт-лию, шаҳарники нуқсонларга тўла экани доирасида давом этди.

Вақт ўтиб борар, Шантал Мусофирнинг ўрмондаги суҳбатидан тобора ҳаяжонлана бошлади.

Бироқ Мусофир қизга қараб қўйгани ҳам йўқ, фақат бир марта мижозларни ўз ҳисобидан ичимлик билан сийлар экан, қизга мурожаат этиб, ҳақини тезда тўлади.

Хўрандалар тарқаб, Мусофир ётоғига кириб кетганидан сўнг қиз иш кийимини ечди, столда кимдир қолдирган тамақини олиб, барни эртаси кун эрталаб йиғиштиражагини соҳибага айтди. Аёл рози бўлди. Шантал палтосини олиб, кўчага чиқди, тунги салқин ҳаводан тўйиб симириди.

Уйигача бўлган икки дақиқалик йўлни босиб ўтаркан, қиз ёноқларига ёмғир томчилари урилаётгани сезди. Балки бу Мусофирнинг қиз эътиборини тортиш учун қилган беўхшов ҳазилидир, балки шундай ёвузлик билан қиз эътиборини қозонмоқчи бўлгандир.

Шунда қиз олтинларни эслади: ахир уларни ўз кўзлари билан кўрдик-ку.

Борди-ю, улар олтин бўлиб чиқмаса-чи?

Лекин Шантал фикрлашга ожиз, жуда толиққанди. Уйига келгач, аста ечиниб, кўрпасига бурканиб олди.

Иккинчи тун Шантал Эзгулик ва Ёвузликка дуч келди. У қаттиқ уйқуга кетиб бирорта ҳам туш кўрмади. Бироқ бир соатдан сўнг уйғониб кетди.

Ташқаридан ҳеч бир сас, ҳаттоки дераза зулфинини тақиллатувчи шамол ҳам фивирламас, тун қушлари ҳам жим қотганди. Унинг ҳалиям тирик дунёда мавжудлигига ҳеч бир нарса ишора бермасди.

Деразага келиб бўм-бўш кўчани, совуқ ёмғир ва туман ичида неон чироқлари элас ёритиб турган меҳмонхона пештоқини кўрди. Бундай хира ёруғликда Вискос шаҳри янаям ғамгин кўринарди.

Шантал кичкина шаҳарларда ҳукм сурадиган бундай жимлик осойишталикни эмас, содир бўлишга арзигулик бирорта ҳам янгилик йўқлигидан дарак беришини яхши тушунар эди.

Қиз нигоҳини тоғларга қадади: пастак булутлар исканжасида улар кўзга ташланмасди, лекин пойига олтинлар кўмилганини яхши биларди. Аниқроғи, улар сарғиш тусли гишт доналарини эслатиб, гўё Мусофир қизнинг олиб кетишини хоҳлагандай, хазинанинг аниқ жойини кўрсатиб турардилар.

Қиз ётоғига келди, у ёқдан-бу ёққа ағанади, кейин яна ўрнидан туриб чўмилишхонага кирди. Ўзини ойнага соларкан тез орада жозибадан маҳрум бўлишини ўйлади, сўнг яна ўрнига бориб ётди. Барда кимдир қолдирган тамакини олмаганига афсусланди, лекин тўғри қилдим, деб ўйлади. Чунки эгаси келиб тамакисини сўраб қолиши мумкин, Шантал эса бировларнинг ишончини йўқотишни хоҳламасди.

Вискоснинг қоидалари шундай: қолдирилган ярим қути тамакининг ҳам эгаси бор; тушиб қолган палто тугмасини то эгаси келмагунча сақлаб қўйиш лозим; ҳисоб-китобни жамламай, қайтимни сўнгги тийинигача қайтариш керак. Лаънати жой — бу ерда ҳамма нарса мустаҳкамлик, ишонч ва аниқликка қурилган.

Қиз ухлолмаслигини билгач, тиловат қилиб энасини эсламоқчи бўлди. Лекин кўз олдидан фақат бир манзара — қазилган чоҳ, лойу тупроқ ёпишиб қолган сариқ қуймалар, зиёратчининг йўлга шай ҳасасини эслатувчи дарахт калтаги кетмай қолди. Шанталнинг бир неча бор кўзлари илинди, лекин шу заҳоти уйғониб кетарди. Ташқарида қабристон сукунати ҳукм сурар, қизнинг кўз ўнгида эса ўша манзара қотиб қолганди.

Деразадан субҳидамнинг илк нурлари кира бошлаганда Шантал ўрнидан туриб кийинди, кўчага чиқди.

Вискосликлар эрта туришга одатланган бўлсалар-да, бу пайт шаҳар уйқу оғушида эди. Шантал бўм-бўш кўча бўйлаб кетаркан, тагин Мусофир таъқиб қилмаяптимики, ея бир неча бор ортига қараб ҳам қўйди. Қуюқ тумандан икки қадам наридаги бирор нарсаям кўзга кўринмасди. Қиз дам-бадам тўхтаб, қадам товушларини эшитмоқчи бўлди, лекин юрагининг дук-дук уришидан бошқа ҳеч нарсани эшитмади.

У ўрмонга кириб “У” шаклини эслатувчи харсангтошга яқинлашди. Бу тош гўё ағанаб кетадигандек доимо қизни кўрқувга солиб келган. Ўтган сафар ташлаб кетилган калтакни олиб, Мусофир кўрсатган жойни қазий бошлади, сўнг чуқурчага қўлини тикиб, олтин ёмбисини чиқарди. Шунда у ғалати туйғуни ҳис қилди — ўрмон шу қадар сокин эдики, гўё кимдир борлигидан ҳайвон ва қушлар дамани ичига ютган, дарахт барглари ҳам шитирламасди.

Шантал олтин қўямасини кўтариб, оғирлигини тахмин қилди, артиб тозалади, унинг четига иккита тамға урилгани, қанчалар уринмасин, маъносини тушунолмаган қандайдир ёзувли рақамлар борлигини кўрди.

Бу олтиннинг нархи қанча экан?

Аниқ қиймати номаълум, лекин Мусофир таъкидлаганидек, бир умр ишламай еб ётишга етади. Шантал кўлларида ғойибона мўъжиза туфайли амалга ошган Орзусини ушлаб турарди.

Бу — Вискосда кечган зерикарли кунларидан, балоғат ёшидан ишлаётган меҳмонхонадан, ота-оналари кўмагида ўқиб, ҳаётда муқим ўрнини топиш илинжида аллақачон Вискосни тарк этган дўст ва дугоналарининг йилда бир марта бўладиган учрашувларидан, кўникиб, боғланиб қолган одамларидан, қовушишдан аввал олтин тоғларни ваъда қилиб, эртаси хайрлашмасдан жўнаб кетадиган эркаклардан, видолашувга улгириб-улгурмаган барча-барча нарсалардан халос бўлиш имкониятидир.

Ҳа, мана шу ўрмонда Шанталнинг ҳаётидаги энг муҳим мезон бошланганди.

Тақдири азал қизга кулиб боқмади: отасининг кимлигини билмайди; онаси биргина айбдорлик ҳиссини мерос қилиб, туғруқ пайти кўз юмган; энаси набирасининг савод чиқариши учун ҳар бир чақани тежаб, қора қозонини амал-тақал қайнатган. Шантал орзуманд қиз эди — у барча қийинчиликларни енгиб турмуш қуришни, катта шаҳарларда хизматга ёлланишни ёки бўлмаса бу хилват ўлкага иқтидорли одамларни излаб келган кимса қизни олиб кетишини орзу қиларди.

Балки у машҳур актриса бўлиб етишар, етти иқлимга донғи кетадиган китоб ҳам ёзар. Балки унинг суратини олиш мақсадида ортидан изма-из қувлаб юрувчи сураткашлар ҳайқириқларини эшитар. Балки ҳаёт унинг оёқ остига алвон гиламларни поёндоз қилар.

Шанталнинг ҳар бир куни орзиқиб кутиш онларидан иборат эди. Исталган кеча унинг қадр-қимматига етадиган инсон пайдо бўлиши мумкин.

Ҳар оқшом ётоғига кирган эркак қизни ўзи билан бирга олиб кетишини, у ҳеч қачон уч кўчани, сопол томли уйларни, қабристон ва черковни, меҳмонхона-ю ойлаб сотилмай қолган тансиқ озиқ-овқатларнинг пировардида паст нарҳда сотишга одатланган дўконни бошқа кўрмасликка бўлган ишонч билан ўтказарди.

Баъзан унинг ҳаёлига қадимги кельтлар хазиналарини топиб олиши ҳақидаги ҳаёллар келарди. Аслида, Шантал орзулари ичидаги энг амалга ошмайдигани ҳам шу эди.

Мана энди унинг қўлида олтин ёмбиси, рости бундай бўлишига қиз ҳеч қачон ишонмаган, асл хазина, унинг мутлоқ Хуррияти.

Қизни кўрқув чулғади — ҳаётида илк бора кулиб боққан омад, кечга бориб ғойиб бўлса-чи? Мусофир фикридан қайтса-чи? Ёки бошқа шаҳарга равона бўлиб, у ердан Шанталдан кўра дурустроқ қизни топса-чи?

Қиз олтинни олиб, уйдаги арзимас лаш-лушларини жомадонга жойлаб, ўйлаб-нетмай Вискосни тарк этсамикан?

Қиз ҳаёлан баланд дўнгликдан тушиб, пастдаги катта йўлдан йўловчи машинани тўхтатишини тасаввур қилди. Эрталабки сайрдан қайтган Мусофир олтиннинг ўғирланганини пайқагунча қиз бошқа шаҳарга етиб олади. Кейин Мусофир полиция маҳкамасига хабар беради.

Шантал манзилига етказиб қўйган ҳайдовчига миннатдорчилик билдириб, тўғри автовокзалга бориб, олис манзилга чипта сотиб олади. Шу пайт икки полициячи келиб одоб билан қиздан жомадонни очиб кўрсатишини сўрайди. Ичига нималар яширганини кўрган полициячилар юзидан ҳалиги одобдан асар қолмайди — мана уч соат аввал ўғирликда гумон қилиниб қидирилаётган аёл!

Полиция маҳкамасида эса қиз икки йўлнинг бирини танлашга мажбур бўлади — ё ҳеч ким ишонмайдиган ҳақиқатни айтади, ёки ўрмонда чуқурчадан ногоҳ топиб олгани ҳақида чўпчак тўқийди. Бир пайтлар кельтлар хазинасини топмоқчи бўлган йигит у билан бирга тунаганди. Унинг сўзларидан аёнки, мамлакат қонунларига кўра ким нимани топиб олса, топилган нарсада ҳаққи бор. Лекин топилма тарихий кийматга эга бўлса, қонундаги фалон моддага кўра расмий идораларни бундан хабардор қилиш керак. Бу олтин ёмбиси эса ҳеч қандай тарихий кийматга эга эмас, у шунчаки қандайдир тамға, рақамлар босилган олтин бўлаги.

Мусофирни сўроқ қиладилар. У Шанталнинг хонасига кириб, унга тегишли бўлган олтинларни ўғирлаганини исбот қилолмайди. Сўнг иккисининг кўрсатмалари солиштирилади. Лекин шуниси бор, агар Мусофир бақувват танишларга эга бўлса, охир-оқибат унга ишонишади. Ана шунда Шантал экспертиза ўтказишларини талаб қилади. Ёмбида тупроқ зарралари борлиги аниқлангач, қизнинг ҳақиқатни айтгани исботланади.

Бу орада шов-шув Вискосга етиб боради. Одамлар ё ҳасаддан, ёки аламидан полицияни қизга қарши қайрайдилар, енгилтак қиз бир неча бор келгиндилар билан кунгил хушлаганини, шунинг учун Мусофир уйқудалигида олтинларни гумдон қилганини айтадилар.

Ва ниҳоят, бу машаа қайғули ниҳоясига етади: ашъевий далил сифатида олтинлар судгача олиб қўйилади, Шантал эса хўрланиб, бадном ҳолда Вискосга қайтиб келади. У ҳақидаги ғийбат ва мишмишлар йиллар давомида қайта-қайта чайналади.

Кейин тергов ишлари бирор натижа бермагач, адвокатни ёллаш қизнинг тушига ҳам кирмаган даражада қиммат туриши ошкор бўлади. Хуллас калом, қиз суд натижасини кутмасдан олтинлардан воз кечади.

Оқибатда қиз олтиндан ҳам, обрўдан ҳам маҳрум бўлади.

Лекин яна бир йўли мавжуд: Мусофир Ҳақиқатни айтганди. Агар қиз олтинни ўғирлаб, у билан бирга ғойиб бўлса, она шаҳрини улкан кўргуликдан асраган бўлмайдами?!

Бироқ Шантал йўл давомида бунга жазм қилолмаслигини тушунди. Нега энди тақдирини буткул ўзгартириб юбориши мумкин бўлганда уни кўрқув қамрапти? Ахир у ўзи хоҳлаган эркалар билангина кўнгилхушлик қилган-ку? Тузукроқ чой-чақа илинжида мижозлари билан хиринглашмаганми? Ора-сирада ёлғон гапирмаганми? Янги йил арафасида ота-оналарини кўргани келган дўстларига ҳасад қилмаганмиди?

Қиз аламзадалик билан олтин ёмбисини сиқди, уни ўрага ташлаб, устидан тупроқ тортиди.

Йўқ, у бундай йўл тутолмайди. Гап қизнинг ҳалоллиги ё нопоклигида эмас, уни қамраб олган кўрқувда эди. Шунда қиз икки ҳолатда орзулар амалга ошмаслигини англади: бири — ушалмайдиган орзуларнинг мавжудлиги бўлса, иккинчиси — қутилмаганда тақдир чархпалаги кескин айланиб, кўзлаган манзилингга етказди, лекин сен бунга тайёр бўлмайсан.

Ана шунда сени номаълум йўл, қутилмаган тўсиқларни тўхфа этувчи ҳаёт, одатий ва муқим ҳолатни илдизи билан кўпориб ташлашга қодир имконият олдида кўрқув босади.

Инсонлар бир пайтнинг ўзида барча нарсани ўзгартиришни ва ҳаммасини аввалгидай қолдиришни хоҳлайдилар.

Шантал нега бу каби ҳол юз беришини билмасди, лекин айни шундай кечинмалар унда юз бераётганди.

У Вискосга қаттиқ боғланиб қолгани, доимо ўзини мағлуб ҳис қилишга кўниккани боис энди ғолибликка элтувчи ҳар қандай имконият унинг учун оғир юк, чидаб бўлмас изтиробга айланганди.

Мусофир қиздан жавобни узоқ қутолмаслигини Шантал яхши биларди. Эҳтимол, бугун кечқурун режасини амалга ошириш учун бошқа одамни танлар.

Даҳшат қисматни ўзгартиришга бўлган истакдан устун келарди.

Яқиндагина олтинни ҳис қилган қўллар энди супурги, пол латтасини ушлашга маҳкум. Шантал хазинани ташлаб, шаҳарга қайт-

ди. Меҳмонхонада ягона меҳмон уйғонгунига қадар барни тозалаб қўйишни ваъда қилган қиздан жаҳли чиққан соҳиба уни кутиб турарди.

Шантал бекорга хавотир олибди — меҳмон кетиб қолмаган экан. Шу кун кечаси уни барда кўрди: Мусофир шодон ва сертакаллуф кўринар, ҳаётда эмас, хаёлида рўй берган ҳақиқатомуз саргузаштларини гапириб ўтирарди. Кечагидек фақат тўлов пайтигина уларнинг нигоҳлари учрашди. Шантал чарчагани сабаб, мижозларнинг эртарақ тарқалишларини истарди. Лекин Мусофир бугун жўшқин кўринар, теша тегмаган янги гапларни сотиб ўтирар, атрофдагилар эса қизиқиб тинглашарди. Бу шаҳарликларни саводлироқ, замонавийроқ, маданиятлироқ деб билган қишлоқиларнинг пинҳона нафратидан дарақ берарди.

“Ўз қадрини билмаган тентаклар, — деб ўйлади Шантал. — Улар дунёнинг исталган нуқтасида тамадди қилишга қодир кимсалар фақат эртадан-кечгача қора терга ботиб, ер ҳайдайдиган, чорва боқадиган вискосликлар ва уларга ўхшаганлар ҳисобидангина кун кўришини билмайдилар. Улар шаҳарликлардан кўра муҳимроқ эканини билмайдилар. Ўзларини бебурд, керакмаслигини англаган арзимас жонзотдек тугадилар.”

Мусофир бу ердагиларнинг оғир меҳнатидан кўра ундаги маданият қимматроқ туришини намоёйиш қилмоқчи бўлди: у девордаги сувратга ишора қилди:

— Бу сувратни биласизми? У Леонардо да Винчи мўйқаламига мансуб дунёдаги энг нодир сувратлардан бири. Унда Исо алайҳиссаломнинг ҳаворийлари билан ўтказган сўнгги оқшоми тасвирланган.

— Бўлиши мумкин эмас! — деб ҳайратланди соҳиба. — Наҳотки шундай машҳур сувратни сувтекинга бериб юборган бўлсам?

— Бу фақат ундан кўчирма, холос: асл нусха бу ерлардан олисдаги бир ибодатхонада. Мазкур суврат ҳақида бир ривоят бор, истасангиз уни айтиб бераман.

Ўтирганлар эшитиш истагини билдирдилар. Шантал эса саводини намоёйиш қилаётган бу олифтанинг гапларини эшитаётгани учун ўзидан уялди.

— Леонардо мазкур сувратни яратишда қатор қийинчиликларга дуч келган: у Исо қиёфаси орқали — Эзгуликни, мана шу зиёфатда устозини сотмоқчи бўлган Иуда образи орқали — Ёвузликни талқин қилмоқчи бўлади.

Леонардо иш ярмига келганда уни тўхтатган ва идеал қиёфаларни топгандагина сувратни давом эттиришга киришган.

Кунларнинг бирида рассом хор қўшиқчилари намоёйишига ташриф буюради ва ўспирин қўшиқчилар орасидан Исо образига муносиб қиёфадаги йигитни кўриб қолади. У йигитни устахонасига таклиф қилиб, этюдлар, чизмаларни қоғозга муҳрлайди.

Орадан уч йил ўтади. “Сирли оқшом” деярли тайёр бўлади, бироқ Леонардо Иудани гавдалантиришга мос қиёфани тополмайди. Мазкур сувратга масъул бўлган кардинал рассомни тезроқ ишни якунлашга ундайди.

Шундай қилиб, кунларнинг бирида рассом бир найнов ёнида ёш бўлишига қарамай қартайиб қолган, маст-аласт ётган хароб кўринишдаги кимсага кўзи тушади. Чизмалар олишга вақт йўқлиги сабаб Леонардо шогирдларига тезроқ бу кимсани жоъмега олиб боришларини буюради. Уни базўр жоъмега келтирадилар ва оёққа турғизадилар. Маст кимса нималар бўлаётганини англамасди, рассом унинг юзидан уфу-

риб турган гуноҳни, кибрни, худбинликни асарга муҳрлайди. Леонардо ишни якунлаганда бу кимса ўзига келади, кўзларини очиб сувратга боқади ва қўрқув, аламдан қичқириб юборади:

— Мен бу сувратни аввал кўрганман!

— Қачон? — дея тушунмай сўрайди Леонардо.

— Боримдан айрилмасимдан уч йил аввал. У пайтлар мен хорда кўшиқ куйлардим ва қалбим орзу-ҳавасларга тўла эди, қандайдир рассом келиб, менинг қиёфамда Исо образини яратганди.

Мусофир пиво ичиб ўтирган Рухонийга термулганча узоқ жим ўтирди. Лекин Шантал бу сўзлар айнан унга қаратилганини яхши биларди.

— Балки, Эзгулик ва Ёвузликнинг қиёфаси бир хилдир! Бу фақат уларнинг йўлимизда қачон дуч келишига боғлиқ.

Мусофир ўрнидан турди, чарчаганини айтиб, узр сўради ва хонасига кириб кетди. Мижозлар ичимлик ҳақини тўлаб, машҳур сувратнинг арзимас нухасига боқишаркан, ҳаётида қачон Фаришта ёки Иблисга дуч келганини хаёлан ўзларидан сўраб, эшик томон йўл олдилар. Гарчи улар фикр алмашмаган бўлсалар-да, буларнинг бари Ахав томонидан қароқчилар юрти фаровон ўлкага айлантирилганига қадар бўлиб ўтган деган қарорга келдилар. Энди эса кунлар бир-биридан фарқ қилмайди.

Бор гап шу.

Ичидан эзилиб юрган Шантал дам олмай ишлади, лекин Вискосда фақат угина бошқача фикрда эканини ёлғиз ўзи билар, вужудини Ёвузликнинг оғир ва сеҳрли қўллари сийпалаётганини сезарди. “Балки, Эзгулик ва Ёвузликнинг юзи бир хилдир! Бу фақат уларнинг йўлимизда қачон дуч келишига боғлиқ”, — яхши айтилган сўзлар... Эҳтимол, айнан шу сўзларда Ҳақиқат пинҳондир? Лекин бу пайт қизнинг ухлагиси келар, ортиқ бу ҳақда бош қотиргиси келмасди.

Қиз қайтим бераётиб, ногоҳ адашиб кетди, мижоздан узр сўради, лекин ўзини айбдор ҳисобламади. Совуққонлик билан охириги мижозларнинг кўзғалишини кутди. Одатда булар Ҳоким ва Рухоний бўларди. Қиз ғазнани беркитиб, бир неча йиллик одатига кўра эгнига арзонга сотиб олинган оғир палтосини ташлаб, уйига равона бўлди.

Учинчи кеча қиз Ёвузликка дуч келди. У бадан увишиши ва юқори ҳарорат тимсолида ташриф буюрди. Шантал ҳушидан айрилай дегани билан ҳечам ухтолмади. Дераза ортидан тинимсиз увиллаётган бўрининг овози эшитиларди.

Баъзан қизга рўё кўрингандек бўлди: хонасида қандайдир ҳайвон у билан тушуниб бўлмас тилда гаплашаётгандек туюлди. Ҳушига келган пайтлари черковга бориб, Рухоний отадан шифокор чақиришни илтимос қилмоқчи ҳам бўлди. Бироқ оёқ-қўлларининг увишиб қолганини сезиб, у ерга боролмаслигини англади.

Бир амаллаб етиб олган чоғидаям Рухоний отанинг кийиниб чиқишини кутишга тўғри келади. Тунги аёз унинг ҳароратини шундай кўтарадики, оқибатда ўша муқаддас саналган жойда жон таслим қилиши мумкин.

“Нима бўпти, — деб ўйлади қиз. — Ҳеч бўлмаганда мени қабристонга элтишга ҳожат бўлмайди, унинг ёнида жон таслим қиламан”.

Тонгга қадар қиз алаҳсираб чиқди, куннинг илк шуълалари хонага ёйилганда иситмаси бироз тушганини сизди. Бироз ўзига келгач, Шантал мизғиб ҳам олмоқчи бўлди. Лекин шу пайт ташқаридан машинанинг овози эшитилди, демак, Вискосга нон ташувчи келган, эрта-лабки қаҳвани тайёрлаш керак.

Қиз ҳали ҳеч ким пастга тушиб нон харид қилишини айтмагани, тунда ишлагани боис кун бўйи ўриндикда ағанаб ётиши ҳам мумкин эди.

Лекин у ўзида қандайдир ўзгариш содир бўлганини сезди: мутлақ ақлдан озмаслик учун ташқарига чиқиши керак. У кичкина фургон олдида урилиб-сурилиб нон сотиб олаётган, янги кун бошланганидан қувонаётган одамларни кўргиси келди.

Шантал уларнинг олдига келиб, салом-алик қилди, улардан “чарчаган кўринасан?” “бирор қор-қол бўлдими?” деган сўзларни эшитди. Ҳамшаҳарлари хушмуомала, кўмак беришга тайёр, соддадил одамлар эди. Лекин қизнинг кўнгли кучайиб келаётган қўрқув, ўзининг ўзига қилган ҳукми, саргузашт иштиёқидан пора-пора бўлаётганди. Кимгадир дардини айтгиси келди, лекин бирортасига оғиз очдингми, тамом, чошгоҳга қадар бутун олам сирингдан хабар топади. Шунинг учун ғамхўр чеҳраларга миннатдорчилик билдириб, ақлни пешлаб олгунга қадар жимгина йўлингга равона бўлганинг афзал.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — деб жавоб берди қиз. — Фақат туни билан увиллаб чиққан бўри уйку бермади.

— Мен ҳеч қанақа бўрининг овозини эшитмадим, — деди соҳиба нон сотиб оларкан

— Бир неча ойдан бери бўри увилламай қўйган, — унга кўшилди маҳаллий таомлар сотувчи аёл. — Афтидан овчилар ҳаммасини қириб битирган кўринади. Ачинарли ҳол албатта, ахир бўрилар келадиган сайёҳлар учун асосий хўрак бўлиши мумкин эди. Ҳайвон қанчалик тутқич бермаса, овчиларнинг шашти шунчалар ортади. Улар ким нимани қачон гумдон қилган, э, хуллас, шу каби ахмоқона баҳсларни хуш кўрадилар.

— Нон сотувчиси олдида бўрилар қирилиб кетганини гапирмаган маъкул, — деди Шанталнинг бошлиғи. — Буни билгач, одамлар умуман Вискосимизга келмай қўядилар.

— Лекин мен ростданам бўри увиллаганини эшитдим.

— Эҳтимол, бу ажина бўлгандир, — деди қизни жини суймайдиган, бироқ тарбия кўргани боис ҳисларини жиловлай оладиган ҳокимнинг турмуш ўртоғи.

— Ҳеч қанақа ажина йўқ, — беғашлик билан луқма ташлади меҳмонхона соҳибаси. — Бу оддийгина бўри бўлган, эҳтимол ҳозир уни отиб ўлдиришган бўлишса, ажабмас.

Ҳокимнинг хотини бўш келишни хоҳламасди:

— Борми-йўқми, лекин қандайдир бўри тунда увиллаб чиққан.

Шанталнинг юмушлари керагидан ортиқ, бечора кўп чарчайди, шунинг учун унга аллабало товушлар эшитилган.

Қиз уларнинг баҳсига аралашмай, нон сотиб олди-да, нари кетди. “Ахмоқона тортишув”, — деб ўйлади у, суҳбатдошларидан бирининг гапини эслаб. Ҳа, улар ҳаётни ҳам ахмоқона беллашувдан иборат, деб ўйлайдилар. Қиз Мусофир таклифини айтиб беришдан аранг ўзини тийди, — маънавий сўқир, лекин яхши ўрнашиб олган бу кимсаларнинг мазмунан салмоқли бошқа бир беллашувга киришини томоша қилиш ажойиб бўларди. Зеро, бу беллашувга уларнинг фарзандлари, набираларига етажак бойлик, Вискоснинг бўри-мўриларсиз аввалги шуҳратини тикловчи, фақат жиноятга алмашилиладиган ўнта олтин ёмбиси тикилган бўлади.

Лекин қиз ўзини босди. Биров эшитмай қолибман ёки тушунмай қолибман, демаслиги учун Шантал ҳаммалари барга йиғиладиган пайт, бугунги оқшомда бўлиб ўтган воқеани гапириб беришга қарор қилди.

Эҳтимол, одамлар Мусофирни тўғридан-тўғри полицияга топширар, Шанталга эса Вискосга кўрсатган хизмати учун битта олтин қуймасини туҳфа қилишади.

Балки, одамлар унинг гапига ишонишмас, у ҳолда Мусофир бу ерликларни тақводор ҳисоблаб, Вискосни тарк этади. Аслида ҳам шундайми?

Йўқ, одамларнинг ҳаммаси ношукур, гўл, бир қолипда ўйлашади, ҳис қилишади. Ҳар бири ўзи ишонган нарсага ишонади — бошқаси қизиқтирмайди уларни. Улар Худодан кўрқишади. Барчаси, жумладан, Шанталнинг ўзи ҳам тақдирни ўзгартириш мумкин бўлган паллада кўрқади, довдирайди.

Эзгуликка келсак, у на кўрқоқ, гумашта одамларга қалашиб кетган — Заминда, на азоб-уқубатларини фақат бизларнинг бир умр ёлбориб, ундан паноҳ сўрашимиз учун ёғдирадиган Худонинг даргоҳи — осмонда мавжуд.

Қизнинг ҳарорати пасайди; у деярли уч кун мизғимади, лекин эрталабки қаҳвани дамлаётиб ўзини тетик ҳис этди. Йўқ, кўрқаётган биргина у эмас. Балки кўрқоқлигини тан олаётган ягона инсондир, чунки одамлар ҳаётни “маънисиз беллашувдан иборат”, уларга хос кўрқувни эса — олийжаноблик деб биладилар.

Шантал йигирма йил кўшни шаҳарчада дорихонада ишлаб, кейин ишдан кетган бир ҳамшаҳарини хотирлади. Гарчи, у молиявий танглик туфайли ишдан бўшатилаганини билса-да, дорихона бошлигини дўст деб билгани учун нафақа, дам олиш куни пулини талаб қилмаган. Аслида, буларнинг ҳаммаси — сафсата: одамлар уни ҳурмат қилишлари, дорихона эгаси уни аввалгидек дўст, олийжаноб кимса деб аташи учун, гарчи у ичида қанча хоҳламасин, кўрқоқлиги боис бу ишни судга беролмаган. Лекин анча фурсатдан сўнг, барибир ишлаган пулини талаб қилиб дорихонага келганда, биров у билан гаплашмабди ҳам. Чунки кеч бўлганди, у ишдан бўшатилиш аризасига қўл қўйган, энди ҳеч нарсани талаб қилолмасди.

Ажаб бўпти-хўн бўпти, у шунга лойиқ эди. Ҳаётда ўз ўрнини топишга кўрққан кишигина андиша, истиҳола қурбони бўлади. Ҳақингни талаб қилиб, бировлар билан курашгандан кўра ичингдаги “саҳоватга” ишонганинг маъқул, албатта. Ботир бўлиб кучли ганимни енгандан кўра, аламингни ичинга ютиб, ҳақоратга бардош бериб яшаш, осонроқ. Доимо бизга отилган тошларни тегмади дейишимиз мумкин, лекин тунда ё эримиз, ё хотинимиз, ёки дўстимиз ухлаб, ўзимиз танҳо қолгандагина кўрқоқлигимиздан ўксиниб кўз ёши қиламиз.

Шантал куннинг тезроқ ўтишини орзу қилганча қаҳвасини ичди. Оқшом эса у бутун Вискосни вайрон қилади. Барибир бу шаҳар келажак авлодга етиб боролмайди, чунки бу ерда болалар туғилмай қўйган: ёшлар эса байрам шўқуҳига берилган, аҳолиси гўзал ва кўркам либосларда сайр қилувчи бошқа йирик шаҳарларга кетиб қолган, ўша ерда илдиз отишни маъқул топганлар.

Қиз хоҳишига қарши ўлароқ, кун чўзилгандан-чўзилди. Кулранг осмон, паст булутлар вақтнинг тўхтаб қолганини эслатарди. Куюқ туман залворли тоғларни кўрпадек ёпиб олган. Вискос бутун дунёдан ажралиб қолгандек туюларди. Шантал ойнадан тўғри тоғлар томон йўл олаётган Мусофирни кўрди. Шантал олтинларни ўйлаб дастлаб хавотирга тушди, кейин тинчланди — ахир Мусофир олдиндан бир ҳафта ижара ҳақини тўлаган-ку. Бой одамлар пулини ҳавога совуришмайди, бундай тентаклик фақат камбағалларнинг қўлидан келади.

Қиз китоб ўқимоқчи ҳам бўлди, лекин ҳардамхаёллиги бунга панд берди. Шунда у Вискосни айланмоқчи бўлди. Қиз йўл-йўлакай кун бўйи шаҳарни кузатиб ўтирган Бертага йўлиқди.

— Ва ниҳоят совуқ тушди, — дея кампир қизни бундан хабардор қиларкан.

Нега одамлар об-ҳавога шунчалик эътибор беришаркан — қиз ўзидан сўради ва кампир сўзларини тасдиқлаганча бош силкиди.

Қиз йўлида давом этди, чунки Вискосда кечган умри давомида Берта билан гаплашмаган мавзунинг ўзи қолмаганди.

Бир пайтлар қиз эри вафотидан кейин ҳам (кампирнинг турмуш ўртоғи овда ҳалок бўлган) тушкунликка тушмаган бу бева аёлга қизиқиб қолганди. Ўшанда кампир бор-будини сотиб, пулларини суғурта-лаб қандайдир ишончли корхонага тиккан, ҳозирга қадар унинг фоизи ҳисобидан кун кўриб келаётганди.

Кейинчалик Шанталнинг кампирдан кўнгли қолди, негаки қиз кампир ҳаётида ўзи кўрққан нарсаларни кузатганди: мана у ҳам қариб-қартаяди, қиш пайтлари мингта рўдапога ўралиб, кун бўйи эшиги тагида ёлғиз арзимас бир манзарани томоша қилиб ўтиради, чунки бу ерларда салмоқли, қийматга эга бирор кор-ҳол юз бермайди.

Шантал адашиб қолишдан кўрқмай ўрмонга чуқурроқ кириб борди, наинки у бу ердаги ҳар бир тош, сўқмоқ, дарахтларни беш қўлдек биларди.

У бугун оқшом ҳамшаҳарларига сўзларини қай йўсинда етказишни тасаввур қилиб кўрди: мана у кўрган-билганларини айтиб беряпти, энди эса Мусофир сўзларини сўзма-сўз етказяпти, чинми ё ёлғон, ўзи ҳам билмайдиган ҳикояни ўйлаб тўқиди ва ҳатто уч кеча унинг хавотирини ўғирлаган Мусофир оҳангида ҳикоя қилди...

“У мен билган жамики овчилардан ҳам хавфлироқ инсон!”

Шантал ўрмон сўқмоғидан юриб бораркан, аслида Мусофирдан ҳам хатарлироқ бир инсон борлигини тушуниб етди, у ҳам бўлса — ўзи.

Бундан тўрт кун аввал ёз палласида сайёҳларга тўлиб кетадиган Вискосдаги ҳаётни унчалик ёмон эмаслигига, тақдир нени тухфа қилса, шунисига шукр қиладиган аёллигига шубҳа қилмасди.

Энди эса қалбидаги кўрқув уни омадсиз қуръа тортиб олгандек, ноҳақликка дучор бўлган бахтсиз, ўзини Худо унутган бандадек ҳис қилишга мажбур қиларди. Бундан ҳам баттари — у кечаю-кундуз, ўрмонда, одамлар орасида дилда қанчалар аччиқ изтиробни ютиб юрганини англашишга мажбур қиларди.

“Мусофирга минг лаънатлар бўлсин. У билан тўқнашганим учун менга ҳам лаънатлар бўлсин”.

Шаҳарга қайтиб боргач, қиз кечган умрининг ҳар бир дақақасига ачинди, онасини бемаврид ташлаб кетгани учун, энасини меҳрибон ва ҳалол қилиб тарбиялагани учун, дўстларини ташлаб кетишганлари учун, қисматининг бошқача эмас, шундайлигича қолгани учун қарғадди.

Берта ҳамон ўтирган жойидан қимир этмасди.

— Нега изғиб юрибсан? — деб сўради у, — ёнимга ўтир, дамнингни ол.

Ўзини бирор нарса билан чалғитиш, вақтни ўтказиш мақсадида Шантал рози бўлди.

— Вискосимиз ўзгариб боряпти, — деди кампир. — Ҳавода қандайдир оғир нарсанинг шарпаси бор, кеча эса лаънати бўрининг увиллаганини эшитдим.

Қиз ўзини енгил сизди. Демак, ажина эмас, бўри увиллаган. Ҳеч бўлмаса бунга яна бир одам ҳам эшитибди-ку, ахир.

— Бу шаҳар ҳеч қачон ўзгармайди, — жавоб берди қиз. — Бу ерда фақат фасллар ўзгаради, ҳозир қиш келди.

Йўқ, Мусофир келди.

Шантал ўзини аранг босиб олди. Наҳотки Мусофир бошқаларга ҳам режасини гапирган бўлса?

— Худонинг берган кунга атрофимни кузатаман. Бошқалар бунга умри бехуда сарфлаш, деб биладилар. Лекин мен фақат шу йўсинда жудоликка бардош бераман. Йил фаслларининг алмашишини, дарахтларнинг барг тўкишлари ва куртақларнинг яна ниш уришини кузатаман. Лекин вақти-вақти билан табиат ғаройиб ҳодисаларга юз тута-

ди. Менга мана шу тоғларнинг минг йиллар муқаддам зилзила туфайли пайдо бўлганини айтиб беришган.

Қиз маъқуллаганча бош силкиди: унга мактабда ҳам шундай дегандилар.

— Ҳеч нарса аввалги ҳолида қолмайди. Ҳозир ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлайман.

Шантал қари Бертанинг нималарнидир билишини сезиб, унга олтинлар ҳақида гапириб бермоқчи бўлди, лекин жим бўлди.

— Авлиё фотиҳасини олган қаҳрамонимиз, буюк бунёдкоримиз Ахав ҳақида ўйлаяпман.

— Нима учун айнан Ахавни?

— Чунки у эзгу ниятда пайдо бўлган арзимаган майда нарса ҳам пайти келиб бутун борлиқни яксон қилиши мумкинлигини тушунган.

Айтишларича, у шаҳарни ёмон одамлардан тозалагач, у ерда тинчлик ўрнатган, қишлоқ ҳўжалиги ва савдони ривожлантириш учун қоидалар жорий қилган. Кунларнинг бирида дўстларини зиёфатга чақириб, улар учун қовурма пиширибди. Қараса, уйда туз қолмабди. Шунда Ахав ўғлини чақириб, дебди:

— Бозорга тушиб, туз сотиб ол. Лекин қара, оз эмас, кўп эмас, тузнинг нархи қанча бўлса, ўшанча ҳақ тўлагин.

— Ортиқча ҳақ тўламасликни биламан, — дебди ўғли ҳайрон бўлиб. — Пулнинг бир қисмини тежаб қолишнинг нимаси ёмон?

— Катта шаҳарларда шундай қилсаям бўлади. Лекин биз яшаётган шаҳарча учун бундай йўл охир-оқибат вайронагарчиликка олиб келиши мумкин.

Бошқа ҳеч нарса сўрамай ўғли тузга жўнабди. Бу суҳбатни эшитиб қолган меҳмонлар “нега тузни паст нархда сотволса бўлмайди?” деб сўрашибди.

Ахав жавоб берибди:

— Тузни тан нархидан арзон сотаётган одам пулга ўта муҳтожлиги сабаб шундай йўл тутишга мажбур бўлади. Бундан фойдаланиб қолган харидор эса пешона тери, машаққатли меҳнатни менсимаган бўлади, зеро, машаққатсиз ҳеч бир нарсани ишлаб чиқаролмайсан.

— Вискосимизнинг ҳалок бўлишига бу етарли сабаб бўлолмайди, ахир!

— Ибтидода ноҳақликлар жуда оз бўлган. Кейинчалик бу дунёга келиб-кетувчиларнинг ҳар бири, бу ишимдан ҳеч нарса ўзгармаса керак, дея унга бир мисқолдан ноҳақлик кўша бошлаганлар. Оқибатда қандай кунларга қолиб кетганимизни ўзинг кўриб турибсан.

— Мисол учун Мусофирни олиб кўрайлик, — деди Шантал Бертанинг у билан гаплашган-гаплашмаганлигини аниқлаш учун кампир ҳеч нарса демагандан сўнг, астойдил гапини давом этди, — нега Ахав Вискосни сақлаб қолишга уринганини тушунолмайман. Қадимда бу юрт ярамасларнинг макони бўлган бўлса, эндиликда у кўрқоқлар маконига айланган.

Турган гап — кампирга нимадир аён, лекин буни Мусофирдан билганми-йўқми, шуни аниқлаш қолган, холос.

— Одамларни асл маънода кўрқоқ, деб ўйламайман. Фаҳмимча, улар турфа ўзгариш, долғалар олдида эсанкиришади. Вискосни леҳ-қончилик, чорвачилик, овчилик қиладиган ва сайёҳларни очиқ юз билан қаршилайдиган макон бўлиб қолишини хоҳлайдилар. Лекин шу билан бирга эртага нима бўлишиниям биладилар, фақат табиат ҳодисалари бундан мустасно. Эҳтимол, шу йўл билан кўнгил хотиржамлигига эришмоқчидирлар. Аммо бир нарсада сен билан ҳамфикрман: ҳеч ким ҳеч нарсани эплолмаётган пайтда, ҳар ким ҳар нарсани бошқариб турибман, деб ўйлайди.

— Бу тўғри, ҳеч ким ҳеч нарсани, — дея Шантал кампир сўзларини маъқуллади.

– Ҳеч ким Ёзувликнинг бирор ҳарфини ўзгартиролмайди, - деди кампир Инжилдаги битикларни ўзича шарҳлаб, - лекин бизларга шундай рўё билан яшаш ёқади, чунки у ишонч туйғусини беради.

Нафсиламирни айтганда, мен қилмоқчи бўлган қарор бошқаларидан фарқ қилмайди. Шу билан бирга хавфсизман ва дунёни бошқаряпман, деб ўйлаш аҳмоқликнинг айнан ўзи. Бу ҳаёт зарбаларига мутлақ яроқсиз бўлиб қолишингга олиб келади — кутмаган пайтинг зилзила содир бўлиб, тоғларни бунёд қилади, кўкламда гуллашга шайланган дарахтга чақмоқ уриб, уни яксон қилади, овдаги арзимас хато яхши бир инсон умрига зомин бўлади.

Кампир эрининг қандай ҳалок бўлганини минг марта такрорлаганди. Унинг эри ушбу ўлкадаги энг моҳир овчи ва йўлбошчи бўлган. У овчиликни ваҳшийлик спорти эмас, маҳаллий анъаналарнинг бир тури деб санайди. Унинг жонкуярлиги сабаб айрим қирилиб кетаётган жониворлар асраб қолинган, ҳокимият бу борада қонунлар ишлаб чиқарган, шаҳар ғазнасини тўлдириш учун овга рухсат берувчи лицензиялар сотилган.

Бертанинг эри айримлар — ёввойилик, бошқалар миллий кўнгило-чарлик деб билган овчи инсонлар учун сабоқ мактаби бўлишига ҳаракат қилган. Бу ерларга асли бой, лекин овчиликдан беҳабар одам келгудек булса, уни бир ялангликка олиб бориб, у ердаги тош устига пиво банкасини қўйган. Кейин у эллик қадам нари кетиб, милтиқдан банкани уриб туширган.

— Бу ўлкадаги энг моҳир овчи мен бўламан ва сенга ҳам мерганликни ўргатаман, — деган у.

Банкани тошга қўйиб, яна жойига қайтган, чўнтагидан рўмолчасини чиқариб, меҳмондан кўзларини боғлаб қўйишини сўраган. Сўнг банкага қаратиб яна ўқ узган.

— Теголдинг, — дея меҳмон унинг гурурини ерга урмоқчи бўлган, — ўқ нишондан анча нари кетди. Сендан устоз чиқмаслиги аниқ.

— Мен ҳозиргина сенга ҳаётдаги энг муҳим нарсадан сабоқ бердим, — деган Бертанинг эри. — Доимо истаган нарсангга эришиш учун кўзларингга қара, фикрингни бир жойга жамлаб, нени истаётганингни англа. Ёпиқ кўз билан мақсадга эришиб бўлмайди.

Кунларнинг бирида у биринчи отишмадан сўнг пиво банкасини яна жойига қўйиш учун тош олдига қайтади. Бертанинг эри ўша жойдан йироқлашмасидан меҳмон ўз маҳоратини намойиш қилиш учун бехос милтиқ тепкисини босиб юборади. Ўқ моҳир овчининг бўйнига бориб тегади. Сайёҳ ҳаёлни бир жойга жамлаш, ҳаракатни назорат қилишдек энг муҳим сабоққа амал қилмаганди.

— Кетишим керак, — деди Шантал. — Ишга боришдан аввал у-бу нарсаларга улгуришим зарур.

Берта қизга омад тилаб, унинг черков олдидаги муюлишдан ғойиб бўлгунича кузатиб ўтирди.

Кампир йиллар давомида тоғларни, булутларни томоша қилиб, марҳум эри билан хаёлан гаплашавериб, одамларни “қўрадиган” бўлиб қолганди. Сўзамол эмаслиги, одамлар туфайли жунбушга келган ҳиссиётларини ифодалашга зарур сўзларни тополмагани билан — одамлар қалбини очиқ китобдек ўқий оларди.

Бу ҳодиса дастлаб дунёдаги энг яхши кўрган одам — эрининг дафн маросимида юз берганди. Ушанда Вискослик оилалардан бирининг боласи (ҳозирда у улғайиб, минг чақирим олисда яшайди) кампирдан нега ғамгин ўтирганини сўраб қолади.

Берта ўлим, абадий жудолик ҳақида гапириб болакайни кўрқитиб юбормаслик учун эрининг узоқларга кетгани, негадир у ерларда ушланиб қолганини гапиради.

— Менимча, у сизни алдаган, — дейди болакай. — Мен боягина уни кўрдим: хув сағана ортига беркиниб олиб, жилмайди. Қўлида эса ош қошиғини ушлаб олганди.

Бу гарларни эшитган онаси болакайни уришади, “бу ёшда болалар доимо бўлмағур нарсаларни ўйлаб топишади”, дея Бертадан узр сўрайди.

Бироқ Берта йиғини бас қилиб, болакай ишора қилган томонга қарайди: гарчи ҳамма қошиқлар бир хил бўлиб, уларда шўрва ичиш мумкин бўлса-да, бўлмағур чолининг кампирини жиғибийрон қилдиган бир одати бор эди — у фақат ўз қошиғида овқат ер, доимо шу одатига риоя қиларди.

Одамлар эрини ярим жиннига чиқармасин учун бу ҳақда ҳеч кимга чурқ этмаганди кампир.

Болакай ростдан ҳам эрини кўрган, унинг қўлидаги ўша ярамас қошиқ — бунинг аломати. Болалар зоҳирий нарсаларни кўра оладилар. Ушанда Берта ҳам мана шунга ўрганиб олганди, чунки эри билан гаплашгиси келар, ҳаттоки соя ёки арвоҳ шаклида ёнида пайдо бўлишига ям рози эди.

Дастлаб у уйига қамалиб олди ва эрининг пайдо бўлишини кутди. Бир куни у ташқарига чиқиб, одамларга эътибор қилиш лозимлигини англади. Берта эрининг ҳаёти қувончларга тўлиши, Вискосдаги жараёнларда кўпроқ иштирок этишини хоҳлаётганини ҳис қилди.

Ва кампир эшиги олдида курсисига ўтириб олиб, тоғларни кузата бошлади: Вискос кўчаларида камдан-кам одам кўзга ташланарди. Лекин ўша куни ён қишлоқдан бир кўшниси келиб, у ерларга сайёр савдогарлар келгани, арзон нархда қошиқлар сотаётганини гапириб берди. Сўзларининг исботи учун халтасидан битта қошиқ чиқариб кўрсатди.

Берта эрини ҳеч қачон гавдаланган ҳолда кўролмаслигига ақли етар, лекин марҳум хўжайини унинг эшик олдида ўтиришини буюрган. Турган гап, у бу буйруқни сўзсиз бажаради.

Анча вақтдан сўнг кампир ўнг тарафида кимдир турганини сизди ва бу эри экани, унинг ёлғизлигига ҳамроҳ бўлиб, хатарлардан асраётганига қаттиқ ишонди.

Бундан ташқари эри бировларга мавҳум бўлган нарсаларга ўргата бошлади, масалан, булутлар шаклидан маълум рамзларни ўқиш каби.

Бошида кампир энди чолини кўраман деганда, унинг шарпаси ғойиб бўлишидан хафа ҳам бўлди, лекин кейинчалик у билан ғойибона мулоқот қилиши мумкинлигини тушунди ва шундан бери улар ҳар куни Вискосга оид воқеалар ҳақида узоқ суҳбатлашадиган бўлдилар.

Орадан ўн йил ўтди ва кампир одамларнинг ички кечинмаларини “кўра” бошлади, эри эса бу борада фойдали маслаҳатлар бериб берди: унинг ёрдамида кампир ўзини алдатиб қўймас, керагидан кам тўланадиган улушга рози бўлмасди. Чолининг кўмаги билан ҳамшаҳарлари омонатини сақлаётган банкнинг касодга учрашидан олдин ундан ўз пулларини қайтариб олди.

Кампир бу қачон бўлганини эслолмайди, — эри шундай деди: Вискос вайрон бўлиши мумкин!

Дастлаб Берта бу ерларда тоғлар ҳосил қилувчи зилзилани хаёлига келтирди, лекин эри ҳали минг йиллар у содир бўлмаслигини айтиб кампирини юпатди.

Йўқ, гап бошқа вайронагарчилик ҳақида борарди. Гарчи, Берта эри

нимани назарда тутганини билмаса-да, хавотирга тушиб колди. Эри уни хушёрроқ бўлишга чақирди — ахир бу ер унинг ҳам севимли ватани бўлган, гарчи истакка қарши уни эртароқ тарк этишга тўғри келган бўлсаям.

Энди эса бундан уч кун олдин шаҳарга бир Мусофир, ўзи етмагандек Иблисни ҳам эргаштириб келганини кўриб, кампир ўзи кутган воқеа содир бўлганини тушунди. Бугун эса кампир Шанталнинг бир елкасида Фаришта, иккинчисиди Шайтон чўкка тушиб ўтирганини кўрди, бу икки ҳодисани бир-бирига боғлаб, шаҳрида ғаройиб ишлар содир бўлаётганини англади.

Кампир ўзича кулимсираб, ўнг тарафига ҳаво орқали бўса йўллади. Ким айтди унинг бир оёғини гўрга етаклаган, деб. Йўқ, унинг олдида ўта муҳим — она шаҳрини қутқариб қолишдек шарафли иш турибди, гарчи ҳозир қай усул билан бўлишини билмаса-да, албатта, Вискосни қутқариб қолади.

Шантал ўз хаёлларига фарқ бўлган Бертани ёлғиз қолдириб уйига қайтди. Ҳамсоиялари кампирнинг алвастилар билан алоқа қилади, дея пичирлашардилар. Айтишларича, кампир бир йил уйига қамалиб олиб, жодугарликни ўрганган. Шантал улардан бунга кампирни ким ўргатганини сўраганида, қўшнилари Бертанинг олдида кечалари Шайтон келиб туришини, бошқалари эса у ота-оналаридан қолган афсун дуоларини ўқиб, кельтлар қоҳини руҳини чақириб туришини гапириб бергандилар. Безарар кампир ҳеч кимга зиён етказмаслиги, доимо қизиқ нарсаларни валдираб ўтириши боис бу ҳолга биров эътибор қилмасди.

Гарчи, кампир доимо бир хил нарсаларни валдираб ўтирса-да, унинг гаплари ҳам тўғри.

Шантал бирдан қўлидаги қалитни қисганча қотиб қолди. Бертанинг эри қандай ўлганини кўп эшитган, лекин бу воқеа унга муҳим дарс эканини ана энди тушунди. Қиз яқиндагина йўлига тўғаноқ бўлса ўзини, шаҳарни, унинг одамларини пароканда қилишга тайёр ҳолатда ўрмон кезганини эслади. Лекин қизнинг қаҳрига арзирли нишон бу — Мусофир эди. Хаёлни бир жойга жамлаб, нишонга олиб ўлжани қулатиш даркор. Бунинг учун пухта режа керак — вазиятни қўлдан бой берганча бугун оқшом одамларни Мусофир режасидан хабардор қилиш - аҳмоқликнинг ўзгинаси бўлган бўларди.

Шантал бу хабарни бир кунга кечиктиришга қарор қилди.

Бу оқшом Мусофир одатига кўра барчани ўз ҳисобидан меҳмон қиларкан, қизга хизмат ҳақини бераётиб бир қоғозчани кўшиб узатди. Қиз бунга эътибор бермагандек, қоғозни чўнтагига солди, лекин Мусофирнинг дам-бадам савол назари билан қизнинг нигоҳига тўқнаш келишни хоҳлаётганини сезиб турди.

Улар ўрин алмашгандилар: энди қиз вазиятни қўлга олганди, вақт ва жанг майдонини ҳам энди у белгилайди. Моҳир овчилар айнан шундай йўл тутадилар — ўлгиси келган сичқонни мушук билан ўйнашишига қўйиб берадилар.

*Русчадан
Улуғбек ДОЛИЕВ
таржимаси*

Давоми бор

Сожида СУЛАЙМОНОВА

Севгига эгаман бош

* * *

Балқдию сўнди, яшинми бу?
Гумбурлаши ҳамон янграйди.
Қўкрагимга томди ёшимми бу?
Ёки, билмам, найсон ёмғири.

Сув кечиб, ёз келар ялангоёқ,
Чилп-чилп этар яшил кўлмаги.
Томчи — сирға эса севгилимнинг
Гўзал ёзга махфий тилаги.

Оқ мактубнинг манзили — Қозон,
Кўк мактубнинг манзили — Қозон.
Қозоним, Қозоним, сенга ёзаман,
Ёзаман, бузаман, чизаман — ёзаман.

Бало қазо келса — яна ёзаман,
Кувончларим ортса — яна ёзаман.
Гапирмасдан қўйсанг менга, эй Қозон,
Бундан-да оғирроқ бўлмагай жазонг.

Сенга қўшиқ ёзаман, Қозон,
Ўзингда қўшиқлар кам эмас асло.
Қозонингда қайнатгин, Қозон,
Эдилингда яйратгин ёзда.

Куйлаб оқса,
Турланиб ёнса,
Демак, мен Ҳаётман,
Эй, нурли Қозон!

*Татарчадан
Кавсар ТУРДИЕВА
таржималари*

Таниқли татар шоираси Сожида СУЛАЙМОНОВА (1926-1980) Бошқирдистоннинг Янгиовул қишлоғида туғилган. Бошқирд Давлат Педагогика институтида таҳсил олган. 1955 йилдан Татаристонга кўчиб ўтган шоира Алмат шаҳрида яшаб, ижод қилади.

Сожида Сулаймонованинг илк шеърий китоби 1963 йилда босилиб чиқди. Она табиатнинг самимий куйчиси бўлган шоира ўзбек шеъриятининг чинакам мухлиси эди. Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия билан учрашувлари, ижодий мулоқотлари Ўзбекистон – Татаристон адабий алоқаларида алоҳида ўрин эгаллайди.

Куйида эътиборингизга болалар ва катталар учун кўплаб китоблар ёзиб қолдирган. Сожида Сулаймонова ижодидан намуналар ҳавола этмоқдамиз.

* * *

Адашдим деб ўйласам-да,
Тақдир ҳал бўлгандайин.
Суюнчи олиб бўзтўрғай,
Ҳаводан тушди майин.

Турфа рангли камалаклар,
Қайларга етар учи.
Шу қизил гулли йўлларда,
Етаклаб юрдинг кеча.

Мен кетарман, камалагим
Учланмай қолган қўшиқ.
Ердан бир суюнчи олиб,
Бўзтўрғай сайрар жўшиб.

Юксакка умид боғлаган,
Одамлар кўпдир бешак.
Туширай ерга бир учин,
Кўприк бўлсин камалак.

Биз кўприк икки учида,
Ер кўкда бўлган маҳал,
Адашдим деб ўйлаб юрсам,
Тақдирим бўлибди ҳал.

ТУҒИЛГАН ҚИШЛОҒИМ, ҚОНГАН БУЛОҒИМ

Ойим менга ширин-ширин сўзлар,
Ўргатмаган эди, эҳтимол.
Муҳаббат туйғуси она сутиди,
Ҳар битта вужудга кирганича бор.

Буюк ҳислар бордир кўнгил тубида,
Тил учида турса учирар шамол.
Муҳаббат туйғуси зиёда бўлса,
Севаман деб айтиш мушкул, эҳтимол.

Овулимни севаман дея,
Кўкрак кермас қишлоқнинг аҳли.
Сочар, ўрар, элни тўйдирар,
Муҳаббат туғени — асл қалб меҳри.

Уни дала чорлар пичан етилса,
Қирлар чақиради ўроқ устидан.
Пичан ҳиди, қора нон таъми,
Бизга ўтган она сутидан.

Далаларнинг ёнган чоғи бўлган,
Ким қайғудан қочиб қутулган.
Қирда ўсган эрман аччиғи,
Кўз ёшларим билан ютилган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

28

Мен унган диёрим, серсув баҳорим,
Ёқимли ҳавойим, туғилган жойим.
Қанча боланг жангда бўлгандир ҳалок,
Шу ерда яшашинг ҳақиға, эвоҳ.

Шаҳидларнинг қолган умрлари
Ол тонгларга ранглар беради.
Унган замин, у инсон қалбига,
Она сути билан киради.

Оёқ қўйган тупроқ, мен ичган булоқ,
Қорами, оқ, ширин, аччиқми?
Бугун умрим билан тўлолмасман,
Шу ерда яшашнинг ҳаққини.

* * *

Не билан ўлчанар ўтган умрлар?
Юрган йўллар билан;
Ўйлар чақинидан юзга тушган,
Йўл-йўл излар билан.

Не билан ўлчанар ўтган умр?
Чиққан тоғлар билан.
Қирғоқ бўйлаб югурганда
Билган сирлар билан.

Не билан ўлчанар ўтган умр?
Қолган излар билан.
Инсонлар кўнглига изтироблар
Солган сўзлар билан.

Ҳам умидлар билан!
Ё топилган,
Ё топталиб қолган...
Келажакнинг ўлчовларга сиғмас,
Орзулари бор-да...

* * *

Кирмасман ўзганинг ҳаётига мен,
Ҳаттоки ўша жой менга аталса.
Эл кўрмоққа чиқсанг озмиди, ахир,
Кўзни қамаштирувчи нарса.

Кирмасман ўзганинг ҳаётига мен,
Гарчи, у ёқларда тоғлар — муҳаббат.
Кўнгил интилади юксакка, ахир,
Қайдан келган унга бу одат.

Кирмасман ўзганинг ҳаётига мен,
Силкитмагин рўмол сарҳадлар оша.
Икки тоғдан икков юрайлик,
Оққан жилға томонга шоша.

Эҳ, бир сузиш керакмиди қулоч ёзиб,
 Қўлимни не билан боғлашим керак?
 Ниятимга етиш зарур бўлганда.
 Уддалайман мен уни бешак.

Қирмасман ўзганинг ҳаётига мен,
 Ўз еримни уйғум — тошга тош.
 Севгим тоғи устига чиқиб,
 Муҳаббатга мен эгаман бош.

* * *

Инсон асли қушлар наслидандир,
 Тушларимда қушдек қиламан парвоз.
 Қанча учиб азоб тортса-да,
 Қушларнинг йўлини танлайверар боз.

Очилмаган юлдузлари томон,
 Бизни кўкка чорлайди замон.
 Юксакка чиқмасак битмасдик кўшиқ,
 Ёрнинг гўзаллигин айтмасдик жўшиб.

ОЧ ШЕЪРИЯТ, СИРЛАРИНГНИ!

Инжуларни излаяпман
 Холдан тойганча ҳар вақт.
 Оч, шеърият сирларингни,
 Тилсим сўзларни ўргат.

Гул, асроринг тинглар эдим,
 Очилганда бир гулим.
 Тонги саҳар ё булбулдан
 Ўрганайми куй тилин?

Муз пардасин бойчечаклар,
 Қандай очар, кўрсайдим.
 Марварид гуллардан менга
 Гулчамбарлар тақсайдинг.

Тоғ чашми тошни эритар,
 Ёки суви қайнарми?
 Шунинг сирин сиздан сўрай,
 Энди Урал тоғлари.

Ким истамас бир парвозни,
 Йўл топиб юлдузларга.
 Ўйларимни куйга солгум,
 Куйиб яшин сўзларга.

Тошга тегса тош эрисин,
 Ҳеч тўхтамасин юрак.
 Оч, шеърият сирларингни,
 Тилсим сўзларни ўргат.

* * *

Ким айтган севги лаззат деб,
 Аслида севги — ғазаб.
 Юганин узган юрагинг,
 Билмам, қул ёки озод.

Ўт билан сув орасида,
 Тўхталар нуқта излаб.
 Қайғуриб эзилар қалбинг,
 Аслида севги — безак.

Ўз-ўзингни йўқотишинг —
 Топмоқ севги хилқатинг.
 Фижимлаб юракка солгин
 Ҳам дўзах, ҳам жаннатинг.

* * *

Оқэдил сувларин
 Қулочлаб энладим,
 Билмам, мен кечикдим,
 Ёки сен келмадинг.

Тўлқинлар қирғоқдан,
 Қирғоққа урилар,
 Орамиз шуларга
 Ўхшашдек кўринар.

Йилларда шамолдан
 Кўшиғинг эшитдим,
 Билмам, мен ошиқдим,
 Ёки сен кечикдинг.

* * *

Ёмғир келар, ёмғир келар,
 Қора ўрмон бўйнидан.
 Ёғар эмас, қуяр ёмғир,
 Кўк булутлар қуюлган.

Ёмғир келар, ёмғир келар,
 Йўл устида чанг-тўзон.
 Қани ёғ-чи, ёзги ёмғир,
 Чанг-тўзон кетсин шу он.

Ёмғир келар, ёмғир келар,
 Гумбурлар яшин-чақмоқ.
 Уйнатмагин сен шамолни,
 Ёмғир бўлсанг, чиндан ёғ.

* * *

Чечаклар - ўтлоқда,
 Чечаклар ҳар ёқда.
 Ошиқлар қўлига
 Мойчечак тутмоқда.

Севарман, севмасми -
Тинмайди сўроқлар.
Энг сўнгги гулбаргда
Умидли нигоҳлар.

Севарман, севмасми?
Севгидан кечарми?
Ошиқлар айтмаган
Сирни гул очарми?

Севади-севмайди,
Севади-севмайди.
Беқадр чечаклар
Узилган гулбарглар.

Қирлар ҳам гул экан,
Йўллар ҳам гул экан.
Топишган, севишган,
Дунёда мўл экан.

Эдуард БУЛЬВЕР-ЛИТТОН

Помпеянинг сўнгги кунлари

Роман

ИККИНЧИ КИТОБ

I БОБ

Помпея кулбалари ва
гладиаторлар маишати

Энди эса кайф-сафоларнинг зодагон шинавандалари эмас, балки уларнинг аслаҳалари ва қурбонлари яшайдиган маҳаллалардан бирига йўл оламиз; бу ерда гладиаторлар ва нишондор жангчилар, бадкорлар ва камбағаллар истиқомат қилар эдилар. Бағритош ва виждонсизлик маскани қадимий шаҳарнинг кулбаларидан иборат эди.

Энсиз, аммо гавжум кўчада бир катта уй бор эди. Унинг эшиги тагида темир мушакли, худди Геркулесдек бўйни қисқа ва қувватли одамлар тўплангани, совуқ ва баҳодирона юзлари уларнинг марди майдон эканликларидан дарак берарди. Ташқаридаги катта тоқчада май ва мой тўла идишлар тизилган, унинг устигинасида, деворда май нўш қилаётган гладиаторнинг дағал тасвири бор эди — бу лавҳалар азалдан мавжуд. Ичкарида деворчалар билан ажратилган бир нечта хонтахта турарди. Хонтахта атрофида кишилар ўтиришарди: бирлари май нўш этар, бирлари ошиқ ёки ундан мураккаброқ ўйин ўйнар эдилар. Уни айрим олимлар билмасдан шатранж деб атаганлар. Эрта-лаб бўлганидан, мижозларнинг бундай бемаҳалда қовоқхонага келишлари шундан гувоҳлик берардики, бу одамлар бекорчиликдан зерикканлар. Шунга қарамай, гарчи бу уй кулбалар орасида жойлашган бўлса-да, биз замонавий шаҳарда учратадиган ахлатдан бу ерда ном-нишон йўқ эди. Ҳар доим ҳам ақл билан иш кўрмайдиган, аммо ўз туйғуларини муттасил қондириб келувчи Помпея фуқароларининг қувноқ табиати деворларнинг ёрқин нақшу нигорларида ва шамдонлар, майкосалар ва турфа рўзгор буюмларининг ақл бовар қилмас, аммо нафис қиёфасида ўз ифодасини топган.

— Поллукс ҳаққи,— деди эшик ёнидаги деворга суяниб турган гладиаторлардан бири,— сен бизга ичираётган май, қария Силен,— шу сўзларни айтаётиб, у семиз кишининг елкасига шапатилаб кўйди,— томирларимиздаги қонни шақирлатиб қайнатиб юборади!

У эркалатиб гапирган одам (енгларининг шимарилгани, оқ пешбанд, камарига тангилган калид ва сочиқ-қўлартгич салфеткалар у қовоқхона хўжайини эканини кўрсатиб турарди) ёши бир жойга бо-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1

риб қолган бўлса-да, шу қадар бақувват эдики, гарчи мушаклари ёғ боғлаган, лунжлари осилган, кучли, кенг кўкраги остидаги қорни олдимга чиқиб турганига қарамай, уни қуршаб олган полвонваччаларни бир чўқишда қочира олар эди.

— Яқинлашма, галварс! — гудранди баҳайбат киши, унинг овози газабланган шернинг бўғиқ ириллашига ўхшарди.— Менинг майим тезда сполиарияда ётган жасад билан йиглаб кўришади.

— Қағиллайвер, қари қарға!— деди гладиатор нафратомуз кулиб.— Хурмо гулчамбари олганимни кўрганингда газаб қармоғига илинасан ҳали. Амфитеатрда соврин олганимда, бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, биринчи қилган ишим сенинг жирканч ичимлигингни зинҳор оғзимга олмайман,— деб Геркулес хаққига онт ичиш бўлади.

— Эшитинглар бу унинг гапини! Бу камтар Пиргополиникнинг гапини эшитинглар! Кўриниб турибди, у Бомбохид Клитоместоридисархид¹ бошчилигида хизмат қилган! — деди хўжайин.— Нигер, Спор, Тетраид, у сизлардан совринни олиб кўяман деб мақтанаяпти. Худолар хаққи, сизларнинг ҳар бирингиз бир кўлингиз билан уни бўғиб ўлдир оласиз ёки мен бу нарсада ҳеч балони билмайман!

— Бўпти!— деди гладиатор газабдан қип-қизариб.— Ланиста бошқача ўйлаган бўларди.

— Менга қарши у қандай фикр билдирилиши мумкин, сурбет Лидон? — тумшайди Тетраид.

— Ўн беш олишувда голиб чиққан менга қарши ҳам! — қичқирди баҳайбат Нигор, гладиаторга яқин келаркан.

— Менга ҳам! — гудранди Слор, кўзлари чақнаб.

— Туф!— Лидон қўлларини кўкраги устида чалиштирди ва рақибларига еб кўйгудек қараб кўйди.— Ҳадемай ўйинлар бошланади. Унгача ботирликларингизни сақлаб туринглар.

— Тўғри,— деди тунд хўжайин.— Агар сенга шафқат қилишлари учун бошмалдоғимни қиссам, Парки менинг ҳаёт риштамни узиб кўя қолсин!²

— Ришта эмас, арқонни демоқчисан,— деди Лидон киноя билан.— Ма, ол мана бу чақаларни, арқон сотиб ол-да, ўзингни осиб кўя қол.

Майфуруш барзанги узатилган кўлни тутиб, уни шунақанги қаттиқ қисдики, бармоқлар учидан қон чиқиб, атрофдагиларнинг кийимига сочилди.

Ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Қаҳрамонлик ўйини қанақа бўлишини сенга кўрсатиб кўяман, малла оғиз мақтанчоқ! Мен аллақандай чиллашир форс эмасман, сенга айтсам. Хўш! Марди майдонда йигирма йил битта ҳам мағлубиятсиз жанг қилган мен эмасми? Фалаба тариқасида Эдиторнинг ўз кўлидан темир калтакни олган ва олтин дафна баргидан гулчамбар тақиш шарафига муяссар бўлган мен бўлмай, ким?³ Энди болакай

¹ Пиргополиник (яъни “миноралар ва шаҳарларни забт этувчи”) — Плавтнинг “Мақтанчоқ жангчи” комедияси қаҳрамони. Черви ва даласидаги жангда унинг бошлиғи Бомбохид Клитоместоридисархид бўлган эди. Тахминий таржимаси: “Бақироқ мақтанчоқ шарафли доҳий Ифлос бошлиқ”.

² Ярадор гладиатор халқдан шафқат сўраши мумкин бўлган ва розилик аломатида томошабинлар бошмалдоғини бошқа бармоқларига қисиб, ўнг муштимини кўтарганлар, рад аломатида эса чўзилган бошмалдоғини пастга бурганлар.

³ Марди майдонда ўзини кўрсатган томошабинлар талаби бўйича хўжайин (ланчилар) ёки Эдитор (ўйинни ташкил этган ва гладиаторни ёллаган одам) Кўлидан махсус темир калтакни олганлар. Бу фахрли мукофот гладиаторни амфитеатрда олишишини давом эттириш мажбуриятидан халос қилган, аммо барибир тўла эркинлик бермаган (Гладиаторлар асосан қуллар бўлган).

менга ўргатадиган бўлиб қолдими?! – шу гапларни айтиб у Лидоннинг қўлини силтаб ташлади.

Гладиаторнинг чехрасида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади. Шунгача хўжайин устидан қандай кинояли кулиб турган бўлса, йигит аламга ўшандай чидаб турди. Бироқ барзанги унинг қўлини қўйиб юбориши ҳамон у сакрашга чоғланган шердек дарҳол ўзини ўнглади, тепа сочи тикка бўлди ва у баланд овозда, газабли қичқириқ билан хўжайинга ташланди, гавдаси баҳайбат бўлишига қарамай, хўжайин мувозанатини йўқотди ва бамисоли қулаб тушган қоядек ерга гумбурлаб ағдарилди, қутурган рақиби эса устидан босиб тушди.

Яна бир неча дақиқа ўтди ва хўжайинга Лидон лутф билан таклиф этган арқоннинг ҳам кераги бўлмай қолди. Бироқ шовқинни эшитиб, шу пайтгача уйда ўтирган хотин майдонга югуриб келди. Бу янги рақиби гладиаторга мос эди: баланд бўйли, қотмадан келган, эркалаб ёрни кучишга ўрганмаган қўллари чўнг бир аёл. Бунга ажабланмаса ҳам бўларди: майфуруш Бурдоннинг бу меҳрибон қиз ўртоғи марди майдонда жанг қилган ва ҳатто императорнинг ўзи ҳозирлигида ҳам олишган эди. Айтишларича, жанг майдонида кураги ерга тегмаган Бурдоннинг ўзи неча марта бари би ринчилик гулчамбарини ўзининг меҳрибон Стратоникасига бой берган экан. Бу “нозик” хилват унинг кўпол жуфти хатар остида қолганини кўргач, табиат унга ато этгандан бошқа қуролга эга бўлмаган ҳолда гладиаторга ташланди, илондек узун қўллари билан унинг белидан кучоқлаб ушлади-да, ҳамон Бурдоннинг томоғини чангаллаб турган гладиаторни қаттиқ силтаб эридан ажратиб олди. Гоҳо аллақандай дарғазаб сайис шу тариқа итнинг орқа оёқларидан тутуди-да, уни енгилган рақибидан ажратиб олади, ҳавога кўтарилган ит ночор яна душманнинг бўғзига интилади. Бу орада шодон, қонни кўрганлардан мамнун гладиаторлар жунбушга келиб, олишаётганлар атрофига тўпланишди, уларнинг бурун катаклари керилган, лаблари кинояли қийшайган, кўзлари биттасининг қонли томоғига ва иккинчисининг чангаллаб турган бармоқларига қадалган эди.

– Тайёр! Тайёр! – ҳайқиришди бараварига улар, ҳаяжон билан қўллари ишқалаганча.

– Бекор гап! Қанақасига “тайёр” бўларкан! – қичқириб юборди хўжайин; у бор кучини тўплаб темир ч ангакдан ажралиб олди – да, ҳансираган, дабдаласи чиққан, қонга беланган ҳолда сакраб оёққа турди. Унинг пахтаси чиққан кўзлари қудратли амазонканинг қўллари билан юлқиниб чиқишга уринаётган, бироқ нафрат билан лабларини қийшайтириб қараб турган душманнинг чақноқ нигоҳи билан тўқнашди.

– Ҳалол олишув! – қичқиришарди гладиаторлар. – Бирга бир!

Лидоннинг атрофига аёллар ҳам тўпланган эди, улар илтифотли хўжайинни одобли меҳмондан ажратиб қўйишди.

Ўзининг афтода ҳолидан уялган ва дарғазаб “маликаи муҳтарамаси” қўлидан ситилиб чиқишга беҳуда чиранаётган Лидон бир пайт белидаги калта ханжарга ёпишди. Унинг кўзлари шу қадар важоҳат ила ёнар, ханжари шу қадар қаттиқ ярақлардики, биз эндиликда муштлашув деб атайдиган курашгагина ўрганган Стратоника кўрққанидан саросималаниб қолди.

– Эй худолар! – қичқирди у. – Ярамас! У қуролини яшириб олган экан! Ахир бу фирромлик-ку! Ҳақиқий гладиатор шундай қиладими? Бундай кўрқоқларни ер ютсин!

Шу сўзларни айтиб, у гладиаторга орқасини ўгириб олди ва ташвиш билан эрига қаради.

Бироқ бундай олишувларга ўрганиб қолган эри тез ўзини ўнглаб олди. Юзи энди аввалгидек қип-қизил эмасди ва лаби устидаги томирлар бўртиб чиқмаганди. У тирик қолганидан суюниб, анча мамнун ҳолда гудранди, силкиниб қўйди, кейин эса маъқул дегандай рақибига бошдан-оёқ кўз югуртирди.

— Кастор ҳаққи, — деди у, — сен мен ўйлагандан кучлироқ экансан! Сенинг муносиб жангчи эканингни кўриб турибман. Қўлингни бер, биродар!

— Қойил, қария Бурдон! — қўлингни бер қичқирди гладиатор ва чапак чалиб қўйди. — Метиндай қаттиқ унга, Лидон.

— Жоним билан, — деди гладиатор. — Аммо унинг қонидан татиб кўриб, энди уни охириги томчисигача симирмоқчиман.

— Геркулес ҳаққи, — хитобан деди хўжайин, — мана буни гладиаторча хоҳиш деса бўлади! О Поллукс! Одамзотни нималарга ўргатиб бўлмайди-я! Ҳатто ҳайвон ҳам ундай қутурмаса керак!

— Ҳайвонмиш! Шу ҳам гап бўптими! Ҳайвонлар қаёқда-ю, бизлар қаёқда! — деди Тетраид.

— Бўпти, — деди Стратоника кийими ва сочларини тўғрилаб. — Модомики, ярашдиларингми, энди шовқин солмай, жим ўтиринглар. Олийҳиммат йигитлар, сизларнинг ҳомийларингиз, келиб сизларни кўрар экан; мактабда эмас, шу ерда сизлар билан яхшилаб танишиб олишмоқчи экан, ундан кейин амфитеатр майдончасида катта мусобақадан олдин сизларга пул қўяр экан. Улар бунинг учун ҳар доим бизникига келишади, бу ерга шаҳарнинг энг яхши гладиаторларини қўйишимизни билишади, — худоларга шукурки, биздаги жамият сара!

— Ҳа, — деди Бурдон, бир коса майни ича туриб, — бундай гулчамбарларни таққан одам мендайин ботирнинг қадрига етади. Лидон, болажоним, ич, сени ҳам мендайин қариганингда ҳурматлаб юришин!

— Бу ёққа юр, — Стратоника эрини қулоғидан ўзи томон эркалабгина тортиб қўйди (Бу эркалашни Тибулл қойил қилиб тасвирлаган) — Бу эркалашни Тибулл қойил қилиб тасвирлаган) — Бу ёққа юр!

— Оғритиб юбординг, бўриқиз! Гладиатордан ҳам ёмон чиқдингку! — гудранди Бурдон оғзини катта очиб эснаркан.

— Тш-ш-ш! — шивирлади Стратоника унга. — Кален ҳозиргина орқа эшикдан жим кириб келди. У пул олиб келган бўлса керак.

— Ваҳ-ваҳ! Тезроқ унинг олдига бораман, — шошилди Бурдон. — Бу орада сен косаларга яхшилаб қараб бор, ҳисобини ол. Ёлғонларига ишонма, хотин, улар қаҳрамонлар, албатта, шу билан бирга учига чиққан мутгаҳамлар, Какнинг¹ ўзи — уларнинг олдида бир итвачча.

— Кўрқма, аҳмоқ! — жавоб берди хотини.

Бу мулойим гаплардан эриб кетган Бурдон орқа хонага ўтди.

— Демак, бу ҳомийлар мушакларимизни кўргани келишарканда? — деди Нигер. — Айтганча, сени ким олгоҳлантирди, бекажон?

— Лепид. У мағлубият нималигини билмаган Клодийни ва ёш юнон Главкни олиб келади.

— Келинглари, биз ҳам бас бойлашайлик! — деди Тетраид. — Клодий менга йигирма минг сестерций қўяди. Нима дейсан, Лидон?

— У менга қўяди! — деди Лидон.

— Йўқ, менга қўяди, — деди спор.

— Аҳмоқлик! Наҳотки сизлардан биронтангиз Нигорни афзал топади деб ўйласангиз? — ўзига хос камтарлик билан деди паҳлавон.

¹ К а к — олов худоси Вулканнинг ўғли; паҳлавон ва бағритош қароқчи.

– Насибангиз экан,— сўзга аралашди Стратоника, катта кўзани очар экан, меҳмонлар эса ўз навбатида столлардан бирига ўтиришди.— Модомики барчангиз ўзингизни шунақа машҳур ва ботир деб билар экансиз, агар жиноятчи топилмагудек бўлса, нима учун сизлар Нумидия арслони билан олишмайсиз?

– Сенинг қўлларингдан қутулиб чиққандан кейин, қудратли Стратоника,— деди Лидон,— мен арслоннинг ўзи билан олишишдан ҳам кўрқмайман.

– Менга айт-чи,— ўтинди Тетраид,— сенинг соҳибжамол чўринг, кўзлари чақноқ анови сўқир қиз қаерда? Негадир у анчадан бери кўринмайди?

– Сен уни жудаям яхши кўрасан-да, кўрсинам,— жавоб берди бека.— Ҳатто биз ҳам яхши кўрамыз. Биз уни гул сотгани ва зодагон хонимлар учун қўшиқ айтгани шаҳарга юборамиз, шунда у бу ерда чўрилик қилганидан кўпроқ пул ишлайди. Бундан ташқари, унинг бошқа машғулотлари ҳам бор.

– Менга қара, Стратоника,— деди Лидон,— бундай назокатли ва сулув чўрини қаердан топгансан? У аслида биронта бой Рим кайвонисига чўриликка ярайди, холос.

– Бу тўғри,— кўшилди Стратоника.— Қачондир уни сотаман-да, бойиб оламан. Менга Нидия қандай келиб қолганини сўраяпсанми?

– Топдинг.

– Биласанми, чўригинам Стафила... Стафила эсингдами, Нигер?

– Ҳа-а, анави қўлчалари кучликкина, башараси комедия артисти ниқобининг ўзгинаси қизми? Уни қандай унтай? У энди чўрилик қилаётган Плутон ҳаққи онт ичаман!

– Туф-е, мол! Гап бундай, Стафила ўлган, бу эса мени хонавайрон қилди. Янги чўри сотиб олгани бозорга бордим. Аммо, худоларни шафе келтираманки, мен шўрлик Стафилани сотиб олгандан буён уларнинг нархи шунақанги ортиб кетдики, қўяверасан, мен эса пулим озлигидан икки кўлимни бурнимга тикиб қайтмоқчи бўлиб турган эдим, бирдан бир савдогар этагимдан ушлаб олди. “Хоним, арзон-гаров чўри олмақчисиз деб эшитдим, ростми? Менда бир қизалоқ бор. Қалай, кучингиз етадими? Тўғри, у ҳали жудаям кичкина, аммо чаққонгина, ювош, ақлли, ажабтовур қўшиқ айтади, ҳа, гапимга ишонаверинг, зоти ёмон эмас”. “Қаердан экан?” сўрайман мен. “Фессалиядан”. Биламан, фессалияликларнинг бари ақлли ва ювош бўлади, шунинг учун қизалоқни кўрмоқчи бўлдим. У худди ҳозиргидай эди. Фақат бўйи сал пастроқ эди. Кўринишдан итоаткор ва ювош, қўлларини кўксига қўйиб олган, кўзи ерда. Мен баҳосини суриштираман. Савдогар қиммат сўрамади, мен пайсалга солиб ўтирмай, сотиб ола қолдим. Савдогар уни уйимга олиб келди ва ўша заҳоти қорасини ўчирди. Ҳа, дўстлар, унинг кўрлигини кўрганимда, қанчалик лол қолганимни ўзингиз билаверинг! Ваҳ-ҳа-ҳа! ўлгудай айёр экан савдогар. Мен дарҳол қозига югурдим, аммо ярамас қулфуруш шаҳардан чиқиб кетган экан. Ҳеч вақосиз қайтишимга тўғри келди. Мен газабга миндим, шўрлик қиз нақ кўрадиганини кўрди. Аммо кўрлиги учун у айбдор эмас-ку, шунақа туғилган. Аста-аста биз бунга кўникиб кетдик. Албатта, у Стафиладай кучли эмасди ва уйда фойдаси кам тегарди, аммо кўп ўтмай у шаҳар йўлини шунақанги яхши билиб олдики, худди Аргусга ўхшаб, юзта кўзи бордай; бир куни эрталаб хароб бўлган боғчамиздаги гулларни сотиб, бизга бир ҳовуч пул олиб келганида, билдикки, уни бизга худоларнинг ўзлари юборибди. Шундан бери у хоҳлаганда кетишга рухсат бера-

миз, қўлига бир сават гул тутқазамиз, гуллардан фессалияча усулда гулчамбарлар тўқийди — бу олифта-сатангларга ёқади, унинг ўзи ҳам зодагон одамларга ёқади, шекилли, чунки улар ҳар доим бошқа гулфуруш қизларга қараганда кўпроқ тўлашади, у топганини уйга олиб келади, бошқа биронта қул бундай қилмайди. Шунинг учун бу ердаги юмушларни ҳозирча ўзим эплаб турибман, аммо тезда у ишлаб топган пулларга иккинчи Стафилани сотиб олишим мумкин. Ҳалиги фессалиялик, албатта, кўр қизни таг-тугли ота-оналардан ўғирлаб келган. У фақат моҳирона гулчамбарлар тўқибгина қолмайди, яхши куйлайди, бу ҳам пул дегани. Яқинда эса... Аммо буниси сир.

— Ана, холос! Бошдан-оёқ сирлар, жумбоқларми? — қичқириб деди Лидон.— Сфинкс¹ бўлиб қолмаганмисан?

— Йўқ, нега Сфинкс бўлар эканман?

— Бўлди, кўп вайсама, бека, гўшт келтир, очман,— деди Спор бетоқат.

— Мен ҳам,— уни қувватлади маъюс Нигер, кафти билан пичоғини артиб.

Амазонка ўчоқбошига кетди ва тезда устига катта-катта чала пиширилган гўшт бўлаклари қўйилган баркаш билан қайтиб келди,— ўша вақтларда, худди ҳозиргидай, жангчилар гўшт одамни ботир ва жасоратли қилади деб тасаввур этганлар. Бамисоли оч бўридай кўзлари чақнаб, улар стол атрофида гўж тўпланишди. Гўшт бирпастанда гойиб бўлди, май дарёдай оқди. Энди эса қадимгилар ҳаётида бу қадар муҳим бўлган бу одамларни қолдирайлик-да, Бурдон ортидан борайлик.

II БОБ

Икки ҳурматга сазовор эркак

Қадимги Рим тарихи бошларида қоҳинлик даромадли эмас, балки фахрли машғулот бўлган эди. Қоҳинлар энг олий зотлар, оқсуяклардан келиб чиққан, плебейлар² учун уларнинг муҳитига кириш йўли берк бўлган. Кейинчалик, бу ерда сўз кетаётган вақтдан анча илгари қоҳинлар тоифасига кириш йўли ҳамма учун очиқ эди — ҳар ҳолда гап унча баланд бўлмаган қоҳинлик лавозимларига эмас, балки алоҳида худоларга сиғинишга даҳлдор бўлганда шундай бўлган. Ҳатто Юпитернинг олдин ликтор бўлган ва Сенатга кира олган қоҳини аввал патрицийлардан эди, кейинчалик эса уни халқ сайлай бошлаган. Унча қадимий бўлмаган ва эъзозланадиган худоларга одатда плебейлардан чиққан қоҳинлар хизмат қилганлар ва кўплари ҳозир катolikлар диний хоҳиш туфайли эмас, балки қашшоқлик мажбуриятини ҳисобга олиб роҳибликни ихтиёр этганларидек, қоҳинликка кирганлар.

Исиданинг қоҳини Кален энг қуйи тоифадан келиб чиққанди. Унинг узоқ аждодлари аслида қуллар бўлишган. У сал-пал тарбия олган ва бир озгина мулкни мерос қилиб олган, уни ҳам тезда совуриб битирган. Жаҳддан у қоҳин бўлган. Гарчи ўша вақтларда бу табаррук касбнинг даромади, афтидан, унча катта бўлмаса-да, энг серқатнов эҳромларнинг қоҳинлари барибир иш ҳақларидан нолий ол-

¹ Афсонавий Сфинкс (юнончада “Бўғиб ўлдирувчи аёл” дегани) у истиқомат қиладиган қоя олдиан ўтган ҳар бир йўловчига топишмоқ айтган, жавоб беролмаганлар ўлимга маҳкум бўлганлар.

² Плебей — ҳуқуқсиз камбағал кишилар.

маганлар. Оломоннинг хурофотларидан пул топишдан кўра даромад-лироқ машғулот йўқ эди.

Помпеяда Каленнинг фақат биргина қариндоши қолган — Бурдон. Уларнинг ҳали ўз қавм-қариндошларидан кўра мустаҳкамроқ бўлган қора ва ифлос ришталар боғлаб турарди. Исиданинг қоҳини кийимларини ўзгартириб, гўё қаттиқ ва риёзатли ҳаёт кечираётгандек бўлган ўз эҳромидан билдирмай чиқиб кетар, яхши шухрат қозонмаган собиқ гладиатор уйининг орқа эшигига сирғалиб кирар ва севинч билан ўзидан кўпол ниқобни итқитиб ташларди, зеро бу одамнинг асосий эҳтироси, нафсигина уни саховатлидек бўлиб кўринишга мажбур этарди.

Того¹ кийишни ташлаб, римликлар фойдалана бошлаган кенг ёмғирпўшга ўраниб, Кален ҳозир май қазноғидаги уйчада ўтирарди, Помпеядаги деярли барча уйларда бўлганидек, бу ерга орқа эшикдан энсиз йўлак орқали кириб келинарди.

Столнинг унга қарши томонида баҳайбат Бурдон ҳозиргина коҳин катмонидан бир уюм қилиб туккан тангаларни диққат билан санаб ўтирарди; ўшандаги катмонлар ҳозиргидек кенг урф бўлган эди, фақат улар анча кўримлилиги билан ажралиб турарди.

— Кўрдингми, — деди Кален, — биз сенга яхши тўлаймиз, шундай фойдали иш тоганим учун сен мендан миннатдор бўлишинг керак.

— Сендан миннатдорман, огажон, — жавоб берди Бурдон, тангаларни меҳр билан чарм катмонга сола туриб; у уни дарҳол камарига яширди ва йўғон қорнидаги тўгани одатдагидан қисиброқ тортиб қўйди. — Исида, Крисида ва Мишида ёки Мисрдаги яна бошқа худоларни шафе келтириб айтаманки, о, менинг жажжи Нидиям — ҳақиқий Эсперида, олтин олмалар хазинабони.

— У жуда яхши кўшиқ айтади ва куй чалади, — деди Кален. — Бундай истейдод учун хўжайиним жон-жон деб ҳақ тўлайди.

— Ҳа, уни худо деявер! — қичқирди Бурдон эҳтирос билан. — Ҳар қандай бой одам сахийлик учун худолар қаторида саналиши керак. Қани, майдан ич, қиёматлик дўстим, кейин эса ҳаммасини бир бошдан сўзлаб бер. Қиз у ерда нима қилаяпти? У юрак олдириб қўйганмиш, ёмон қасам ичганман дермиш, оғзига қатиқ ивитиби орлгандай, чурқ этмасмиш, ундан ҳеч балони билиб бўлмасмиш.

— Мен ҳам шунақа, ўнг қўлимни шафе келтираман! Мен ҳам чурқ этмасликка онт ичганман.

— Онт эмиш! Сен билан биз учун онт нима дегани?

— Бу тўғри, одатдаги онтлар — ҳеч нима эмас. Аммо бу... — Барваста коҳин титраб кетди. — Барибир ҳам, — давом этди у аралаштирилмаган майли катта косани охиригача сипқориб, — эътироф этаманки, мен онтни бузишдан кўра қасос хавфидан кўпроқ кўрқаман. Худолар ҳаққи, бу одам қудратли афсунгар ва у ҳатто Ойдан ҳамма нарсани ўсмоқчилаб билиб олади, унга бир оғиз валақлаб қўяй-чи. Бу ҳақда бошқа гапирмайлик. Поллукс ҳаққи, гарчанд зиёфатларда унга нелар бўлмаса-да, сенга айтсам, мен ҳеч қачон у ерда ўзимни бемалол ҳис этмайман. Гарчи у ерда барча деворларни қурум босган бўлса-да, мен сен билан ва бу ерга келадиганлар ичидан биронта оддий, енгилтак, қувноқ қиз билан ўтказган соатлар тонггача чўзиладиган зўр оргиялардан кўра менинг кўпроқ жонимга оро киради.

— Агар шундай бўлса, бир ҳиммат қил, эртага кечқурун кел, бир кайф-сафо қиламиз.

¹ Т о г о — қалпоқли кенг устки кийим; унинг йирик букламалари қоматни ва қалпоғи юзни батамом беркитиб турган.

– Жоним билан,— деди қоҳин қўлини артиб ва столга яқинроқ сурилиб.

Шу топ худди биров эшик дастасини пайпаслаётгандек шарпа эшитилди. Қоҳин шоша-пиша юзига қалпоқни суриб олди.

– Туф! Ахир бу кўр қиз-ку,— деди хўжайин эшик очилиб, Нидия кириб келганда.

– Ҳой, қиз! Бу нима қилганинг... шошма, оқариб кетибсанми? Зиёфатда шунча қолиб кетдингми? Хўп, майли, ҳечқиси йўқ, ёшлик — бебошлик,— гудранди Бурдон.

Ҳеч нарса деб жавоб бермай, қиз беҳол скамейкалардан бирига йиқилди. Кейин бирдан бошини кескин кўтарди.

– Хўжайин, мени хоҳ очдан ўлдилинг, хоҳ уринг, аммо ўла қолсам ҳам бошқа бу нопок уйга бормайман.

– Ўчир, аҳмоқ қиз! — бўкирди Бурдон ва қонга тўлган газабнок кўзлари узра осилган бароқ қошларини чимирди.— Нима, гапимга кирмайдиган бўлиб қолдингми? Кўрасан мендан!

– Нима деганимни эшитдингиз,— бидирлаб деди шўрлик қиз ва қўлларини кўксига чалиштирди.

– Бу қанақаси! Ўзимнинг эси кўп, меҳрибон вестал қизгинам, демак сен у ёққа бормайсанми? Бўпти, сени зўрлаб олиб боришади унда!

– Қичқириб, шаҳарни оёққа турғизаман,— деди қиз кескин оҳангда ва сочининг учигача қизариб кетди.

– Бунинг ҳам иложини топамиз, оғзингни ёпиб қўйишади.

– Унда менга худолар ёрдам берадилар,— ўрнидан турди Нидия — мен юқорига арз қиламан.

– Ичган онтинг эсингдан чиқдимми? — бўғиқ овоз эшитилди. Биринчи марта суҳбатга аралашган бу Кален эди. Унинг гапини эшитиб, бечора қиз қалтираб кетди ва ёлворган ҳолда қўлларини туширди.

– Оҳ, шўрим қурсин! — деди у ва йиглаб юборди.

Бу аламли сўзлар Стратоникани ўзига тортгани кўриниб турарди, чунки шу аснодаёқ унинг даҳшатли қиёфаси эшикда пайдо бўлди.

– Нима шовқин? Менинг чўримни нима қилиб қўйдинг, ярамас? — газаб билан деди у.

– Қўявер, хотин,— деди Бурдон хиёл кўрқув аралаш. Янги камарлар ва чиройли кийимларни истайсан-ку, шундай эмасми? Унда чўрингни тинчлантир, акс ҳолда янги кийимни ҳали-вери киёлмайсан. Бу ифлос қизнинг бошига худоларнинг газаби ёгилсин.

– Нима гап?— сўради қари қарға, нигоҳини эридан Нидияга олиб.

– Деворга суяниб турган қиз ўзини Стратониканинг оёғига ташлади, унинг тиззаларидан кучоқлади ва ўзининг кўрмайдиган, аммо илтижо тўла кўзларини тепага қаратиб, деди:

– Меҳрибон бекам! Сен аёлсан, опа-сингилларинг бўлгандир, мендай ёш бўлгандирсан, ўтинаман, мени қутқар! Мен бошқа мана бу зиёфатларга бормайман!

– Жим бўл! — қичқирди қари қарға ва Нидиянинг фақат гулчамбарлар тўқишга қобил нозик қўлларини силтаб, уни туришга мажбур этди.— Жим бўл! Чўри деган бунақа бўлмайди!

– Ана, хотин.— Бурдон катмонни чиқарди ва тангаларни шикирлатди.— Мана бу мусиқани эшитаяпсанми? Поллукс ҳаққи, агар бу биячани яхшилаб жиловламасанг, бошқа эшитмайсан бу мусиқани.

– Қизгина чарчаган, холос,— деди Стратоника, Каленга имлаб.— У сенга яна керак бўлганида, бунақа қайсарлик қилмайди.

– “Сенга?” Ким бор бу ерда?– қичқириб деди Нидия, бошини у ёқ-бу ёққа буриб, азбаройи қаттиқ тикилганидан Колен ваҳима ичида тиззалаб туриб кетди.

– Унинг кўзлари кўрар экан!– бидирлади у.

– Ким бор бу ерда? Фалак ҳаққи, жавоб бер! Оҳ, мендай кўр бўлганинга, бу қадар бешафқат бўлмасдинг!– деди Нидия ва йиғлаб юборди.

– Олиб кет уни,– буюрди Бурдон хотинига.– Иршайган башарани кўришга тоқатим йўқ!

– Кетдик! – деди Стратоника, бечора қизни эшик томон туртиб.

Нидия қатъий ва мағрурона ҳаракат билан ўзини тортди.

– Менга қара,– деди у,– мен сенга сўзсиз итоат этдим, чунки мен олган тарбия... Оҳ, онажон, шўрлик онажоним! Қизингнинг қисмати шунақа бўлади деб ўйлаганмидинг! У кўзларини артди ва давом этди,– Истаган нарсангни буюр, мен ҳўп дейман, аммо айтиб кўяй: сен қанчалик бераҳм, қаттиққўл ва бир сўзли бўлмагин, мен бошқа у ёққа бормайман, борди-ю, мени зўрлаб олиб боришса, мен преторнинг¹ ўзидан ҳимоя қилишини сўрайман. Худолар шоҳид, мен бунга онт ичаман!

– Стратониканинг кўзлари ёнди. У бир қўли билан қизнинг сочларидан чангаллади ва зарбаси нозик ва мўрт жисмни чил-парчин қилишга қодир ўнг қўлини кўтарди. Унинг ўзи шу нарсани ўйлаб қолди, шекилли, шаштидан қайтди, Нидияни девор томон сургади, илмоқдаги арқонни ушлади,– ҳайҳот! Кўпинча у шу мақсадда ишлатиларди ва бирпасдан кейин уйни қизнинг юрактешар, нолон қичқириғи тутди.

III БОБ

Главк ўзи қимматга тушадиган харид қилади

– Салом, ботирлар!– деди Лепид ва бошини эгиб, Бурдон қовоқ-хонасининг пастак эшигидан кириб келди.– Келганимиздан мурод – қайси бирингиз ўз ланистига кўпроқ эҳтиром кўрсатишингизни кўриш.

Помпеяда энг қувноқ ва бой йигитлар бўлиб танилган уч машҳур одамни қарши олгани гладиаторлар ўринларидан туришди – гладиаторларнинг обрўйи кўпроқ ана шуларга боғлиқ эди.

– Оббо йиртқишлар-ей!– деди Клодий Главкка.– Гладиатор бўлишга муносиб бари!

– Жангчи эмасликлари чакки-да!– жавобан деди Главк.

Зиёфатда озгина кундуз ёруғидан кўзларини қисиб, ҳаммомда эса ҳовур эпкинидан эҳтиёт бўладиган эркатой Лепиднинг, табиат ҳижолатли тантиқлик ва тортинчоқликка хос эпчилликни битта қилиб, барча хоҳишларни нўноқларча чоғиштириб юборган одамнинг энди бу қадар бетоқат бўлиб турганини кўриш мароқли эди. У гладиаторларнинг кенг елкаларига ўзининг қиз боланикидай оппоқ қўллари билан шапатилаб кўяр, у бир умр ўзида жон-жаҳди билан тарбиялаб келган бу мардоналик олдида муайян ҳаяжонга чулганган ҳолда уларнинг чўян мушакларини силар ва пайпаслар эди.

– Э-ҳа, Нигер! Нимада жанг қиласан? Ким билан жанг қиласан? – сўради Лепид.

¹ Претор – қадимги Римда ҳуқуқий қонунлар чиқарувчи олий идора ва лавозим.

– Мени Спор чақирган,– деб жавоб берди қовоғи солиқ барзанги.– Қон ва жонга муштлашамиз.

– Бу турган гап,– минғирлаб деди Спор ва унинг кичкина кўзлари чарақлаб кетди.

– У қилични олади, мен эса тўр ва уч тишли найзани. Жанг зўр бўлади. Тирик қолган мўмайгина пул олади ва ўз гулчамбарини муносиб тақиб юради деб умид қиламан.

– Хотиржам бўл, биз ҳасислик қилмаймиз, азизим Гектор¹,– деди Клодий.– Шошма-чи! Демак, сен Нигер билан жанг қиласан-а? Главк, мен Нигерга қўяман.

– Мен нима дегандим! – деди Нигер тантанали қилиб.– Азамат Клодий мени билади. Сен ўзингни ўлган деб билавер, меҳрибоним Спор.

– Клодий мумланган пул дастасини чиқарди.

– Ўн минг сестерций қўяман. Нима дединг?

– Розиман,– деди Главк.– Хўш бу ерда тагин ким бор? Мен илгари бу қахрамонни сира кўрган эмасман.– Шундай дея, у қўллари ўртоғининг қўлларида ингичкароқ, юзида эса касби ҳали учириб ташлашга улгурмаган нафосат ва ҳаттоки олижаноблик сақланиб қолган йигитга қаради.

– Бу Лидон, янги. Шу пайтгача у фақат ёғоч қилич билан машқ қилиб келган,– деб жавоб берди Нигер хайрихоҳлик билан.– Аммо унинг томирларида асил қон оқади – у Тетраидни чақирган.

Лидон нафрат билан жилмайди.

– Йўқ, Тетраид мени чақирган,– уни тўғриларкан.– Мен эса унинг пўписасига чидаб турдим

– Сизлар нима билан жанг қиласизлар?– сўради Лепид.– Сенинг ўрнингда бўлганимда, болажоним, Тетраид билан яккама-якка чиқишга шошилмаган бўлардим.

Лидон нафратли жилмайиб қўйди.

– У озодми ё қулми? – сўради Клодий.

– Озод. Биз ҳаммамиз бу ерда озод фуқоролармиз,– жавоб берди Нигер.

– Қўлингни бер, азизим Лидон,– деди Лепид ўзини билагондек кўрсатиб.

Гладиатор ўз ўртоқларига маънодор нигоҳ ташлади, қўлини чўзди, қўли гарчи бошқаларникидан ингичкароқ бўлса-да, мушаклари шу қадар қаттиқ ва кўриниши шунчалик чиройли эдики, уччала меҳмон узокданоқ “Офарин!” деб юборди.

– Хўш, ошна, қанақа қурол билан жанг қиласиз! – сўради Клодий пул дастасини қўлида туганча.

– Аввалига цестда², кейин эса, агар икковимиз ҳам тирик қолсак, қили чда жанг қиламиз,– деди Тетраид қовоғини уйиб ва Лидонга ҳасадгўйларча назар ташлаб.

– Цестда! – деди Главк,– сен хато қилаяпсан, Лидон, цестда жанг қилиш – юнонча расм, мен уни яхши биламан, сен эса аввал этга кириб олишинг керак, сен жудаям озғинсан. Цестга кўнма.

– Иложим йўқ,– жавоб берди Лидон.

– Нега ахир?

¹ Ҳомернинг “Илиада”сида тараннум этилганидай, Клодий гладиаторни юнонларнинг троялилар билан ўн йиллик урушда Троянинг бош ҳимоячиси номи билан ярми ҳазил-ярми чин тарзида атайди.

² Ц е с т л а р –

– Айтдим-ку, у мени чақирган.
 – Лекин у фақат цест деб туриб ололмайдими-ку.
 – Виждоним шуни талаб қилади! – гурур билан эътироз билдирди Лидон.

– Тетраидга цестда бирга қарши иккини қўяман, – деди Клодий. – Хўп дейсанми, Лепид? Қиличда эса бирга бир.

– Борди-ю, сен бирга қарши учни қўйганингда ҳам, мен барибир рози бўлмайман, – деди Лепид. – Иш қилдичга бориб тақалгунча Лидон асфаласофилинга кетган бўлади. Йўқ-йўқ, ташаккур.

– Сен-чи, нима дейсан, Главк? – сўради Клодий.

– Розиман – бирга қарши уч.

– Ўнга қарши ўттиз минг сестерцийми?

– Кетади.

Клодий пул дастаси устига рақамларни ёзиб қўйди.

– Кечир мени, олижаноб ҳомийим, – деди аста Лидон Главкка, – голиб қанча олади?

– Қанча дейсанми? Қанча бўларди, етти минг сестерцийдир-да.

– Озлик қилмасмикин?

– Аминман. Аммо нималарни эшитаяпман! Сенинг ўрнингда юнон пул ҳақида эмас, балки шон-шухрат ҳақида ўйлаган бўларди. О италияликлар! Сизлар ҳар доим ва ҳамма жойда италияликлар бўлиб қолаверасизлар!

Гладиаторнинг қорача юзига қизиллик югурди.

– Мен тўғримда нотўғри фикрда экансан, азамат Главк. Мен шон-шухрат ҳақида ўйлайман, аммо пул бўлмаганида, мендан ҳеч қачон гладиатор чиқмаган бўларди.

– Муртад! Илоё жасадинг майдонда қолсин! Очкўз қаҳрамон бўлмайди.

– Мен очкўз эмасман, – деди Лидон мағрур ва у ердан узоқлашди.

– Лекин мен Бурдонни кўрмайпман-ку. Қани у? Мен у билан гаплашиб олишим керак! – деди Клодий.

– У анави ерда. – Нигер хона тўридаги эшикка ишора қилди.

– Стратоника-чи? Бизнинг баҳодир кампиримиз қани? – сўради Лепид.

– Сизлар келишларингдан бирпас олдин шу ерда эди. Бироқ қандайдир шовқинни эшитди-да, ўша ёққа чошиб кетди. Поллукс ҳаққи. Менга Бурдон орқа хонада қандайдир қизни ушлаб тургандек туюлаётгудди. Мен унинг қандайдир йиғлаганини эшитдим.

– Воҳ! Мана буниси зўр бўлибди-ку! – кулди Лепид.

Шу он дард ва даҳшат тўла қаттиқ қичқирикдан ҳамма бир чўчиб тушди.

– Раҳм қилинглар! Раҳм қилинглар, мен ҳали кичкинаман, мен кўрман! Наҳотки бу сизга кам бўлса?

– О Паллада! Бу овозни мен танийман, бу менинг бечора гулчи қизим-ку! – деди Главк ва қичқирик келган томонга отилди.

У эшикни ланг очди ва Нидия дарғазаб кампир қўлларида тўлғанаётганини кўрди, қип-қизил қонга беланган арқон яна осмонга кўтарилди-да, бирдан ҳавода осилиб қолди.

– Фурия! – қичқирди Главк ва Нидияни Стратониканинг қўлларидан юлқиб олди. – Бу қизни уришга қандай қўлинг борди, ахир у ёш бола-ку! Нидия, бечора гўдак!

– Оҳ, бу сенмисан, Главк? – деди қиз севинч билан, юзларидаги ёшлар бирдан қуриди, у жилмайди, йигитнинг кўксига ёпишди ва унинг кийимларини ўпди.

— Ҳой нотаниш кимса, озод аёл билан унинг чўриси ўртасига тушишга қандай ҳақдинг сиғди? Худолар ҳаққи, эгнингдаги қмммат-баҳо туникаю сендан анқийётган хушбўйларга қарамай, сенинг римлик эканинга унчалик ишонмаяпман, азизим!

— Топиб айтди, бекажон, топиб айтди!— деди кинояли кулиб Клодий, Лепид билан бирга кириб келар экан.— Бу менинг дўстим ва тутинган акам. Уни сенинг тилингдан ҳимоя қилиш керак, оғзингдан тошлар тўкилади, холос.

— Чўримни бер бу ёққа!— бўкирди жанжалкаш кампир, кучли қўли билан юнонни итариб.

— Тушингни сувга айт, барча фурия сингилларинг сенга ёрдамга учиб келганларида ҳам олиб бўпсан,— деди Главк.— Қўрқма, меҳрибон Нидия, афиналиклар ҳеч кимни балога гирифтор қилиб ташлаб кетмаганлар ҳали!

— Ҳой!— Бурдон истар-истамас столдан турди.— Аллақандай чўрни деб шунча шовқинми? Қоч, хотин, бунинг учун қўрқмас қизни кечирса бўлади.

Шундай дея у ўзининг шаддот хотинини бир четга олиб борди, тўғрироғи туртиб юборди.

— Биз бу ерга кираётганимизда яна бир одам бор эди, шекилли? — деди Клодий.

— У кетди.

Вақтида қорасини ўчириш учун Исида коҳини (Кален) қулай пайдан фойдаланиб қолганди.

— Бу ошналаримдан бири, биз у билан кўпинча майхўрлик қиламиз, у ювош ва шовқинни ёқтирмайди,— деди Бурдон кўполгина қилиб.— Бора қол, болам, агар бунақа ёпишаверсанг, хўжайинингнинг туникасини йиртиб юборасан, бора қол, мен сени кечираман.

— Йўқ, мени ташлаб кетма!— деди Нидия афиналикка яна қаттиқроқ ёпишиб.

Қизнинг аччиқ қисмати, илтижолари, унинг инжа тароватидан таъсирланиб, юнон дағал скамейкалардан бирига чўкди. Юзларидаги кўз ёшларини қуритганча у Нидияни ўпди, чақалоқни юпатгандагидек қулоғига мингтача юпанч сўзларини шивирлади. Шафқат туйғуси уни азбаройи чиройли кўрсатиб юборганидан ҳатто Стратониканинг тошдек юраги юмшаб кетди. У келиб, гўё бу ифлос ва жирканч пучмоқ мунаввар бўлиб кетгандек туюлди. Қиз билан ёнма-ён турган бу ёш, хушрўй, сухсурдек йигит бамисоли тимсолга айланганди: замин барча эзгуликлар билан сарафроз этган хужастафол зот бахти қаро қизалоқнинг дилига тасалли бахш этаётир.

— Кўр қизимиз бундай шарафга ноил бўлади деб ким ўйловди! — деди кампир, пешонасидан терни сидириб.

Главк Бурдонга бурилди.

— Яхши одам, чўринг қўшиқни яхши айтади ва гулларга яхши қарайди. Мен уни бир хонимга совға қилмоқчиман. Уни менга сот.

Шу сўзларни айтар экан, у шўрлик қизнинг суюнганидан титраб кетганини ҳис этди. Қиз сапчиб турди, юзидан тўзган сочларини орқага олди ва гўё — ёпирай!— ростдан кўра оладигандек, атрофга аланглади.

— Нидияни сотар эканмизми? Ҳе йўқ,— жаҳли чиқиб деди Стратоника.

Нидия чуқур ўҳ тортиб, бошини қуйи солди ва яна балогадорнинг туникасидан тутди.

— Бўлмаган гап! — гап қотди Клодий амирона.— Сизлар гапимни икки қилишга ҳаққингиз йўқ. Бу қанақа гап яна? Мени ҳақорат қилиб кўринглар-чи, дабдалангизни чиқараман. Сен, Бурдон, қариндошим Пансанинг мижози эканимни биласанми? Амфитеатр ва унинг қаҳрамонлари учун соҳиб каромат эмасманми? Бир оғиз гиринг деб кўринглар-чи, барча шаробли хумларингизни синдириб ташлайверинг — улардан бир томчи ҳам сотолмайсизлар. Главк, бу чўри сеники.

Бурдон энсасини қашиди, у қийин аҳволга тушиб қолганди ва алайна-ошкор.

— Бу қиз менга олтиндан қиммат.

— Айт нархини, мен бойман,— деди Главк.

Қадимги италияликлар ҳамма нарсани сотишга тайёр эдилар, бир ғариб қиз унинг олдида нима деган гап бўлибди, бу борада улар ҳозирги италияликлардан кам фарқ қилар эдилар.

— Мен қизалоқ учун олти минг сестерций тўлаганман, энди эса у ўн икки мин сестерций туради,— бидирлаб деди Стратоника.

— Сенга йигирма минг бераман. Ҳозироқ преторнинг олдига борамиз, кейин эса пулни олгани меникига борасизлар.

— Жондан азиз Нидиямизни юз минг сестерцийга ҳам сотмас эдим, аммо мен азамат Клодийга бир хизмат қилмоқчиман,— деди Бурдон шикоятмуз.— Сен эса Панса билан ўйинлардаги мутасаддининг жойи масаласида гаплашасанми, танги Клодий? У менинг айни кўнглимдаги одам.

— Сенга пулни жарақлатиб санаб бераман,— деди Клодий ва шивирлаб қўшиб қўйди: — Бу юнон сени олтинга кўмиб юборади: пул дегани уникида ачиб ётибди, бу кунни оқ тошча билан белгилаб қўй, Приамим.¹

— Хўш, бор-бараками? — сўради Главк, одатдаги савдо битишида бўлганидек.

— Бор-барака,—жавоб берди Бурдон.

— Демак... демак мен сен билан кетаманми? Қандай бахт! — пичирлади Нидия.

— Ҳа, гўзалим. Шу аснодан бошлаб сенинг энг оғир вазифанг Помпеянинг энг гўзал аёлига юнон мадҳияларини куйлаш бўлади.

Қиз унинг қўлларидан сирпаниб чиқди. Бир зум олдин севинчдан порлаб турган унинг чеҳраси дарров ўзгарди, у оғир хўрсинди ва яна Главкнинг қўлидан тутди:

— Мени ўйинга олиб кетасан деб ўйлаган эдим!

— Ҳа, ҳозирча шундай бўлади. Қани, кетдик, вақтим зиқ.

IV БОБ

Бечора тошбақа.

Нидиянинг тақдирида янги ўзгаришлар

Афиналикнинг ҳовлисидаги чоққина муаттар боғ узра тонг куёши чарақлаб турибди. У текис қиртишланган майсазорга тирсаги билан тираниб ётганча ғамгин ўйга толган, юпқа шамсия уни жазирама куёш нуридан ҳимоя қилади.

Қазишма чоғида боғдаги бу ажойиб уйдан у ерда яшаган тошбақа косасини топишган. Хилқат силсиласидаги бу галати ҳалқа, табиат атроф-теваракни суст ва уйқусираб идрок этишдан ташқари ҳаёт-

¹ П р и а м — Троя шоҳи, Гекторнинг отаси.

нинг барча қувончларидан маҳрум этган мавжудот у ерга Главк уйни сотиб олишидан кўп йиллар олдин келиб қолганди; бу воқеа шу қадар узоқ замонларда содир бўлган эдики, у одамзот хотирасидан аллақачонлар ўчиб кетган, аммо айтишларича, тошбақалар ҳаддан ташқари узоқ яшар экан. Уйни қурганлар, кейин қайта қурганлар, унинг эгалари ўзгараверган ва ўлиб кетаверган, тошбақа эса аста-аста судралиб юраверган ва бепарво-беғам яшайверган.

Биз тасвирлаётган вақтдан ўн олти йил муқаддам рўй берган зилзила шаҳарнинг кўп уйларини вайрон қилган ва одамларни кўрқитган, ҳозир Главк яшаётган уй қаттиқ зарар кўрган. Одамлар узоқ вақти уни ташлаб кетишган, қайтиб келиб улар тагида боғни кўмиб ётган харобаларни тозалаганлар ва у ерда соппа-соғ ва бус-бутун тошбақани топганлар, тошбақа шўрлик атрофда қанақанги вайронгарчиликлар содир бўлганини билмаган ҳам¹. Афтидан, у ўзининг муздай қони ва суст ҳаракатлари билан жодулаб қўйилган бўлса, не ажаб; аммо у биз ўйлаганчалик у қадар фаолиятсиз бўлмаган; бир маромда ва муттасил олға ўрмалаб кетаверган; қаричма-қарич у ўзининг кичиккина меҳвари бўйлаб айланаверган, ҳар бир айланани босиб ўтгунича неча-неча ойлар ўтган. Бу тошбақа тушмагур чарчаш нималигини билсайкан! ўзи танлаган йўлдан у сабр-тоқат ва қийинчилик билан ҳаракат қилаверган, фикр уммонига чўмган файласуф сингари теварак атрофдагиларга асло парво қилмаган. Унинг мағрур танҳолигида қандайдир улуғворлик бор эди! Уни иситган кўёш, уни ҳўллаган ёмғирлар, у нафас олган ҳаво унинг ягона қувончлари бўлган эди. Бу илиқ иқлимдаги йил фаслларининг сезилмас алмашинуви уни ташвишга солмаган. Уни косаси ҳимоя қилар эди, авлиёни — ўзининг тақвоси, донишмандни — ўзининг донолиги, ошиқни дилидаги умид ҳимоя қилгани каби.

Тошбақа ўзгаришлар ва замона қасирғаларини идрок этмасди, унинг ўзи вақт тимсолидек бўлиб қолганди — секинлик, собитқадамликёмангулик, бандаларга хос эҳтирослардан, ҳаяжонлардан ва толиқишдан бегоналик тимсоли. Бечора тошбақа! Отилган вулқон ва ёрилган тупроқ ларзаларидан бошқа ҳеч нарса ҳаётингнинг эринибгина яллиғланаётган учқунини ўчира олмас эди. На тароват, на нафосат аяб ўтирадиган муқаррар ўлим уни арзимаган ўзгаришдек деб билган бу маҳлуқни пайқамай, ёнидан ўтиб кетаверган.

Бу тошбақа қизиққон ва тетик юнонни ҳам ҳайратга солди, ҳам раҳмини келтирди. Унинг секин-секин ўрмалашларини у соатлаб томоша қилар ва унинг тақдири ҳақида ўй сура олар эди. Севинган чоғларида уни ёмон кўрар, қайғуга ботганида эса унга ҳаваси келарди. Ҳозир ҳам майсазорда ётар экан, афиналик унинг кўз билан илғаб бўлмайдиган даражада ҳаракатланаётганига қараб турар экан, ўзига ўзи дерди:

“Косангни ёраман деб бургут чангалидан тошни туширди, аммо тош шоирнинг бошини мажақлади.² Қисматъ шунақа! Оҳ нодон мавжудот! Сенинг отанг ва онангбўлгандир балки кўп асрлар илгари дўстинг бўлгандир. Қачонлардир ота-онанг сени ёки сен уларни севгандирсан? Эринг билан ёнма-ён ўрмалаб кетаётганингда томирларингдаги эринчоқ қон тезроқ югурганми ҳеч? Кўнгил қўйишга қобилиятинг бўлганмиди? Эринг ёнингда бўлмаганидан ғам чекканми-

¹ Эҳтимол, билгандир — Тарж.

² Буюк юнон драматурги Эсхилнинг ўлими ҳақида шундай ривоят бор (Эрализга-ча V аср).

динг? Унинг борлигини ҳис этганмидинг? Сенинг тош кўксинг сирини билиш, пинҳоний хоҳишларингни кўриш, сен учун қайғуни севинчдан ажратиб турувчи қилдай ингичка фарқни англаш учун жонимни берган бўлардим! Сен эй, тошбақа, агар Иона келиб қолса, унинг борлигини сезган бўлардинг! Шабада каби, қуёш ҳарорати каби унинг яқинлашганини ҳис этардинг. Ҳозир мен сенга ҳавас қилаяпман, зеро сен унинг бу ерда йўқлигини билмайсан, мен эса... уни кўрмаган вақтимда сенга ўхшай олганимда эди! Мени қанақанги шубҳалар, қанақанги гумонлар таъқиб қилмаяпти! Нима учун у мени кўришни истамайди? Бу қизнинг овозини эшитмаганимга неча кунлар бўлди. Ҳаёт биринчи марта менга шафқатсизлик қилди. Мен бамисоли базм охирида бир ўзим қолгандайман, шамчиروқлар ўчирилган, гуллар сўлган. Эҳ Иона, сени қанақанги севишимни билганимда эди!”

Ошиқ Главкнинг бу ўйларини Нидия узиб юборди. Енгил ва эҳтиёткорона одимлар билан у мармар даҳлиздан, кейин пештоқдан юриб ўтди, кейин эса бориб боғда ўсган гуллар олдида тўхтади. Унинг қўлларида сувли идиш бор эди ва гўё унинг келишидан жонлангандек бўлган ташна ўсимликларга сув қуйди. Уларни ҳидлаш учун қиз энгашди. У гулларга кўрқанина ва эркалаб қўлларини теккизди. Қуриган шохшабба ёки ҳашарот уларнинг гўзаллигига путур етказмаганига ишонч ҳосил қилиш учун уларнинг пояларини пайпаслаб кўрди. Фикрини бир жойга тўплаб, назокат ила у гулдан-гулга ўтар экан, боғ маъбудаси учун бундан муносиброқ хизматни тасаввур этиб бўлмасди.

— Нидия, оппоғим!— чақирди уни Главк.

— Йигитнинг овозини эшитиб, қиз жойида қотиб қолди, ҳатто нафас олмай, қизариб, қулоқ сола бошлади. Унинг лаблари хиёл очилди, боши овоз келган тарафга бурилди. Кейин у сувли идишни қўйдида, чақирди томон ошиқди; ўзининг янги хўжайини томонга энг қисқа йўл билан гуллар оралаб қандай беҳато юриб ўтгани ажабланарли эди.

— Нидия,— деди Главк, қизнинг узун ва майин сочларини меҳр билан силаркан,— мана, уч кундирки, сен менинг пенатларимда (ҳашаматли уйда) ҳомийлиги остида яшаётирсан. Уй-жойим сенга ёқдими? Улар сенга қулиб қарашаяптими? ўзингни бу ерда яхши ҳис этаяпсанми?

— Ажойиб,— жавоб берди чўри хўрсиниб.

— Энди эса,— давом этди Главк,— олдинги ҳаётинг ҳақидаги оғир хотиралардан бироз ўзингга келганимда, сарвдек қоматингга ярашган кийимларинг бўлганида,— шундай дея у қизнинг кашталиқ туникасига қўлини текизиб қўйди,— энди, яхшиликка ўргана бошлаганимда, азизим, худодлар сени ярлақасинлар, биргина менга хизмат қилиб юришингни хоҳлар эдим.

— Айт, сен учун мен нима қила оламан?— сўради Нидия, қўлларини қисиб.

— Қулоқ сол,— деди Главк.— Гарчи сен ҳали ёш бола бўлсанг-да, аммо яқин сирдошим бўласан. Ҳеч Иона ҳақида эшитганмисан?

Кўр қиз сесканиб тушди ва хиёбонда ярқираб турган ҳайкалларнинг биттаси каби оппоқ оқариб кетди, бирпас сукут сақлади-да, кейин базўр жавоб қайтарди:

Ҳа, эшитгандим, у неаполлик эди, жуда сулув эди.

— Сулув! Унинг ҳусни таважжуҳи қуёшни хира қилади! Неаполлик! Йўқ, у келиб чиқиши бўйича юнон қизи. Фақат Юнонистонгидан бундай бекаму кўстликни ярата олади. Нидия, мен уни севаман!

Мен ҳам шундай деб ўйлагандим,— деди Нидия хотиржам.

– Мен уни севаман ва буни сен унга айтишинг керак. Толеи улур Нидия, сен унинг оромгоҳига кирасан, унинг овозини эшитасан, унинг ҳароратли нурларида исинасан!

Нима! Наҳотки мени унинг ҳузурига юбормоқчи бўлсангиз?

– Ҳа, сен Иона ҳузурига борасан, – деди Главк гўё: “Яна нимани ишташинг мумкин”, демоқчи бўлган оҳангда.

– Нидия йиғлаб юборди. Главк ўрнидан турди, уни ўзи томон тортди ва оғаларча тасалли бера бошлади:

– Нидия, қароғим, сен йиғлаяпсан, сени қанақанги бахт кутиб турганини билмайсан. У меҳрибон, қувноқ, баҳор шабадасининг ўзи. У сенга опа бўлади, итстеъдодингни қадрлайди, бошқа ҳеч кимда бўлмаган софлигинг, соддалигинг учун сени севиб қолади, чунки сенга бу соддалиқ сўт билан кирган... Сен ҳали ҳам йиғлаяпсанми, нодон қиз? Мен сени мажбур қилмайман. Хўш, менга шугина хизматни бажо келтирасанми?

– Агар сенга хизмат қилиш қўлимдан келса, буюр. Кўриб турибсан-ку, мен бошқа йиғламаяпман, энди тинчман.

– Кошки Нидияни билмасам, – деди Главк, унинг қўлини ўпиб. – Демак, Ионаникига йўл оласан. Агар унинг самимийлигидан ҳафсанг пир бўлса, агар мен сени алдаган бўлсам, хоҳлаган вақтингда қайтиб келавер. Мен сени унга инъом қилмайман, фақат вақтинчаликка бериб тураман, холос. Менинг уйим сен учун ҳамиша очиқ, азизим. Эҳ, бу уй барча ёлғизлар ва шўрпешоналар учун ошиён бўлганида борми! Бироқ, борди-ю, юрагим менга ҳақиқатни айтса, мен тезда сени яна чақириб оламан, гавҳарим. Иона билан иккимизнинг умумий уйимиз бўлади ва сен биз билан яшай бошлайсан.

Кўр қизнинг бадани жимирлаб кетди, аммо у бошқа йиғламаётганди – у тақдирга тан берганди.

– Бор Нидия, сени Ионанинг ҳузурига олиб бориб қўйишади. Унга ўзинг энг сара ва чиройли гуллардан олиб бор. Мен гулдон бераман. Уларнинг ҳеч нимага арзимаслиги учун кечирим сўра. Ҳа, кеча мен сенга совға қилган кифарани ўзинг билан олиб ол, – ахир ундан ажойиб куйлар чиқара қоласан-ку. Ионага мана бу мактубни бер, унда мен бир амаллаб фикрларимни ифодалаб берганман. Унинг овозини, овозидаги ҳар бир пардани илға, кейин эса, бизлар яна кўришганимизда, қандай ва қанақа бўлишига қарамай, менга ҳақиқатни сўзлаб берасан. Неча кун бўлдики, Нидия, Иона мени кўришни истамапти. Бунда қандайдир сир бор. Шубҳа ва қўрқувлардан абгор бўлдим. Суриштир, чунки сен ақллисан, менга ёрдам бермоқчисан, бу сенинг зийраклигингни ўн баробар оширади, – бундай бераҳмлиқ сабабини суриштириб бил. Мен ҳақимда унга иложи борича кўпроқ гапир, оғзингдан менинг исмим сира тушмасин. Менинг севгим ҳақида унга ишоралар билангина гапир. Шунда у хўрсинадими, йўқми, сенга жавоб берадими, йўқми, эътиборга ол. Борди-ю, у мендан ёзғира бошласа, қанақа оҳангда ёзғуришини эслаб қол. Менинг дўстим бўл, мендан аччиқланмаслигини ёлбориб сўра. Сенга қилган озгина нарсам учун қанчалик саховат билан тўлов тўлашингни билсанг эди! Сен мени тушунапсанми, Нидия? Сен ҳали ёш боласан, балки гапимни тушунмаётгандирсан?

– Йўқ.

– Мен учун шундай қиласанми?

– Ҳа.

– Гул узиб бўлганинда, олдимга кел, мен сенга гулдон бераман. Сен мени Леданинг хонасида топасан. Хўш, гўзалим, ортиқ гамгин бўлмайсанми?

— Главк, мен чўриман, мен гамга ботишим ё қувонишим мумкин эканми?

— Нималар деяпсан! Йўқ. Нидия, ўзингни эркин тут. Мен сенга эркинлик ҳадя қиляпман, ундан истаганча фойдалан ва менга ёрдам бериш истагинга умид қилаётганим учун кечир.

— Сен хафа бўлма! Оҳ, эркинликнинг барча яхшиликлари учун мен сени хафа қилармидим, Главк! Менинг халоскорим, ҳимоячим, бу шўрлик кўр қизни кечир! Борди-ю, у сенинг бахтингга ёрдам бера олгудек бўлса, сен билан ажрашиш ҳам кўнглимни чўктирмаган бўларди.

— Сенинг дарёдай қалбинг учун худолар сенга ажру мукофотлар бергай! — деди Главк, чуқур таъсирланган ва қандай олов ёққанига шубҳа қилмаган ҳолда; сўнг у яна қизнинг манглайдан ўпиб қўйди.

— Сен мени кечираётирсан, — нидо қилди Нидия, — бўлди, эркинлик ҳақида бошқа гапирма. Сенинг чўринг бўлиш — менинг бахтим! Мени ҳеч кимга бермасликка ваъда қилгансан, ахир.

— Ҳа, ваъда қилганман.

— Энди мен бориб, гул терай.

Нидия индамай Главкнинг қўлидан қимматбаҳо, жавоҳиротлар қадаб зийнат берилган гулдонни олди. Йигитнинг овози тингач, жавоб беришдан қўрқиб, қизгина тараддудланди, Главкнинг қўлини топди-да, уни лабларига олиб борди, юзига чодирни учини тушириб, тез у ердан кетди. Бўсагада у яна тўхтади, қўлларини ёйиб, шивирлаб гапирди:

— Сени ҳатлаб кирганимдан буён уч фараҳли кунни, севинчимни ифода этиб бўлмас уч кунни ўтказдим, эй муборак остона! Сендан осудалик ҳеч қачон аримасин! Энди эса юрагим пора-пора бўлиб кетаётир ва биргина сўзни такрорлаётир: “ўл!”

V БОБ

Толёи порлоқ соҳибжамол ва ногирон чўри қиз

Хизматкор қиз Ионанинг оромгоҳига кирди-да, Главк юборган бир қиз ичкарига киришга изн сўраётганини маълум қилди.

Бир зум Иона иккиланди.

— У кўзи ожиз, — деди канизак, — сендан бошқа ҳеч ким билан гаплашмоқчи эмас экан.

Фақат пасткаш одамларгина бировлар бахтсизлигига бефарқ бўладилар. Келган қиз кўрлигини эшитгани ҳамон Иона уни совуқ кутиб олиш мумкин эмаслигини англади. Главк элчи танлашда гоят устамонлик қилганди — уни менсимаслик ҳам, илтимосини рад этиш ҳам мумкин эмасди.

“У мендан нима истайди ўзи? Қиздан қанақа топшириқ бериб юборди экан?”

Ионанинг юраги дук-дук уриб кетди. Эшиклардаги пардалар тортиб очиб қўйилган эди, мрамар фаршдан юрган қадам товушлари эшитилди: чўрилардан бири қўлларида қимматбаҳо совға ушлаб олган Нидияни етаклаб кирди.

— Кўзи ожиз қиз қайси томон қадам ташлашни ва мана бу инъомни унинг пойига қўйишини айтиш учун олижаноб Иона бир оғиз бир нима дейишни раво кўргайми?

— Моҳпора қизалоқ, — таъсирланиб деди Иона, — сирпанчиқ фаршдан юриб келишинга ҳожат йўқдир, сен менга беришинг ке-

рак бўлган нарсани чўриларим олиб келишади. — Шундай дея у чўриларига гулдонни олишга ишора қилди.

— Йўқ, бу гулдонни фақат сенинг ўз қўлларингга бера оламан, — деди Нидия.

Овоздан йўлни тусмоллаб, у Ионанинг олдига борди, унинг рўпарасида чўк тушди-да, гулдонни узатди.

Иона гулдонни олди ва уни пойидаги хонтахтага қўйди. Кейин кизни меҳрибонлик билан турғазди-да, уни ўзи билан ёнма-ён ўтқазмоқчи бўлди, аммо Нидия беозоргина қаршилиқ кўрсатди.

— Ҳали топшириқни бажарганимча йўқ, — деди у ва кийими остидан Главкнинг мактубини чиқарди. — Балки бу мактуб Главкнинг нима учун Ионага бундай номуносиб элчи танлаб жўнатганини тусунтириб берар.

Неопол қизи хатини олди ва Нидия унинг бармоқлари титраётганини дарров сезди. қўлларини қовуштириб бошини солинтирган қўйи Нидия мағрур соҳибжамол рўпарасида тик турарди, эҳтимол, ўзининг тавозели қиёфасида ҳам ғурур бундан кам эмасди. Иона имо қилди ва чўрилар чиқиб кетишди. У яна ёш элчи чўрига ҳайрат ва ҳамдардлик билан қараб қўйди, сўнг ундан сал нарига бориб, хатни очди ва ўқий бошлади:

“Главкдан Ионага. Ушбу номадан кўра яхшироқ тилакларимни юборгаймен. Тобинг қочиб қолмадими? Канизакларинг айтишича, соппа-соғ экансан ва бу менга таскин беради. Балки сени билиб-билмай хафа қилиб қўйгандирман? Эҳ, бу ҳақда улардан сўраш бефойда! Мана, беш кундирки, сени кўриш бахтидан бенасибман. қуёш чиқаяптими? Билмайман. Осмон мусаффоми? Бўлса бордир, аммо менга ундай эмас. Менинг қуёшим ҳам, осмоним ҳам сенсан, Иона. Наҳотки мендан хафа бўлгансан? Нималар дебман сени хафа қиладиган? Тилим айтишга журъат қилмаган гапларни шу мактубда баён этайми? ҳайҳот! Сен ёнимда бўлмаганингда сенинг қалбимга ҳукмронлигингни кўпроқ ҳис этаман. Мени бахтимдан жудо қилган фироқ эса менга жасорат бағишлайди. Сен мени кўришни истамайсан, атрофингда гирдикапалак бўлиб юрган барча шайдоларингни ҳайдаб юбординг. Наҳотки мени ўшалар билан тенг тутасан? Шунақа ҳам бўладими? Менинг унақа эмаслигимни сен яхши биласан. Зеро, мен ҳеч нимага арзимас бўлганимда ҳам гул атри вужудимга сингиб кетган, мен сен билан тўқисман, сен туфайли ўзимни табаррук, қутлуг ҳис этаман, менга илҳом бағишлайсан. Мени сенга ҳўп ёмонлашганга ўхшайди, Иона! Аммо сен гийбатларга қачондан бери ишонадиган бўлиб қолдинг? Агар Дельфа башоратчисининг¹ ўзи сени ёмон хотин деб эълон қилганида ҳам мен унга ишонмаган бўлар эдим, ахир мен сендан кўра ҳам ишонувчанроқман-ку. Бизнинг охириги учрашувимизни, сен куйлаган қўшиқни, менга қараган кўзларингни эслайман. қалбларимизда қандайдир қяқинлик бор, Иона. Буни яшириб бўлмайди, гарчи тилларимиз сукут сақласалар-да, кўзларимиз буни тан олиб турибди. ҳузурингга бораёй, сўзларимга қулоқ сол, кейин эса истасанг ҳайдаб юбор. Сени севишимни дабдурустдан айтмоқчи эмас эдим. Аммо ушбу эътироф юрагимни тўлиқтириб юборди, юрагим нидоси қулоғимгача етиб бориши турган гап. Тантанавор онтимга ишонсанг-чи, Иона! Бизлар биринчи марта Паллада эҳро-

¹ Аполлон маъбудининг Дельфа ибодатхонасидаги оракули — (Ўрта Юнонистон) қадимги дунёнинг сал бўлмаса энг ҳурматли ва эътиборли қарғишлар гўяндаси ҳисобланган.

мида учрашган эдик, наҳотки биз эзгу ва қадимий меҳроб ёнида бошқа кўришмасак...

Сенга мактубни олиб борган қиз бизларга ўхшаб бу ерда мусофир. Аммо шўрлик Нидия биздан бахтиқаророқ — у сўқир ва озод эмас. қисмати шўрлигини юмшатиш умидида уни ўзингга олишингни илтимос қиламан. У оққўнгил, ақлли ва хушчақчақ, яхшигина хонанда ва кифарани бошлаб чалади. Бундан ташқари, у гулларни яхши кўради, Флориданинг ўзи. Сен уни севишингдан умидвор у, Иона. Борди-ю, у сенга ёқмаса, ўзимга қайтариб юбор.

Яна бир гап. кўполлигимни кечиргин-у, аммо нима учун сен ано-ви тунд мисрликни бунчалик ҳурматлайсан? Биз, юнонлар, одамларни билишда устаси фаранглармиз. Гарчи биз атайлаб қовоқ уйиб юрмасак-да, бу бизнинг жиддийлигимизга путур етказмайди. Бизнинг лабларимиз кулиб туради, аммо кўзларимиз қаттиқ қарайди — улар ҳамиша очиқ туради. Арбакка кўр-кўрона ишониш ярамайди. Балки у менга роса лой чаплагандир? Бундай ўйлаётганимнинг сабаби, ўшанда у ҳузурингда қолган эди, менинг у ерда эканимни кўриб, унинг қанақа ҳолга тушганини ўзинг кўрдинг-ку, ўшандан буён мени ўзингга яқинлатмай кўйдинг. Унинг сафсаталарига ишонма, агар ишонгудек бўлсанг, тўғриси айтивер, зеро нима бўлса-да, Главк буни сендан талаб қилишга ҳақли. Хайр! Бу мактубга сенинг кўлларинг тегади, кўзларинг бу сўзларни ўқийди... Наҳотки бу сўзларни ёзгандан бахтлироқ бўлса? Яна бир марта хайр!”

Хатни ўқиб бўлгач, Иона бирдан кўзи мошдек очилгандай бўлди. Главкни нимада айблашганди? Унинг қизни севмаслигидами? Энди бўлса у тўғридан-тўғри, ҳеч бир иккиланмасдан севгисига иқрор бўлаяпти. Шу ондан бошлаб қизнинг ўй-хаёли яна у билан банд бўлди. Унинг мактубидаги ҳар бир сўз нақадар самимий. Унинг мактубидаги жозибали ва қизгин эҳтирос тўла ҳар бир латиф сўз юрагига аччиқ таъна бўлиб ботди. У йигитнинг садоқатига шубҳа қилдими, бошқанинг гапига ишондими? У севгилисини ҳар қандай айбдор эга бўладиган ҳуқуқ — ўз айбига иқрор бўлиш, ўзини ҳимоя этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиб қўймадимикан? Унинг кўзларидан дувиллаб ёш тўкилди, у мактубни ўпди ва уни кўкраги ичига яширди, сўнг ҳамон ўша алпозда турган Нидияга ўтирилиб, деди:

— Жавоб ёзгунимча ўтира тур, жоним.

— Демак, жавоб бераяпсан, — деди Нидия маъюс оҳангда. — Начора. Мени бу ерга бошлаб келган чўри қиз мактубингни олиб боради.

— Сен эса мен билан қолсан, — қатъий деди Иона. — кўрқма, сенинг вазифанг оғир бўлмайди.

Нидия бошини эгди.

— Исминг нима, гўзал қиз?

— Нидия.

— Қаерликсан?

— Олим юрти — Фессалияданман.

— Биз сен билан дўст бўламиз, — меҳр билан деди Иона. — Сен қарийб менинг ватандошим экансан. Илтимос сендан, бу муздай мраморда турма... Мана, бўлди, шу сен ўтира тур, сени бирпас шу ерда қолдираман.

“Ионадан Главкка саломлар бўлсин. Эртага ҳузуримга кел, Главк, — деб ёзарди Иона. — Мен нотўғри иш қилган бўлсам, эҳтимол, аммо энди сенга қандай айб тақашаётганларини тушунтириб берсам бўлаверади. Мисрликдан бошқа кўрқма... Мактубингда жуда кўп гапириб юбордим, деб ёзибсан. Афсус! Ушбу қисқа сатрларда мен ҳам ўша гапларни айтдим. Хайр!”

Устидан қайта ўқимай туриб (эҳ, бу муҳаббатнинг одатдаги шошма-шошарлик, одатдаги қўрқуви!) Иона мактуб билан қайта кириб келганида Нидия ўрнидан турди.

— Главкка хат ёзиб бўлдингми?

— Ҳа.

— Хатингни элиб берган одамдан у миннатдор бўладими?

Қизнинг кўрлигини Иона унутган эди; унинг вужудини аланга олди ва лом-мим демади.

— Мен айтмоқчи эдимки, — у озгина совуқ гапдан хафа бўлади, озгина илиқ гапдан суюниб кетади. Агар хатинг уни хафа қилса, уни чўри олиб бора қолсин, борди-ю, ундай бўлмаса, бу ишни менга қўйиб бер... мен бугун шомдаёқ қайтиб келаман.

— Менинг мактубимни нима учун сен олиб бормоқчисан, Нидия? — сўради Иона.

— Демак, тўғри топибман, — деди Нидия. — Бошқача бўлиши ҳам мумкин эди! Главкни хафа қилишга кимнинг ҳадди сиғарди?

— Жонгинам, — деди Иона олдингидан кўра ўзини босиқ тутиб, — шундай куюниб гапираяпсанки, демак сен Главкка бефарқ эмас экансан-да?

— Муҳтарама Иона! Главк менга худолар ва қисмат қизганган нарсани берди: у менинг дўстим бўлиб қолди!

Нидиянинг оғзидан чиққан бу сўзлардаги ғамгин нафсоният гўзал Ионага қаттиқ таъсир қилди. У эгилди-да, қизни ўпиб қўйди.

— Сен унинг қадрига етишни билар экансан. Мен ҳам хижолатсиз айта оламанки, Главк сенинг миннатдорлигингга муносиб одам! Бор, азизим Нидия, олиб бор унга ушбу мактубни, аммо кейин қайтиб кел. Агар мен уйда бўлмасам — бугун кечқурун мен кетишим керак — сенга ёнимдаги хонани тайёрлаб қўйишади. Нидия, менинг синглим йўқ, синглим ўрнини боса оласанми?

Нидия Ионанинг қўлини ўпди ва хиёл ийманиб деди:

— Сендан бир мурувват қилишингни сўрасам бўладими, Иона?

— Истаган нарсангни сўрайвер, — жавоб берди неополлик қиз.

— Айтишларича, сен ҳуснда тенгсиз эмишсан. ҳаммани ҳайратга солган нарсани мен кўришдан маҳрумман. Юзингга қўлимни теккизишга изн берсанг — фақат шу йўл билан мен гўзалликни ўзимча тасаввур этаман ва одатда адашмайман.

Жавобни кутиб ўтирмай, у қўлини аста ва майин ҳолда Ионанинг чўзиққина юзидан юргизди. Унинг шакли биз учун фақат биргина ижодда сақланиб қолган — бу Ионанинг она шаҳри — Неаполдаги шикаст еган, аммо барчани ҳайратга солган қадимги ҳайкал эди; бу парос мрамаридан ясалган ҳайкал бўлиб, унинг олдида Флоренциялик Венеранинг бутун гўзаллиги бир пул ва ўзгармас эди.¹ Бундай уйғунлик ва ёшлик тароватига тўлган, тафаккур билан йўғрилган ва руҳлантирилган бу ҳайкални замонавий олимлар Психеянинг тасвири деб атайдилар.

Нидиянинг қўли тасма билан боғланган солда ва силлиқ манглайда бир зум тўхтади, чуқурчалари бўлган нафис қизил ёноқлардан сирғалди, ундан нозик лаблар ва оппоқ оққушсимон бўйиндан юриб ўтди.

— Сенинг гўзаллигингни мен энди биламан, — деди Нидия. — Мени қуршаб турган зулмат ичида чехрангни ўла-ўлгунча ёдимда сақлаб қоламан.

¹ Флоренцияда сақланадиган бу ҳайкални одатда Медицеялик Афродита (ёки Венера) деб аташади, яъни Медичига қарашли. Парос — Юнон архипелаги ороллари-дан бири бҒлиб, у ерда оппоқ мрамар қазиб олинади.

Нидия кетгач, Иона ширин орзуларга берилди. Демак. Главк уни севади, буни у тан олди, ҳа, у севади. Иона яна бебаҳо мактубни чиқарди. У ҳар бир сўзни қайта-қайта ўқиб, ҳар бир сатрни ўпиб чиқди. Иона ўзига ўзи Главкка нима учун тўхмат қилишди, дея савол бермаса-да, аммо ўзи бунга амин эди. Тўхматнинг ҳатто бир сўзига у қандай ишона қолди? Мисрликнинг Главкни ёмонлашига нега жим қараб турди? Унинг вужуди муздай бўлиб кетди, Арбак борасидаги Главк огоҳлантириб айтган гапларни қайта ўқиди ва бу тунд одам олдидаги сирли қўрқув даҳшатга айланди. Арбакнинг олдида бориш вақти бўлганини айтгани келган чўрилар унинг хаёлини бўлди. Иона сесканиб тушди — унинг олдида бориш кераклигини у эсидан чиқарганди. Унинг биринчи хоҳиши уйда қолиш эди; иккинчиси — ёруғ дунёдаги энг кекса дўстларидан бири олдида қўрқиб туришидан қутулиб олиш. У наридан-бери тақинчоқларини тақди ва Главкка қарши айбловлари ҳақида мисрликдан батафсилроқ суриштириб олайми ёки исмини тилга олмасдан, аввал ҳаммасини Главкка сўзлаб берайми, дея иккиланганча у Арбакнинг танҳо уйи томон йўл олди.

VI БОБ

Иона тузоққа тушади. Сичқон тўрни кемиришга ҳаракат қилади

— Азизим Нидия! — ҳаяжон ила деди Главк. Ионанинг мактубини ўқиб чиқиб. — Сен менинг ёруғ оламдаги энг яхши даракчимсан, сенга қандай мукофот берсам экан?

— Мен мукофотни олиб бўлдим, — деди бечора қиз.

— Эртага! Эртага! Эртагача қандай яшайман?

Гарчи Нидия неча марталаб йўлга тушишга ҳозирлик кўрган бўлса-да, ошиқ юнон уни сира қўйиб юбормаётганди. У қизнинг ногиронлигини ҳам унутиб, Иона билан кечган қисқа суҳбатини қайта ва қайта ҳикоя қилиб беришга мажбур этар, севгилимнинг авзойи қанақа, юзи қанақа эди деб саволлар берар, сўнг шошиб кечирим сўрар эди-да, кейин, эҳ, сўзингни бўлиб қўйдим, ҳаммасини бошқатдан айтиб бер, деб ўтинар эди. Нидия учун бу азобли соатлар йигит учун бамисоли шодлик қанотларида парвоз қилиб келгандек эди. У қизни янги мактуб ва гуллар билан Ионанинг ҳузурига қўйиб юборганида қош қорая бошлаган эди.

Нидия кетиши билан уйга Клодий ва унинг бир нечта қувноқ улфатлари бостириб киришди. Улар Главкка ҳазил қилар эдилар, чунки у бутун кунни дарвешлардай ўтказган ва одатдаги дилхушликларда иштирок этмаганди, кун ва туннинг ҳар бир соатида хушчақчақлик қилиш мумкин бўлган ўша ерга уни тинмай чақиришар эди. ўша замонларда, дарвоқе ҳозир ҳам (зеро бу қадар қадимий улуғворлигини йўқотган биронта мамлакат шунчалик қадимий урф-одатларини сақлаб қолмаган) Жанубий Италия аҳолиси оқшомлари аркларнинг пештоқлари остида ёки кўчаларда ўсган дарахт соялари остида тўпланишни ва муסיқа ёки биронта абжир бахшининг ҳикояларини тинглаб майхўрлик қилишини ва қўшнилари билан ойни қаршилашни севар эди.

Танҳо қолишганда Главк ўзини беҳад бахтиёр ҳис этарди. Унинг вужудини тўлдирган шодлик йўл топишни талаб этарди. У дўстларининг таклифига жон-жон деб рози бўлди ва улар кула-кула одамлар гавжум ва чарогон кўчалардан юриб кетишди.

Бу орада Нидия кетганига анча бўлган Ионанинг уйига қайтиб келди. У бефарқ ҳолда бекачининг қаёққа кетганини сўради. Бироқ жавобни эшитиб, у сесканиб тушди.

— Арбакнинг олдига? Мисрликнинг олдидами? Бўлиши мумкин эмас!

— Ҳа, шундай, қизгина, — деди Нидия мурожаат қилган қул. — Иона уни анчадан бери билади.

— Анчадан бери! О, худолар, Главк эса уни севади! — шивирлади Нидия. — Бекач унинг олдига тез-тез бориб турармиди? — сўради у овозини баландлатиб.

— Шунгача бир марта ҳам бормагани, — жавоб берди қул. — Помпеяда бу одам ҳақида юрган мудҳиш миш-мишлар рост бўлса, бекачнинг у ёққа бориши умуман яхши эмас. Бироқ шўрлик бекачимиз биз эшитган гапларнинг биронтасидан беҳабардир: вестибулда бўлаётган гаплар перистилда эшитилмади.

— Бир марта ҳам! — такрорлади Нидия. — Бунга ишончинг комилми?

— Бўлмаса-чи, гўзалим. Аммо биз билан сенинг нима ишинг бор?

Нидия иккиланди, кейин эса Ионага бериши керак бўлган гулларни қўйиб, унга ҳамроҳлик қилган қулни чақирди ва ортиқ бир оғиз ҳам сўз айтмай, кетди.

Главк уйига олиб борадиган йўлнинг ярмига етгандагина Нидия эшитилар-эшитилмас қилиб минғирлади:

— Ўз бошига не хатарлар сотиб олаётганини билмайди, билиши ҳам мумкин эмас. ҳар қанча нодон бўлмай, мен уни қутқараман! Чунки мен Главкни ўзимдан ҳам ортиқ севаман.

У афиналикнинг уйига қайтиб келганида, уни Главк дўстлари билан аллақайёққа кетганини ва эҳтимол ярим тунсиз қайтмаслигини айтишди.

Нидия “оҳ” тортиб юборди. У ўриндиққа чўкди ва фикрларини бир жойга тўплаш учун юзини қўллари билан ёпди. “Вақтни ўтказмаслик керак”, ўйлади у, ўрнидан турди-да, қулга қараб деди:

— Айт-чи, Помпеяда Ионанинг қариндош-уруғлари ёки яқин одамлари борми?

— Юпитер ҳаққи! — жавоб берди қул. — Наҳотки ростданам шунчалик нодон бўлсанг? Ионанинг ёш ва бой, мен сенга айтган аҳмоқлигидан Исиданинг қоҳини бўлиб олган акаси борлигини ҳамма билади.

— Исиданинг қоҳини? О худолар! Унинг исми нима?

— Апекид.

— Ҳаммаси тушунарли, — бидирлади Нидия. — Ака-сингил баравар қурбон бўлибди-да. Апекид! ҳа, бу исм қулоғимга чалингандай эди, қаерда... аммо синглиси қандай хатарга дуч келганини у тушунади унда. Тез унинг олдига борайлик!

Шу хаёлда у сапчиб турди ва ҳар доим йўлни пайпаслаб юрадиган таёғини олиб, Исиданинг эҳромига шошилди. Инсофли юнон уни ўз паноҳига олгунга қадар у шаҳар бўйлаб шу таёғи билан юрар эди. Помпеянинг ҳар бир кўчаси, ҳар бир гузари унга таниш эди, унинг бахтсизлигига нисбатан эҳтиромли ҳурмат билан муносабатда бўладиган оққўнгил ўткинчилар ҳар доим унга йўл берар эдилар. Шўрлик қиз кўп ўтмай сўқирлик уни қутқаришини ва энг ўткир кўзлардан ҳам яхши кўрадиганларга йўлбошловчи бўлиб қолишини у билмасди!

Главк Нидияни ўз паноҳига олгандан буён у қулларидан бирига ҳар доим унга ҳамроҳлик қилиб юришини тайинлаб қўйганди; бечо-

ра қул гоят семиз эди ва Ионанинг уйига икки марта бориб келганди, энди эса олдида янги сайр турганини кўриб (қаёққалигини бир худо биларди), қизга эргашиди, ўзининг семизлигидан алам билан нолир экан, бу қиз Купидондек сўқир бўлса ҳам, оёқлари Меркурий¹ дай чаққон эканига Кастор ва Поллуксни шафе келтириб, дуолар ўқирди.

Бироқ ҳаммага таниш Исида эҳроми йўлини топишда Нидияга унинг ёрдами керак эмасди, эҳром олдидаги майдон бўм-бўш эди ва қиз қийналмасдан муборак девор олдига етиб борди.

— У ерда ҳеч ким йўқ, — деди семиз қул. — Сенга ким керак ўзи? Коҳинлар эҳромда яшамасликларини билмас эдингми?

— Чақир бировни! — деди Нидия бетоқат. — Исида зиёратгоҳини кўриқловчи битта-яримта коҳин у ерда туну кун албатта бўлади.

Қул қичқирди — ҳеч ким жавоб қилмади.

— Ҳеч кимни кўрмаяпсанми?

— Йўқ.

— Янглишаяпсан, мен нафас овозини эшитаяпман. Яхшилаб қара. ғудранганича ва ҳеч нарсани тушунмай, қул атрофга аланглади ва қолдиқлари ҳозир ҳам, қазишмалардан кейин, тор ҳовлида уйилиб ётган меҳроблардан бири олдида хаёлга толгандек паст эгилиб турган одам қиёфасини кўрди.

— Бир одамни кўраяпман, — деди қул. — Оппоқ кийимига қараганда, бу коҳин бўлиши керак.

— Исиданинг коҳини! — қичқирди Нидия. — Гапимни эшит, ҳой, маъбудаларнинг энг қадимги хизматкори!

— Ким у чақираётган? — сўради паст ва ғамгин овоз.

— Коҳинларингиздан бирига муҳим хабар келтирдим. Кароматгўйдан фол сўрагани эмас, шу хабарни айтгани келдим.

— Ким билан гаплашмоқчисан ўзи? ҳозир бемаҳал, кет, мени безовта қилма. Тун худоларга ато этилган, одамларга эса кун тайин қилинган.

— Гарчи бир марта эшитган бўлсам ҳам, овозингни таниётгандайман. Сени қидириб юргандим. Сен коҳин Апекидмисан?

— Ҳа, бу мен, — жавоб берди коҳин деворга яқинлашаркан.

— Худоларга ҳамду санолар! — Нидия қулга нари тур ишорасини қилди ва қул қизни фақат Ионага ғамхўрликкина эҳромга олиб келиши мумкинлигини англаб, бир четга ўтди-да, қоқ ерга ўтириб олди.

— Жим! — деди қиз аста ва сўради: — Сен ростданам Апекидмисан?

— Наҳотки мени танимаётган бўлсанг?

— Мен кўрман. қулоқларим кўз ўрнини босади, сени ўшалар таниди. Шундай бўлса ҳам Апекидлигинга онт ич.

— Худолар ҳаққи, ўнг қўлим ҳаққи, Ой ҳаққи!

— Жим! Секинроқ гапир. Мен томон эгил, қўлингни бер. Сен Арбакни биласанми? А? қўлларинг муздай... Менга қара. Даҳшатли қасам ичдинг-а?

— Кимсан, қаердансан, ҳой ғалати қиз? — сўради Апекид кўрқиб. — Мен сени билмасам, сени биринчи марта кўриб турган бўлсам.

— Лекин овозимни эшитдинг, аммо буни гапириб ўтириш икки-мизга ҳам уят. Менга қара, сенинг синглинг бор-а...

¹ Маъбуд даракчиси Меркурийни (юнонча Гермес) қанотли кафш кийган, ишқ маъбуди Купидонни (Эрот, Амур) кўзларига боғич боғлаган ҳолда тасвирлашади, зеро унинг ўқлари дуч келган ҳаммани бирдек нишонга оларди.

– Унга нима бўлди? Гапирсанг-чи!

– Сен ўликларнинг базмларини биласан, мусофир, балки у ерда бўлишдан маза ҳам қиларсан, аммо уларда жондай синглинг иштирок этишини хоҳлармидинг? У Арбакникида меҳмон бўлишини хоҳлармидинг?

– Эй, худолар! Йўқ, унинг ҳадди сифмайди! ҳой қиз, агар устимдан кулаётган бўлсанг, балога йўлиқ! Сени парча-парча қилиб ташлайман!

– Мен ҳақиқатни айтаяпман, айна дамда у Арбакнинг уйида, биринчи марта. У қандай хатар остида эканини биласан. Хайр. Мен ўз бурчимни бажариб бўлдим.

– Шошма! Шошма! – қичқирди қоҳин қалтираётган қўлини пешонасидан юргизиб. – Агар бу ҳақиқат бўлса, уни қандай қутқарамиз? Мени у ерга қўймасликлари мумкин. Бу даҳшатли уйда адашиб қоламан. О, Немесида! Ёрдам бер менга!

– Мен қулимга жавоб бервораман, сен менга йўл бошловчи бўл! Сени яширин йўлдан ўтказиб юбораман-да, қулоғингга эшикни очадиган сўзни шивирлайман. Биронта қурол олиб ол, у сенга асқотиши мумкин.

– Тўхтаб тур, – Апекид ровоқлардан бирига кириб кетди, яна бир неча дақиқадан сўнг у яна пайдо бўлди, ўзининг қоҳинлик либоси устидан ўша пайтда барча тоифалар киядиган кенг ридони кийиб олганди. – Энди эса, – деди у тишларини гичирлатиб, – Арбак бир нима қилиб кўрсин-чи... Аммо у ҳеч нима қилолмайди! қилолмайди! Наҳотки унинг қўлидан шундай иш келса? Наҳотки у шунчалар разил бўлса? ҳеч ишонгим келмайди... Аммо у ғаддор. Нияти қора афсунгар – мана ким у. Эй, худолар, ёрдам беринглар менга... Нималар деб валдираяпман! Шулар худоларми? Барибир ҳам чақиришим мумкин бўлган бир маъбуда бор-ку, ҳарқалай, унинг исми – қасос.

Узуқ-юлуқ шу сўзларни гудирлаганча Апекид ўзининг сукут сақлаган кўр йўлдош қизи ҳамроҳлигида бўм-бўш кўчалардан мисрликнинг уйи томон тез юриб кетди.

Нидия тўсатдан қўйиб юборган қул елка қисиб қўйди, ўзича сўкинди ва бошқа бирон жойга бориши керак бўлмаганидан тўғри келган томонга равона бўлди.

VII БОБ

Мисрлик танҳоликда ўзи билан ўзи гаплашади. Унинг феъл атвори

Энди бир неча соат орқага қайтамыз. Главк оқ тошча билан белгилаб қўйган ўша кунни тонг бўзара бошлаганида, мисрлик унинг уйига туташ баланд учли минора тепасида тетик кайфиятда ёлғиз ўтирарди. Уйни қуршаб олган мунгли дарахтлар билан бирга тош девор минорадаги майдончани қизиқувчан ёки адоватли нигоҳлардан тўсиб турарди. Арбакнинг олдидаги хонтахта устида англаб бўлмас аломатлар чизиб ташланган ўроғлиқ қоғоз ётарди. Осмонда юлдузлар хира милтирарди, тоғ-чўққиларида тун қоронғилиғи эриб борарди; фақат Везувий узра бир қалин қора булут парчаси осилиб турар, бир неча кун бўлдики, мана шу булут яна ҳам қуюқлашганди. Тун ўрнини кун эгаллай бошлади ва бу айниқса бамисоли улкан кўлдай, узумзор ва дарахтзорлар гуркираган, аллақерларда эса уйқудаги шаҳарларнинг деворлари оқаришиб кўринган ўз соҳилларига бош қўйиб ётган тинч денгиз узра янада яққолроқ кўзга ташланарди.

Бу мисрлик юлдузларга қараб одамларнинг ўзгарувчан тақдирларини ўқишга имкон берадиган ва жасорат билан тўлиб-тошган илм учун ғоят қулай соат эди. У қоғозга ёзиб тугатди, соатни ва бурж аломатини белгилади, кейин эса тирсагига суюниб, хаёлга толди.

— Яна юлдузлар мени огоҳлантираяпти! Демак, менга қандайдир хатар таҳдид қилаяпти! — деди у аста. — Кутилмаган ва даҳшатли хатар. Агар қадимги йилномаларимиз ҳақиқатни сўзласалар, юлдузларнинг ўша бирикмаси ҳам бир вақтлар ҳамма нарсага қаттиқ орзуманд бўлган, аммо ҳеч нарсадан баҳраманд бўлмаган Пирр учун тузилган, — унинг насибаси шонсиз жанглар, галабасиз гулчамбарлар, тантанасиз шон-шуҳрат бўлган. Охир-оқибатда ўз хурофотлари уни қўрқоқ қилиб қўйди ва бир кампир қўлидан итдай ўлиб кетди! Нима ҳам дердим, мени мана шу нодон жангари билан ёнма-ён қўйишганида, унинг телба кибру ҳавоси каби менинг ҳар нарсага жо бўлувчи донолигимга ўша интиҳони ваъда қилиб, юлдузлар мени аврайдилар. Тинимсиз уринишлар, муайян мақсаднинг йўқлиги, жон олувчи беҳуда меҳнат, тоғ ва тош — қандай маъносиз тарз-тариқа! ҳа, юлдузлар менга шох Пиррнинг ўлимига ўхшаган ўлим хавфидан дарак бераёттирлар. Яна бир қараб кўрай-чи. “Огоҳ бўл, — демоқдалар чарақлаган пайгамбарлар, — кўҳна томлар ёки тўсиқ деворлар, ёки осилиб турган қоялар тагидан ўтаётганида тепадан тушаётган тош сенинг қуръанга лаънат келтиргай!” Бу хатар эса яқин. Аммо мен кун ва соатини аниқ белгилай олмайман. Начора, агар бу интиҳо бўлса, қумсоатдан менга ўлчанган қум охирги донасигача йилтиллаб тўкила қолсин. ҳарҳолда агар хатарни четлаб ўтолсам, агар шу ишни удалай олсам, бундан кейинги менинг бутун ҳаёт йўлим денгиздаги ой йўлагидай ёрқин ва тоза бўлади. Пировард-оқибатда мен ғойиб бўлишим керак бўлган тубсизлик узра иззату эҳтиромлар, бахт-саодат, муваффақият қанчалик жимжима қилаётганини кўраяпман. Кейин, хатар ўтиб, мени мана шундай ёрқин қисмат кутаётган экан, наҳотки таслим бўлсам? қалбим умидларга тўла, у хотиржам, бу эса яхшилик белгиси. Борди-ю, тақдиримга мана шундай қўққисдан ва тез ўлиш ёзилган бўлса, ажал сояси бошимга аллақачон тушган ва юрагим оғир ғашликдан муз қотган бўлар эди. Юрагим тунд Оркнинг чорловини қайғу билан қабул қиларди. Аммо у кулиб турибди, у менга халоскорлик ваъда қилаяпти.

Мисрлик шитоб ўрнидан турди. У юлдузли гумбаз остидаги энсиз саҳнадан тез юриб ўтди-да, тош тўсиндевор олдида тўхтаб, яна кулранг ва мунгли осмонга қаради. Тонгги сарин ел унинг зехнини тетиклантирди ва у аста-секин яна ўзининг одатдаги жасоратини тиклади. У бирин-кетин учаётган ва тубсиз осмон қаърига сингиб кетаётган юлдузлардан кўзини олди. Унинг нигоҳи пастга томон ёйилиб кетган кенг бўшлиқ узра сирғалди. Тинч бандаргоҳда кемаларнинг мачталари қад кўтариб турарди; дабдабаю асьаса ва оғир меҳнатнинг бу улкан бозори узра ҳар доимги гала-ғовур тинган. Атрофда битта ҳам чироқ кўринмайди, фақат аллақадерда, эҳром устунларида ёки гунг форум пештоқларида кириб келаётган тонгнинг бўзарган ва титроқ жилоси милтилларди. Сокин шаҳарнинг тезда яна ура бошлайдиган, минглаб эҳтиросларга тўла юраги ҳозир қотиб турибди, кўчаларда ҳаёт қайнаётгани йўқ, унинг оқимини уйқу музи исканжага олган. ўриндиқлари тошдан ясалган, ҳалқа-ҳалқа бўлиб эшилган, қандайдир мудроқ аждаҳони эслатувчи улкан амфитеатр узра шаффоф туман осилиб турарди, сийрак дарахтлар узра қуюқлашиб, атроф-теваракни маъносиз чулғаб олган. Шаҳар ҳам бир-бири билан даҳ-

шатли тарзда тез-тез алмашган ўн етти аср беридаги, яъни ҳозиргига ўхшаб кўринарди, — бу ўликлар шаҳри эди.

Тинч ва долғасиз денгиз деярли ҳаракатсиз эди, фақат унинг сийнаси қаъридан олис ва бир маромдаги шовуллаши қулоққа чалинарди, бамисоли у уйқусида нафас олаётгандек; ям-яшил манзаралар соҳилларга узоқ ёриб кирганча у ўзининг суюкли фарзандлари — соҳилбўйи Геркуланум, Помпея ва Стабия шаҳарларини бағрига босиб олганга ўхшарди.

— Сизлар ухланглар, — деди мисрлик, Кампаниянинг фаҳри ва хусни бўлган бу шаҳарларга назар ташларкан. — Ухланглар! Бу уйқу мангулик ажал уйқуси бўлсин! Шаҳаншоҳ тожининг дурлари бўлмиш сизларга ўхшаб, бир вақтлар Нил шаҳарлари жилва қилар эди! Уларнинг улуғлигидан ном-нишон қолмаган, улар харобаларда ётибди, уларнинг кўшқу саройлари ва ибодатхоналари қабрларга айланган, уларнинг кўчаларини босиб кетган ўт-ўланлар ичида илонлар кулча бўлиб ётибди, ҳувиллаган уйларда калтакесаклар офтобда тобланади. Бировларни кўкларга кўтариш учун бошқаларни ер билан яксон қилувчи табиатнинг сирли қонуни бўйича сизлар уларнинг харобалари узра қад тиклагансиз; сен, кеккайган Рим, Сезострис ва Семирамида¹ шонини эгаллаб олдинг, сен ўлжага боққан талончисан. Мен, унутилган ҳукмдорларнинг сўнги зурёди, ўз тагимда, сенинг зафар маросимингда кўриб турганим мана булар эса қулларди! Лаънат уларга! Миср ўч оладиган соат келиши муқаррар. Бадавийнинг оти Нероннинг олтин масканини отхонага айлантиражак! Шамол юборган одам супуриб кетажак.

Мисрлик даҳшатли тусда ижро этилган бу кароматни ирод этганида, унинг ўзи мудҳиш пайғамбарлик тажассумига ўхшаб қолганди. ҳатто ёш соҳибжамол рухсорини бўзартирувчи тонг унинг кибрли қиёфасига ўлик тус бағишлади, қалин қора сочлари елкасига тушди, узун қора либосининг барлари ҳилпиллади, қўли ёйиқ эди, кўзларда ёвуз шодлик чақнади — буни на пайғамбар деб бўларди, на шайтон деб!

У нигоҳини шаҳар ва денгиздан узди, унинг қаршисида серҳосил Кампаниянинг узумзорлари ва экин далалари ястаниб ётарди. Шаҳар ўзининг бир замонлар пеласглар² қурган қадимги дарвозалар ва деворлар сарҳадидан чиқиб кетганди. Везувийнинг ўша вақтда ҳозиргидек бу қадар тик ва баланд бўлмаган ён-бағирлари бўйлаб чорбоғлар ва қишлоқлар чўзилиб кетганди. Шаҳарлари ўчган вулқон ёнидаги кўм-кўк узумзорлар орасида беҳадик яшар эдилар. Дарвозалар ортида ўлчамлари ва тузилишлари турлича бўлган даҳмаларнинг узун сафи чўзилган, шаҳар яқинида уларни ҳозир ҳам кўриш мумкин. Шулар барчаси узра мудҳиш шаҳарнинг булутлар чуллаган чўққиси бўй чўзиб турарди, унинг тўс босган горлари ва кулранг қоялари ола-була ранглар билан қопланган эди, бу бир томондан ўтмишдаги вулқон хуружларидан нишона бўлса, иккинчи томондан — э воҳ, бандаси кўр бўлар экан-да! — келажакдаги офатдан дарак берарди.

Ўша вақтда афсоналарда бу жойлар нима учун бундай маъюс тасвирланганини тушуниш қийин эди. Неча-неча милларга Болта ва Мизен шаҳарларигача чўзилган бу табассумли пасттекисликларни нима учун қадимги шоирлар дўзах эшиги деб тасаввур қилганлар ва

¹ Яъни Шарқнинг шонини: Сесострис (Сезострис) — Мисрнинг яримафсонавий шоҳи, буюк саркарда ва қонун чиқарувчи (уни аслида бўлиб ўтган биронта фиръавнга таққослаб бўлмайди); Семирамида — Ассирия салтанати асосчиси, у ҳам яримафсона шахс.

² Пеласглар —

ўзларининг Ахеронти ва афсонавий Стиксларини шу ерга жойлаганлар? Нима учун ҳозир узумзорлар барқ урган бу Флеграни улар маъбудларнинг майдони деб ифода этганлар? Нима учун айнан шу ерда деу иблислар жасорат ила фаришталар устидан галаба қозонмоқчи бўлганлар? Энди эса, бу куйиб кулга айланган ва вайрон бўлган чўққига қараб туриб, чиндан ҳам Олимп чақмоқлари зарбасини тасаввур қилиш мумкин.

Аммо ҳозир на сукутдаги ёнартоғнинг кунгураддор гавдаси, на унинг ён-бағирларидаги серҳосил далалар, на ғамгин қабрлар қаторлари, на бойларнинг серҳашам иморатлари мисрликнинг нигоҳини ўзига тортарди. Везувийнинг нариги томондаги тик ён-бағри экинзорга айлантирилмаганди, ҳар жой-ҳар жойда фақат тишли қоялар, ёввойи дарахтзорлар ва балчиқларгина кўзга ташланарди. Арбакнинг ўткир кўзлари у ерда бир қора шарпани илғади, у, афтидан, ердан ниманидир олиб, дам-бадам эгиларди.

— Э-ҳа! — сўзланди у. — Демак, бу сирли тун қўйнида саргашта юрган бир мен эмас эканман. Везувий жодугари ўз инидан чиқиб келган кўринади. Нега? Авомларнинг айтишича, гўё у ҳам юлдузларнинг буюк илмини ўрганар эмиш, наҳотки бу ҳақиқат бўлса? Ойдин остида у аллақандай мудҳиш афсунларни ўқияптими ёки ушбу захарли ботқоқзорда ифлос гиёҳларни тераяптими? Мен у билан кўришмоғим керак. Доноликка ташна одамга шу нарса аёнки, инсон билимидан ҳеч қачон ирганиб бўлмайди. Дабдабанинг жир босган ва хомсемиз қулларигина, ҳеч нарса яратмай, нуқул ўз ҳирсларини қондирувчи нодонларгина ирганчлидир, мана шу ҳосилсиз тупроқ улар учун “шараф” гултожи ва дафна чамбари ўсдириб бериши мумкинлигини тасаввур этасиз. Йўқ, фақат доноларгина лаззатландилар, ақл, ҳикмат, нафосат, тажриба, тафаккур, билимлар, тасаввур дарё сингари ҳислар уммонига оқиб келганда ҳақиқий лаззат таъмини тотиш фақат бизга насиб этмиш. Оҳ, Иона!

Арбак бу номни тилга олиши ҳамон унинг фикрлари дарҳол янада теранроқ ва сирлироқ ўзандан йўл олди. Пастга диққат билан қараганча у тўхтади; бир ё икки марта севинч билан жилмайди, сўнг девордан нари кетди-да, тўшакка чўкди:

— Борди-ю, ўлим муқаррар бўлса, ҳеч бўлмаганда ҳаётдан мен ҳамма нарсани оламан — Иона меники бўлади!

Арбакнинг мураккаб, ғалати феъли бор эди, ақлли эканига қарамай, бу феълини ҳеч эпақага келтиролмасди. Таназзулга юз тутган сулоланинг бу фарзандида, ҳалок бўлган қавмнинг зурёдида қаноат билмас гурурнинг ҳар доим ажодларида ярақлаб турган шон-шавкатидан абадий маҳрум бўлган у учун кучли одамларни изтиробга солган руҳ яшар эди. Бу руҳ муроса нималигини билмасди, у жамиятга қарши исён кўтарарди, у бутун инсониятга нисбатан адоватда эди. Аммо бу ерда у ўзининг доимий ҳамроҳи — камбағалликдан қутилган эди. Бадавлатликда Арбак кўпгина зодагон римликлардан қолишмасди ва бубойлик меҳнатда ёки нафсониятли дадил интилишларда йўл тополмаган эҳтиросларига эрк бериб қўйишга имкон туғдирарди. У кўп саёҳатлар қилганди ва ҳамма жойда Римнинг ҳукмронлигини кўриб, одамларни бадтар ёмон кўриб қолганди. У ўзини каттақон қамоқхонада яшаётгандай ҳис этарди, бироқ бу “қамоқхонада” у шоҳона дабдабадан лаззат ола биларди. Бу қамоқхонадан чиқиб кетиш йўли йўқ эди. Ва унинг учун биргина илож қолган эди — қамоқхонани кошопага айлантириш. қайгули тасаввур уни сирли ва номаълум илмлар сари сургаб кетмоқда эди. Феълидаги жасорат ва гурур

унга отамерос тасаввуфий анъаналар уни мана шу нарсага томон итаргани-итарган эди. Барча маъжусий эътиқодларни итқитиб ташлаб, у фақат инсоний донолик қудратигагина қаттиқ ишонарди. Табиат бизнинг тадқиқотларимизга қўядиган чегараларни у билмасди (ўша даврда буни ҳеч ким ҳам билмаган бўлса керак). У, билимда баландга кўтарилган сайин мўъжизалар эшиги очилишини кўриб, ўзининг навбатдаги эврилишида фақат Табиат мўъжизалар яратиш қолмай, балки иродаси кучли инсон ҳам сеҳр-жоду¹ ёрдамида ҳатто инсон тақдирини ўзгартира олишини тасаввур этганди. Шу тариқа Арбак илми унга қўйилган чегаралардан ташқарига, тартибсизлик ва зулмат қаърига олиб чиқишга зўр бериб уринар эди. Фалакиёт ҳақиқатларидан у илми нужум хатоларига, кимё сирларидан — сеҳр-жодунинг чалкаш йўлларига ўтди. Худолар қудратига шубҳа билан қарашни уддалайдиган бу одам инсон қудратига кўр-кўрона ишона бошлади.

Ўша вақтда сохта донишмандлар осмони фалакка кўтариб юборган сеҳр-жодуга сифиниш Шарқдан олиб келинган эди. Ксеркс² қўшинига ҳамроҳлик қилган Остан Элладанинг содда динларига Зардуштий³ликнинг тантанавор хурфотларини олиб киргунига қадар сеҳр-жодуга сифиниш юнонларнинг дунёвий фалсафасига ёт эди. Рим императорлари даврида эса сеҳр-жоду эъзозланарди ва Ювеналнинг бадбин закосига озуқа берарди. Исидага сифиниш сеҳр-жоду билан узвий боғлиқ эди ва Миср дини афсунгарликка ишонишга даъват этарди. Яхши руҳлар билан ҳамкорлик қилишга интилувчи оқ сеҳр-жоду ҳам, ёвуз руҳлар билан боғлиқ қора сеҳр-жоду ҳам эрамининг биринчи асрида бирдек иззату ҳурматда эди ва Фаустнинг мўъжизалари Аполлонийнинг мўъжизалари олдида хира тортиб қоларди⁴. ҳукмдорлар, сарой аёнлари, донишмандлар бу даҳшатли илм ёритқичлари қаршисида бирдек титрар эдилар. Улар орасида эса даҳшатли ва сирли Арбак дурустгина мавқега эга эди. Сеҳр-жодуга даҳлдор бўлган ҳамма унинг шуҳратини тан оларди. Бу шон-шуҳрат ҳатто унинг ўзини ҳам йўлдан оздирганди. Аммо сеҳргарлар ва донишмандлар орасида у ўзининг ҳақиқий исми билан ҳурмат қозонмаганди, бу исм умуман Италияда таниқли эмасди, зеро Арбак — асли мисрча бўлмай, балки мидияча эди, қадимги халқларнинг кўчиб юриши ва аралашиб кетиши чоғида Нил водийсига келганди. Арбек ўзининг ҳақиқий исми ва унвонини яширишига жиддий сабаблари бор эди. Арбакнинг (ёшлигида у Римга қарши фитнада иштирок этганди). Гарчи Миср олимлари унинг фиръавнлар зурёидан эканлигини сўзсиз эътироф этсаларда, қудратли жодугарга шуҳрат келтирган мидияча исм унинг наслнасабини билдирмасди. Уни Буюк Юнонистонда⁵ ва Шарқда узоқ эслаб юришган янада мутасаввуфроқ лақаб остида ҳурмат қилишарди: “Оловли камар ҳукмдори ҳермес”. Унинг турли китобларда жамланган фикрлари ва доно гаплари насроний динига янги кирганлар назарида куфрона эди. Шу сабабли Эфesdaги христианлар унинг китобларини шод-хуррамлик ва кўрқув билан ёқиб юборган, бу фикр зурёдини шайтон дасисасидан маҳрум этган эдилар.

¹ Сеҳр-жоду эгаси деб қадимги форслар қўлларида барча илмий билим ва ва таълимни ушлаб турган коҳинларни айтишган.

² Форс шоҳи Ксеркснинг Юнонистонга юриши (эрамингача 480 йилда).

³ Зардушт — қадимги форс динининг машҳур ислоҳотчиси.

⁴ Юнон авлиёси Тианали Аполоний (милоднинг II асри) маъжусийларнинг авлиёси деб билар эдилар.

⁵ Буюк Юнонистон деб Жанубий Италияни айтишган, у ерда кўплаб юнон мусамлакалари бор эди.

Арбакнинг феълида худбинлик бор эди, у ҳеч кимнинг ахлоқий қонунларини тан олмасди. Агар одамларни бу қонунларга бўйинсунишга мажбур қилинса, олий ҳикмат воситасида улар устидан баланд кўтарилиш мумкин деб биларди у. “Модомики, — деб мулоҳаза юритарди у яна, — менга қонунларни ёзиб чиқариш қобилияти ато этилган экан, ўзим яратган қонунларни ўзгартириш учун нега ҳаққим бўлмасин?”

Деярли барча одамлар озми, кўпми даражада ҳоқимиятга орзуманд бўлади; Арбакда эса мана шу орзумандлик унинг феълига сут ва қон билан кирган эди. У ҳоқимиятнинг ташқи ва кўпол зухурларига интилмади. Оломон устидан ҳукмронликни билдирувчи қирмизи ва ликторлик шодаларини ҳуш кўрмасди. Унинг ёшликдаги орзулари бир вақтлар чил-парчин бўлганди ва унинг ўрнини одамларга нисбатан нафрат эгаллаганди. Унинг гурури, Римга, бутун дунёга тенг бўлган “Рим” сўзига нисбатан унинг нафрати (у Римнинг ўзини — ваҳшийлардан ҳам кўпроқ кибрили Римни ёмон кўрарди) унинг юксакка кўтарилиши учун йўл бермасди. Зеро у бировнинг башартики итоаткор қаролига ёки император малайига айланишни истамасди. Буюк Рамзеслар сулоласининг зуреди ўлароқ, у ўзгалар хоҳишини адо этиши, бегона кўллардан ҳоқимиятни олиши керак эди! Бу ҳақда ўйлашнинг ўзиёқ уни ғазабга миндирарди. У, сохта шон-шуҳратга интилишдан юз ўгириб, у кўпроқ қалбларга ҳукм ўтказишни орзу қиларди. Ақлзаковат қудратини ердаги неъматлардан энг буюги деб эъзозлаган ҳолда йўлида учраган барча одамларга тарқатганча бу қудратни ўзида ўз кўзи билан кўриб, ҳис этишни ёқтирарди. У ҳамиша истейдодли ёшларни излаб топиб, уларни ўзига бўйин сундирарди. У қалбларга ёриб киришни, кўзга кўринмас, сирли салтанатни бошқаришни яхши кўрарди. Агар у бадавлат ва лаззатпараст бўлмаганида, у, эҳтимол янги дин асосчиси бўлармиди? Аммо у ўзининг бор кучини лаззатларга сарф қиларди. Бу олий қудратга (донишмандлар жонидан яхши кўрадиган қудратга!) интилиш билан бир қаторда у ажодларининг сирли ери билан боғлиқ ҳамма нарса олдида ғалати ва сирли эҳтиром туйғусини ҳис этарди. Гарчи у худоларга ишонмаса-да, аммо уларни намоён этувчи тимсолларга (ёки, тўғрироғи, бу тимсолларнинг янгича талқинига) ишонарди. У Мисрга сиғинишни қўллаб-қувватларди, чунки бу билан гўё Мисрнинг ўтмишдаги қудрати аломати ва хотирасини сақлаб қолгандек бўларди. Шу боис у Осирис ва Исида меҳробларига саховат билан инъом-эҳсонлар нисор этар эди ва ҳар доим бой одамларни ушбу “худо”ларни севишга, уларнинг коҳинлари бўлишга ўргатарди. Унинг қурбонлари онт ичгач ва коҳинларга айланиб бўлгач, улар билан айрим лаззатларни бирга баҳам кўрарди, чунки улар сир сақлашларига ишонарди ва бундан қалбларга ҳукм ўтказаётганини янада кўпроқ ҳис этар эди. Ионага нисбатан эҳтирос оловида ёниб, у Апецкида бу тахлит муомала қилганининг сабаби шунда эди.

Арбак камдан-кам ҳолларда бир жойда узоқ муқим яшарди. Бироқ орзу-мақсади катталашиб борган сайин у саргардон кўчиб юришлардан чарчаб қолмоқда эди ва сўнги йилларда Кампаниянинг гўзал шаҳарларида шу қадар узоқ қолиб кетдики, ҳатто бунга ўзи ҳам ҳайрон қолаётганди. Кибру ҳаво Арбакни у истаган жойда яшаш имкониятидан Мосуво этарди. Муваффақиятсиз чиққан фитнадаги иштироки меросий ҳуқуқ бўйича ўзиники деб билган ва эндиликда абжаги чиқиб, рим лочини қанотлари остида ётган ўша жазирамали мамлакатга олиб борадиган йўлни ёпиб қўйганди. Римнинг ўзини эса унинг дарғазаб юрагида нафрат уйғотарди, холос; бунинг устига

императорнинг суюкли одамлари бадавлатликда у билан рақобатлашганларида ўзини қўйгани жой тополмай қоларди ва саройнинг ярқироқ жилоси қаршисида у бечораҳол кўриниб кетарди. Кампания шаҳарлари унинг кўнгли неларни орзулаган бўлса, ҳаммасини муҳайё қилди: эртакнамо иқлим, энг ширин лаззатлар, бу ерда ҳеч ким бойлиги билан ундан ўзолмас, бу ерда императорнинг айғоқчилари бўлмас эди. Токи бисотида пули бор экан, у истаган нарчасини қила оларди. Унинг мунгли йўлида ҳеч қандай тўсиқ ва хатар кутиб турмасди.

Арбак жиддий равишда ва сабр билан Ионанинг муҳаббатини қозона бошлаганди. Энди у қизни севишнигина эмас, балки ўзининг севилишни ҳам истарди. Ёш неополитан қизининг барқ уриб гуллаётган гўзаллигини умид билан томоша қилар ва заковат қаршисида тиз чўкишга ўргатилган одамлар устидан ақлнинг ҳокимиятини билган ҳолда у Иона билан очилиб-сочилиб суҳбатлашарди, қиз туйғуларимнинг қадрига етади ва менга меҳр қўйиб қолади деган ниятда уни ўқитарди. Бу бадкор шунчалик ёмон сифатларга эга бўлиши билан бирга табиат унга куч ва кенглик ҳам ато этганди. қиз ундаги кенгликни қадрлаётганини сезганида, Арбак унга лаззатнинг беғам шинавандалари — энгилтак аслзодалар орасида бўлишга изн берди ва ҳатто янада муносиброқ одамлар билан муомала қилиш учун яратилган қиз унинг йўқлигидан ғалати ҳолга тушишига, бошқалар билан таққослаб, уни севиб қолишига ишонч ҳосил қилиб, буни қўллаб-қувватларди ҳам. Кунгабоқар қуёшга талпингани каби ёшлик ҳам ёшликка интилишини у унутганди ва фақат Главкка нисбатан рашккина уни бу хатосини англашга мажбур этди. Гарчанд, кўрганимиздек, у хатарнинг ҳақиқий ўлчамларини билмаса-да, шу дамдан бошлаб узоқ муддат босиб келган эҳтироси ташқарига отилиб чиқди. Рашкдек ҳеч нарса муҳаббатни ўт олдиrolмайди, муҳаббат ёрқин аланга бериб ёна бошлайди. Ундаги нозиклик ва майинлик қаёққа кетади? У қаҳрли нафратга айланади.

Арбак эҳтиёткор ва шу билан бирга таваккалли тайёргарликлар кўришга вақтни исроф қилмасликка қарор этди. У ўзини йиқиб бўлмас девор билан рақибидан тўсишга жазм қилди. Агар Ионани одамлардан ажратиб ва уни унутиб бўлмайдиган ришталар билан ўзига боғлаб олса, қиз ихтиёрсиз равишда фақат уни ўйлайдиган бўлиб қолишига ва бу тўла ғалабага айланишига умид қиларди, — римликлар сабина қизларини ўғирлашгаида шундай бўлган эди: куч билан олинган нарса янада мулойимроқ муомалалар билан боғлаб қўйилади¹. Юлдузлар башоратидан кейин у бу ишга янада кунт билан киришиб кетди, юлдузлар анчадан бери Арбакка шу йили ва ҳатто шу ойда унга қандайдир даҳшатли мусибат, эҳтимолки, ўлим таҳдид солаётганидан дарак бериб келмоқда эди. Вақт оз қолганди. Мустабидларга ўхшаб, у ўзининг дафн гулханида қалбига яқин бўлган ҳамма нарсани ёқиб юборишга қарор қилди. Унинг ўз сўзлари билан айтганда, агар ростдан ҳам ўлиш керак бўлса, сўзсиз ҳаётдан ҳаққини олиб қолиши ва Ионани ўзиники қилиши керак.

¹ Ривоятга кўра, қайта асос солинган Римга жоҳил ва ҳатто илгари жиноятчи бўлган одамлар кўчириб келтирилган ва қўшнилари шаҳар билан ҳеч қанақа дўстона муносабатлар ўрнатишни истамас ҳам, эшитгилари келмас ҳам эди. Шунда римликлар қўшни Сабина қизларини ўғирлаб кетиб, зўрлаб хотин қилиб ола бошлаганлар. Аввалига Сабина қизлари ўғрилари ёмон кўриб юришган, бироқ кейин уларга ўрганиб қолишган ва Римга қарши уруш бошлаган ўз оталари ва оғаларини римликлар билан иттифоқ тузишга кўндиришган.

VIII боб

**Арбакнинг уйида Ионага нима бўлгани.
Даҳшатли душман ғазабининг дастлабки зуҳури**

Иона мисрликнинг кенг даҳлизига қадам қўйганида, у акасидек ўша қўрқувни ҳис этди. Худди акасидай, даҳшатли Фив шаҳрига хавф солган аждаҳоларнинг қотиб қолган ва мунгли қиёфаларидаги (ҳайкаллардаги) қандайдир ғазабнок ва огоҳлантирувчи нарсани сезгандек бўлди, аждаҳоларнинг улуғвор ва беҳис турқлари мраммарга ғоят бошлаб нақш этилганди.

Барзанги ҳабаш тиржайганча уни ичкарига қўйди ва орқамдан юр ишорасини қилди. Даҳлиз ўртасида дуру гавҳарлар товланиб турган байрам либосидаги Арбакнинг ўзи уни қарши олди. Гарчи ҳали кундуз бўлса-да, барча дабдаба ҳавасмандлари каби Арбакнинг уйида гира-ширалик ҳукм суради ва шамлардан чиройли фаршга (полга) фил суягидан ишлов берилган шифтга нур тараларди.

— Соҳибжамол Иона! — унинг қўлидан олиш учун Арбак эгилди. — Кундузни сен хира қилдинг, нигоҳларинг хоналарга атр сочаётир, нафасинг уларни хушбўй ҳидга тўлдирмиш.

— Мен билан ундай гаплашма, — жилмайди Иона. — Беҳуда такаллуфлардан ҳазар қилишни, хушомаддан эҳтиёт бўлишни сен ўзинг ўргатганинг эсингдан чиқибди. Энди шогирд қизингга бунинг тескарисини уқдирмоқчимисан?

Иона бу гапларни шундай мафтункор самимият билан айтдики, мисрлик ўзини ҳар доимгидан ҳам кўпроқ ошиқ деб ҳис қилди ва ҳар доимгидан ҳам кўпроқ ҳужум қилгиси келиб кетди. Бироқ у Иона билан тезда қувноқ ва ошкора суҳбатга киришди.

У қизни бутун уй бўйлаб олиб ўтди, у ерда фақат Кампания шаҳарларининг босиқ жилвасигагина ўрганган тажрибасиз кўзларига кўриши мумкин бўлган жаҳоннинг барча хазиначилари йиғилган эди.

Деворларда тенги йўқ сувратлар осилган, шамчироқлар қадимги Юнонистоннинг гуллаган даврига оид ҳайкалларни ёритиб турарди. ҳар бири ўз ҳолича қимматбаҳо ёмби бўлган қимматбаҳо жавоҳирлар терилган жавонлар устунлар ораллиғида турарди, бўсағалар ва эшиклар ёғочнинг энг ноёб турларидан ясалган, ҳамма томонда нуқул олтин ва дуру гавҳарлар кўзни қамаштириб ялтирайди. Арбак билан Иона бу хоналарда гоҳ иккови ёлғиз қолар, гоҳ соқовдек индамас қулар сафи олтидан ўтар эди, қулар чўккалаб турганча Ионага инъомлар — билагузуклар, олтин занжирлар, дуру гавҳарлар тутар эдилар ва мисрлик бу совғаларни қабул қилиш учун қизга беҳуда ёлборарди.

— Сени бой деб кўп эшитгандим, — деди Иона ҳайрат билан, — ammo бойлигинг бу қадар кўплигини хаёлимга ҳам келтирмагандим.

— Оҳ, қани энди булар ҳаммасидан бир тиллақош куйдирсаму у билан ойдек рухсорингни безасам! — деярли қичқириб деди мисрлик.

— Ҳай-ҳай! Унинг тагида янчилик кетар эдим. Иккинчи Тарнея¹ га айланган бўлар эдим! — жавоб берди Иона кулиб.

¹ Римга бостириб келган сабиначилар йўлини Капитолий тепалиги чўққисидаги қалъа тўсиб турарди. Қалъа бошлигининг қизи Тарнея сабина аёллари чап қўлларида тақиб юрадиган олтин билакузукларга ҳаваслари кетиб, душманларга дарвозани очиб беришга рози бўлган. Бироқ сотқинликдан жон деб фойдаланган сабина аёллари сотқин қизни ёмон кўришдан бошқа ҳеч қандай чора қўллашмаган. Шоҳ уларга деган: “Биз чап қўлимизда нима бўлса, қаммасини унга беришга онт ичганмиз — онтимизни тўлиқ бажарайлик!” — деб билакузук билан бирга у Тарнеянинг оёғи остига ўз қалқонини иргитган. Қолганлар ундан ўрناق олганлар ва қиз қалқонлар залвори остида тириклай кўмилиб ўлган.

– Бойликдан ҳазар қилма, Иона! Бойлиги йўқ одам ҳаётда қувонч нималигини билмайди. Олтин – буюк фитначи, сеҳргар, орзуларимизни ушалтиради, бизга илоҳий ҳоқимият тақдим этади, унга эга бўлишда қандайдир рифъат бор. Бу энг қудратли ва шу билан бирга, қулларимиз ичида энг итоаткор қулимиздир.

Айёр Арбак ёш неополлик қизнинг кўзларини хазиначилари ва суҳандонлиги билан қамаштиришга ҳаракат қиларди. У қиз ўз атрофида кўриб турган ҳамма нарсага эга бўлиш истагини уйғотмоқчи эди, у бойликка ҳавас билан бирга қиз унинг соҳибига ҳам мойиллик ҳис қилади деб ўйлаганди. Иона эса яқиндагина одатда гўзалларга гапириладиган суюқ хушомадгўйликдан нафрат қилган мана бу оғиз энди қанақанги сўзларни айтаётганини эшитиб, галати бўлиб кетди. Фақат аёлларда бўладиган нозик одоб билан у ўзига қараб отилган пайконларни қайтаришга ҳаракат қилди ва унинг оташин нутқига ҳазил билан ёки шунчаки сўзлар билан жавоб берди. Бундай ҳикоядан кўра ҳайратомузроқ нарса йўқ эди: у гўё биргина пат ёрдамида шамолларга ҳукмини ўтказаман дея тасаввур қилган африка афсунгарини бўйин сундирди.

Мисрлик донишманд Ионанинг ҳусни таважжуҳидан ҳам кўра кўпроқ унинг нафосатига маҳлиё бўлиб қолди. У ўзини зўрга тутиб турарди. ҳайҳот! Патнинг фақат ёзги енгил шабадагагина кучи етарди, холос, у бўронга қарши ҳеч нима қилолмасди.

Улар деворларига қумушранг-оқ мато қопланган катта танобий уйда тик турар эдилар, мисрлик бирдан чапак чалди ва бамисоли эртақлардагидек, Ионанинг айни оёқлари ёнидан, фарш тагидан базми жамшид хонтахтаси ва ўриндиқ ёки тўғрироғи, алвон чодирли тахтиравон кўтарилди. ўша заҳоти аллақасқандир пардар ордидан ширин суруд янграй кетди.

Арбак Ионанинг пойлари ёнига чўкди. Уларга жаннатдаги филмонлар янглиғ хушрўй болакайлар хизмат қила бошлашди.

Базми жамшид сўнгида мусиқа паст ва босиқ бир куйни чала бошлаганида, Арбак ўз меҳмонига мурожаат қилди:

– Қачон бўлмасин, эй шогирдим, бу маънос ва бузуқликларга тўла дунёда яшай туриб, олдинга қарашга, келажак пардасини суриб қўйишга ва тақдир соҳилларида содир бўлиш ато этилган хира манзараларни кўришга интилганмисан? Ахир фақат ўтмишдагина шарпалар бўлмайди-ку, келажакдаги ҳар бир воқеа ҳам ўз шарпасига, ўз соясига эга; пайти келганда, шарпа ҳаётга тўлади, соя жисм касб этади ва ер бўйлаб юриб кетади. Нариги дунёда иккита кўзга кўринмайдиган ва руҳий ҳукмдор бор: бўлиб ўтгани ва энди бўладигани! Хоҳласанг, биз донолик кучи билан у ёққа бирга кириб борамиз, ўтмиш ва келажакни кўрамиз, мен билиб олган нарсани биламиз, нафақат ўликларнинг сирларини, балки тирикларнинг қисматларини ҳам.

– Сен бунга билиб олгансан! Наҳотки донолик шунча узоққа кириб бора олса?

– Менинг билимларим кучини синаб кўришни ва ўз қисматингни кўрмоқ истайсанми, Иона? Бу драма Эсхилнинг драмасидан ҳам мароқлироқдир, мен уни сен учун тайёрлаб қўйганман. Агар хоҳласанг, соялар ўз ролларини ижро этиб берадилар.

Неополлик қиз титраб кетди. У Главкни эслади ва хўрсинди: уларнинг тақдирлари туташармикан? Бир ишониб, бир ишонмай, мисрликнинг сирли сўзлари олдида бир иккиланиб ва бир ҳузурланиб, бироз сукутдан кейин қиз деди:

– Мен қўрқиб кетаяпман, тагин келажак билими ҳозирги кунимни фақат гуссага солса-чи?

– Йўқ, Иона. Мен ўзим кўрдим сенинг тақдирингни: сенинг келажакнинг шарпалари Елисей далаларида фароғатдадирлар. Асфодель ва атиргуллар орасида улар сенинг порлоқ тақдиринг гулчамбарларини тўқимоқдалар; бошқаларга гоят шафқатсиз бўлган Паркалар¹ бир сен учунгина бахт ва севги тасмасини тикмоқдалар. Улардан барвақтроқ лаззатланиш учун ўз қуръанга кўз ташлагани борасанми?

Ионанинг юраги яна пичирлаб: “Главк” деди. У эшитилар-эшитилмас розилигини изҳор этди. Мисрлик ўрнидан турди ва уни кўлидан ушлаб, зиёфатхонадан олиб ўтди, шунда пардалар ўз-ўзидан сурилди-да, мусиқа баландроқ ва қувноқроқ янграй бошлади. Улар бир нечта устунлар ёнидан юриб ўтишди, устунларнинг ҳар икки томонида хушбўй сувли фавворалар отилиб турарди, сўнг кенг ва қиялама зинадан боққа тушишди. қош қарайди. Ой тик осмонда балқиб турарди. Кундузи ухлаб, тунда ҳавони муаттар бўйларга тўлдирувчи гуллар йўлкалар оралиғида қалин, ой нурига чулганган дарахтларнинг кўланкалари остида барқ уриб ўсиб ётар, ёки уларнинг йўли устида оқаришиб кўринган кўплаб ҳайкаллар пойидаги садлардек саватларга солиб қўйилганича ташландиқ бўлиб ётарди.

– Мени қаёққа олиб кетаяпсан ўзи, Арбак? – сўради Иона тааж-жуб билан.

– Ҳов анови ёққа, – жавоб берди мисрлик, хиёбон тўридаги мўъжазгина уйни кўрсатиб. – Париларга бағишланган эҳромга олиб бораяпман. Бизнинг синоатимиз шу табаррук жойда содир бўлмоғи керак.

Улар тўрида қора парда осилган энсиз йўлакка кирдилар. Арбак пардани кўтарди. Иона бир қадам олдинга ташлади ва зулмат ичига кириб қолди.

– Кўрқма, – деди мисрлик, – ҳозир чироқ ёнади.

У шундай дейиши билан юмшоқ ва илиқ нур аста чор атрофни тўлдирди ва шунда Иона улар ихчамгина хонада эканликларини, унинг барча деворларига қора нарсалар осиб қўйилганини кўрди. Унинг орқа томонида ўша рангдаги мато билан қопланган кажава бор эди. Хонанинг ўртасида кичиккина меҳроб турар, унинг устидан бринч ўчоқ қўйиб қўйилганди. Ён томондан, гранит устунда тундай қора мрамардан ясалган баҳайбат бош осилиб турарди. Бугдой бошоқларидан ясалган чамбарга қараб, Иона фаҳмладики, бу буюк миср маъбудасининг тасвири. Арбак меҳроб рўпарасига келиб туриб олди.. унинг устига гулчамбарини қўйиб, у уч оёққа ўрнатилган косага жез идишдаги фандайидир суюқликни аста қўйди. Бирдан ўчоқ узра зангори олов лоп-лоп ёна бошлади. Мисрлик ортга чекинди, Ионанинг ёнига келиб туриб олди ва қизга номаълум тилда бир неча сўзни минғирлаб айтди. Меҳроб ортидаги пардалар ҳилпираб кетди, кейин оҳиста очилди ва Иона хира ва оқиш сувратни кўрди, суврат аста-секин тиниқлашиб бораверди; ниҳоят у дарахтларни, дарёларни ва ўтлоқзорларни фарқлай оладиган бўлди – барча гўзал ранг-барангликларга бой она-замин. Тўсатдан манзара узра қандайдир соя сузиб ўтди, у Ионанинг тўғрисида келиб тўхтади ва қиз ўзида галати ўзгариш рўй бераётгандек ҳис этди, соя аниқ шаклга кирди ва бирдан Иона ўзини таниди!

¹ П а р к а л а р – тақдир жодугарлари, юнон мифологиясига кўра, улар тақдир қафанини тўғийдилар.

Сўнг ушбу шарпали Иона ортидаги манзара кўздан йўқолди ва унинг ўрнида улғувор саройнинг танобийси пайдо бўлди. ўртада қул ва посбонларнинг ноаниқ кўлкалари билан қуршалган тахт қад кўтариб турарди, тахт устидаги оппоқ қўл тошга ўхшаган бир нимани ушлаб олганди.

Бироқ бошдан-оёқ қоп-қора либосга бурканган, юзини яшириб олган янги шарпа пайдо бўлди. У Иона сояси олдида тиз чўкди, унинг қўлидан тутди ва гўё чиқиб ўтиришга таклиф қилгандек, тахтиравонни кўрсатди.

Ионанинг юраги тез-тез ура бошлади.

— Унга юзингни очайми? — ёнидан бир овоз шивирлаб деди. Бу Арбакнинг овози эди.

— Ҳа-ҳа! — аста жавоб берди Иона.

Арбак қўлини кўтарди. Шарпа уни ёпиб турган ридони олиб ташлади ва Иона қичқириб юборди — унинг олдида Арбак турарди.

— Мана сенинг тақдиринг, — шивирлади мисрлик унинг қулоғига. — Сенга Арбакнинг қайлиги бўлиш ато этилган.

Иона титраб кетди — қора парда тасвири яширди ва Арбак, ҳақиқий Арбак ўзини унинг оёқларига ташлади.

— Оҳ, Иона! — деди у қизга эҳтиросли боққанча. — ўз ишқи билан бу қадар узоқ ва беҳуда курашган одамнинг гапларига қулоқ сол! Мен сени ер-кўкка ишонмайман! Паркалар алдамайдилар — сени тақдир меники қилиб яратган. Мен бутун дунёни қидириб чиқдим ва сенга тенг келадиганини тополмадим. Ёшлик чоғимдан буён сенга ўхшаган қизни орзу қилар эдим. Токи сени топгунимча бу менга бир эрмакдай бўлиб келатганди, фақат сени топгандагина кўзим уйқудан очилди. Мендан юзингни ўгирма, Иона, мен ҳақимдаги олдинги ўйлаганларингни унут, мен энди бошқа одамман — илгари совуқ, ҳиссиз, мунгли бўлиб кўринадим сенга. Мен сени шу қадар садоқат ва эҳтирос билан севаманки, Иона, бошқа биронта аёлни бунчалик севамаганман. қўлимни узиб юборма тагин. Кўраяпсан-ку, мен ўзим қўйиб юбордим уни. Бўпти, истасанг, узиб ташлай қол, шундоқ бўла қолсин! Аммо мендан юз ўгирма, Иона, шошилма, сен ўзгартириб юборган одам устидан ҳукминг қанчалик кучли эканини ўйлаб кўр. Мен бирон-бир банда қаршисида тиз чўккан одам эмасман — аммо сенинг қаршингда тиз чўкиб турибман. Мен тақдирлар устидан ҳукм юргизар эдим — ўтинман, сен менга тақдирингни инъом эт. Иона, қалтирама, сен менинг маҳбубамсан, маъбудамсан, менга хотин бўл! Кўнглинг нимани хоҳласа, ҳаммасини жойида бажо келтиргайман. Сенга ёруғ дунёдаги барча неъматларни — бойлик, ҳокимият, дабдабаю асъаса — ҳаммасини нисор этгайман. Арбакнинг сенга бош эгиб яшашдан ўзга ҳеч қандай севинчи бўлмаяжак. Иона, менга қара, табассуминг билан мени сарафроз эт, бошим узра чарақлаб тур, меҳри мунирим, осмоним, нури чашмим! Иона, Иона, севгимни рад этма, ҳа, рад этма!

Бу қўрқинчли ва қудратли инсон олдида ёлғиз Иона барибир қўрқиб кетди, Арбакнинг иззатли нутқи ва меҳрибон овози далда бериб янгарди, овозидаги мусаффолик эса унга ҳимоя эди. Аммо у ҳайратда қолган, хижолатли эди ва дарҳол жавоб бера олмасди.

— Тур ўрнингдан, Арбак! — деди у охири ва яна унга қўлини узатди, аммо мисрликнинг қайноқ лаблари текканини ҳис этиб, дарров қўлини тортиб олди. — Тур ўрнингдан, борди-ю гапларинг жиддий бўлса, борди-ю нутқинг ҳазил бўлмаса...

— Борди-ю... — такрорлади Арбак майин.

— Гапимга қулоқ сол. Сен менинг ҳомийим, дўстим ва муҳаббатим эдинг... Булар ҳаммаси қутилмаганда рўй берди! Сенинг таъзиминг, — унинг қоп-қора кўзлари чақнаб кетганини кўриб, Иона қўшимча қилди, — сенинг таъзиминг менга таъсир қилмайди, кўнглимни юмшатмайди, деб ўйлама. Аммо айт-чи, сен гапимга хотиржам қулоқ сола оласанми?

— Ҳа, ҳолбуки сўзларинг менга яшин теккандай таъсир қилди!

— Мен бошқа одамни севаман, — деди Иона ёниб, аммо қатъий оҳангда.

— Худолар ҳаққи... дўзахнинг ўзи ҳаққи! — қаддини азод кўтариб тик тураркан, хитобан деди Арбак. — Менга бундай гапларни айтма, менинг устимдан кулма! Бунинг иложи йўқ! Сен кимни кўрдинг, кимни билардинг? О Иона! Булар бари уйдирма, аёллар макри, сен вақтдан ютмоқчи бўлаётирсан. Мен сени ҳайратга солдим, сени чўчитиб юбордим. Мени нима қилсанг қил, айт, мен сени севмайман де, аммо зинҳор бошқани севаман деб айтма!

— Эвоҳ!.. — оғзини жуфтлади Иона ва бирдан мисрликнинг газаб-нок жазавасидан кўрқиб, йиглаб юборди.

Арбак яқинроқ борди, унинг нафаси қизнинг юзини куйдирмоқда эди. У қизни кучоқлади, аммо қиз унинг қўлларидан ситилиб чиқди. Шунда фаршга у кўкрагида яшириб юрган қоғоз найча ерга тушди. Арбак найчани ушлаб қолди, бу эрталаб қиз Главкдан олаган мактуб эди. Кўрққанидан Иона тўшакда на ўлик, на тирик ўтириб қолди.

Арбак мактубга тез кўз югуртириб чиқди. Иона унга қарашга юраги бетламаётганди. Арбакнинг юзи ўликдай оқариб кетганини, газаб билан хўмрайганини, лаблари қанақанги пир-пир учаётганини, кўкси кўтарилиб тушаётганини кўрмади Иона. Арбак мактубни охиригача ўқиб чиқди ва найчани ерга тушириб юборди. Кейин ясама хотиржамлик билан деди:

— Бу сен севган одамдан келган мактубми? (Иона унсиз йиғларди.) Гапир! — У овозини бақариш даражасигача кўтарди.

— Ҳа, ҳа!..

— Мана, бу ерда исми ҳам бор экан... Бу Главк!

қўлларини жуфтлаган ва атрофга аланлаганча Иона ёрдам ёки қочишга йўл қидирарди.

— Қулоқ сол, — Арбак шивирлаб гапиришга ўтди. — Унинг кучоғида бўлишдан кўра сен қабрга кириб ётасан! Хўш! Арбак бу пасткаш юнон олдида лаллайиб қараб ўтиради деб ўйлайсанми? Бировга бериш учун мева пишишини кутиб турганим-чи, буни ўйламадингми? Агар шундай бўлса, сен гирт нодон экансан. Сен фақат меники бўласан! Сен менинг ихтиёримдасан!

У Ионани бағрига маҳкам кучиб олди. газаб ва жазава билан кучоқлар экан, у севги ҳақида бутунлай унутган, эси-марги фақат ўч олишда эди. Бироқ нафрат Ионага куч бағишлади. У отилиб чиқди-да, орқага, хона тўрига ташланди ва пардани силтаб сурмоқчи бўлди. Арбак уни яна тутиб олди, аммо қиз яна юлқиниб чиқди, ҳолдан тойиб қаттиқ додлаганча миср маъбудасининг боши турган устун ёнига йиқилиб тушди. Нафасини ростлаб, Арбак бир лаҳза тайсаллади, кейин эса ўлжасига отилди.

Шу топ парда шиддат билан сурилди ва мисрлик кимдир унинг елкасидан маҳкам тугганини ҳис этди. қайрилиб қараб, у Главкнинг чақноқ кўзларини, Апекиднинг оппоқ, сўлгин, аммо даҳшатли чеҳрасини кўрди.

– Эҳ! – қичқирди у газабли нигоҳини биридан бошқасига олиб. – қайси фурия олиб келди сизларни бу ерга?

– Ата! – жавоб берди Главк ва мисрликка ташланди.

Бу орада Апекид синглизининг жонсиз танасини қўлларига олди. Гарчи қиз пардай енгил бўлса-да, ўй-хаёллар ва шубҳалар кемириб адо қилган Апекиднинг уни кўтариб кетишга кучи етмади, шу боис синглизини тўшакка ўтқазиб қўйди ва борди-ю, Арбак устунлик қилгудек бўлса, қўлидаги пичоқни душманининг кўксига санчишга шай турган ҳолда у Главк ва мисрлик ўртасидаги олишувни кузатганча қўлида пичоқ билан Иона тепасида тураверди.

Дарвоқе, ёруғ дунёда рақибларнинг ваҳшиёна куч синашувларидан даҳшатли нарса бўлмаса керак. Улар бир-бирини устидан босар, ҳар бири рақибининг томоғини қидирар эди, юзлари бир-бирига қарийб ёпишиб қолганди, кўзлари оловдек чақнарди, мушаклари таранг тортилиб, томирлари бўртиб кетганди, қаттиқ қисилган тишлари тиржаярди – ҳар иккови ҳам ҳаддан ташқари бақувват, икковининг ҳам газаби чексиз эди. Улар думалар, эшилар, бир томондан бошқа томонга чайқалар, танг хонада у ёқдан-бу ёққа ташланар, газаб билан қичқирар эдилар. Ана, улар меҳроб олдига бориб қолишди, кейин яна олишув бошланган устун олдига келишди. Шу ерда улар нафасларини ростлагани тўхташди – Арбак устунга суюнди, Главк эса устундан бир неча қадам нарида турарди.

– Эй, қадимий маъбуда! – деди Арбак устунни қучоқлаб ва нигоҳини муқаддас ҳайкалга кўтариб. – Муҳибингни ўзинг сақла, мана бу манфур дин мухлисини балога йўлиқтир, у ҳаром куч билан даргоҳингни булғатаётир ва сенинг қулинга тажовуз этаётир!

Шу топ ҳаракатсиз улкан бошга гўё жон киргандек бўлди, худди юпқа парда орасидан ўтгани каби мрамрдан қизил нур чарақлаб кетди, кўзлар оловли зўлдирлардай ялт-юлт қиларди ва куйдириб кул қилувчи, тийиб бўлмас қаҳрга айланиб юноннинг чеҳрасида туриб қолгандек туюлди. Унинг душмани додига маъбуда сирли равишда жавоб берганини кўриб, ҳайрат ва даҳшат чулғанган, ажодлари хурофотларидан холи бўлиб улгурмаган Главк мрамр ҳайкалнинг мўъжизали жонланишидан ранги дув оқарди, у титраб кетди, қўрққанидан капалаги учаёзди. Арбак уни ўзига келиб олишига йўл қўймади.

– Қазонг етсин, палид! – момақалдироқдек гумбурлаб деди у ва юнонга ташланди. – Худоларнинг ҳар нарсага қодир Онаси сени қурбон қилишимни хоҳлаётир!

Ўзини йўқотиб қўйган, хурофотлар даҳшатидан ҳали ўзига келмаган юнон ойнадай силлиқ мрамр фаршда сирпаниб кетди ва йиқилиб тушди. Арбакни билган ва Исида эҳромида мўъжизаларга ишонмасликни ўрганган Апекид ўртоғининг қўрққанига эътибор қилмади. У олдинга ташланди, пичоқ ялтиллади, аммо ҳушёр мисрлик ҳавода унинг қўлидан тутди-да, қуролни тортиб олди; муштум бир сермалди, қаттиқ зарба келиб тушди – Апекид фаршда чўзилиб қолди. Голибона ҳайқириқ билан Арбак пичоқни сиқимлаб ушлади-да, уни Главк узра кўтарди. Мағлуб бўлган гладиатор сингари совуқ ва нафратомуз итоаткорлик ила афиналик ажал кўзига киприк қоқмай қараб турарди. Бироқ шу аснода тағларидаги ер жон талвасасида қаттиқ силкинди, – мисрликдан қудратлироқ бўлган руҳ ҳаракатга келган эди! Бу қаршисида қаҳр ва макр ожиз бўлиб қолган қақшатқич куч эди. У уйғонди, қимирлади.

Зилзиланинг даҳшатли деви башарий хиёнаткорлик ва қора башарий газаб устидан нафрат ила кулди. Тоғлар остида кўмилиб ётган

девга ўхшаб, у кўп йиллик уйқудан турди, тоғларни чайқаб, ўзининг тор тўшагида бир ёнидан бошқа ёнига ағдарилди ва унинг ҳар бир ҳаракатидан ер ости оҳ тортар эди. Ўзини мақтанчоқлик ила фаришта деб эълон қилган инсон ўз тантанаси ва интиқоми онидан кунпаякун этилган эди. Ер бўйлаб бўғиқ гумбурлаган овоз тарқалди пардалар лопиллаб кетди, учоёқ чайқалди, баланд устун титради, тош маъбуданинг боши тўғри мисрликнинг ўлжаси узра эгилган бўйнига қулаб тушди. Бу даҳшатли зарбадан Арбак тил тортмай ўлди. У даҳриёна афсунлар билан тирилтирган ва ёрдам сўраб чорлаган илоҳи ўзининг бошини еди.

– Ер ўз фарзандларини сақлаб қолди! – деди Главк қийнала-қийнала оёққа турар экан. – Бу даҳшатли зарбанинг борига шукур! Кароматлари учун худога ҳамду санолар бўлсин!

У Апекиднинг туришига ёрдамлашиб юборди, кейин эса Арбакни орқасига айлантирди. Мисрликнинг юзида ҳаёт асари йўқ эди, оғзидан қимматбаҳо кийимларига қон оқиб тушарди. Главк қўлларини ёйган эди, мурда фаршга оғир ағдарилди ва қизил жилға мармар устидан оҳиста ўрмалаб кетди. Уларнинг оёқлари остидаги ер яна силкинди. Йиқилиб тушмаслик учун Главк ва Апекид бир-бирини ушлаб олишга мажбур бўлишди, бироқ зилзила қандай тез бошланган бўлса, шундай тез тўхтади.

Улар бошқа саросимага тушмадилар. Главк Ионани қўлларига осонгина кўтариб олди ва улар худонинг қарғиши теккан бу жойдан тезгина қочиб кетишди. Боққа чопиб чиқишлари ҳамон уларни тартибсиз равишда югуриб кетаётган аёллар ва қуллар ҳар томондан ўраб олди, уларнинг байрамона либослари ушбу даҳшатли дақиқаларда ғоят беўхшов кўринарди; даҳшатга тушганидан улар нотаниш кишиларга эътибор берганлари ҳам йўқ. Уларнинг оёқлари остидаги хиёнаткорона жунбушга келаётган замин ўн олти йиллик осудаликдан кейин яна вайронгарчилик билан таҳдид солмоқда эди.

Ҳамма бир овоздан: “Зилзила! Зилзила!” деб қичқирар эди. Бизнинг қочоқларимиз оломонни бемалол ёриб ва уй олдидан ўтиб, қандайдир хиёбондан, кейин эса очиқ эшикдан ўтиб, чопиб кетишди. Ой бирдан ям-яшил сабурлар орасида бир дўнгча устида букчайиб ўтирган кўр қизнинг гавдасини ёритди – қиз аччиқ-аччиқ йиғларди.

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА ва
Маҳкам МАҲМУД
таржимаси*

Хориждаги овозимиз

Саудия Арабистонидаги ўзбек шоирлари ижоди

Шўролар тузумининг дастлабки йилларида тазйиқ ва таъқибга учраган кўпгина зиёлиларимиз, шоир, ёзувчи, олиму фузало ватандошларимиз тузумга қарши исён сифатида Ватанни ташлаб, ўзга юртларга кетишга мажбур бўлдилар. Хитойнинг Уйғуристон (Шинжон) ўлкаси, Кашмир, Ҳиндистон-Покистон, Афғонистон бўйлаб ўн йиллар давом этган сарсон-саргардонликлардан сўнг, уларнинг омон қолган қисми ниҳоят, Саудия Арабистонида қўним топдилар.

Шу тарзда 1930-йилларнинг бошларида она юртдан чиқиб кетган ватандошларимизнинг ҳозирда ҳаёт бўлган иккинчи авлоди, киндик қони Ватанда тўкилиб, яъни болаликда ота-оналари билан бирга кетганлар, мана, деярли салкам икки авлод умрики, хорижда истиқомат қиладилар. Афсуски, улар ҳам ёруғ дунёни тарк эта бошлашди.

Камина хорижда ватандошларимизнинг муҳожирлик тарихини ўрганиш мақсадида махсус илмий режа билан уч марта Саудия Арабистонига сафар қилдим.

Кўп ватандошлар билан яқиндан алоқалар ўрнатдик. Ушбу мамлакатнинг турли шаҳарларида улар билан суҳбатлар уюштирдик, хотиралар ёзиб олдик. Сафаримиз чоғида маълум бўлдики, Ватанимизда ўрнатилган йўқсиллар (пролетар) зўравонлиги тузумидан беизб хорижга кетиб қолганлар орасидан ислом динимизнинг етук уламоларидан ташқари турли дунёвий фан олимлари, бир қатор адиблар, шоирлар етишиб чиққан. Ўзбек олимлари орасида айрим фанлардан таниқлилар ҳам борки, биз эндигина улар ҳақида бироз маълумотга эга бўлмоқдамиз. Ўзбек шоирлари эса, ўз ижодларида асосан Ватан фироқини ёниб куйлайдилар, Она юрт – Туркистон замини, дарбадарлик, Ватандан жудо бўлиш азоблари улар ижодининг бош мазмунини ташкил қилади.

Сафаримиз чоғида биз айрим муҳожир олимларимизнинг илмий асарлари билан бир қаторда айрим шоирларнинг ижодларидан ҳам намуналар, баъзиларининг эса ғазаллар тўпламидан кўчирмалар олдик. Бизнинг фикримизча, хориждаги олимлар ва адибларнинг ижодий мерослари мустақилликка эришган ўзбек халқининг ҳам маънавий мулкидир, бинобарин, улардан халқимизни баҳраманд қилмоғимиз лозим.

Кенг ўқувчилар оммасига биз таништирмоқчи бўлган муҳожир ўзбек шоирларидан бири Ёқубхўжа Маҳжурийдир. У киши асли андижонлик бўлиб, 1930 йиллар бошида ота-онаси билан ҳижрат қилиб, кўпчилик қатори аввал Афғонистонда яшаган, сўнгра Саудия Арабистонига бориб, Тойиф шаҳрида ўрнашиб қолган. Маҳжурийнинг илмий-адабий мероси анчагина мазмунлидир. 1997 йилги сафар чоғимизда унинг "Фурбатда ғариб" номли ғазаллар тўпламидан нусха олиб келдик. Девон шаклидаги тўплам 270 саҳифадан иборат бўлиб, араб имлосида ҳуснихат билан ёзилган.

Шоирнинг Маккада истиқомат қилувчи укаси Исҳоқхўжа бизга акасининг "Туркистон тили йўриғи" (яъни дарслиги) китобини лутфан тақдим қилди. Биз уни Андижондаги тилшуносларга ҳадя қилдик.

Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи забардаст шоирларимиздан бири Комил Абдулло Андижоний – Тошқиндир. У киши 1928 йили Андижонда

таваллуд топган ва 5 яшарлик чоғида ота-оналари билан бирга Ватандан кетиб қолишга мажбур бўлганлар. 2005 йили Тойиф шаҳрида вафот қилдилар.

Тошқин биринчи марта Ватанга мустақиллик эълон қилинган 1991 йил сентябрь ойи бошида ташриф буюрган эди. Шу йили 24 сентябрь куни Ўзбекистон телевидениесида чиқиш қилиб, она - Ватанга эҳтиром рамзида айрим ғазалларидан ўқиб берган эди.

Биз Тошқиннинг " Ватан ишқида" номли ғазаллар тўпламини ўзбек китобхонларига тақдим қилганмиз.

Хориждаги овозларимиздан яна бири Ҳамдам" тахаллусли шоир Қори Муҳаммад Акбардир. Ҳамдамнинг ота-оналари асли Марғилондан. Ўзи 1944 йили Афғонистоннинг Қундуз шаҳрида туғилган. Улар ҳам кейинчалик Арабистонга кўчиб келишган. Ҳозирда у Мадина шаҳридаги "Ўзбеклар такяси"нинг мута-саддисидир.

Муҳожир шоирларимиздан яна бири "Ғамгин" тахаллусли Минҳожиддин Маҳдум бўлиб, Андижонда таваллуд топган. У киши ҳам болалик чоғида отаси билан муҳожирликка кетиб, Тойиф шаҳрида ўрнашиб қолган.

Арабистонга 1997 йили қилган сафаримизда шоирни сўрасак, у киши бетоб эканини, Жидда шаҳрида даволанаётганини айтишди. Жиддага кўргани бордим. Касалхонада сўрашиб анча дийдорлашдик. Хайрлашув чоғида ярим ҳазил оҳангда шоирга гап қотдим: — Мавлоно, Ватан ғурбатда эканида Сиз ўзингизга "Ғамгин" тахаллусини танладингиз. Алҳамдилллоҳ, мана, Ватан озод бўлди. — Мустақилликка эришдик. Энди тахаллусни ҳам ўзгартирсакмикин?

Ғамгин шоир — акамиз мийиғида кулиб қўйди-да, ётган жойида таклифимни тасдиқлагандек бошини қимирлатди. Афсуслар бўлсинким, уч кун ўтгач, у кишининг вафот қилгани ҳақида (Маккага) хабар келди. Дарҳол яна Жиддага бориб жанозаларида қатнашдим (Оллоҳ раҳмат қилсин).

Кечқурун хуфтон намозидан сўнг ўғли Муҳаммад Сиддиқ қўлимга ярим саҳифа қоғоз тутқазиб:

— Қиблагўҳим Сизга бериб қўйишни тайинлаган эдилар, — деди. Хатни ўқисам, менинг қилган таклифимга жавобан ушбу бир мисра шеър ёзилган экан:

"Ғамгино, шукр айлагил, бўлди кун "Хуррам" отинг".

Бу мисрани ўқиб кўзларимда беихтиёр ёш қалқиди...

Шунингдек, Жидда шаҳрида истиқомат қилувчи Аҳмадали Тўлқин деган шоиримиз ҳам бор. У киши асли Андижоннинг Балиқчи туманидан бўлиб, ўз ижод маҳсуллари ҳамон бир тартибга келтирган эмас. Шунга қарамай, илтимосимизга кўра, айрим ғазалларини бизга тақдим қилдилар.

Шуниси диққатга сазоворки, Арабистондаги ўзбек шоирларимиз ижодни касб деб билмайдилар. Барчаси бошқа иш билан шуғулланадилар. Шоирлик эса, уларнинг шунчаки, орзу-умидларини ифода қилиш учун кўнгил машғуллоғлари, холос. Масалан, Ёқубхўжа Маҳжурий — дўқондор бўлган. Тошқин — тиш техниги, Ғамгин — дорихоначи, Аҳмадали Тўлқин — қурилиш корхонасининг раҳбари (ҳозир нафақада). Улар шоирликни ўзларига дил хумори деб биладилар. Зотан, ўтмишдаги бобокалон шоирларимиз ҳам ижодни кўнгил иши деб билганлар-ку!

Нима бўлганда ҳам Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ёки ёруғ дунёни ғурбатда тарк этган ватандош шоирларимиз ҳеч қачон Она юртимизни, киндик қони тўкилган шаҳару қишлоқларини унутмайдилар, ғазалларида Ватанни мудом мадҳ этадилар. Мустақилликка эришганимиздан буюн эса, бир неча марталаб Ватанни тавоф қилиб кетдилар ва ўз ғазаллари, шеърларида мустақил бўлган Ватани — Ўзбекистонимизни куйламоқдалар.

*Сайфиддин ҳожи ЖАЛИЛОВ,
фахрий профессор, Андижон
Давлат университети*

ТОШҚИН

САЛОМИНГГА

Қўлим кўксимда келдим, севгили юртим, саломингга,
Ўпай тупроқларингни таъзим айлаб эҳтиромингга.

Кучоқ очдинг, тараҳҳум бирла бошим кўкка еткурдинг,
Қилай ҳамду сано бу илтифоту эҳтиромингга.

Онолиқ меҳри бирла бағрингга олдинг, карам қилдинг,
Фироқинг ўтида йилларча ўртанган ғуломингга.

Ҳамиша кўнглим ичра изтироб бор эрди қайғунгдин,
Соғинчу иштиёқ-ла мунтазир эрдим паёмингга.

Шукрлар айлайин такрорки, валсинг насиб бўлди,
Севиндим бош қўйиб остонаи қутлуф мақомингга.

Мунаввар кунларинг келмоқда, халқим, шод бўлғайсан,
Хуррият машғалидин нур етишгай тийра шомингга.

Умидим, орзуйим буки, энди сарф этиб эмгак,
Санга хизматлар этсам, ҳисса қўшсам интизомингга.

Мен ундоғ ошиғингменким, менингга тенг эмас ҳаргиз,
Жаҳоннинг ийди Наврўзи сенинг бир ибтисомингга¹.

Қовушмоқ-ла элу юртингга, Тошқин, тоза жон топдинг,
Қониб сипқар, бугун тўлди шароби васл жомингга.

Тошкент, 1991 йил 20 сентябрь

ФУЗУЛИЙГА НАЗИРА

Ватан қадрини биздек беватан афкор ўландан сўр,
Азоби ғурбат ичра жонидан безор ўландан сўр.

Бузуб ўз ошиёнин, ёндириб нори жаҳолат-ла,
Бизингдек дарбадар, ҳар жойга борса хор ўландан сўр.

Туғулган юртининг неъматларидан баҳравар бўлмай,
Туганмас меҳнату дарду балога ёр ўландан сўр.

Қисиб бўйнин ҳамиша, ёлбориб бегона элларга,
Кўролмай кимсадин бир марҳамат, бемор ўландан сўр.

¹И б т и с о м — ханда, табассум.

Тиларсан воқиф ўлмоқ ҳолидин синган кўнгилларни,
Насиби дўстлардин таън ила озор ўландан сўр.

Баҳор айёмида гул нашъасин билмайди ҳар булбул,
Ки бир банди қафас ё маҳрами гулзор ўландан сўр.

Ҳаётнинг маънисин, Тошқин, на билсун миллати жоҳил,
Жаҳонда хуш яшаш кайфиятин аҳрор ўландан сўр.

Риёз шаҳри

Минҳожиддин Маҳдум-Хуррам¹

ИЛТИЖО

Худоё, сақла ўлмоқдин Ватан озод бўлгунча,
Ўша золим қизиллар дунёдан барбод бўлгунча.

Жаҳонни тўлдириб ёлғон сўз билан алдаб,
Кутулса эл ва юрт ундан кулиб обод бўлгунча.

Замонлар аҳли Туркистонли азалдан қаҳрамон эрди,
Кетиб бошдан қизил чанглар ўтиб барбод бўлгунча.

Ватанни қутқазиб ёвдин, тикиб байроғимиз кўкка,
Кўриб шундай улўф кунни дилим кўп шод бўлгунча.

Фалакнинг чархи айлангай, билинг, бир ерда турмайди,
Бу Фамгинлик кетиб биздан бу дарслар ёд бўлгунча.

Тойишф шаҳри

ТУРКИСТОН

Бизни Туркистон жаҳоннинг энг гўзал бўстонидур,
Аҳли Туркистонга берган Тангрининг эҳсонидур.

Тўрт фасл ўз вақтида бир-бир салом айлаб ўтар,
Ҳар фаслнинг роҳати инсоннинг гўё жонидур.

Кўк либос кийган баланд тоғлар кўзингни тиндирад,
Бунда миллион чорваю, қаймоқ, асал, айронидур.

Шарқираб тоғ устидан ширин суви ўйнаб тушар,
Кимки ичса дардига, бешак, унинг дармонидур.

Не учун кўпдир қизил гул деб таажжуб қилмангиз,
Юрт учун жонин фидо қилган шаҳидлар қонидур.

¹Шоирнинг таҳаллуси дастлаб Фамгин бўлган. Ватан мустақиллиги йилларидан сўнг у «Хуррам» таҳаллусини олган.

Унда чиқмиш марду майдонлар жаҳонни титратиб,
Шарқу Фарбнинг қўлга олган қаҳрамон майдонидур.

Ул Бухорий, Ибн Сино ҳам Улуғбеклар чиқиб,
Унда одам, одамият, илму ахлоқ конидур.

На емак, киймак не худ - олтинга ҳеч муҳтож эмас,
Хилма-хил маъданга марказ, дунёнинг ул бой конидур.

Унда чиққан эрди кўп шоир, адиблар вақт ила,
Навоий, Фурқату Жулқун ҳамда ул Авлонийдур.

Ғамгиннинг киндик қони томган деди ул ерлара,
Ё ўларманму, қоларманму дебон ҳайронидур.

Тойиш шаҳри

Муҳаммад Ҳаммад Акбар

Марғилоний-Ҳамдам

ОЗОДЛИККА ЧАҚИРИҚ

*Она юртимиз, қаҳрамон халқимиз мустабидлар
қўлида асоратда қолган йилларда ёзилган.*

Биродарлар, келинг, бир қўл бўлайлик,
Ватан ҳаққида бир чора кўрайлик,
Қизил душманга бир ҳамла қилайлик,
Ватанни ё олайлик, ё ўлайлик,
Бу йўлда жон бериш қанча чиройлик!

Ватан ҳаққида беғамлик гуноҳдир,
Ватан хоинларин руҳи сиёҳдир,
Ватандин ҳар ким юзин ўгирса,
Билинглар: дин-у дунёси табоҳдир¹,
Табоҳқорларни элга танитайлик!

Ватансиз кун кўришни фойдаси йўқ,
Ғарибликда юришни фойдаси йўқ,
Кўниб ҳар бир тиканни шохасига,
Ватан деб лоф уришни фойдаси йўқ,
Ватан таҳририга ҳиммат қилайлик!

Кеча-кундуз Ватан бизни чақиргай,
"Келиб озод қилинглар", деб бақиргай,
Қани биздин чиқиб бир марди майдон,
Қизилларни уриб, ҳайдаб қочиргай,
Зўравонларга зўрни кўрсатайлик!

¹Т а б о ҳ – маҳрум бўлиш.

Ватан бежон фидолик қўлга келмас,
 "Ғариб" деб кимса бизни кўзга илмас,
 Агар ғафлатда дунёдин кетармиз,
 Худойим бизга ҳаргиз раҳм қилмас,
 Бу ғафлатдин, туринглар, уйғонайлик!

На бўлди бизга, оламга таралдик,
 Палоҳмон тошидек ҳар ён отилдик,
 Бизи бир кимса ёд этмас жаҳонда,
 Фаромуш дафтари ичра битилдик,
 Бу бадбахтликка бир чора кўрайлик!

Худо рози эмас афъолимиздин,
 Амалга ошмаган аҳволимиздин,
 Ватанни тарк этиб, эсдин чиқариб,
 Паришонликда юрган ҳолимиздин
 Худони, Ҳамдамо, рози қилайлик!

Мадина, 1983 йил

МУҲАММАС

Жаҳон айвонида жаннат мисоли Ўзбекистоним,
 Ҳаёт гулзорида тоза ниҳоли Ўзбекистоним,
 Ҳама юртдошлар сенда ҳаёли, Ўзбекистоним,
 Худодин тинчлик сенга суволи, Ўзбекистоним,
 Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним!

Замонлар ўзгалар дастида сен доим асир эрдинг,
 Назарга илмаган кимса сени, мулки ҳақир эрдинг,
 Ўзингда симу зар мавжуд туриб беҳад фақир эрдинг,
 Тахассун топди ҳолинг, элни ҳоли, Ўзбекистоним,
 Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним!

Сени дунёда давлатлар фаромуш айлаган эрди,
 Чароғингни ситамгарларга хомуш айлаган эрди,
 Бериб халқингга турли заҳри беҳуш айлаган эрди,
 Эгилсин бу ситамгарларнинг боши, Ўзбекистоним,
 Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним!

Бугундин сўнгра душманнинг аёғи сенга етмайди,
 Юракдин ҳайдалиб кетган илмнинг доғи кетмайди,
 Умидим шулки, аввалдек халқим ғафлат этмайди,
 Фидо халқингни сенга жону моли, Ўзбекистоним,
 Илоҳо, бўлмасун мулкинг заволи, Ўзбекистоним!

Азиз фарзандларинг дилдан сенга хизмат қилур энди,
 Сени ўз жонидан ортиқ кўриб ҳурмат қилур энди,
 Очиқ кўксинда эркинлик билан роҳат қилур энди,
 Ошиб ҳар соҳада касбу камоли, Ўзбекистоним,
 Илоҳо, бўлмасун мулкинг заволи Ўзбекистоним!

Ёруғ дунёда Ҳамдамни қариб боши кўтарилди,
Ушал соатда ёғий номи бағрингдан чиқарилди,
Сурулган ҳолида кўкси палидидин итарилди,
Яна қайтиб келишга йўқ мажоли, Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасун мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Мадина, 1991 йил

Ёқубхўжа Маҳжурий-Андижоний

Ё РАБ

Жудо ҳеч ким ватандин чор-ночор ўлмасун, ё раб,
Ватан ҳажрида йиғлаб мен каби зор ўлмасун, ё раб!

"Ватансиз" деб кишанлар таънасига дуч келиб доим,
Бўлиб душманлар таънига сазовор ўлмасун, ё раб!

Тамоми фитналардан соғ бўлсун ул Ватан аҳли,
Ўзинг сақла уларни, зори ағёр ўлмасун, ё раб!

Тириклик лаззатидан баҳра олсун ҳурлиги бирла,
Қуруқ туҳмат жазосига гирифтор ўлмасун, ё раб!

Бутун бойликларин сарф айласун ўз эҳтиёжига,
Ғалат сарф айлабон бир нон учун зор ўлмасун, ё раб!

Халойиқ кўнглини жазб айлаган таълифлари бирлан,
Танилган илм эли обрўйи бекор ўлмасун, ё раб!

Киши ҳур сўзласа, ёзса саодат бундан ортиқмас,
Рақобат шиддатидан тарки афкор ўлмасун, ё раб!

Жафоу, жабрким Маҳжурий чекти ўз ҳаётида,
Буларким, боз тақдирингда тақрор ўлмасун, ё раб!

Тойиф шаҳри, 1972 йил

Фарҳод ЖИЛОН

Ҳикоя

«ОЛТИН ҚОН»ДАГИ ТҶҲ

Тарихий воқеа

Азалдан бор элнинг паноҳи,
Озодлик нажоти — қуёши, моҳи.
Қасос ўти тақдирда бори,
Тўсолмас йўлимиз девлар илоҳи!

Мелоддан аввалги 330-йил ёзи. Мусаффо осмонда қуёш чарақларди. Поёнсиз чўл бамисоли осмон билан бир жуфтликдай бир-бирига боқиб тўймаётганга ўхшарди. Само ва қуёш бу чўлга азалдан энг яқин сирдош, хамроҳ. Неча-неча қаҳрамонлик дostonлари яралмаган, полвонлар ўз кароматларини кўрсатиб, эл донгини дoston айламаган, элнинг тинчлиги, саломатлигини асраш учун ўз жонларини фидо қилиш, қанчадан-қанча марду майдонларнинг муқаддас қонлари шу чўлдаги юлғунлар остига сингиб кетмаган!..

Адоғи кўринмайдиган дастурхондай ястанган текисликдаги эмин-эркин ўтлаб юрган бир уюр ёввойи от тўсатдан ҳуркиб қочди-да, олис адирликлар ортида ғойиб бўлди. Кўм-кўк бўлиқ ўтлоқзорда ўйноқлаб юрган бир неча кулранг қуён отларнинг туёқ товушларини эшитгандан кейин узун қулоқларини динг қилиб, бир ерда қотиб турдилар-да, яна сакраб-сакраб ҳар томонга қочиб кетдилар. Нарироқдаги қуюқ ўрмон ичидан жонҳолатда етти-саккиз жуфт жайронлар дупурлашиб чиқди. Ва чўл бўйлаб қочишда давом этди. Ажаб, бу жониворлар нимадан шунчалик ҳуркиб кетдийкин? Ҳа, сайёд! Худди шу пайт жайронларни қувиб бир сувори чиқиб келди. Қони қизиб кетган от гўё қанотли дулдулдек чопиб борар, туёқларини ерга теккан-тегмаётганини билиб бўлмасди. Чўл шамоли тулпорнинг ёли ва узун думини учуриб ўйнатарди. Чавандоз йигит эгилиб отнинг бўйнига ёпишиб олганди. Жайронларнинг чарчаб қолганлари битта-биттадан ўз тўпидан ортида қола бошладилар, тўп олдида чопиб кетаётган жайрон серкаси рўпарасидаги унча баланд бўлмаган тақир тоғ томонга югуриб кетди. Учқур тулпор ўқ етгудек ораликқа борганда жайронлар тоғ бағрига етиб қолганди. Сайёд уларнинг тоғ ортига ўтиб кетмаслигининг олдини олиш учун дарҳол тизгинини қўйиб юбориб, пайконни олди-да, оёқлари билан узангига тираб эгардан кўтарилди ва ўлжасини мўлжалга олиб камон ипини торта бошлади, шу чоқ жайронлар нима учундир йўналишни яна ўзгартирган кўйи шиддат билан ортга бурилиб жар ёқалаб чопа бошладилар. Бу пайтда тоғ этаги томонда бир тўп сувори кўринди. Сайёд йигит кечиккан эди, у

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

77

ўқни қайтадан садоғига солиб, камонини елкасига осланча бир қўлида тизгинини тортиб, яна бир қўли билан отнинг бўйинини силаб, тўхташга даъват қилди. Сўнгра тизгинини янада қаттиқроқ тортиди. Мағрур тулпор қадамини ноилож секинлатган ҳолда олдинги икки оёғини баланд кўтарди, сўнгра тўхтади.

Тоғлар орасидан тўсатдан чиқиб келган эллик-олтмиш чоғли лашкар отларини елдириб, сайёд йигит турган тарафга йўналди. Уларнинг ҳаммаси қуролланган бўлиб, бир қарашда олис йўлдан ёки жангдан қайтаётгандай кўринарди. Найза учлари ва дубулгалари қуёш нурида элас-элас чақнарди. Суворийлар яқинлашган сари уларнинг чеҳралари ва баланд кўтарилган якка туғнинг белгиси аниқ кўрина бошлади.

Сайёд йигит уларга тикилиб қаради ва ўз-ўзига:

— Барс Тегин!¹ — деб қўйди.

Дубулга ва совут кийиб саф олдида келаётган қадди-басти келишган йигит ҳақиқатдан ҳам хоқоннинг тўнғич ўғли Барс Тегин деди. Кўтарилган ўша ёлғиз туғ Барс Тегинники, лашкарлари эса, унинг соқчилари эди. Сайёд йигит исмини айта-айта хоқон ўғлининг олди-га борди ва унга от устида бош эгиб таъзим қилди.

— Хоқонимизнинг тўнғич ўғли Барс Тегинга бахт ва омад ёр бўлсин! — деди у салом бериб.

— Кут бўлсин сенга ҳам, ботир йигит! — жавоб қайтарди Барс Тегин. — Исминг недур? Бул чўлда ёлғиз не қилиб юрмушсен?

— Исмин Арслон, шикор қилиб юргумдир, шаҳзодам, — деди сайёд йигит табассум ила боққан кўйи мулойимлик билан.

Шу пайт юзбоши Арслонга қараб буйруқ оҳангида ўдағайлади:

— Шаҳзода Тегин ҳазратлари олдинда ўзунгни қандай тутодурсен?! Отдин туш!

Арслон унинг дўқ билан қилган нўписасини писанд қилмай:

— Хоқон ўғлони отдин тушиб бош экканларни ботир деб ҳисобламайдур, элга содиқ фидокорларни қадрлайдур, — деди.

Барс Тегин қизиқсиниб Арслонга тикилиб қаради.

— Сен шундай фидокорму? — сўради у.

— Ўн йил муқаддам сизнинг падари бузрукворинғиз Тунга Билга хоқон аъло ҳазратлари қизилбош² ларга қарши қўшин тортиб чиқғонда менинг отам ҳам шул қўшинда жангчи бўлган эрди, — отам фидоийлик бирла муҳораба қилғонлиғи боис хоқон ҳазратлари отамни бутун қўшин олдинда “Алп Қаюм”³ деб эълон қилғон ва барча жангчиларга отамни шу ном бирлан аташни буюрғон эканлар. Отам ҳозир чилангарлик бирлан машғулдурлар, хоқон ҳазратлари учун қурол-яроғ ясайдурлар, мени болалигимданоқ Ватан ва халқимга қалқон, хоқон ҳазратлариға содиқ навкар бўлишга ўргатгандурлар.

— Сизлар не боисдин хоқонга мунча иноят кўрсатодурсиз? — сўради Барс Тегин уни синамоқчи бўлиб.

— Фуқароларнинг хоқонга содиқ бўлишлиғи онинг одиллик, ҳаққоният бирлан ҳукм юритғони, эл-юртга тинч-осойишта ҳаёт, обод-фаровонлик, иноқ-иттифоқлик бахш этаётғонидандир, — жавоб берди Арслон.

Барс Тегин бу оддий Сайёд йигитнинг бундай самимий сўзларини эшитиб, унга янада қизиқиб қолди. Арслоннинг шамол ва офтобда қорайган чеҳрасига эндигина сабза урган мўйлари жуда ярашиб

¹Й ў л б а р с — шаҳзода.

²Қизил бўрк кийиб юрганлари учун эронийларни шундай деб аташган.

³Қахрамон.

тушганди. Унинг кескин чимирилган тим қора туташ қошларидан қайсарлик ва мардлик аломатлари шундоқ акс этиб турарди. Қаттиқ қимтилган лабларидан, айниқса, лабларининг бурчагидаги билинар-билинемас ним табассумидан унинг ўта ғурурлик йигит эканлиги ҳам аён эди. Кенг елкали ва алп қоматидан мардлик, жасорат ва куч ёғилиб турарди.

Йигит минган тўриқ тулпор бир ерда тинч турмай, ҳадеганда ер депсиниб-пишқирарди.

“Қандай ботир келбатли” хаёлидан ўтказди Барс Тегин унга завқланиб қараркан:

— Нечун шикорга ўзунг бирлан бургут ёхуд шунқор олуб чиқмадинг? — деб сўради.

— Бунга ҳожат йўқ эрди. Менинг бугун шикорга чиқишим фақат от устунда туриб камондин ўқ отишни машқ қилиш, отимни жангворликга ўргатишга қаратилган эрди.

Барс Тегиннинг бу чўл фарзандига тобора ихлоси ортиб бормоқда эди. Унинг ўзини тутишидан ва ҳар бир аниқ ва дадил жавобидан хушомадга қилча ўрин қолдирмаган самимийлик акс этиб турарди.

— Мақбул, ҳақиқий ота ўғил эркансен! Ярайсан! — деди Барс Тегин Арслонга жиддий қараб, — ўғил деган мана шундай бўлмоғи керак. Кўринишингдин сен ҳам отанг каби қаҳрамон-жангчи бўладурганга ўхшайдурсен, мен бунга инонадурмен.

Ҳалол ва жўшқин меҳнатга, эркин ҳаётга одатланган оққўнгил чўл фарзанди бундай мақтовларга кўникмагани учун бироз ўнғайсизланди, Тегинга қарашга ботинолмай, нима дейишни билмай, кўзини ундан олиб қочди ва суҳбатга қизиқсиниб қараб турган навкарларга нигоҳ ташлади. Навкарларда ҳам энди ўзларида унга нисбатан самимий ҳурмат пайдо бўлганини дилдан ҳис этмоқда эдилар. Уларнинг баъзилари бу мард йигитга мадад бергилари келгандек, бир-бирларига дўстона тарзда қараб бош ирғаб қўйишди. Барс Тегин ҳам кулиб қўйди-да:

— Эмди, сен нечун менинг қаердин келаётурғонимни, не қилуб юрғонумни сўрамайсен? — деб яна кутилмаган саволни берди ва унинг жавобини кутмаёқ, жиддий қиёфада сўзида давом этди: — Билиб қўй, ботир йигит, элимизга бир кучли душман бостириб келмоқда. Бул душманнинг исмини Искандар Зулқарнайн дерлар. У ул олис ерлардаги кўпгина тоғу тошлар, чўлу саҳро-биёбонлар ортиндаги юнон деган элнинг хоқони эрур.

Бул ёвуз хоқон кун ботишдаги талай ерларни муҳосара этмишдир. Ва эмдилиғда наҳри қон кечуб, туман-туман¹ кишилиқ улкан қўшин бирлан Турон заминига ҳужум қилиб, чегарадаги элларни қирғинга олмоқда. Эшитишимизга қараганда, Туроннинг юраги бўлмиш Шамиркен² шаҳрини кунпая-кун қилиб, элатимизни қирғинга солиб, эндилиғда бул ёқларга келаётган эрмиш.

Арслон бу гапларни эшитиб, қўзларида ғазаб учқунлари чақнади.

— Мумкин эрмас, ичкарига киролмайдур! — бақириб юборди у ўзини тутолмасдан.

Барс Тегин ўз сўзининг таъсирига берилган ҳолда яна сўзида давом этди.

— Мен бул баҳодир навкарларим бирлан аҳволни бориб ўз кўзимла кўрдим. Ҳозир шул ердин келаётурмиз. Ул ерда Искандарнинг

¹Б и р т у м а н — ўн минг.

²Самарқанд назарда тугилади.

элчиси бирлан кўрушдим. Элчи бизнинг таслим бўлишимиз кераклигини талаб қилди. Мен анга, “Муҳораба майдонинда кўришгаймиз”, деб жавоб бердим.

— Муҳорабага мени бошлаб борингиз, мен сизнинг айтган ерингизга албатта чиққаймен! — кескин жавоб берди Арслон ҳаяжон билан.

Барс Тегин нотаниш сайёддан шундай жавоб кутгандай, унга мамнуният ила қараб қўйди.

— Яхши! — деди шаҳзода. — хоқоннинг муҳорабага чорловчи фармони эълон қилинганда қўшинга бор. Сени муҳораба ғўлига¹ бошлаб киргайман. Душманнинг қилич, найзаси олдида ўзингни қандай тутушингни кўрайин.

Шундан кейин овозини кўтариб, арслон ва навкарларига қарата инот қилди.

— Биз уларга ўз қудратимизнинг қандайлигини, албатта, кўрсатиб қўйгаймиз. Ёвуз босқинчи Искандар етмиш тоғ² ботирларин бир кўриб қўйсин. Халқ бўлган жафокаш элатларимиз учун ҳам илло қасос олгаймиз! Аларни тор-мор келтурмағунимизгача муҳорабадин қайтиш йўқ.

Арслон энди Барс Тегинга завқланиб қаради. Тегиннинг ёши Арслондан жуда нари борганда уч-тўрт ёш катта эди. У ғоят келишган йигит бўлиб, айна чоғдаги ғазабнок чеҳраси, дубулғаси остидан чиқиб турган жингалак кўнғир сочлари, мунгли кўй кўзлари, майсадек ўсган майин соқол-мўйлари унинг шубҳасиз ҳақиқий ботир ва жасорат соҳиби эканлигидан ҳам дарак берарди.

Барс Тегин тўсатдан Арслон томонга кескин бурилиб бундай деди:

— Менга қара, йигит, бахтингни синайдурган вақтга эмди кўп қолмади. Муҳорабага бирга боргаймиз, ботирлик кўрсатсанг энг яқин дўстимга айланадурсен, магарам кўрқоқлик қилсанг...

У сўзини тўхтатиб, Арслоннинг кўзларига миҳдек тикилиб қаради ва ўнг қўли билан қилич дастасидан тутиб дона-дона қилиб такорлади:

— Магарам кўрқоқлик қилсанг, адабингни ўзим бергум!

Шаҳзода бу гапни гапирар экан, чиройи буткул ўзгача тус олди, жангда кўрқоқлик қилганлар ундан ҳеч қандай яхшилиқ кутмаслиги равшан кўриниб турарди.

— Кетдик, йигитлар! — деди Барс Тегин ва ўйноқлаб турган тулпор отини учириб кетди. Навкарлар ҳам найзаларини ҳамда атрофида нур таратиб чиқиб келаётган тонг кўёши ва бўри боши тасвири акс эттирилган бир неча заррин попукли кўк ипак туғни баланд кўтарган ҳолда унинг ортидан от қўйдилар.

Арслон тобора олислаб кетган жанговор суворийларнинг ортидан бироз қараб тургандан кейин нимадир ёдига тушгандай бўлди ва дарҳол отини чоптириб Тегин кетган йўлдан бошқа томонга қараб йўл олди. У узоқ юрди. Чўл охирлаб, олисда яшил боғлар кўринди. Арслон маҳалланинг четидаги дарахтзор яқинига келиб, отидан тушди. У дарахтлар орасида ўглаб юрган бир отни ва шариллаб оқаётган сув бўйида ўйчан ўтирган бир қизни кўрди. Арслон бирданига ўйнаб кетган юрагини босиб олиш учун қизнинг орқасидан бироз қараб турди. Сўнгра гўё тушида кўраётган паризодни чўчитиб юбормасликка тиришаётгандек майсазордан битта-битта юриб, аста қизга яқинлашди. Қизнинг вужуди енгилгина титраб кетди, кўринишдан у йигитни аллақачон кўрганлиги ва ўзини атайлаб кўрмасга олиб ўтирганлиги сезилиб турарди, оқаётган тип-тиниқ сувга қараб турган катта-катта оҳу

¹Марказига.

²Қадимги уйгур қабилалари ўз ерларида етмиш тоғ бор деб ҳисоблашарди.

қўзлари висол лаззатидан янада чарақлаб кетди. Арслон сув бўйига келиб, унинг ёнида тўхтади ва майин овози билан:

— Болқиз! — деб чақирди.

Қиз бошини кўтармади.

Арслон елкасидан камонини олиб ерга қўйди-да, қизнинг ёнига ўтирди.

— Болқиз, — деди у қизга ер остидан қараб, — мен вақтида келолмадим... кечикиб қолдим, узур... — Қиз индамагандан кейин ўз айбини бўйнига олган оҳангда яна қўшиб қўйди. — Тан оламен, қаршингизда гуноҳкормен. Сизни куттириб қўйдим. Сиздан яна бир бор узр сўраймен.

Қиз саркаш кийикдек бошини бирдан кўтарди-да, йигитнинг муҳаббат тўла кўзларига тикилиб қаради. Қиз ўзининг хафа бўлганини билдиришга ҳар қанча тиришмасин, иссиқ истарали ва кўркам чеҳраси ўша-ўша эди, гунча лаблари кулиб юборишдан аранг ўзини сақлар, қошлари нозик чимирилиб туришга уринса-да, булоқдек тубсиз кўзлари дилидаги ҳисларни аён этиб турарди.

— Шунчалик ҳам куттириб қўясизми, йигит? — деди у ўзининг ёқимли овози билан Арслонни янада довдиратиб.

— Болқиз, мен сизга ҳаммасини гапириб берурмен, — деди Арслон. қизга термулиб ва бир қўлини кўксига қўйиб, — мен ўзимиз келишган вақтни унутганим йўқ... Биладурсизму, бугунги кунни қанчалик ташна-ингизорлик ила кутганимни!

— Унда нечун кечикдингиз? — такрор сўради Болқиз.

— Кўришиш вақтимиз келгунга қадар пайкон отишни машқ қилиш учун шикорға чиққандим. Ўзингиз билодурсиз, пайкон отиш машгулотини бир кун ҳам тўхтатиб бўлмас. Ўлжа қувиб, чўл ичкарсинга кириб кетурмен. Боз устига, — деб сўзида давоб этди Арслон қайтадан жиддийлашиб, кўзлари яна боя чўлдагидек чақнаб кетди, — мен шу чўлда валиаҳд Барс Тегин билан учрашиб қолдим. У чегара ерлариға бориб келибдир. Искандар деган бир ажнаби хоқон бизнинг заминимиз сари қўшин тортиб, элимизга бостириб келаётгон эрмиш. Бунини Барс Тегин ўз оғзи бирла айтди, — деди Арслон.

— Мен сизга шуни айтмоқчи эдим, — деди Болқиз.

— Нима? Бу ҳақда сиз ҳам биладурмисиз? — ҳайрон бўлиб сўради Арслон.

Қиз бошини силкиб қўйди.

— Отамдин англадим, — деди қиз, — кеча уйимизга бир лашкар-боши келиб эди. Ул киши отам бирлан шул ҳақда гаплашаётгонларини англаб қолдим. Бугун шаҳарда бир навкар хоқоннинг ёрлигини келтириб отамни ўрдаға бошлаб кетмиш.

Болқизнинг отаси Қора Бахши¹ хоқоннинг яқин одамларидан бўлиб, ёшликдан тортиб жанг ишларида тобланган саркарда эди. У донишманд ва билимдон одам бўлганлигидан, хоқон томонидан унга “Қора Бахши” деган ном берилганди.

— Муҳораба бошланса сиз не қилодурсиз? — деб сўради Болқиз Арслондан нигоҳини узмаган ҳолда.

— Барс Тегин бирла муҳорабаға бирга борадургон бўлиб келишиб қўймушмен, — деди Арслон.

— Сизнинг мана шундай жавоб беришингизни билардим, — деди Болқиз. Энди унинг нафақат кўзларигина эмас, лаблари ҳам кулимсираб турарди.

¹Улуғ устоз маъносида.

Шу топда Арслоннинг Болқизнинг ипакдек юмшоқ, тўлқинсимон кўнғир сочларини қўлига олиб ўйнагиси, унинг тонг шафағидек қирмизи ёноқларидан ўнгиси, энг ширин севги сўзларини қулоғига оҳишта пичирлагиси келарди. Лекин, аллақандай зўр келган ғойибона сеҳрли бир кучнинг рашки унинг бундай қилишига йўқ қўймасди. Йигит ўзининг кучли қўлларини қизга узатолмасди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам далиллик билан ҳақиқатнигина сўзлашга одатланган чўл ўғлони энди қизнинг кўнглини олгудек бирор сўз ҳам тополмасди.

— Қора Бахши кўпни билодурган тажрибалиқ одам. Икковимизнинг тўй қилишимизга қўшулурму? — деди у охири хўрсиниб.

Болқиз дарҳол жавоб қайтаролмади. У, отасининг бу ишга қўшилмаслигини биларди. Қора Бахши қизнинг бир оддий сайёд йигит билан аҳдлашиб юрганани билгандан кейин, анча хафа бўлганди. У ҳатто бир марта Арслоннинг отасига: “Болқиз ёбғу¹”нинг қизи, унинг муносиби ўрда ичидан бўлиши керак!” деган экан. Бу гапни ўшандаёқ Арслон Болқизга билдирган эди. Шундан буён Болқиз отасидан ўзини четга олиб юрарди. Кейин, у бу дардни ичига сиғдиrolмай, онасига йиғлаб туриб: “Отам Арслонни ёмон кўрмасинлар, ул виждонлик, ақллик, ботир йигитдир. Мен они тушунадурмен, магар ул хоқоннинг хизматига кирса, қатъий керакли одамга айланадир,” деб ёлборганди. Онаси қизнинг кўз ёшларини кўриб юраги ачишди. У, ўзининг аржуманд қизининг нидоли ҳасратини кўриб туриб, унинг кўнглини яна-да ўкситишни истамасди. Шунга кўра, у меҳр ила қизнинг юзларини ювиб тушаётган кўз ёшларини артган кўйи илиқ бағрига босди. “Отанг бирлан бу ҳақда гаплашиб кўргаймен, қизим”, деб тасалли берганди. Шундан буён, Болқизнинг қалбида чиқмаган жондан умид дегандек, умид учқунлари чақнай бошлаган эса-да, бироқ отасининг ҳанузгача шаштидан тушмаганини кўриб, яна хотиржамлиги йўқоларди. Кунлар, ойлар шу тарзда ўтаверди.

Бу гапларни у қандай қилиб Арслонга айта олсин! У, маъсум кўзларини йигитдан олиб қочиб, бошини кўйи солди-да, юзига яна аввалгидек ҳуш табассум беришга тиришди ва гапнинг охирини ҳазилга буриш ҳаёлида олдиан шариллаб оқиб турган жилғага энгашиб, қўлининг учи билан Арслоннинг юзига сув сочди. Аммо Арслон бу ҳазилни қабул қилмади. У Болқизнинг қўлидан тутиб олиб, термулиб унинг кўзларига боқди.

— Айтинг-чи, Болқиз, — деб саволини такрорлади у, — отангиз розимлар? Яна айтинг-чи, нечун камгап бўлиб қолдингиз?

— Магар отам рози бўлмасалар-чи, унда не бўлади? — деди Болқиз. Умидсизлик илкида эҳтиёт ва хавотир ила паст овозда айтилган бу сўз Арслонга бамисоли тўсатдан чақмоқ чаққандек таъсир қилди.

— У ҳолда сизни олиб қочамен! — деди у ҳеч бир иккиланмасдан қатъийлик билан.

— Сизнинг мана шундай дейишингизни билардим, — деди Болқиз ўйчан кўзларини олис кенгликларга тикиб. Сўнг у Арслон томонга бурилди, унинг енгидан маҳкам тутди-да, ёлборган оҳангда шошилиб гапида давом этди:

— Лекин сиз отамни айбга буюрмагайсиз, отам гарчи қайсар эсалар-да, аммо оқкўнгил одамдирлар, хайрихоҳлик билдурадирлар... Онам аларга ётиғи бирлан тушунтирадилар. Отамнинг жаҳллари тез, аммо кўнгиллари юмшоқ. Мени жуда яхши кўрадилар. Менга қаранг, Арслон, менга қарасангиз-чи, гапларимга инонинг, отам кейинроқ сизни-да, албатта, яхши кўриб қоладирлар... Сиз отамдин хафамисиз?

¹ Ё б г у — бош вазир ёки вазири аъзам демакдир.

— Йўқ, албатта йўқ — деди Арслон чуқур тин олиб, — мен уларни ҳурмат қиламен... Сизнинг отангиз бўлгани учун ҳурмат қилдирмен.

— Оҳ, Арслон, — деди Болқиз бошини унинг кўксига қўйиб, — сиз нечоғли яхши инсонсиз!

Улар оташли севги лаззати илкида гоҳ ҳаяжонланиб, гоҳ мунглашиб, ўзларининг келгусидаги турмушлари тўғрисида узоқ-узоқ гаплашдилар, бир-бирларига аҳду паймон қилдилар.

* * *

Тунга Билга хоқон Искандар Зулқарнайнга қарши юришга отланишга фармон берган куни тонг сахарданоқ ўрда олдига кўшин ва уларни кузатувчи эр-аёл, ёш-қарилар тўплана бошладилар. Кузатувчиларнинг ҳам кўплари қуролланган эдилар. Ҳаммадан кейин Барс Тегин ўз навкарларини бошлаб ўрда ичидан тизилиб чиқди. Оқ бўз тулпорга миниб келаётган Барс Тегинга халойиқ ҳурмат билан йўл бўшатиб беришарди. Навкарларнинг олдинги қаторидан жой олган Арслон ҳадеб олға интилиб турган тўриқ тулпорнинг тизгинини тортиб-тортиб қўйиб, интизор кўзлари билан кишилар тўпи ичидан кимнидир изларди. Охири у кишилар орасида ўз отасини кўрди. Сочсоқоллари қордек оқарган собиқ пешқадам жангчи Алп Қаюм фахрланган ҳолда ўғлига қараб турарди ва “кўрдингларми, менинг ўғлимни!” дегандек, бошини эгиб, ҳурмат билдирди.

Хоқоннинг буйруқлари эълон қилингандан кейин нақш-нигорли саришта равоқ атрофида қуролланган отлиқ тархонлардан ташкил топган ҳурмат посбонлари саф тортиб туришарди. Барс Тегин навкарларини бошлаб уларга яқинлашиб келиб, қуролли суворий аёллар сафига қўшилди. Арслон аёллар кўшинининг олдинги қаторида Барс Тегиннинг оқ юзли сариқ сочли гўзал хотини Кумуш Тузун ва унинг ёнида қалам қошли кўркам Болқизнинг турганини кўрди. Улар ёқимли кулимсираб, қўл ишораси билан Тегин ва навкарларини қарши олдилар.

— Болқиз, сиз ҳам чиқдингизми? — деб юборди Арслон унга яқин келиб.

— Бизни жангдин кўрқади, деб ўйлаган бўлсангиз керак, шундай эмасми, ботир йигит?!. Ортингиздан биз ҳам урушга боргаймиз, — деди Болқиз табассум билан унга тикилиб.

Барс Тегин навкарлари билан келиб тархонларнинг олдидан жой олди.

Худди шу пайтда сур овози янграб, ноғораларнинг гумбир-гумбири тутди. Тунги Билга хоқон, ёбғу ва лашкарбошиларнинг ҳамроҳлигида равоққа чиқди. Унинг бир ёнида хотини Ой Билга қотун¹, яна бир ёнида маслаҳатчи ва ёбғу Қора Бахши хозир бўлди. Барча одамлар чуқур сукутда хоқоннинг сўзини кутиб туришарди. Барчанинг нигоҳи хоқоннинг келбатли, забардаст қадди-бастига қаратилганди. Унинг ўсиқ сарғиш соқол-мўйловига оқ оралай бошлаганди. Ақл ва билим нури балқиб турган мовий кўзлари бароқ қошлари остидан одамлар тўпига ишонч ва қатъият ила боқарди. Хоқоннинг кўшин ва фуқарога қарата қисқача бошлаган сафарбарлик ҳақидаги нутқи бамисоли момақалдиरोқдек янграб, гулдураган овози олис-олисларгача эшитилиб турди:

— Шавкатли ва ботир лашкарларим! Азиз фуқаро! Бугунги кунда бизларга қаттол ёғийлардан озор чеккан мазлум биродар эллар умид

¹Қотун — малика демакдир.

ва нажот кўзларини тикиб турибдилар. Муқаддас она-Ватанимиз туپ-роғига ва унинг меҳнатсевар элининг тинч-осойишта турмушини пай-мол, қулликқа гирифтор этмоққа қасд қилган ёвуз, доғул, қонхўр душманнинг шум қадами заминимизни депсамоқда. Аларнинг Ис-кандар Зулқарнайн деган хоқон тобора элимиз ичкарисига кўшин тор-тиб келмоқда. Мен Кўктангрининг хоҳиш-иродаси-ла элимизнинг дахлсизлигини сақлаш учун ул ёвузларга қарши муқаддас жангга са-фарбар қилинганимизни ва отланганимизни эълон қилурмен.

Алар бизни енгмайдурлар. Биз албатта енгиб чиқамиз. Зафар биз томонда! Кўктангрининг иродаси шундай. Тоғ бизнинг отамиз, ер бизнинг онамиз. Тоғ ота бизга суянчиқ бўлур, она ер бизга куч-қувват бағишлагай.

Тунга Билга хоқон қиличини қинидан шартга суғуриб олиб, боши узра баланд кўтарган ҳолда кўшинларни жангга чорловчи сўзи билан нутқини якунлаштирди:

— Кўкда тангри, ерда ботир! Олға, азамат шунқорлар!..

Шундан кейин туманлаган тиглар баланд кўтарилди, туманот қалб-лардан отилиб чиққан шиор еру кўкни ларзага келтирди:

— Кўкда тангри, ерда ботир!

Бурғулар ва ноғоралар садоси остида Тунга Билга хоқон кўшинни олға бошлади. Кузатувчилар анча узоққача уларнинг ортларидан эр-гашиб бордилар. Сўнг аста-аста ортда қолдилар.

— Йўлинглар қутлуг бўлсун, азаматлар! Илло олингиз, аммо ол-дирмангиз! — деган ҳайқириқ овозлари чор атрофлардан ёғилиб турди.

Арслон Барс Тегиннинг навкарлари қаторида тулпорини йўрттир-ган кўйи кетиб бораётган эса-да, фикру зикри отаси билан Болқизда эди. Болқиз билан алоҳида хайирлашмаганлигидан кўнгли ярим эди. Шу пайт бирдан Болқизнинг чақирган таниш овози эшитилди. Бу овоз унинг кулоғига оқиб, гўё юрагига киргандай бўлди. У дарҳол сафдан чиқиб, отини тўхтатди ва кўшин ортидан от елдириб келаёт-ган Болқизни кўрди. Болқизнинг тулпори шамолдек елиб келиб, Арс-лоннинг отига ёндошиб тўхтатди. Қизнинг кўкси нафис ипак кўйлак остида кўтарилиб-тушиб турарди. Яноқлари ва лаблари ҳаяжондан би-роз қони қочгандек кўринарди. Ёш қалқиб турган оҳу кўзлари йи-гитнинг мардоналик акс этиб турган қора кўзларига интизорлик би-лан тикилиб боқарди. Охири у индамасдан кўйнидан чиройли кашта-лан шойи дострўмолчани чиқарди-да, кўллари билинар-билинемас титраган ҳолда Арслоннинг кўлига меҳр билан тутқазиб кўйди ҳамда мажолсиз овоз билан:

— Тангри сизни ўзи асрасун, муҳаббатимизни Умой¹ асрасун! Нусрат сизга ҳамиша ёр, кўк тангри, ер тангри мададкор бўлсин! — деди ва йиғидан ўзини базўр тўхтатиб, тулпорини ортга бурди-да, елдириб кетди.

Арслон гўё сеҳрлангандек бир жойда қимир этмай туриб қолди, ҳатто бир сўз айтишга ҳам улгурмади. У қизнинг ортидан яна бироз қараб турди-да, кейин отларини йўрттириб кетаётган навкарлар сафи орасида ўз ўрнини эгаллади.

Кўшинлар мевазор боғлар, буғдойзорлар, йилқи, кўй ва қорамол подалари ўтлаб юрган бахмалдек яшил яйловлардан ўтиб, поёнсиз чўлга чиқди. Ўз йўлидаги турфа қабилалар устига бостириб, юртларни вай-рон этиб келаётган қудратли душман билан бўладиган ҳаёт-мамот жанг-лари ҳам қадам-боқадам яқинлашмоқда эди. Дунёга донғи кетган чўл

¹У м о й — севги плоҳи демак.

тулпорларининг туёқлари даҳшатли дупурларди. Тунго Билга хоқон ўзининг эпчил ва бақувват оқ оти устида шукуҳ ила ўтирган ҳолда елдек борарди. У Искандар Зулқарнайн билан тезроқ тўқнашмоқ учун шошилаётганди. Хоқоннинг шу топда нималарни ўйлаётганини таҳмин қилиш қийин. Шундай бўлса-да улугвор, мағрур қиёфасига қараб, ўзига ва қўшинига ишончи қатъийлигини фаҳмлаш мумкин эди.

Хоқонга бир дам ёндошиб, бир дам ортда қолиб келаётган Қора бахши адоқсиз уфққа кўз тикиб хаёлга чўмди. У, Барс Тегинга эргашиб келаётган Арслонга бир неча бор кўз ташлаб қўйди. Болқиз билан бу йигит ўртасидаги алоқани Қора Бахши хушламасди. “Бул масалани қандай қилиб бир тарафли этиш керак? — деб ўйларди у. — Арслон билан бевосита гаплашиб, уни бул ишдан қайтариш лозимми? Аҳволга қараганда, шундай қилмаса бўлмайдиган кўринади”. Аммо Қора Бахши ўйлаб-ўйлаб шу жойга келганда элни ҳимоя этиш ва асраш учун фидойи бўлиб кетаётган бир йигитга бундай ғайри инсонларча муомалада бўлишдан ўзида бироз ўнғайсизликни ҳам ҳис этарди. Шу боис у ичида: “Муҳораба тугагандин кейин бир гап бўлур, Тангрининг ўзи йўл кўрсатар”, — деб қўйди-да, ҳозирча бу борадаги масала устида ортиқ ўйламасликка аҳд қилди.

Арслон ҳам айна вақтда Қора Бахшининг ичидан кечаётган бор ўйларини уқиб олмоқчи бўлгандек гоҳ-гоҳ унга қараб кўярди. “Муҳораба яқунлангандан кейин бу борада Барс Тегинга сўз очамен, — деб ўйларди у. — Қора Бахши ёбғу билан гаплашиб, уни кўндиришга ўти-намен. Керак бўлса, ўзим ҳам бориб, унга бош эгамен. Магарам рад этса, Болқизни олиб қочамен”. Шу қарорни кўнглига туғиб қўйгандан кейин, Арслон ҳам бу ҳақда энди ўйламасликка қарор қилди. У тез-тез қўлини қўйнига тикиб, Болқиз эсдалик этиб берган бояги дастрў-молни юрагига қаттиқ-қаттиқ босиб кўярди. Қўшин анча йўл босгандан кейин, бир кенг баландликка келиб тўхтади. Тунга Билга хоқон шу ерда боргоҳ қуришни буюрди. Уч юз кишилик хабаргирлар бўлими отларини қора терга тушириб қайтиб келдилар ва Зулқарнайннинг зарбдор қисми яқинлашиб қолганлиги тўғрисидаги хабарни етказдилар. Хоқон бу хабарни эшитгандан кейин ёбғу, тархон, ёбоғу, лашкарбошиларни ҳузурига чорлаттириб, жиддий машварат ўтказди. Машваратда бир бўлук лашкарий қисмни душман йўлини тўсиш ва уларга қарши зарба беришга йўллаш учун қарор қабул қилинди. Хоқон бу вазифани тўнғич валиаҳд ўғли Барс Тегинга топширди ва унинг ихтиёрига ҳарбий тайёргарликдан ўтган, аммо жанг кўрмаган ёш йигитлардан таркиб топган тўрт минг отлиқ лашкарий қисмни топширди. Бироқ, бу ишнинг нечоғли хатарли эканлигига кўзи етган ҳарбий тажрибада устувор, донишманд, бообрў ёбғу Қора Бахши сўз олди:

— Тангри туғмуш Тунга Билга хоқон аъло ҳазратлари, — дея мурожаат қилди у вазминлик билан, — Зулқарнайннинг йўлини тўсмоққа жанг кўрмаган тажрибасиз ёшларни жангга сафарбар қилмоқдадурсиз. Бундай ҳол хатолик бўлиб, яна нохуш оқибатларга олиб келиши эҳтимолдин йироқ эмасдур, деб ўйлаймен. Менинг фикри ожизимча, муҳорабага аслида ёши улугроқ, уруш ишларинда тажрибалари бор бўлган одамлардин йўлланса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Бу фикрга даврада ўтирган барча лашкарбошилар бир овоздан қўшилдилар.

Хоқон ёбғунинг донишмандлигига янада иқдор бўлган кўйи бироз ўйланиб тургач шундай деди:

— Мақбул, ҳурматли муҳтарам ёбғу жаноблари, сиз дарҳақиқат тўғри сўз айтмишсиз. Бинобарин, Барс Тегин ихтиёрига ана шундай уруш

сабоқларин олган, тажрибалиқ жангчилардан бир туман суворий ва яна шундай беш минг кишилиқ пиёда қўшин ҳам бириктирилсун. Бироқ, бўлажак муҳорабада, албатта ёш жангчилар ҳам иштирок этмоқлиқлари, ўз бахту омадларин синаб кўрмоқлиқлари бешак даркордур. Сизнинг ўзингиз уларга ҳам маҳоратингиз, ҳам маслаҳатингиз билан йўлбошчилик қилсангиз, нур устига аъло нур бўлур эрди.

— Мен розимен, — деди ёбгу Қора Бахши.

Машваратдан кейинроқ Қора Бахши Барс Тегинга маслаҳат бериб, душманнинг йўлини тўсиш учун жўнаб кетди.

Барс Тегин йўл бўйи ўз лашкарларининг руҳий кайфиятлари қандай кечаётганлигини билмоқчи бўлиб, тез-тез унга-бунга назар ташлаб кўярди. У кузатган сари аскарлар руҳининг устунлигига ишонч ҳосил этиб борарди. У отини бироз секинлатиб, орқадан келаётган Арслонга ёндошди ва баланд овозда сўради:

— Қандай, йигит? Икки шохлик¹ Искандар Зулқарнайннинг аскарларини тўнғиз отгандек ота оладурмусен?

Арслон бу саволдан бир оз ранжиган қиёфада Барс Тегинга қараб кўйиб деди:

— Биз икковимиз чўлда учрашган ўшал кун менинг қобонни қандай отганимни кўрмаган эдингиз. Эмди икки шохлик қиётларни² қандай отишимни, қандай чопишимни муҳораба майдонида, албатта, кўргайсиз, шаҳзодам! — деди вазминлик билан.

Бу сўзлардан Барс Тегиннинг кўнгли тоғдай кўтарилди. У мамнуният билан Арслонга қараб кўйди. Худди шу вақтда бир хабаргир от елдириб келиб, душманнинг илғор қисми олд томонда — қораси кўришиб турган ўша улкан тоғнинг нариги четида тўхтаганини хабар қилди. Барс Тегин қўшинини шу ерда тўхтаб дам олишга буюрди. Бу пайтларга келиб қош қорая бошлаганди. Тегин донишманд Қора Бахши маслаҳати бўйича, тун ярмигача шу ерда кутиб туриб, сўнг тунда кўққисдан ҳужум қилиш тўғрисида маслаҳат берди. Белгиланган вақт этиб келганда аскарлар отларининг туёқларини кўй тери билан маҳкам ўрадилар, товуш чиқармасликка ҳаракат қилиб, муглақо махфий тарзда ёғий қўшинлари қарор топган лашкаргоҳга қараб йўл олдилар.

Тун ярмидан оққан, ҳаммаёқ зим-зиё эди. Айғоқчилар душман лашкаргоҳида ҳеч қандай ҳаракатдан асар ҳам йўқлиги, пойлоқчиликда турган ёғий навкарлари ҳам аллақачон ўз вазифаларини унутиб қўйгани ҳақида хабарни етказдилар. Донишманд Қора Бахши ва Барс Тегин бу ҳолни бир оғиздан қутлуқ, саодатли онлардан дарак бераётгани, кўктангри, ер тангрилари ҳам уларга бул муҳорабада мададкор эканликларидан бешак белги деб билдирдилар.

Барс Тегин етакчилигидаги суворий ва пиёдалардан иборат қўшинлар мўлжалланган тоғ ёнбағрига етиб олганларидан кейин, отларнинг туёқларидаги қоплармаларни ечиб ташлаб, қиличларини қинларидан суғурдилар-да, жиловларни бўш қўйиб пиёдалар билан биргаликда ёв устига бўрондек ташландилар. Душманнинг олдинги қисми қўшинлари бу қўтилмаган ва тўсатдан қилинган ҳужумдан эсанкираб, ўзларининг тилларида алланарсалар, деб қичқиришарди. Зулқарнайн лашкарлари ҳали ҳал этувчи уруш ҳолатида турганларига у қадар ишонқирамаган эсалар-да, лекин ҳар эҳтимолга қарши қурол-яроғли жанговар ҳолатда эдилар. Улар ётган ерларидан сакраб туриб нари-бери отлашнишга шошилдилар. Бу вақтда Тегин лашкарлари ёпирилиб келдилар.

¹Зулқарнайн арабча икки шохлик демакдир. Юнон ҳукмдори Александр Македонский араб элларини ишғол этганда, араблар унинг икки шохлик дубулғасига қараб, «Искандар Зулқарнайн» яъни, «Икки шохлик Искандар» деб аташган.

²К и ё т — қадим ривоятлардаги йиртқич ҳайвон.

Чор атрофда даҳшатли ур-йиқитлар шиддатли тус ола бошлади. Отларнинг туёқларидан ўт чақнарди. Туёқларнинг дупур-дупурлари, отларнинг кишнаши, қурол-яроғларнинг бир-бирларига урилиб чиққан шақир-шуқурлари, ярадорларнинг оҳ-фарёдлари фалакка ўрларди. Бу жанг узоқ давом этмади. Зулқарнайн аскарлари бардош беролмай, лашкаргоҳларидан чекина бошладилар. Бироқ вақт аллақачон қўлдан кетиб, ҳалокат муқаррар бўлиб борарди. Тегин жангчилари ёғийларни тутдай тўккан қўйи қадам-бақадам қоронғи чўл томонга қисиб бораверди. Ниҳоят, ёғийлар бундай умидсиз жангдан воз кечиб, жонларини сақлаб қолмоқ ниятида бор-йўқларини ғолиблар ихтиёрига ташлаганча чўлга қараб қочиб тугиндилар.

Жанг оташида қизиб кетган Арслон тулпорини қуюндек елдириб, бутун сафнинг олдига ўтиб кетди ва ҳеч нарсага қарамай жон-жаҳди билан қочиб кетаётган бир юнон сипоҳига етиб олди-да, қиличини унинг боши узра баланд кўтариб, бор кучи билан сермади. Арслоннинг кескир эгри қиличи юнонлик сипоҳнинг елкасидан қиндигигача бўлиб тушди. Юнон суворий эгардан ерга қулади. У белига қис-тириб олган катта чарм ҳамён ҳам қоқ бўлиниб, ичидаги талон-тарож қилиб йиққан олтинлари қонга беланиб ерга сочилди.

Шу пайт донишманд Бахши душманнинг пистирмасига тушиб қолишидан хавотирланиб, лашкарларни ёғийларнинг ортидан ортиқча таъқиб этишдан тўхтатишга буйруқ берди.

Тонг оқара бошлаганди. Қуёшнинг илк нурлари тун пардасини йиритиб, атрофни ёрита бошлади. Йигитлар душманни қувишдан тўхтаб, ортга қайтардилар. Душманнинг қолган-қутган қисмлари қочиб-қочиб, ардирликлар орасида ғойиб бўлди.

Тонг бутунлай ёришди. Арслон отидан тушиб, қиличидаги қон доғларини ўзи чопиб ташлаган бояги юнонликнинг чопонига суртиб тозалаб, қинига солди. Бу пайтда унинг ёнидан ўтиб кетаётган бир тўп аскарлар қонга беланиб ётган олтинларни кўриб:

— Бул недур? — деб сўрашди.

— Бул олтин қон, — деди Арслон ва отининг тизгинидан етаклаб ўз ўблуклари томон юриб кетди.

Ана шундан эътиборан мазкур тунда жанг бўлган тоғ “Олтин қон” деб атала бошлади.

Жангдан кейин Барс Тегин ёбғу Қора Бахши билан бамаслаҳат эндиликдаги ҳаракат йўналишини муҳокама қилди. Улар Искандар Зулқарнайннинг қасос учун жанг бошлаши муқаррарлигига эътиборни қаратдилар ва шу муносабат билан эҳтиёткор бўлиб, чўлга чиқмай, “Олтин қон”да ўрда қуриб, хоқонни кутишга қарор қилдилар.

Дарҳақиқат, тахмин ўз исботини топди. Эртаси кун тонг саҳарда “Олтин қон”дагилар уфқда зўр қўшиннинг қорасини кўрдилар. Минглаб суворийлар сафи “Олтин қон” томонга шиддат билан келмоқда эди.

Барс Тегин билан донишманд ёбғу ўз лашкарларини икки қисмга бўлиб, бир қисмини “Олтин қон”нинг сой томонига пистирмага қўйдилар. Яна бир қисмига Арслонни бошлиқ этиб, душманга қарши йўлладилар. Арслон бошчилигидаги жангчиларнинг бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин қанотидай ҳайбатли кўринарди.

Искандар Зулқарнайн лашкарбошилари, ёбғулари ва хос кўриқчиларининг ҳамроҳлигида бир баланд тепалик устида, бўлажак жанг майдонини кузатарди. Бу ердан икки томоннинг отлари бир-бирига яқинлашиб келаётган поёнсиз текислик кафтдек кўриниб турар, ундан нарида “Олтин қон” тоғи юксакликка бўй чўзган. Мусаффо осмон узра эса бирнеча калхат ва бир тўп қарға-қузғунлар бўлғуси жангдан ўзларига ўлжа кутиб, доира ясаб парвоз қиларди.

Искандар Зулқарнайн тўхтовсиз олға босиб келаётган бир ярим минг чоғли суворийларга қараб: “Бу бир ҳовуч одам не қилмоқчи? Шундай қудратли қўшинни енгмоқни хаёл қилмоқдами? Ёки уларнинг бошқа бир ҳийласи борми?” — деб кўнглидан кечирарди. Юнон подшоҳининг кўм-кўк кўзлари уйғур аскарларига нописандлик билан қараб турарди. Чўл томондан ураётган шамол унинг икки шоҳли дубулғаси остидан чиқиб турган сап-сарик узун сочларини учириб ўйнарди. У қаддини тик тутиб, лашкарлари ғалабасини томоша қилишга ҳозир турарди. Ўрта денгиз бўйларидан тортиб то шу ерларгача бўлган талай жанглар давомида у фақат енгишга, мағлуб қилишгагина одатланиб қолган эди. Бошқача бўлишни эса хаёлига ҳам келтиролмасди. Ҳолбуки, кўп ўтмай у жанг майдонига жиддий қарай бошлади. Унинг кўз олдида қутилмаган ғалати ишлар рўй бермоқда эди.

Уйғур аскарлари майдонга кенг ёйилиб, отларини учирган кўйи камонларидан бехато ўқ уза бошладилар, юнон аскарларидан бирнеча киши от устидан қулаб тушди, яна бир неча от ўмбалоқ ошди-да, ерда чўзилиб қолди. Отсиз қолган аскарлар бошқа отларнинг оёқлари орасидан ўрмалаб туриб, жанг майдонидан қоча бошладилар. Ўқлар кетма-кет учиб келмоқда эди. Юнонлар ҳам олдинма-кетин йиқилиб, ер тишламоқда эдилар. Охири Зулқарнайн аскарлари яқинлашиб келиб, эндигина пайкон отишга шайланганда уйғурлар чаққонлик билан отларини ортга буриб, ўқдай учириб кетдилар. Юнонликлар уларни нечоғлик зўр бериб қувиб етишга уринишмасин, уддасидан чиқолмадилар. Уйғурларнинг отлари гўё қанот чиқариб учаётгандай, қувғувчиларни тобора ортда қолдирмоқда эди. Қочувчилар тўсатдан ортга қаратиб яна бехато пайкон ота бошладилар. Қувғувчилар яна тутдай тўкилди.

Зулқарнайн уйғурларнинг бундай маҳоратидан ҳайратланиб, ёнидагиларга шундай деди:

— Бу одамлар ўқни олдиндан қандай мерганлик билан отсалар, орқадин ҳам худди шундай усталиқ бирлан отишар экан, улар бошқаларга асло муҳтож бўлмай, ўз озукасини ўзи топиб ейдиганлар қўлидан ўлжа асло қочуб қутулолмайди! Алар қачон хоҳласар, ўшал чоғда отуб ейдилар!

Арслон бошлиқ йигитлар ва уларни таъқиб этаётганлар “Олтин қон” тоғига етиб борганда сой ичидан тўсатдан Барс Тегин ва Қора Бахши бошлиқ қўшинлар яшин тезлигида отилиб чиқиб, душман қўшинининг ён томонидан ҳужумга ўтди. Қочаётган йигитлар ҳам дарҳол ортларига бурилиб, душман устига бўрондек ёпирилдилар. Иккинчи томон давра олиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Ур-йиқит, даҳшатли қирғин-барот бошланди. Отларнинг аянчли кишнаши, жангчиларнинг шовқин-сурони, ёғийларнинг йиртқичлардек хайқиришлари, ўз тилларида алланималар деб бақиршлари, Барс Тегин лашкарларидаги: “Кўкда тангри! Ерда ботир! Тангрилар бизларга ёру, мадақкордур! У-ур, у-у-ур, ҳайё-ҳай!” наъралари майдон узраланграр, қонлар сел бўлиб оқарди. Тақир-туқурлар, ноғора, карнайларнинг овози, қилич ва қалқонларнинг зарб билан бир-бирига шарақшуруқ урилиши еру кўкни ларзага келтирарди. Отлар ҳуркиб пишқирар, жанг қизилгандан қизир, шамширу ойболталарнинг осмонга чаққонлик билан чиқиб-тушишидан қанчадан-қанча бошлар ерга думалар, тупроққа қорилиб, от туёқлари остида топталарди. Аёвсиз ва бехато учган ўқлар баҳодирларнинг юрак-бағрини тилка-пора қилар, эс-хушини йўқотган, эгасиз, баъзилари яраланган тулпорлар қон кечиб, ўзларини ҳар ёнга ураб, чиқиб кетишга йўл тополмай овора эди. Эгарларидан йиқилган ярадор жангчиларнинг эса сон-саногии йўқ эди! Улар ҳасрат билан нидо қилар, армон билан жон берардилар. Ҳаммаёқ мурдага тўлиб борарди. Бу ерда шундай жанг бўлган

эдики, Зулқарнайннинг ўзи ҳам бундай жанг бўлишини сира қутмаган ва кўрмагани! Ҳар икки томон ҳам мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб, жон-жаҳд билан олишди. Одамлар бир-бирларига қилич, найза билан ҳамла қилар, баъзилари от устида бир-бири билан хезлашиб, соч-чоқолларидан тортишар, гирибонларидан олиб бўғишларди, бир-бирини эгардан юлиб олиб, ерга улоқтирардилар.

— Бардам бўлингиз, ўғлонларим! Сўзсиз биз енггаймиз! Ғалаба яқин ва у биз томондадур! — дея далда бериб ҳайқирарди Қора Бахши ва талай жанглarda чиниққан кучли кўли билан қилич сермаб, душманни қиришда давом этарди.

— Ур! Урр! — наъра тортарди Барс Тегин жангчиларинг ғайратига ғайрат кўшиб. Шу кўйи у жанг шиддат билан давом этаётган жойларга шўнғиб кетарди.

Ватан бутунлиги, фуқаро осойишталиги йўлида жонларини фидо айлаётган ўз элининг азамат шунқорлари учун бундай даъватлар ортиқча эди. Уларнинг ҳар бири гўё ғазабланган шер каби эди. Мана, қора қош, қора мўйлов алпқомат йигит Туғоро Тунга душман сафига ёриб кириб, қиличини чаққонлик билан ўйната бошлади. Зулқарнайн аскарларидан бири чеккасига қилич тегиб от устидан ўмбалоқ ошиб ерга қулади, яна бири тигдан ёрилган қорнини қучиб, ерда юмалаганча жон талашарди. Бир пайт юнонлик ёғийлар Туғоро Тунгага ён томондан отилиб ташланадилар, бироқ унга бас келолмадилар. Қоплондек шиддаткор, лочиндек эпчил бу йигит юнонлар устига ташланиб, икки ёғийни бирёқлик қилди, учинчисининг отидан ағдарди, қолганларини ҳам кўз очиб-юмгунча ер билан яксон этди. Ака-ука Қутлуғ Темур ва Эл Темурлар ҳам худди шундай жанглари олиб бормоқда эдилар. Уларнинг қатгаси Қутлуғ Темур бир неча марта жангда ўзини кўрсатган, чиниққан, довюрак жангчи эди. У қиличбозлик қилганда рақиб томонни имкон қадар ҳолсизлантириб, кучини тежар, пайт пойлаб усталик билан ҳужум қилар ва ҳар сафар қиличбозликда голиб чиқарди. Иниси Эл Темур ўн етти-ўн саккиз ёшларда бўлиб, унинг илк бор жангда қатнашиши эди. У ҳаяжонланган ҳолда дуч келган ерга қилич сермар ва ҳанузгача бирор ғанимни маҳв этолмаётганидан алами келиб, ғазабланмоқда эди. У ҳадеганда олға интилиб, душман сафига ёриб киришга уринарди.

— Эл Темур! — қичқирди акаси, — ичкарилама, менинг ортимдан юр!

Лекин бу чақириқ қони қизган ёш жангчининг қулоғига кирмасди. У охири бир душманни йиқитди-да, бирдан ғайратланиб кетди ва акасини ортда қолдириб, бир тўп душман олдига от елдириб борди ва қиличини ишга сола кетди. Узун сақолли, гавдали юнон ғаними бир зарбдаёқ унинг ҳамласини қайтарди. Темурнинг ҳали кучга тўлмаган нозик билаги орқага силкиниб кетди. Шу ондаёқ унинг биқинига бир йўла икки найза келиб санчилди, елкасидан қилич чопиб тушди ва у бамисоли тагидан чопиб ташлаган чинордек ерга қулади.

— Эл Темур! — деб қичқирди Қутлуғ Темур ва бостириб келаётган душманларга жон аччиғида қирон сола бошлади. У иниси йиқилган ерга етиб олишга интиларди. Аммо унинг ўзини ҳам душманлар қуршаб олганди. Унга ёрдамга етиб келган тўрт нафар жангчи йигит ёғийлар билан жангга киришиб кетди. Чоп-чоп, урхо-ур янада шиддатли тус олди. Қобок ботир икки юнонни саранжомлади-ю, ўзи ҳам ҳар томондан келиб урилган қиличлар зарбидан бошкўзи қонга беланди, кўктангрини ёд этишга ҳам улугуролмай жон таслим қилди, учинчисига қилич солмоқчи бўлиб турганда орқадан учиб келган найза баданини тешиб ўтиб, кўкрагидан чиқди. Отуш мерган ҳали олисдан от солиб келаётгандаёқ камон билан юнон

ганимни қулатди. Яқин келганидан кейин, қиличини ишга солиб, яна бир ёғийни бир ёқлик қилди. Аммо шу онда унинг ўзи ҳам қуршовга тушиб қолди, қилич зарбидан яраланди ва она ерни кучоқлаб мангуга кўз юмди. Булардан бошқа яна талай ёш жангчилар она ер учун мардларча қурбон бўлди. Ва лекин ҳалок бўлган Қопон ўрнига Қотмиш ўғлон етиб келди: Озоқ йиқилса, Бормон из босиб келиб, жанг алангаси янада авж олиб кетди. Жанг давомида Арслон ҳам ўзининг ҳақиқий арслонлигини кўрсатди. У эгардан кўтарилиб бор кучи билан ўннга, сўлга чаптастик билан қилич сермай бошлади. Унинг қиличи зарбидан душманлар ер тишлар, яраланганлари жанг майдонини ташлаб қочарди. Айримларининг бошлари таналаридан жудо бўлиб, от туёқлари остида топталарди.

— Арслон, Арслон! — деб Барс Тегин Зулқарнайн аскарларини кетма-кетига яксон этиб, олға силжишда давом этаркан, лашкарларига бўш келмасликни айтиб далда берган ҳолда баҳодирона олишишда давом этди. Ниҳоят, душман қўшини тоб ташлади ва бундай рақибга бас келишига кўзи етмай, аввал жанг майдонидан чекинишга тушди, сўнг сафлари пароканда бўлиб, қоча бошлади.

Искандар Зулқарнайн бояги тепалик устида туриб, жанг боришини кузатарди. У, аҳволнинг бу тарзда ёмонлашганини кўриб, ёнидаги қизил соқоллик лашкарбошига янгидан кўшин тортиб, уйғурларнинг йўлини тўсишни буюрди, лашкарбоши заҳирадаги бир қисм кўшинни бошлаб, ҳужумга ўтди.

Барс Тегин ва Арслон ўзларининг ғолибона муҳорабалари билан руҳланиб кетган йигитларини бошлаб, уларга тўғридан пешвоз чиқди-да, янада қақшатқич зарбалар бера бошлади. Уҳ-хў! Ботирлар ботирини ана энди кўринлар!

— Ур-ро!

— Ур! — деб ҳайқиришарди йигитлар. Улар худди асло тўхтатиб бўлмайдиган тўфондек йўлларидан учраган ҳамма нарсани ер билан яксон қилиб борарди.

Юнон кўшинининг қизил соқоллик лашкарбошиси уйғур аскарларига қараб, ваҳимадан титраб кетди.

— Булар одамми ёхуд девларми! — деб бақириб юборди у. Бу орада Арслон унинг икки хос кўриқчисини чопиб ташлади ва лашкарбошисининг ортидан қувиб етиб, шартта бўйнидан тутиб олди-да, бир силтаб эгардан ерга отиб урди. Қизил соқоллик лашкарбоши ўрнидан туришга ҳаракат қилгунча Арслон унинг томоғига найза санчиб ер тишлатди. Қора Бахши Арслоннинг мисли кўрилмаган ботирлик билан жанг қилаётганини кўриб, ўзини туюлмай:

— Яшавор ўғлим, асил ўғил экансан, баракалла, азамат, — деб қичқириб юборди. Шу топда у Арслоннинг Болқиз билан аҳду паймон қилганидан бекорга хафа бўлганини ҳис этди. “Ҳали ҳам бўлса, Арслонга бу ҳақда бирор кўпол гап қилиб қўймаганим хўп яхши иш бўлган экан, — деб ўйлади у, — бу азамат дарҳақиқат баҳодир йигит экан”.

Искандар Зулқарнайн қуюндек илгарилаб келаётган уйғур лашкарларига саросима билан қараб турарди. Уйғур лашкарларини худди юксак само бўшлиғидан ўлжа устига отилиб тушаётган бургутларга ўхшатарди. Энди уларни тўсиб қолишнинг ҳеч қандай иложи йўқ эди.

* * *

Тунга Бидга хоқон уч кун давом этган шиддатли жанглардан ғалаба билан қайтиб келган кўшинларини “Олтин қон”даги даргоҳда қизгин қарши олди ва муҳорабада ўзларини кўрсатган жангчиларни бутун кўшин олдидан тантанали тарзда тақдирлади. Ҳалок бўлганларга

мотам маросими ўтказишга қарор қилинди. Қора Бахши билан Барс Тегиннинг таништиришлари ва жангда қатнашган барча жангчиларнинг бир оғиздан тасдиқлашлари орқали Арслон алоҳида инъому таҳсинга, тархон деган унвонга сазовор бўлиб, бир бўлук қўшинга қўмондон ҳам бўлди.

Бу сафардаги жангдан кейин Искандар Зулқарнайн уйғурларга қарши урушни давом эттириш ниятидан воз кечиб, Тунга Билга хоқон билан сулҳ тузди.

Сулҳ музокараларига пойтахтдан азиз меҳмонларнинг келганлигини хабар қилишди. Барс Тегин дарҳол уларга пешвоз чиқиб, ўз волидан муҳтарамаси Ой Билга хотун, умр йўлдоши Кумуш Тузун ва донишманд Қора Бахшининг қизи Болқизлар Тўғон бошчилигидаги меҳмонларни иззат-ҳурмат билан кутиб олди. Ташриф буюрганларнинг ичида Арслоннинг отаси пешқадам жангчи Алп Қаяум ҳам бор эди. Улар “Олтин қон”даги ғалаба хушxabарини эшитиб, голиб қўшинларни қутлаш учун бу ерга келган эдилар.

Шу куниёқ Барс Тегин онаси ва хотини билан маслаҳатлашгандан кейин, Алп Қаяум билан биргаликда Арслоннинг элчиси сифатида ёбғу Қора Бахшининг хузурига кирдилар. Қора Бахши уларга дўстона кайфиятда мамнуният билан ризолик билдириб, куда ва элчига биттадан шойи тўн тортиқ қилди. Шундан кейин барчалари биргаликда Тунга Билга хоқон ва Ой Билга хотун хузурига бориб, уларнинг олдидан ўтишди, хоқон билан хотун ҳам бундай куда-анда бўлишга рози бўлишди. Бу тadbир барчанинг кўнглидаги мақбул иш бўлган эди. Донишманд ёбғу Қора Бахши Арслоннинг шу қадар мард, жасурлигидан чуқур фахр ила таъсирлангани учун унинг муносиб куёв бўлишлигига расман иқроор бўлганди. Унга Билга хоқон эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган бундай ботирнинг ўрдага яқин бўлишини маъқул кўрди. Барс Тегин Арслон билан бироз вақт ўтириб, қимиз ичишиб мангуга айрилмас дўст бўлдилар. Ботирларнинг қадрини ботирлар билади дегандек, улар тўй маросимини ҳам айнан мана шу “Олтин қон”да ўтказишга келишдилар.

Шундай қилиб, дабдабали тўй бўлди. Йигитлар Арслонга кимхоб тўн кийдирдилар. Қизлар Болқизга олтин ва мунчоқлардан ясалган гултожни кийдиришди. Мурод-мақсадларига етган йигит билан қиз чексиз бахт тўйғусига кўмилганча майсазор устига ҳозирланган жойга келиб ўтиришди. Барс Тегин билан Кумуш Тузун уларга ҳамроҳлик қилдилар. Мусиқа, куй-қўшиқлар авжга чиққан, тўйда жамулжам бўлганларнинг барчаси йигит-қизни шодхуррамлик билан табриклашди:

— Шерюрак ботир Арслон тархонга тўй қутлуғ бўлсин!

— Гўзал Болқизга бахти кулиб боққани қутлуғ бўлсин!

Жангчилар қадаҳларга май тўлдириб, нўш этишди. Бир тўда йигит-қизлар қўлни қўлга бериб, куй-қўшиқларга жўр бўлиб, зафар суруридан сармаст ўйинга туша кетдилар...

Улкан чодирларга бўлиниб ўтиришган ҳурматли оқсоқоллар ҳам ғалаба нашидасидан масрур ҳолда қимизхўрлик, гўштхўрлик қилиб, ботир йигитларни алқар эдилар ва қачонлардир ўзлари ҳам худди шулардай Ватанни ёвлардан қўриқлаганларини, жон олиб-жон бериб қилган қонли жангларни мароқ билан эслар эдилар...

*Уйғурчадан
Ҳабибулло ЗАЙНИДДИН
таржимаси*

Комиллик сир

Журналимиз (“Жаҳон адабиёти”)га тўхтовсиз равишда янгидан-янги қўлёзмалар келиб туради. Уларнинг кўпчилиги, албатта, таржима асарлари бўлади. Яқинда ана шундай қўлёзмаларнинг бири билан танишиб чиқдим. Бу асар суриялик олим Муҳаммад Усмон Жамол қаламига мансуб бўлиб, “Буюк донишманд” деб номланарди. Уни араб тилидан тарих фанлари доктори, профессор Убайдулла Уватов таржима қилгандилар.

У “Буюк донишманд” ким бўлди экан? Кўнглимда туғилган ушбу савол мени дарҳол асар ичига тортиб кетди. Ва мен қўлёзмани ўқиш жараёнида ўзимга мутлақо нотаниш бўлган чиндан ҳам буюк донишмандни кашф этдим: у Туронзаминнинг шуҳратини дунёга таратган улуг аждодларимиздан бири Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ал-Марвазий эди.

Биз халқимизнинг улуг алломалари ҳақида гап кетганда буюк аждодларимизни бот-бот тилга оламиз. Улар ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, ал-Фарғоний сингари умумбашарият илм-фани ривожига ўзининг салмоқли ҳиссасини кўшган, бетакрор истеъдоди билан то ҳануз дунёни лол қолдириб келаётган сиймолардир. Ибн ал-Муборак ҳақидаги мазкур рисола билан танишиб, уни ҳам юқорида номлари тилга олинган улуг аждодларимиз қаторига ҳеч иккиланмасдан қўйиш мумкинлигига ишончим комил бўлди.

Асар муаллифи буюк аллома ҳаёти, унинг шахси ва жаҳон илм-фананда тутган мавқеи ҳақида ёзар экан, унга нисбатан чуқур эҳтиромини, ҳайратини яшириб ўтирмайди.

Муаллиф манбаларга суяниб, Ибн ал-Муборак мелодий 736 йили Марвда туғилганлигини, онаси хоразмлик, отаси туркийлардан бўлганлигини зикр этади.

Келинг, буюк алломага унинг замондошлари берган таъриф-тавсифларга бир зум қулоқ тутайлик. Абу Довут ат-Малёсий: “Ибн ал-Муборакдан илми кўп бўлган одамни кўрмадим, у муҳаддис, фақих, адиб, шоир, луғатшунос, фасоҳатли олим эди. Толиби илмлар бошқа бирорта ҳам олимдан ололмайдиган илмни фақат ундангина олардилар”; Ал-Мўътала ибн Сулаймон: “Ибн ал-Муборак сингари олимни мен сира кўрмадим, бошқа бирорта олимда йўқ фазилатларни фақат унда кўрардим. Шу боисдан ҳам жуда кўп одамлар унга ўз асрининг энг кўзга кўрингани ва ўша замондаги ғоятда буюги деб қарар эди”; Абу Усома: “Илм олиш мақсадида Ибн ал-Муборакдан кўра кўпроқ дунё кезган бирор кишини кўрмадим”; Аҳмад ибн Ханбал: “Ибн ал-Муборакнинг замонасида ундан кўра кўпроқ илм оламан деган олим бўлмаган”...

Аллома ҳақидаги ушбу фикрлар билан танишар экансиз, кўнглингизда беихтиёр ўтмишда олимлар бир-бирларига таъриф-тавсифда ўта саховатли, серлутф, мулозаматли бўлган эканлар-да, деган фикр ҳам кечиши мумкин. Майли, шундоқ ҳам бўлсин. Лекин ҳазрат Навоийчи? Ҳар бир сўзининг қадрини, баҳосини яхши билган мутафаккир шоиримиз у ҳақида нима дейди? “Насойим ул-муҳаббат” асарини

варақдайман: “Они уламнинг шаҳаншоҳи дер эмишлар. Вужуд ши-жоатида замонасининг яғонаси эрмиш ва тариқат асҳобининг муҳ-ташами ва бу қавм машойихининг кўпининг суҳбатига мушарраф бўлибдур ва машхур таснифи бор”.

Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг илмдаги хизматлари қандай бўлган? Жумладан, ҳазрат Навоий “машхур таснифи бор” деганда нимани назарда тутган эдилар?

Унинг беназир хизмати, аввало, Расулуллоҳ (с.а.в) нинг саҳиҳ ҳадисларини биринчилардан бўлиб тўплашга бел боғлаганлигида ва уларни жамлаб китоб ҳолига келтирганликларида кўринади. Тарихдан маълумки, Расулуллоҳ (с.а.в) ҳаётдан кўз юмганларидан кейин унинг ҳадислари ёзилмас, фақат оғиздан-оғизга ўтиб, хотираларга жо бўларди. Бу ҳол ҳадисларнинг унутилиб, йўқ бўлиб кетиш хавфини туғдирганди. Натижада Умар ибн Абдулазиз (халифалик даври 717-720 йиллар) Мадина шаҳри ҳокими тобейий Абу Бақр ибн Муҳаммад ибн Амр ибн Ҳазм ал-Ансорийга (744 йилда вафот этган) мактуб йўллаб, унда: “Ўз шаҳримизда амалда бўлган суннат ёки ҳадисларни ўрганиб аниқланглар. Чунки мен илмнинг йўқ бўлиб, олимларнинг бу дунёдан ўтиб кетишларидан қўрқяпман. Фақат Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларини қабул қилинганлар. Бу ишдан мақсад илмни (ҳадисларни) халқ орасида тарқатиш, уни билмаганларга ўргатишдир. Чунки илм ҳеч кимга билдирилмай сир сақланса, ҳалокатга учрайди”, – деб ёзади.

Халифа Умар айни шу мазмунда мактубларни халифаликнинг турли томонларидаги тобей бўлган ўлкаларга ҳам йўллайди ва Расулуллоҳ (с.а.в.) га мансуб ҳадислар ўрганилиб аниқлангач, уларни ёзма ҳолатда тўплашларини амр қилади.

Ҳадисларни тўплаш ҳамда уларнинг орасидан саҳиҳ (ишончли)ларини ажратиш, ниҳоятда мураккаб иш эди. Чунки сохта ҳадислар ҳам кўп бўлган. Ҳадисларнинг саҳиҳларини ажратиш борасида шунчалар заҳмат чекиш шартмиди? Ҳа, зарур эди, мутлақо шарт эди. Чунки ҳадислар аҳли мўъминни тўғри йўлга етакловчи калималар бўлиб, ҳамиша унинг қалби ва руҳининг мураббийси бўлган. Сохта ҳадислар эса бу борада салбий роль ўйнаши, маънавиятга зиён-заҳмат, шикаст етказиши шубҳасиз эди. Шу боисдан алломалар тўғрилиги далилланмаган ҳадис ўрганаман деган кишини бир даста ўтин кўтариб (ичида илон борлигини билмаган ҳолда) бораётган ўтинчига ўхшайди, дея бежиз айтишмаган.

Ишончли ҳадисларни тўплашнинг мураккаб жиҳати – бунинг учун элма-эл юриш, юрма-юрт кезишга тўғри келарди. Бу хусусда Ибн Абдулла ал-Марвазий ҳаётига оид шундай ривоят ҳам бор. Унинг бир марта йирик илоҳийтчи олим ал-Ҳасан ал-Басрийга (642-728) мансуб этилган бир ҳадисни эшитиш учун ўз шаҳри Марвдан Рай вилоятига сафар қилгани ҳақида тарихчи ал-Хатиб ал-Бағдодий аниқ маълумотлар келтирган. У Хорун ибн ал-Муғийрадан, у эса Исмоил ибн Муслимдан ривоят қилган. Хорун ибн ал-Муғийра шундай дейди: “Райга келгач, Ибн ал-Муборак менинг ҳузуримга келиб, отининг устида турганча мендан ўша ҳадис ҳақида сўради, мен унга ушбу ҳадисни айтиб бердим. Шунда у: “Фақат шу ҳадисни эшитиш учунгина Марвдан уловда келган эдим”, – деди. Бу икки шаҳар ўртасидаги масофа эса минглаб чақиримдан ортиқ бўлиб, туну кун тўхтамасдан йўл юриш, қанчадан-қанча чўлу биёбонларни босиб ўтиш лозим эди. Бу сафар машаққатлари биргина ҳадисни эшитиш учун бўлган-

лигини тасаввур қилсак, Ибн ал-Муборакнинг илм йўлида нечоғлик фидойилик кўрсатиб, заҳмат чекканлиги яққол намоён бўлади.

Ҳазрат Навоий: "...тариқат асхобининг муҳташам ва бу қавм машойихининг кўпининг суҳбатига мушарраф бўлибдур", деганида мана шундай лаҳзалик суҳбатларни ҳам назарда тутган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Зеро Ибн ал-Муборакнинг ўзи: "Тўрт мингта шайх (устоз)дан илм ўргандим ва улардан мингтасидан ҳадис ривоят қилдим", дейди. Буюк донишманднинг юксак комиллик даражасига кўтарилганлигининг сирларидан бири ўз мақсади йўлидаги мана шундоқ матонатидан эмасмикан?

Биз ҳадис илми борасидаги беназир сиймо ал-Бухорий эканлигини яхши биламиз. Унинг "Саҳиҳи ал-Бухорий" тўплами дунёда бу соҳадаги энг мукамал китоб саналади. Лекин ал-Бухорийга бу китобни яратиш ишқи қачон тушган эди? Унинг устози ким бўлган? Бу мартабага у қандоқ эришди? Бу ҳақда нималарни биламиз? Ал-Бухорий ўз таржимаи ҳолида бу борада сўз очиб, унга Ибн ал-Муборакнинг ҳадислар тўплами кучли таъсир этганлигини алоҳида қайд этган. Зеро, ўша даврда буюк аллома асарлари эл ичида катта шуҳрат топган, мислсиз обрў қозонган эди. Олиму уламолар унинг асарларига кучли эътибор қўйиб, уларни тўла-тўқис ёдлаб олардилар. Жумладан, бўлажак буюк муҳаддис, улуғ ватандошимиз ёш ал-Бухорий ҳам ҳадис ўрганиш учун хорижий юртларга чиқишдан олдин Ибн ал-Муборакнинг йигирма бир минг саҳиҳ ҳадисларини қалбига жо айлаганида ўша пайтда у энди ўн олти ёшга тўлган эди.

Буюк аллома Ибн ал-Муборакнинг илмда етишган даражаси ва илмга бўлган эътиқоди боис олиму уламолар уни жамий мусулмонларнинг имоми дея тан олишган. Яна аллома замондошларининг уни тавсиф этган сўзларига қулоқ тутайлик. Абдурахмон ибн Маҳдий: "Мен бирор кимсани Абдуллоҳ ибн Муборакдан устун қўймайман". Ибн Журайж (757 йили вафот этган): "Мен ундан кўра фасиҳ бўлган биронта шоирни кўрмадим". Имом ан-Насафий: "Ибн ал-Муборак яшаган даврда ундан кўра донгдорроқ, ундан кўра устунроқ, юқори-роқ ёинки мақташга лойиқ хислатларга эга бўлган бошқа бир олимни билмайман".

Ана шундоқ юксак мартаба эгасининг ҳаёти қандоқ бўлган, турмуши қай йўсинда кечган? Бу саволнинг қўйилишига боис, баъзан бизга ўтмиш алломаларимиз турмуш ташвишларидан озод, дунё ғамларидан мутлақо мосуво зотлардек туюладилар.

Айниқса, илм кишисини биз одатда вужуд-вужуди билан мутолага шўнғиган, ҳаётий эҳтиёжлардан йироқ, тирикчилик ғам-ташвишларига бегона одам сифатида тасаввур қилиб келганмиз. Чуқурроқ идрок этсак, бу шўро замонда юргизилган сиёсатнинг "самараси" эканлигини англаб оламиз. Совет замонида мулк, пул, бойлик илм кишилари учун мутлақо керак бўлмаган нарса деган тушунча ҳам шаклланган эди. Ўзининг қашшоқлигидан фахрланувчи зиёлилар халққа ибрат қилиб кўрсатиларди. Бу тушунчаларнинг тўғри ақида эмаслигини эндиликда кўпчилигимиз ич-ичимиздан ҳис қилиб турибмиз. Бу сиёсатнинг тагида нима яширинганлигини эса илғаш мушкул эмас...

Абдуллоҳ ибн ал-Марвазий-чи? У бизнинг мазкур тасаввуримизга монанд сиймо бўлганми? Йўқ, асло.

Унинг мол-мулки (сармойеси) манбаларда қайд этилишича, тўрт юз минг динордан зиёд бўлиб, ҳар йиллик даромади юз минг динор-

га тўғри келган. Лекин бу бойлик — бу давлат унга отасидан мерос қолмаганди. Бу катта мол-дунёга у ҳаёти давомида саъй-ҳаракати туфайли эришган эди. Ва юқорида зикр этилганидек, Ибн ал-Муборак ҳар йили топган юз минг динар пулини илм аҳлига сарфларди. Айни чоғда бу маблағни камайтирмаслик учун у тинмай ишлар, тижорат йўлида узоқ юртларга сафар қиларди. Аллома комиллигининг сир

мана шу эзгу амали ва тиниб-тинчимаслигидадир балки?

Ибн ал-Муборакнинг бошқаларга қиладиган ҳиммати ҳамиша беминанат эди. Жумладан, Ибн ал-Муборак ҳатто жазирама иссиқ кунларда ҳам соим (рўздор) бўлиб, муҳтож одамларни энг яхши таом билан боқар эди. “Оч кишининг қорнидаги бир луқма, — дер эди у, — менинг ўлчовимда масжид қургандан ҳам аълодир, гарчанд, у масжидни бир ўзим қурадиган бўлсам ҳам”.

Лекин биз, бугунги кун одамлари, бундоқ ҳимматни, бундоқ меҳр-мурувватни тасаввур қила оламизми? Тасаввур қилганда ҳам бунга ишонишга қурбимиз етармикин? Зеро, теварак-атрофимиздаги ҳаётни кўриб турибмиз, кошона уйлар солаётганларнинг яшаш тарзи, уларнинг ҳаётдаги ақидаси, пулга бўлган бемисл “меҳр-муҳаббатлари” бизга беш қўлдек аён... Ҳеч эсимдан чиқмайди, ана шундай янги чиққан бойлардан бири уйда ишлатаётган мардикорларига шаҳарнинг бир бурчидаги энг арзон буханка нонни келтиришини айтиб мақтанганди. Бу билан ўзининг ҳар жиҳатдан тadbиркорлигини таъкидламоқчи бўлганди. Ана шундоқ тушунчадаги одамга Ибн ал-Муборак ҳиммати афсона бўлиб туйилмайдими? Аслида бу афсона эмас, ҳақиқат эди. Ҳақиқатлигига яна бир далил келтирамиз.

Ибн ал-Марвазий ҳаж ибодатига азму қарор қилса, марвлик биродарларига: “Сизлардан бу йил кимки ҳажга боришни ният қилган бўлса, ўзи билан олиб борадиган маблағини келтириб менга топширсин. У киши учун бўладиган харажатни мен тўлайман”, — дер эди. Кейин уларнинг пул-маблағларини йиғиб олар, пул солинган ҳар бир халта устига эгасининг исмини ёзар ва уларни махсус бир сандиққа солиб, сандиқни кулфлаб қўярди.

Мадинага етиб келгач, ўз ҳамроҳларининг ҳар биридан оила аъзоларининг Мадиная мунавварадан қандай қимматбаҳо совғалар сотиб олишни буюрганлигини сўрар ва ҳар бирининг аҳли оиласи буюрган ҳадяларни сотиб олиб, уларга улашарди. Бу ҳол Маккада ҳам ҳаж ибодати арконлари адо этиб бўлингач, такрорланарди. Ибн ал-Муборак сафар бошидан то ниҳоясигача улар учун ўзи харажат қилар эди. Ўз уйларига қайтгач, зиёратчилар уйларини таъмирланган, деворлари оқланган, эшиклари бўялган ҳолда кўриб, ҳайрон бўлардилар. Улар ўз манзилларига етиб келиб, ўрнашганларидан уч кун ўтгач, Ибн ал-Муборак бир зиёфат уюштириб, ҳаммаларини чақириб меҳмон қилар эди. Шундан сўнг зиёратга борганларнинг пуллари қўйилган халтачаларни чиқариб, ёзилган исмларга қараб, уларни ўз эгаларига тарқатар эди.

Бугун атрофимиздаги дунёда пулдан ўзга қудрат йўқ, пулдан ўзга нажот йўқ, пулдан ўзга эътиқод — ёлғон эътиқод деган тушунчада шаклланиб бораётган кимсалар бундоқ олийжанобликни ҳазм қила олармикинлар? Бойлик, мулк олдидан жазавага тушиб, туғишганини ҳам тан олмайдиган, сармоя орттириш йўлида имонини аллақачон унутиб қўйганлар-чи? Ундайлар пулнинг кучи билан ҳар қандай вазиятда сувдан қуруқ чиқа олишларига ишонадилар ва шу боисдан пул топиш ва орттириш йўлидаги ўзларининг ҳар қандай қабих ҳаракатларини ҳам оқлашга уринадилар ва виждонларини (агар бор бўлса)

юпагадилар. Ундайлар ўз манфаатлари йўлида содда биродарларини қурбон қилиб юборишга ҳеч ҳам иккиланмайдилар.

Ибн ал-Муборакдаги комилликнинг яна бир қирраси меҳру оқибат туйғусида намоён эди. У дўстликни қадрлайдиган қалб эгаси эди. Бинобарин у дўсту биродарларига ғоятда илтифот кўрсатиб, ҳурматларини ўрнига қўярди. Убайд ибн Жинод бу борада шундай дейди: “Мен дўстларга муносабатда Ибн ал-Муборак сингари бирорта одамни кўрмадим. Агар дўсту биродарларнинг номлари зикр этилиб қолса, уларни қўкка кўтариб мақтарди ва: “Фалончига ўхшаганини қаердан топасиз”, —деб қўшиб ҳам қўярди”.

Ибн ал-Муборакнинг ўз дўсту биродарларига қилган ажойиб муомаласининг ёрқин мисоли сифатида Абу ар-Ровза ҳикоя қилган воқеани келтириш мумкин: “Макка сафари чоғида мен ал-Муборакка ҳамроҳлик қилган эдим. Сахрога етганимизда у мендан: “Йўл бошловчи амир сен бўласанми ёки мен бўлайинми?” — деб сўради. Мен: “Албатта, Сиз-да”, — дедим. “Ундай бўлса, сен менинг барча айтганларим ва буйруқларимга бўйсуниб итоат қиласан”, — деди. Шундан кейин егуликлар солинган тўрва халтани елкасига кўтариб олди. Мен унга: “Халтани менга беринг, мен кўтараман”, — дедим. Шунда у: “Амир менми ёки сенми?” — деди. Мен: “Сиз”, — дедим. Шундан кейин сафаримизни давом эттириб кетавердик, ўша кечаси бирдан ёмғир ёға бошлади. Шунда Ибн ал-Муборак яктагини ечиб олиб, менинг устимга ёпди-да, ўзи эса тонг отгунча яктаксиз ҳолатда тунни ўтказди. Шунда бу ишдан ер ёрилмади, мен ерга кирмадим, Сиз амирсиз деганимга минг пушаймон бўлдим. Қачонки, мен Ибн ал-Муборак билан хайрлашиб, ундан ажралиб кетаётганимда, у менга юзланиб: “Эй Абу Али, агар бундан кейин ҳам сафарларда бирор кишига ҳамроҳ бўлсанг, худди шу зайлда ҳамроҳлик қилгин”, — деди”.

Биз буюк ажлодлар ҳақида гап очганда, кўп ҳолларда уларнинг эзгу фазилатларини тилга олишга мойилмиз. Шу боисдан баъзан уларни китобий сиймоларга айлантириб қўямиз. Шу ўринда бир жиҳатни таъкидламоқчиманки, Ибн ал-Муборак ҳақида сўз кетганда ана шу майлдан тийилишни камина аввал-бошдан кўнглига тугиб олганди. Тўғри, ҳаётда ҳиммат ва мурувват борасида шундай инсонлар ҳам бўладик, ўзларига олийжанобликни, айни чоғда хоксорликни шиор қилиб олганликлари туфайли фақат эзгулик қилиш тараддудида умргузаронлик қилдилар. Бундай тийнат замирига теранроқ назар солсангиз, унда ўзгаларга яхшилик қилувчи инсон сифатида ном чиқариш таъмаси йўқ эмаслиги билиниб ҳам қолади. Бироқ Ибн ал-Муборакнинг қалби бундай туйғулардан мутлақо йироқ эди.

Буюк алломанинг инсоннинг ички дунёси борасида қуйида айтган мулоҳазаси одамни беихтиёр ўйлантириб қўяди. Зеро, инсон феъл-атворида турфа қирралар мужассамдир. Бу қирралардан, айниқса иккитаси кўзга ёрқин ташланади. Булар иқтидор ва комилликдир. Қизиги шундаки, бу икки хислат ҳамиша уйғун келавермайди. Жумладан, кимдир иқтидорда буюк, феълан эса ноқис бўлиши мумкин. Ёки бунинг акси — кимдир ўта самимий, беғараз, лекин ноёб тафаккур эгаси бўлмаслиги мумкин. Инсоннинг ҳар жиҳатдан тўкис бўлиб шаклланиши камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Табиатнинг бу қонуниятини тан олмай бўладими? Аммо бу ҳақиқатни англамоққа ҳамма ҳам қодирмикин? “Олиму уламолар ҳаётини обдон ўрганиб, — дейди Ибн ал-Муборак, — шомликлар, ироқликлар ва хижозликлар билан шахсан мулоқотда бўлиб, фақат улардан учтасида одоб-ахлоқ (адаб)-нинг гувоҳи бўлдим. Ибн Аъвнда табиий (туғма) одобни, Абдулазиз ибн Абийда такаллуф (кейинчалик таълим йўли билан олинган нар-

са) билан аралаш одобни, Ваҳб ал-Маккийда эса бамисоли у одоб-ахлоқ билан бирга туғилгандек ҳолатни кўрдим.”

Бундай тарзда мулоҳаза юритишга, шубҳасизки, шууран закий, фикран жасур шахсина журъат қилиши мумкин. Ибн ал-Муборак ана шундай алломалардан эди. Зотан, у бандасининг қусур ва гуноҳлардан мутлоқ холи ва фориф бўлолмаслигини, билъакс уни яратган Аллоҳгина мутлақ мукамал ва мутлақ беқусур (беайб) эканлигини яхши биларди. Унинг эътиқоди бу борада қоим ва юксак эди.

Қўлёманинг қайсидир саҳифасида ал-Муборакнинг ушбу дил изҳори қайд этилган: “Аллоҳ йўлида холис дўстни тополмаганим менинг мадоримни қуритгани каби бошқа бирор нарса мадоримни қуритмади”. Бу жумланинг тагига чизиб, чуқур ўйга толдим. Бу дил сўзи эмас, дил фарёди эди! Чин дўст топиш ҳамма замонларда ҳам қийин бўлган экан-да? Нега ҳаёт бунчалар бешафқат? Нега инсоннинг умр йўли ҳамиша машаққатли ва мураккаб сўқмоқлардан иборат? Бу борада фалсафий фикрлар юритишдан ожизман. Лекин кўнглимда бир савол яна кўндаланг бўлади: асл дўст топиш шунчалар мушкулми? Дарвоқе, айна пайтда сизнинг асл дўстингиз борми? Чунки умр ўтган сайин, дўстларингиз сараланиб, бармоқ билан санарли бўлиб қолган. Лекин дўст билганларингизнинг аксарияти ҳали хайрихоҳлардир, зеро, уларни қийин паллаларда ҳали синамагансиз. Қолаверса, қалбингиз тубида ётган ташвишу дардларни дўст деб юрганларингизнинг ҳаммасига ҳам ботиниб айта оласизми? Биз-ку, оддий одамлармиз. Улуғлар-чи? Уларнинг қалблари ҳамиша уйғоқ, дардлари ҳамиша кабирдир. Уларнинг уйғоқ қалблари шу қадар нозик ва сергакки, улус нигоҳи ҳамиша ҳам пайқамайдиган жамият иллатлари, қусур ва нуқсонларни ўткир нигоҳлари билан йириклашган, бўртган ҳолатда кўрадилар, шунингдек, ҳар бир инсон қалбига рентген нури янглиғ назар ташлайдилар. Инсон қалбигади нафсу кибр, каззоблигу риё, мунофиқлигу фиқ-фужурлар уларнинг нигоҳидан ҳеч бир парда ортига яширина олмайди. Оқибат-натижада теварак дунёни олий мақомда кўрмоқни истаганлар ҳамда ўзларига комил дўст топмоқни орзу қилганлар ҳар қачон ҳам муродга етавермайдилар.

Навоий бир ғазалида шундоқ фарёд қилади:

Қилди душман раҳм, баским, қилди жавр изҳор дўст,
Эй кўнгил, душман топ эмди, тутмағил зинҳор дўст.

Наҳотки улуғ шоир атрофида унга жабр етказиш учун кимсалар дўст қиёфасига кириб олганлар? Йўқ, ҳолат бундан нозикроқ, Навоийга ўзини дўст тутувчилар маънан шоир даражасида эмаслар, дўстлик мақомини ҳар қачон ҳам комиллик даражасида адо эта олмайдилар. Зеро, шоир нигоҳига ҳар қалбдаги қусру иллат, нокомиллик кўзгудагидек кўриниб туради. Шу боисдан шоир “Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас”, деб бежиз айтмаган.

“Мени ҳам эслагин, бор бўлсанг, дўстим”, — дея нола қилган эди ижодининг авж нуқтасида — камдан-кам шоирларга насиб этган шон-шуҳрат шоҳсупасида туриб Абдулла Орипов.

Ўзини фидо этишга тайёр мухлислар орқасидан тўда-тўда бўлиб эргашган пайтда наҳотки шоирга дўст қаҳат бўлган бўлса? Сиртдан қараганда шундоқ. Аммо...

Агар маънан юксак мақомга эришган шахслар дўст аталувчи сиймога юксак талабларни қўймаганларида эди, “олам гулистон” бўларди ва улар ёлғизликдан фарёд урмай ўтардилар. Афсуски, улар бу

борада мурасасиздирлар! Комилликнинг яна бир сири юқорида таъкидланган нокомилликка нисбатан ана шундай мурасасизликда эмасмикин?

Улуғлик Аллоҳнинг инъомими? Ёки қондан ўтадиган хислатми? Ёки у тарбия ва парвариш туфайли юзага чиқадими? Бундай саволларнинг ҳар қанчасини бериш мумкин. Лекин бу тилсимни ечиб бўлмайди.

Бу борада Ибн ал-Марвазий насл-насаби ҳақидаги ривоятга қулоқ тутинг.

Абдуллоҳнинг отаси Муборак бир бойнинг боғида боғбон бўлиб хизмат қилган экан. Кунлардан бир кун боғнинг эгаси келиб, унга: “Мен ширин анор ейишни истайман”,—дейди. Боғбон унга анор келтириб беради. Хўжайин анорни еб кўрса, нордон экан. Шунда унинг жаҳли чиқиб, “Мен сендан ширин анор келтиришни сўрасам, сен нордон анор келтирибсан-ку? Менга ширин анор олиб кел”, — деб ўшқирди. Шундан сўнг Ибн Муборак бошқа анор келтирибди. Кесиб кўрса, у ҳам нордон чиқибди. Бой дарғазаб бўлиб, учинчи марта анор сўрабди. Бу сафар келтирган анор ҳам нордон чиқибди. Шунда хўжайини: “Нима, ширин анор билан нордон анорнинг фарқини билмайсанми?”—деб сўрабди. У: “Билмайман”,—дебди. “Наҳотки билмайсан?”,—деб сўрабди боғнинг эгаси. Шунда у: “Чунки мен шу пайтгача боғда пишган анордан сира еб кўрганам йўқ”,—дебди. Хўжайини: “Нега емагансан?”—деганда, у: “Чунки сиз анордан татиб кўришга изн бермагансиз”,—деб жавоб қилибди. Унинг бу гапидан боғнинг эгаси бироз ажабланиб, тергай-тергай ниҳоят боғбоннинг гапи ростлигига амин бўлибди. Шундан сўнг унинг хўжайини олдида обрў-эътибори ошибди. Хўжайиннинг бир қизи бўлиб, шу аснода жуда кўп совчилар келиб турган экан. Бир кун бой боғбондан: “Эй Муборак, қизимни кимга турмушга беришни маслаҳат берасан?” — деб сўрабди. Шунда у: “Жоҳилия асрининг аҳли суҳратига, яҳудийлар мол-дунёсига, бизнинг умматимиз (мусулмонлар) эса дину диёнатига қараб уйланадилар”,—дебди. Унинг бу гапи хўжайинига ғоят ёқиб қолибди, унинг ақл-заковатига тан берибди. Бу гапни хўжайини онасига бориб етказибди-да: “Қизимни Муборакдан бошқа бирон кишига бермайман”,—дебди ва тез орада ўз муддаосига эришибди. Вақт-соати етиб, боғбон Муборак оиласида Абдуллоҳ ибн Муборак туғилган экан.

Буюк донишманддаги улуғ инсоний фазилатлар, аввало, мана шу покиза оила заминиде ниш урмадимикин?..

Мени баъзан бир нарса ўйлантиради: ҳалол, иймонли-диёнатли инсонлар нега фақат ўтмиш замонларда яшаганлар? Ундай инсонлар бугунги кунда анқонинг уруғими? Топиб бўлмайдимиз ундай зотларни бугунги кунда?

Биз улкан бинодаги турли нашриётлар ва таҳририятда фаолият кўрсатадиган кўнгил яқин дўстлар, жўралар одатда бино яқинидаги файзлигина ошхонада тушлик қиламиз. Бизга тушлик нафақат тамадди пайти, балки чиройли суҳбатлар қилиб, кўнгил чигилини ёзиш мавриди ҳамдир. Ҳар кунги тушлигимиз мутойибалар, ҳазил-ҳузуллар, аскиялар билан кечади. Айни пайтда ҳар кунги тушлик учун ўз-ўзидан мавзу шаклланганини ҳам билмай қоламиз. Шундай тушликлардан бирида одамларнинг бугунги турмуш аҳволи, ўтиш даври машаққатлари, бозор иқтисодиётининг мураккаб ҳолатлари ҳақида гап кетди. Кимдир айрим фирмалар таназзулга учраётганлигини, кимдир айримларнинг бозори касод бўлганлиги ҳақида гапирди. “Энг қийин ҳолат, — деди ҳамиша кўп нарсадан бохабар юради-

ган дўстимиз, — кимгадир қарз берсанг-у, қарз олган одаминг дунёдан ўтиб қолгани экан...” Ва яқинда... “—дея ўзи шоҳид бўлган бир воқеани гапириб берди. “Менда ҳам деярли шунга ўхшаган воқеа рўй берган”, — деди ёнма-ён ўтирган дўстим мен томон эгилиб. “Наҳотки?! Йўғ-е!...” дедим мен.

— Ҳа, айнан шундай воқеа бўлган...

— Қанақасига?.. Сиз кимгадир қарз берганмидингиз?

— Йўқ, мен ўртада турган эдим... Бир танишимга катта пул керак бўлиб қолибди... Ўзи пулдор танишидан қарз сўрашга ийманаётган экан. Шу пулни сиз сўраб бермайсизми, деди. Сизни жуда қаттиқ ҳурмат қилади, деди. Буни кўрмайсизми, қарз олган дўстимиз бетох ҳаётдан ўтиб қолди. Қарз берган танишимиз тилхатни кўрсатиб, унинг болаларига мурожаат қилди. Болалари отаси олган қарзни тан олишмади. Ўртада турганлигим учун у кейин менинг олдимга келди. Унинг аҳвол-руҳиятидан пайқадимки, вазият ниҳоятда оғир ва чигал. “Болалар тан олишмади?” — дедим. “Тан олишмади”, — деди. Ундоқ бўлса қарзингизни мен тўлайман, дедим. Фақат битта шарт билан, шоширмайсиз, турмушимдан орттирган пулимдан тўлаб бораман, дедим.

— Нима, тўлаяпсизми? — дедим мен.

— Ҳа, тўлаяпман, шу кунгача беш минг долларидан қутулдим, бу — учдан бири, — деди.

Мен даҳшатдан қотиб қолдим. Орамиздаги кечган гапни суҳбатга андармон бошқалар эшитишмади. Оғир хасталикка учраган одамга касаллигидан ортиқ гап очишга журъати етмаган кимсадек мен бу борада бошқа сўз очмадим. Ҳатто шу кунга қадар ҳам. Лекин хаёлимда у қандай чиқиб олиши мумкин бу тубсиз жарликдан, деган савол бот-бот миямда айланиб қолади. Унинг тантилигига, жўмардлигига, имонига мен мудом чексиз ҳайратдаман. У бу қадар жасоратли ёхуд матонатли ҳалоллик мақомига қандай эришди экан? Ботинида бу қадар залворли ҳасратни кўтариб юриб ҳар куни тушликда биз билан жилмайишга, хандон отишга ўзида қандоқ куч топа оларкин? Демак, иймон-диёнатли кишилар фақат ўтмиш замонга мансуб эдилар, деган фикрда юрсак, катта хатога, мантиқсизликка йўл қўйган бўлаемиз. Агар шундай бўлганида ҳаёт аллақачон заволга юз тутиб, башарият ер юзидан супурилиб кетган бўлмасмиди? Теваракка, инсонлар қалбига теран назар сола билмоқ ҳам керак экан.

Агар мен бугунги кунда кимни комил инсон деб аташ мумкин, деган саволни беришса, мен аввало ўша дўстимни кўрсатган бўлардим.

Афсуски, ёнимизда юрган шу сингари инсонларни кўп ҳам ил-гайвермаймиз...

Мен уни ҳозир ҳам деярли ҳар куни учратаман. Лекин унга бирон-бир савол билан мурожаат қилолмайман... Баъзан тушлик суҳбатларда бир зум ғуссага толганини, юзига ўтли андуҳ бир сония соя ташлаганини пайқайман. Шунда унинг комиллиги сирини нимада экан, деган савол фикримдан ялт этиб ўтади.

Араб тарихчиси Ал-Ҳотиб Боғдодий ўзининг “Тарихи Бағдод” (“Бағдод тарихи”) номли машҳур асарида баён қилишича, у (ибн ал-Муборакнинг) Сохир исми дўсти унинг қувваи ҳофизаси ақл бовор қилмайдиган даражада кучли бўлганлиги ҳақида шундай деган: “Биз мадрасанинг дастлабки босқичларида ўқиб юрганимизда ёш бола эдик. Бир куни ибн ал-Муборак билан узундан-узоқ хутба айтаётган бир кишининг яқинидан ўтиб борардик. Бу жойдан ўтга-

нимиздан кейин у менга: “Мен бу хутбанинг ҳаммасини ёдлаб олдим”, — деди. Бу гапни эшитганлардан бири: “Қани бўлмаса айтиб бер-чи”, — деди. Шунда у ҳозиргина эшитган хутбасини бир сўзини ҳам қолдирмасдан айтиб берди. Ибн ал-Муборак бу хутбани бир марта эшитгандяёқ ёдлаб олган экан.

Ибн ал-Муборак камдан-кам учрайдиган ноёб қувваи ҳофиза билан неъматланган эдики, бу хусусда унинг ўзи ҳам: “Ниманики қалбимга ишониб топширган бўлсам, у менга ҳеч қачон хиёнат қилмаган”, — деб айтади.

Инсонни буюкликка, комиллик даражасига юксалтирадиган омиллар кўп, сирлар бисёр. Албатта, уларни идрок қилиш, илғаш, тагига етиш мушкул иш. Лекин буюклар ҳаётида истеъдодига қанот берадиган, қаттиқ ерни ёриб чиққан ниҳолни офтоб нурлари ила юксакликка даъват этганидек мурғак зеҳни рағбатлантирадиган нуқталар ҳам борки, уларни-да эътиборга молик деб санамоқ тўғридир.

Жумладан, Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг ёшлик чоғларидан бошлаб отаси уни шеърӣ асарларни ёд олиш ва ривоят қилишга қизиқтириб, ҳавас-иштиёқни оширади. Бу ҳақда Зунайтдан, у Абу Тумайлодан шундай ривоят қилинади: “Менинг отам ва Абдуллоҳнинг отаси ал-Муборак икковлари тижорат билан шуғулланардилар. Улар ёдлаш хусусида биз учун шундай тартиб жорий қилдиларки, қайсимиз бир қасида ёдласак, шунга бир дирҳам мукофот берардилар”. Бу хусусда Абу Ҳассон: “Натижада улар икковлари ҳам шоир бўлиб етишдилар”, — деган.

Ибн ал-Муборакни комиллик даражасига етказган омиллардан бири унга ёшлигида берилган ўша бир дирҳам мукофот пулида эмасмикин? Кўзингиз тушганми, пастқамликларда узлат бурчакларда юксакларга интилиб ўсган гиёҳларга? Бундай гиёҳлар, аслида, барг ёзмасдан саргайиб кетиши керак эди. Лекин улар кун давомида бир лаҳза бўлса ҳам осмонда қуёш борлигини пайқаб қоладилар. Балки қуёшнинг ўзи уларга кун давомида бир марта бўлса-да, меҳр-эътибор кўрсатиб, ўша — зах ерга кўксини берган пажмурда кўкатларни ўз нурлари билан сийлаб ўтар, «мукофотлар?» Ана шу эътибор зулмат ва рутубат бағридаги гиёҳларни юксак-юксакларга қадар талпинтиради, уларга ирода ва куч-қувват беради. Эътибор, меҳр, алқов, қоронғи кунжаклардаги ўсимликкаки шунчалик куч бахш этганда, нечук яйраб турган, эмин-эркин қалбларда мўъжизалар яратмасин!

Ёш истеъдод тарбиясида эътиборнинг, ишончнинг кучи нақадар эзгу ва улуг! Бугунги кунда Юртбошимиз томонидан мамлакатимиз ёшларига кўрсатилаётган ишончнинг, уларга билдирилаётган рағбатнинг боиси балки шундандир? Мамлакатимизда Зулфия номидаги Давлат мукофоти, “Ниҳол” мукофоти, “Келажак овози” сингари ажойиб танловлар, тадбирлар анъаналари шаклландики, булар, албатта, келажакда мевасини беради. Ёш ёзувчи ва шоирларга кўрсатилаётган эътибор ва ғамхўрликлар-чи? Умуман олганда, шоир аҳли қалби ҳамиша гўдакнинг қалби сингаридир. Эътибордан, меҳрдан ҳаммадан кўра уларнинг қалблари нурланади. Шу боисдан уларга кўрсатилаётган рағбат омиллари уларни буюк асарлар яратишга шижоатлантирмоғи шубҳасиздир.

Бир дўстимнинг фарзанд камолоти йўлида камарнинг роли жуда муҳимдир, дегани ҳамон эсимда. Лекин мен рағбатнинг, эътибор ва ишончнинг таъсири ундан кучлироқ ва эзгуроқ деб биламан. Эҳ, мен қайтадан ёш ота бўлиб қолганимдами!

Ибн ал-Муборак илмни учратган-кўрган жойида олар, бу борада унга бирор нарса тўсиқ бўла олмасди. Айни чоғда шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, у ёшлигидан устоз қадрини юксак тутадиган толиблардан эди. У тиним билмай устозларнинг хизматини адо этар, уларга чексиз иззат-икром кўрсатарди.

Жумладан, сунний йўналишдаги тўрт мазҳабнинг бири —Ханафийликнинг асосчиси буюк фақиҳ Абу Ҳанифа (699-676) унинг устозларидан бири эди. Кўплаб муҳаддислар бу буюк алломадан сабоқ олганлар. Шулар орасида Ибн ал-Муборак фикҳ илми бўйича Абу Ханифадан кўп сабоқ олган, бу илмда ундан энг кўп фойда кўрган шогирдлардан саналади. Ибн ал-Муборак устозига ҳамиша чексиз эҳтиромда бўлган. Кўп олимлар, жумладан, Яҳё ибн Муъийн: “Абу Ханифанинг фазилатларию яхшиликларнинг тавсиф ва тасвирида Ибн ал-Муборакка етадиган бирорта олимни эшитмаганман”, деб таъкидлайди.

Ибн ал Муборак илмни юксак қадрлади ва унга иззат-икром билан муносабатда бўлди. У амир ва султонларнинг, бой ва бадавлат кишиларнинг остоналарида хор бўлиб эзилмади, ўз қадрини баланд тутди. У ҳамиша: “Нубувват (пайғамбарлик)дан кейин турадиган илм тарқатишдан устун бирор ишни билмайман”, дея такрорлар, шунингдек, мен учун ғоятда ажабланарлиси, илм эгалламаган киши ўзини қандай қилиб юксак ҳурматга муносиб ҳисоблайди, деб кўп гапирар эди. Бир марта ундан: “Одамлар ичра энг ҳурматга сазоворлари кимлар?” деб сўраганда, у: “Олиму уламолар”, деб жавоб қилади, чунки улар ўз илми билан ҳақ йўлни кўрсатадилар, билимли бўлиш инсонни бошқа барча мавжудотдан батамом ажратиб турадиган алоҳида хусусиятдир, дейди. У бутун умри давомида барча одамларни у илм аҳлидан бўладими ёки жоҳил бўладими, мунтазам равишда илм олишга ундар эди. “Илмини муттасил ошириб бормаган киши ҳақиқий олим бўлолмайди, агарки у барча илмларни эгалладим, деб ўйласа, уни одамларнинг энг жоҳили деб ҳисоблайвер”, дея уқтирарди.

Ибн ал Муборакнинг шахсида, вужудида илм билан боғлиқ ўзига хос бир виқор —улуғворлик мавжуд эдики, шу боис у илмни алоҳида эъзозлаб, қадр-қимматини ўз ўрнига қўярди. Унинг наздида илм жумлаи ибодатлардан улуғ ибодат эди.

Биз ушбу мақоламизда улуғ аждодларимиз, буюк донишманд Ибн ал Муборакнинг юксак маънавий қирралари, комил инсон бўлганлиги борасида фикр юритдик. Бу юксак комилликнинг сирларини очишга ҳаракат қилдик. Лекин энг теран сир умр ҳикмати унинг ушбу эътироф сўзларида эмасмикан?.. “Мен умримни фақат Аллоҳнинг ризолигию охиратнинг роҳат-фароғатини қозониш учун яшадим”, дейди.

Бироқ ушбу хулосага келмоғи учун аллома не-не фикрлар дово-нидан ошмади, тафаккурнинг не-не машаққатли сўқмоқларида юрмади!

Ибн ал -Муборакка ўлим ҳозир бўлганда, у ўз мавлоси Насрга қараб: “Бошимни тупроққа қўй”, — деди. Шунда Наср ҳўнграб йиғлаб юборди. У Насрдан: “Нима учун йиғлаяпсан?” — деб сўради. Наср: “Мен шу онда сизнинг тўкин ҳаётингизни ўйлаяпман, ҳозир эса фақир ва ғариб кишидек вафот этиясиз”, — деди. Ибн ал-Муборак: “Бундай гапни гапирма, жим бўл. Чунки мен Аллоҳ таолодан тириклик давримда бойларнинг ҳаётини ато этишини, ўлаётганимда фақирларнинг ўлимини беришини сўраганман”, — деди ва абадиятга рихлат қилди.

Ибн ал-Муборак ҳижрий 181 (милодий 798) йилда 63 ёшида Ироқдаги Фурот дарёси бўйида жойлашган Қиёт деган шаҳарчада вафот этиб, ўша жойга дафн қилинган. Унинг қабри кўзга ташланиб турадиган жойда бўлиб, ундан зиёратчилар қадами узилмайди.

“Шуни мамнуният билан қайд этиш лозимки, эзгу фазилат ва интилишлар халқимизнинг қон-қонига ва суюк-суюгига сингиб кетган. Унинг табиатига хос бўлган юксак маънавият, неча асрларки, бизни не-не бало-қазолардан, тўфон ва бўронлардан соғ-омон асраб келмоқда. Ҳар қандай босқин ва истилоларга қарамасдан, ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам ота-боболаримиз ўзлигини йўқотмасдан, маънавий ҳаёт мезонлари, одоб-ахлоқ қоидаларига амал қилиб, комиллик сари интилиб яшагани бугун ҳам барчамизга ибрат бўлиб, куч-қувват бағишлаб келмоқда”, — дейилади муҳтарам Юртбошимизнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида.

Ўша асрлардаги дунёнинг 700 та буюк шахсидан 500 таси бизнинг боболаримиз бўлган улуғ аждодларни ёд этмоқ, уларнинг хотирасини эъзозламоқ, улар қолдирган умумбашарий меросни ўрганмоқлик халқимиз қаддини тиклашга, Ватанимиз шуҳратини дунёга ёйишга хизмат қилади. Жумладан, янаги йилда Ибн ал-Муборак таваллудига 1275 йил тўлади. Баркамол авлодни тарбиялашда, айтиқса, Ибн ал-Муборак сингари сиймолар тимсоли ёрқин ибрат бўла олади. Бу туйғу буюк соҳибқирон Амур Темурдан қолган ҳақиқатдир.

Буюк соҳибқирон улуғ аллома хокидан келтириб, Қашқадарё вилоятининг Муборак шаҳри яқинида унга рамзий мақбара бунёд этган эди. Хўжа Муборак қишлоғи ҳудудида жойлашган ушбу мақбара асрлар давомида халқимиз томонидан эъзозланиб келинмоқда. Мустақилликдан кейин бу мақбара қайта таъмирланиб, янада салобат ва юксак мақом касб этди.

Мирнўлат МИРЗО

Адиб таваллудининг 150 йиллигига

Антон Павлович ЧЕХОВ

Ҳикоялар

РОҲИБНИНГ ҚАЙҒУСИ...

Худди ҳозиргидек, V асрда ҳам ҳар тонг оламтоб уйқудан бош кўтариб, шомга бориб уфққа бош кўяр эди. Субҳидамнинг илк нурлари шабнам билан ўпишган лаҳзаларда Замин қайтадан жонланиб, бутун борлиқ шодумонликка тўлиб кетар, шони ғарибда эса ҳаммаёқни теран сукунат ўз комига торта бошларди. Шу зайлда бир-биридан фарқсиз кунлар ва тунлар алмашилиб келаверарди. Ахён-ахёнда осмонни қора булут қоплаб қасирға ўйнар, кўкдан юлдуз учиб, рангқути ўчган роҳиб қавмларига монастир яқинида йўлбарс кўрганини айтар, уларнинг кўнглига гулгула солар ва яна бир-биридан фарқсиз кунлар ва тунлар алмашилиб келаверарди.

Роҳиблар зуҳду тақво билан тоат-ибодат қилишар, сарроҳиб эса чолғу чалиб, Яратганга ҳамду санолар айтар — уларнинг тили ва дилидан Тангрининг муқаддас каломи тушмас эди. Аломат сарроҳибга қодиру мавлон беназир салоҳият ва чўнг иқтидор ато этган эди. Роҳибларнинг қулоқлари кексалик ғоратидан зил тортиб қолган эсада, сарроҳиб ўзининг сози жўрлигида бағоят маҳорат-ла ижро этган мақомларни улар сел бўлиб тинглашар, баъзилари ўзини тугулмай, йиғламоққа тушар эдилар. Сарроҳиб энг оддий нарсалар ҳақида, айтайлик, дов-дарахтлару гул-чечаклар, даррандалару паррандалар, тоғтошлару дарё-уммонлар тўғрисида сўзлай бошласа, ровийнинг ўз сози сингари сеҳрли овозини завқланмасдан ёки мутаассир бўлмасдан эшитиш мушкул эди. Унинг кўфри кўзиган ёки қалбини кучли ҳисҳаяжон чулғаган дамларда ёхуд қавмларининг дилини қутқуга солувчи оламшумул воқеотлар билан уларнинг кўнглига даҳшат солган бўлса, ҳамманинг диққат-эътиборини қозонган сарроҳибнинг юз-кўзларида зоҳир этган важоҳатдан барча роҳиблар тош қотиб қолишар — бундай вазиятларда унинг амрига биноан улар ўзларини ўтга ҳам, чўққа ҳам уришга тайёр турар эдилар.

Рус ва жаҳон адабиётини Антон Павлович Чехов ижодисиз тасаввур қилиш қийин. У ҳикоя жанрини бадий сўз санъатининг энг юқори чўққиларига олиб чиқди.

Унинг ҳикояларини ўқиган китобхонлар юзида гоҳ енгил, гоҳ маънос кулги пайдо бўлади. Баъзан у заҳархандага айланиб, зиқналик, хушомадгўйлик ва пасткашлик каби иллатларни очиб ташлайди. "Мансаб даражаси учун синов", "Йилқибоп насаб", "Шикоят дафтарчаси", "Йўғон ва ингичка", "Қувонч" ҳикоялари бунга ёрқин мисол бўла олади. А.П. Чехов ўзининг ўлмас асарлари билан одамларни эзгу амал, инсоф-диёнат, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка чақиради. Некбин ва жўшқин сўзи билан ҳозир ҳам шунга давват этиб келмоқда.

Илҳом ҲАФИЗОВ
таржималари

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

103

Сарроҳиб Поко Парвардигорони улуғлаб, унинг ломаконлиги ва қодир у ғаффорлиги таърифиди келтирган ҳамду санолари, дуою оятларида роҳиблару руҳонийларга битмас-туганмас илҳом бағишловчи манба мавжуд эди. Баъзан, яъни калисо ҳаётининг бир маромдаги якнасақ умргузаронлигида дарахтлару гул-чечаклар, кўкламу тийрамоҳ, дарёю уммон тўлқинларининг шовуллаши ҳам роҳибларнинг баъдига уриб, қушларнинг сайроқи хонишидан-дадиллари зади тортган кезларда сарроҳибнинг бетимсол аъмоли хуши ҳамда ҳаёт тажрибаси унинг қавмларида сув билан ҳаво каби эҳтиёж уйғотар эди.

Қувлашиб йиллар ўтиб борар, кунларни кунлардан, тунларни тунлардан ажратиб бўлмас эди. Ёввойи қушлару даррандалардан бўлак калисо яқинига зоғ ҳам йўламасди. Атроф-жавонибда одам зоти яшамас, калисодан кенту қўрғонларга бориш учун юз чақиримча йўл тортиш лозим эди. Калисога келишни эса тарки дунё қилган ва зоҳидона рўзгорни танлаган кишиларгина ўзларига раво кўришарди. Турмуш машаққатларидан эзилган ҳамда жонидан тўйиб кетган одамларгина у тарафларга боришни ўзларига ихтиёр этар эдилар.

Буни қарангки, кунларнинг бирида ярим тунда калисо қопқасини кимдир қоқди. Бошпана сўраб турган кимсани кўриб роҳиблар тахаййулга боришди. Нотаниш одам турмуши яланг айшу тарабда ўтган кентлик нўрим бўлиб чиқди. У сарроҳибдан Яратганга шукрона айтгани ибодат қилиб олишга изн сўраш ўрнига, тоқатсизланганча унга емак ва ичмак беришларини талаб қилди. Ундан олис кентдан гадейтопмас бу ерларга қандай келиб қолганини сўрашганда, у шикорга чиққанини ва хурмачадан ортиқ ичиб, чангалзорда адашиб қолганини айтди. Унга руҳонийлик ридосини кийиб, саҳару шом тоат-ибодатда бўлишни даъват этганларида эса, у иржайганича: "Сизларнинг биродарингиз бўла олмайман", деди.

Емак ва ичмакдан нафси анчайин эмин бўлган мусофир калисо аҳлига бир-бир қараш қилди-да, худди ёзғиргандек бош чайқаб:

— Оббо, сиз роҳиблар-ей! Еб-ичиш ва хузур-ҳаловатдан бошқасини билмайдиган дангаса экансизлар-ку! Охиратингизни ўйласангизчи, ахир?! Туну кун тавба-тазарруда Яратганга юкиниб қиладиган илму амалингиз наҳотки шу бўлса?! Сизлар бу ерда вақтида таомланиб, вақтида истироҳат қиласиз, у ёқда — Кенти Кабирда бўлса хешу ақраболарингиз кун сайин разолат ва фисқ-фужур ботқоғига ботиб, охиратларини куйдиришмоқда... Одамларда на имон, на эътиқод қолди! Зеро, каллани ишлатиб, бундоқ сарасоп солсангиз-чи! Авом халқ рўзгор тутишдан қийналиб, ҳавойи нафсларини тиёлмай сарвату шаҳватга муккасидан кетганлар эса йўлдан адашиб, худонинг гашига тегмоқдалар. Айтинг-чи, уларни наҳс босиб, фосиқлик гирдоби ўз қаърига тортиб кетмаслиги учун нима қилмоқ керак? Тавба-тазарру ҳамда тоат-ибодат билан уларни ҳақ йўлига солиш кимнинг вазифаси? Эртаю-кеч айшу тарабдан бўшамайдиган каминанингми? Зотан, руҳни поклаб ва итоатда сақлаб, бутун қалб кўри, меҳр-муҳаббатини Халлоқи оламга ва Унинг бандаларига бахшида этиб, ўзингиздан, ўзлигингиздан кечиш ўрнига, эзгу амалларга кўл урмасдан худонинг берган кунни мана шу тўрт девор ичидан чиқмай тараллабедодлик қилиб келаётган сизнинг вазифангиз эмасми?! — деди.

Мусофирнинг сархуш таъна-дашномлари қанчалик тўнг ва ҳамоқат туюлмасин, улар сарроҳибни чуқур ўйга толдирди. Унинг авзойи бузилиб, қавмларига гезариб қараганча деди:

— Биродарлар, индаллосини айтганда, меҳмоннинг гаплари тўғри! Авом халқнинг жоҳиллиги ва нодонлиги билан уч пуллик ишимиз

йўқ. Ахир бизлар у ёқларга бориб, худо беҳабарларни гафлат уйқусидан уйғотишимиз керак эмасми?

Сарроҳиб кентлик кишининг таъналаридан жуда мутаассир бўлди. Эртасига у барча қавмлари билан хайр-хўшлашиб, асосини тўқиллатганча олис ва машаққатли сафарга отланди. Сарроҳибсиз калисо бутунлай ҳувиллаб қолди.

Орадан бир ой ўтди, икки ой ўтди — сарроҳибдан дарак бўлмади. Ниҳоят, уч ойдан кейин яна ҳассасини тўқиллатганча у калисо қопқасидан кириб келди. Кутиб олишга чиққан роҳиблар уни саволга кўмиб ташлашди. Аммо-лекин сарроҳиб улар билан дийдорлашиб турганидан хурсанд бўлиш ўрнига, лом-мим демасдан аччиқ-аччиқ йиғламоққа тушди. У ўзини хийла олдириб қўйганди: узоқ сафар уни толиқтириб қўйгани, қароқларининг қаърига теран мусибат соя солгани шундоқ кўриниб турарди. Сарроҳиб бирданига анча ёшга кексайиб қолганга ўхшарди. Унинг йиғламсираган кўзлари ва салқи тортган юзлари боёқишнинг у ёқларда роса эзилгани, хўрлик ва абгорликдан бўларича бўлгани билиниб турарди.

Шунда роҳибларнинг ҳам дили вайрон бўлиб, унга қўшилиб йиғламоққа бошладилар ва ундан: "Ҳадеб кўзёш тўкишингизнинг бониси не?" — деган саволга у чурқ этиб жавоб қилмади ва тамомила узлатга чекинди.

Сарроҳиб етти кечаю-етти кундуз туз тотмади — на соз чалиб қавларининг қалбига ором бағишлади, на амри маъруф қилиб ваъз-насиҳат ўқиди. Ниҳоят, у ҳужрасидан чиқиб келди. Теграсига роҳибу руҳонийларни чорлаб, йиғлайверганидан шишиб-қизарган, ғусса ва нафрат тўла кўзларини уларга тикканча ўтган уч ой давомида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилмоққа тушди.

Калисодан Кенти Кабирга давур босиб ўтган йўлини баён этаркан, унинг овози хотиржам жаранглаб, юз-кўзларидан табассум балқиб турди.

— Йўлимда, — деб ҳикоя қиларди у, — қушларнинг чаҳ-чаҳ сайраши, ариқ ва жилга сувларининг қиқирлаб кулиши қалбимда хуш кайфият уйғотар ва дилимни сарафроз айларди; камина бўлса ғолиб келишига ишончи комил фотиҳ каби жиҳод камарин боғлаб кетиб борардим. Ана шундай некбин орзу-умидлар қанотида шаҳар томон ошиқарқанман, йўлакай қасидалар битиб, Яратганнинг шаънига ҳамдлар зикр этиб, манзилга етиб келганимни ҳам сезмай қолибман...

Бироқ кент ва кентликлар ҳақида сўзлай бошлаши ҳамон сарроҳибнинг кўзлари чақнаб, бутун вужудида титроқ турди ва қаҳр-ғазаб ўтида ёнмоққа тушди. У гавжум ва сершовқин шаҳарга кириб бораркан, кўз олдида намоён бўлаётган кўргуликларни аввалдан кўриш у ёқда турсин, ҳатто хаёлига ҳам келтира олмасди. Умри поёнига етиб бораётган сарроҳиб ҳаётида биринчи марта шайтони лаъин ҳали-ҳамон кўп нарсага қодирлигини, одам зотини иродасиз ва ҳақир қулга айлантириб қўйиш унга чўт эмаслигини англаб етди. Бахтга қарши, у кириб борган дастлабки манзилда фосиқу гумроҳлар ошён қуриб олишган эди. У ерда бирталай пулдорлар ишратпарастликка берилиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бузуқликлар қилишарди; улар столларга тортилган ноз-неъматларни оёқости қилиб, маст-аласт ҳолда беҳаё сўзлар сўқишар, уятсиз қўшиқлар куйлашар эдилар. Бунақанли шармандагарчилик фақат худо беҳабар гумроҳларнинггина қўли ва тилидан келиши мумкин эди; на худодан, на шайтони лаъиндан ва на ажалдан кўрқадиған бу ҳаромзодалар ўзларини ўктам, хуррам ва хушбахт чоғлашар, бетийиқлик билан кўнгилнинг жирканч кўчаларига

кириб кетар эдилар. Қаҳрабо тусли тотли мусаллас нафис жомларда жимир-жимир қилар, бағоят мазали ва хушбўй ичимликдан майхўрларнинг қайта-қайта ичгиси келар эди. Мусалласда шундай бир иблисона куч пинҳон эдики, ундан нўш этган ҳар қандай одамни у сароб мисол ўз домига тортиб кирарди. Сарроҳиб ғазаб отига миниб, кўрганларини куйиб-ёниб баён этаркан, "уҳ" тортганча афсус-надомат чекиб, кўзларидан дув-дув ёш тўкар эди.

— Маишатпарастларнинг, — деб ҳикоясини давом эттирди у, — ўртасидаги даврага ярим яланғоч фоҳиша чиқиб олганди. Одам зотига насиб этилган ноз-неъматлар орасида бу қадар жозибадор, бу қадар мафтункор ҳусни жамолни учратиш мушкул эди. Қорамағиздан келган узунсоч, қуралай кўз, лўппи дудоқ бу куйдирмажон садафдек оппоқ тишларини ялтиратиб: "Қарасангиз-чи, нақадар суманбар ва шу билан бирга беор, беҳаё хилқатман!" деяётгандек бўларди. У хушбичим ва назокатли кифтларига кимхоб ва шоҳи ташлаб олганди. Зеро, зиногарнинг беандиша, беибо танаси ялтир-юлтир либосларга бекиниб олишни хоҳламас, балки айни фасли баҳорда замин бағридан бош кўтариб чиққан сабза янглиф ҳарислик билан ўзига йўл очмоқ бўлар эди. Беномус бузуқи эркаклар билан басма-басига май ичар, бадахлоқ қўшиқлар хиргойи этиб, уларга суйкалар ва жазманларнинг биргина имосига лаббай деб кетаверарди.

Куфри кўзиган сарроҳиб қўлларини тўлғаб-тўлғаб буқалар жанги, суворийлар беллашуви, театру томошалар тўғрисида, ҳайкалтарош лойдан маҳорат билан ясаган шир яланғоч аёл ҳайкали ҳақида уятдан қизариб-бўзариб сўзлар эди. У заршунос нотик сингари мулоҳазаларини лўнда-лўнда баён этар, унинг сеҳрли чолғу каби мафтункор овозини тинглаётган роҳиблар лолу мусаххар бўлишиб, энтикиб-энтикиб қўйишарди...

Фоҳиша аёл танасининг кишида нафрат ва ирганиш уйғотувчи наҳс босган оҳонлари, сеҳру жодуларини тилга олар экан, сарроҳиб шайтони лаъинга тавқи лаънатлар ўқиб, ҳужрасига кириб кетди.

Эрта тонгда ҳужрасидан чиқиб келган сарроҳиб монастирда ўзидан бошқа биронта роҳиб қолмаганини кўрди. Роҳибларнинг бари шаҳарга қочиб кетган эди.

АЗА ОЧИШ

Тепа Тўғон қишлоғидаги Биби Марям ибодатхонасида пешин ибодати ҳозиргина тугаб, қавмлар жонланганча ташқарига ёпирилиб чиқишмоқда. Уларнинг ичида баққол Андрей Андреичгина жойидан жилмайди. Ўзини яккаш оқил чоғлаб юрувчи бу киши меҳробнинг ўнг ёғидаги клирос¹ панжарасига суяниб олган. Бир пайтлари ҳуснбузардан гудуриш тортиб, андомини йўқотган рафтори қиртишланиб, унга туйғу-кечинмаларнинг қарама-қарши нуқси уриб қолган: бир қарасанг, бу боқиш тақдирнинг тақозосига тан бермасдан илож йўқлигини англатса, яна бир қарасанг, унинг ёнгинасидан ўтиб кетаётган узун мовут чакмонли эркаклар ҳамда ола-була рўмолли аёлларга нисбатан у ўзини бағоят тақабур ва густохона тутаётганлигини билдирарди.

Якшанба куни бўлгани учун у ясаниб олган: эгнида сариқ суяк тугмали мовут пальто, қўйлагининг барини кўк шимидан чиқариб, оёқларига эса андишали ва тақводор кишиларгина кийиб юрадиган бесўнақай каттакон калишни илган эди.

¹К л и р о с — насоролар черковида хор аъзолари турадиган жой.

У кўрғошиндай оғир қовоқлари остидаги кўзларини эринчоқлик билан санамларга қаратган: санамларда азалдан унга таниш авлиёю анбиёларнинг зиёбахш сиймолари тасвирланган; бундан ташқари, у, лунжини шиширганча шамларни пуфлаб ўчираётган қоровул Матвейни, меҳробнинг пойида тўшоғлиқ уринган гиламни ҳамда шу топда меҳробдан чиқа солиб ибодатхона оқсоқолига тилёғмалик қилаётган кашини Лопуховни ҳам назаридан қочирмаётганди... Буларни кўравериб Андрей Андреичнинг кўзлари пишиб кетган — ҳаммасини беш кўлдай билади... Дарвоқе, шу тобда черковнинг шимол томондаги эшиги олдида ҳазрат Григорий ридосини ҳам ечмасдан пайваста қошларини чимириганча турарди.

"Қошларини кимга чимираётганим, тан-жонинг омон бўлгир отагиним? — ажабланти баққол. — Депсинганини-чи! Бу нимаси экан? Кимни чақираётган бўлса?"

Андрей Андреич ибодат қилувчилардан бутунлай бўшаган черковнинг ичкарасига кўз югуртирди. Эшикнинг олдидаги ўн чоғли киши ҳам меҳробга терс қараб туришарди.

— Чақирганда кела қолсанг бўлмайдимми? Серрайиб турганинг нимаси? — Ҳазрат Григорийнинг жаҳли чиқаётганди. — Сенга айтяпман!

Баққол ҳазрат Григорийнинг жаҳлдан қизарган юз-кўзларига ҳадиксираб боққанча, бу қош чимириш ва имо-ишоралар унинг ўзига ҳам дохил бўлиши мумкинлигини фаҳмлади. У титраб-қақшаб клиросдан нари кетаркан, бесўнақай калишини шапиллатиб, талмовсираганча меҳроб сари юрди.

— Худованди карим раҳмат қилгур бандаи ожиза Мариянинг руҳини ёдлаб шам ёққан сенмидинг? — баққолнинг тер босган юзларига важоҳатли тикилганча сўради отахон.

— Шундай, отахон.

— Бундан чиқди, манавини ҳам сен ёзибсан-да? А?

Ҳазрат Григорий зарда билан бир энлик қоғозни унинг кўзларига пеш қилади. Унга эгри-бугри қилиб йирик-йирик ҳарфлар билан: "Йўлдан адашган ожиза банданг Мариянинг гуноҳидан ўтгайсан", деб ёзилганди.

— Шундай... Камина ёз...ди, — деди чайналиб баққол.

— Қандай ҳалдинг сиғди? — гапни ичакдай чўзиб, секин гапирди ҳазрат. Унинг хириллаган овозида ҳам нафрат, ҳам саросима зоҳир эди.

Баққол ҳеч нарсага тушунмай, унга анграйиб қараб турарди. Унинг бутун вужудини ваҳима босган: шу пайтгача ҳазрат тепа тўғонлик зиёлиларга бундай дағал муомала қилмаганди-да. Улар бир-бирига индамай тикилиб қолишганди. Баққолнинг бетларига тепган ажабланиш шунчалик кучли эдики, унинг семизликдан ёғ босган юзлари худди ачиган ҳамир сингари ҳар ёққа ёйилиб борарди.

— Қандай журъат этдинг? — деди отахон яна.

— Ким... Ким... ни? — меровланганича саволга савол билан жавоб қилади Андрей Андреич.

— Тушунмадингми дейман? — ҳазрат Григорий ҳайрон бўлиб овозини пастлатди ва қўл силтаганча ортига тисарилди. — Елкангда нимани кўтариб юрибсан, — калланими ё қовоқнимми? Сен ёзган беҳаё сўзни ҳатто кўча-кўйда айтгани ҳам уяласан киши. Нимага кўзларингни гўлайтирасан? Бу сўз нимани англатишини наҳотки билмасанг?

— Э-ҳа-а, сиз ҳали ўша шаллақини айтаяпсизми? — қизарган кўзларини пирпиратиб бобиллай кетди баққол. — Ахир худованди карим ўзининг лутфи карами ила ўша, ким эди... ҳалиги шаллақининг гуноҳларидан ўтган... раҳмат қилган...

Баққол ўзини оқлашга уриниб яна бирон важ келтирмоқчи бўлди, лекин фикри чувалиб, пальтосининг енги билан лаб-даҳанини артиб қўя қолди.

— Сенинг тушунчанг бутунлай бошқача-ку, — Ҳазрат Григорий яна қўл силтади. — Ори рост, парвардигор унинг гуноҳидан ўтган, фаҳмляяпсанми? Мағфират этган, сен бўлсанг киши айтишга андиша қиладиган сўзлар билан таҳқирляяпсан. Ахир кимни ҳақорат қияпсан? Вафот этган жигаргўшангни-я! Бундай маъсийатни наинки муқаддас китобларда, балки дунёвий битикларда ҳам учратмайсан. Яна айтаман, Андрей, оқиллигингни ҳадеб пеш қилаверма. Ҳа, бўтам, бу ерда зукколигинг кетмайди. Модомики, Улуғ Зот олдида ҳаммамиз синовда эканмизми, демак, мўмин-қобил бўлиб юргил, дуч келган жойга тумшуфингни суқаверма. Уқдингми?

— Ахир у, маъзур тутгайсиз, актёркалик қилган, — писанда қилди Андрей Андреич.

— Актёрка дейсанми? Ким бўлмасин, қазоси етгандан кейин марҳумнинг барча номай аъмолларидан фаромуш бўлмоқ вожибдур. Кирдикорларини ёзиш-ку, инчунин.

— Рост айтасиз... — маъқуллайди баққол.

— Ўзи сенинг бошлаб таъзирингни бериш керак, — Меҳробнинг ичкарасидан кашишнинг дўриллаган овози эшитилади. Унинг нафратомуз қараши изза тортган баққолни нақ тешиб юборай деди. — Раҳматли қизинг маъшхур артист эди. Унинг вафоти ҳақида ҳатто газеталарда ёзишди-я. Ўргилдим сендақа файласуфдан.

— Аслида ҳам шундайку-я... — гўлдираганча деди баққол. — Эҳтимол, ножўя айтиб юборгандирман, бироқ, қиблагоҳим, камина бу билан марҳума қизини зинҳор айбламоқчи эмас, шунчаки сизларга кимнинг руҳи ёдланаётганлиги равшан бўлиши учун ёзганди, холос. Зеро, ҳаққига ибодат қилинаётган банданинг насл-насаби маълум бўлиши керак-ку. Шундай эмасми?

— Яхши эмас, Андрей. Худойи таоло, балки бу сафар гуноҳингдан ўтар, аммо-лекин бу ёғига ўйлаб иш тут. Авваламбор, ҳадеб зукколик қилаверма, бошқаларга қараб мулоҳаза юрит. Қани, энди ўн топқир таъзим бажо келтир-да, кейин кетавер.

— Хўп бўлади, — деди баққол, ҳазратнинг ваъз-насихатлари тугаганидан хурсанд бўлиб ва рафторига виқор ва сиполик бағишлаб. — Ўн топқир таъзим дедингизми? Бажонидил! Энди, отагинам, сизга бир илтимосим бор... Нима бўлганда ҳам, камина раҳматлининг падари бузруквори. Шу... десангиз, қизимга... аза очсам дейман. Маъзур тутгайсиз, шунга сиздан...

— Бу ишинг кўп маъқул, — деди ҳазрат Григорий руҳонийлик либосини ечаркан. — Яхши ўйлабсан. Бўпти, энди кетавер. Биз ҳозир чиқамиз.

Андрей Андреич андомига жиддий азадорлик ифодасини солиб, қизарганча меҳробдан узоқлашди ва ибодатхонанинг ўртасига бориб тўхтади. Қоровул унинг олдидаги столга қандайдир таом келтириб қўйгач, маросим бошланади.

Черков сукунат оғушида. Ладан¹ тутатиладиган идишнинг жананги ҳамда хиргойинамо тиловат эшитилади... Баққолнинг ёнида қоровул Матвей ва акашакўл боласини етаклаб олган хотин Макарьевна ҳам бор. Гарчанд кашишнинг тиловати бўғиқ, ёқимсиз бўлса-да, Андрей Андреичнинг қалбини борган сайин кибру ҳаво тарк этиб, теран маҳзунлик эгаллай бошлайди. Шунда у ўзининг Машуткасини эслаб

¹Л а д а н — диний маросимларда тутатиладиган баъзи ўсимликларнинг хушбўй муми. (Тарж. изоҳи.)

кетади... Ҳамон ёдида, қизи у тепа тўфонлик тўраларга малайлик қилиб юрган кезлари туғилганди. Югур-югур билан бўлиб қизалоқ бўйга тортганини ҳам сезмай қолди. Кўз очиб-юмгунча оқ малласоч қизча кўзлари тангадай-тангадай хушандом ҳилқатга айланди. Бойвачча тўралар Машуткани ўз фарзанди ҳантом кўриб, қоғозга ўралган қанддай ардоқлаб парвариш қилишди. Улар бекорчиликдан қизчага ўқиш, ёзиш ва рақс тушишни ўргатишди. Отаси эса фурсат топиб, Машуткани вақти-вақти билан ибодат қилишга, илоҳий китоблардан сабоқ чиқаришга даъват этарди. Бадқовоқ ва такаббур баққолнинг сабоқларини қиз жон қулоғи билан тинглар эди...

Уддабурон Андрей Андреич жамғарган пулларига қишлоғидан баққоллик дўкони очиб олгач, Машутка тўраларга кўшилиб, Москвага жўнаб кетди.

Вафотидан уч йил олдин Машутка отасини кўргани келди. Баққол қизини аранг таниди. Ҳусни тавошшиҳ ва кийинишда боп ойимтиллалардан қолишмас эди. Гапирганда ҳам нутқида китобий каломлардан ишлатар, тамаки чекиб, чошгоҳгача ухлар эди.

Андрей Андреич қизидан касб-корини сўраганда, у отасига тик қараб: "Мен артистман!" деди. Қизининг ҳозиржавоблиги собиқ малайга ўтакетган сурбетлик бўлиб туюлди. Машутка ўзининг актрисалик фаолияти ва бу соҳада эришган ютуқларидан мақтанганда, у отасининг авзойи бузилганини кўриб индамай кўя қолди. Шундан кейин ота-бола бир-бири билан гаплашмай кўйишди. Шу зайлда икки ҳафта ўтиб кетди. Жўнаб кетадиган куни Машутка отасини соҳил бўйига сайрга таклиф қилди. Куппа-кундуз куни ор-номусли қишлоқдошларининг кўз ўнгида артист қизи билан сайрга чиқиш қанчалик ҳамоқат туюлмасин, Андрей Андреич барибир рози бўлди.

— Қандай хушманзара, сўлим жойлар-а! - Машутка атрофга боқиб тўймас эди. — Табиатнинг бетакрор гўзаллигини-чи. Она юртимнинг хусну тароватидан нигоҳимни узолмайман.

У ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

"Бу ерларнинг турган-битгани даҳмаза... - қизининг дилида жўш ураётган завқ-шавқни идрок эта олмаган Андрей Андреич табиатнинг жамолига ағрайиб боққанича ўйга толди. — Бу жойлардан ёруғлик кутиш — итдан чориглик кутишдай гап".

Машутка нуқул йиғлар, йиғлаш баробарида паймонаси тўлиб бо-раётганини кўнгли сезгандай, ўпкаларини тўлдириб, чуқур-чуқур нафас оларди...

Худди илон чаққан одамдай, Андрей Андреич ўрnidан сапчиб тушди ва шуурига ўтириб қолган бадбин кайфиятдан қутулмоқчидай тез-тез чўқина бошлади...

— Ё Парвардигоро, — минғирлаганча юкинди у, — залолатга ботган ожиза банданг Марияни ўз раҳматингга олгин-да, уни билиб-билмай қилган маъсийатларини мағфират қил...

Чолнинг оғзидан яна ўзи англамаган ҳолда нопором сўз чиқиб кетди, қайсики бу сўз унинг онг-шуурига шунчалик маҳкам ёпишиб кетгандики, уни на ҳазрат Григорийнинг панд-насиҳатлари билан, на мих билан суғуриб ташлаш мумкин эди. Шу лаҳзаларда доя хотин Макарьевна чуқур уҳ тортиб, дамани ичидан чиқармай нималарнидир пичирлар, унинг акашакўл Митькаси бўлса хаёллар оғушида парвоз этарди.

Кашиш қўлини ёноғига босиб, "... дарду ситам, ғам-ғусса ва оҳ-офатларни ўзинг аритгайсан..." деб тиловат қилишда давом этарди.

Исириқдондан кўкимтир тутун сизиб чиқиб, черковнинг ҳаёт асаридан мосуво бефайз гумбазлари аро тепадан қиялаб тушаётган сербар зиёсида чўмиларди. Гўё шу зиёга эшилиб раҳматли актрисанинг жонсарак руҳи ҳам учиб юрганга ўхшарди. Мурғак гўдакнинг қўнғироқ сочлари янглиғ ладан тутуни ҳавода айланиб-айланиб учар ва шўрлик Машутканинг нолаю фиғонларига лиммо-лим руҳидан ўзини олиб қочаётгандек, ибодатхонанинг баланд деразалари сари ўрлаб бормоқда эди.

ГАРОВ

I

Қоронғи куз оқшоми. Кекса банкир хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келар, бундан ўн беш йил илгари мана шундай куз оқшомида зиёфат берганини эсларди. Зиёфатга кўплаб ақли салим, ориф меҳмонлар ташриф буюришган ва кўп мароқли суҳбатлар бўлганди.

Дарвоқе, кечада ўлим жазоси ҳақида баҳслашдилар. Меҳмонлар орасида анча-мунча олимлар ва мухбирлар ҳам бор эди, уларнинг аксарияти ўлим жазосига норозилик билдиришди. Улар жазонинг бу усулини эскирган, насоро динига эътиқодда бўлган халқлар учун бадахлоқ ҳамда шармандалиқ деб топишди. Кечада йиғилганларнинг айримлари ўлим жазоси умрбод қамоқ жазосига алмаштирилиши лозим дейишди.

— Фикрингизга қўшила олмайман, — деди банк соҳиби. — Камина на ўлим, на умрбод қамоқ жазосини бошидан ўтказган, ваҳоланки, агарда а priori¹ мулоҳаза юритадиган бўлсак, қатл умрбод қамоқ жазосидан ахлоқий ва инсонийроқдир. Жаллод маҳкумнинг жонини бир неча дақиқада танидан жудо қилса, умрбод тутқунлик узоқ-узоқ йиллар давом этади. Айтинг-чи, уларнинг қайси бири инсонийроқ — бир неча сонияда ўлдирадиганими ёки йиллар давомида жонини зулукдек сўриб ётадиганими?

— Жазонинг ҳар иккаласи ҳам инсонийлик тамойилларига тўғри келмайди, — таъкидлади меҳмонлардан бири, — чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам инсон ҳаётини сўндиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ҳукумат — худо дегани эмас. Модомики, у истаган тақдирда ҳам, тортиб олган нарсани эгасига қайтариб беролмайди-ку!

Меҳмонлар орасида йигирма беш ёшлардаги ҳуқуқшунос ҳам бор эди. Бу борада у ўз фикрини шундай баён этди:

— Ўлим жазоси ҳам, умрбод қамоқ жазоси ҳам бир хилда бадахлоқ чоралардандир, бироқ башарти улардан биттасини танла дейишса, мен албатта иккинчисини танлардим. Ҳарҳолда, **ЯШАМОҚ — ЎЛМОҚДАН АФЗАЛРОҚДИР!**

Даврада қизғин баҳс бошланиб кетди. Ўша кезлари бирмунча ёш, шу боис сердиққат бўлган банкир қуюшқондан чиқиб кетиб, столни муштлаганча ёш ҳуқуқшуносга ташланди:

— Бекорларни айтибсиз! Ҳойнаҳой, сиз умрбод қамоқ жазосини энгил ҳисоблаётгандирсиз. Келинг, гаров ўйнаймиз, — сиз каземат² да беш йил ҳам ўтира олмайсиз!

— Бунни жиддий айтаяпсизми? — кескин жавоб қилди ёш ҳуқуқшунос. — Бўпти, ўйнаганим бўлсин. Мен у ерда беш йил эмас, ўн беш йил ўтира оламан!

¹а priori — илгаридан, олдиндан (лот.).

²Каземат — чор Россия даврида маҳбуслар узоқ муддатга қамаладиган бир кишилик қамоқ камераси.

— Ўн беш йил! Наҳотки? Сиз-а? — хитоб қилди банкир. — Жаноблар, мен гаровга икки миллион тикаман!

— Розиман! Сиз миллионларингизни, мен бўлсам ўз эркимни тикаман! — деди ҳуқуқшунос.

Шундай қилиб, ақлга сиғмайдиган аҳмоқона гаров ўйналди. У пайтлари миллионларининг ҳисобига ётмаётган бемулоҳаза тақдир арзандасининг гаровдан боши осмонда эди. Зиёфатда банкир ҳуқуқшуноснинг устидан кулганча деди:

— Ҳой йигитча, эс-ҳушингизни йиғиб олинг. Ҳалиям кеч эмас. Камина учун икки миллион пул шунчаки арзимаган нарса, сиз бўлсангиз зиндонда ҳаётингизнинг энг гуллаб-яшнаган уч-тўрт йилини елга совурасиз, зеро казематда сиз ундан ортиғига чидай олмайсиз! Янаям айтаман — умрингизнинг уч-тўрт йилини йўқотасиз. Шуниям унутмангки, эй нотавон банда, ўз инон-ихтиёри билан ўзни маҳкум этиш мажбурий қамоқ жазосига қараганда, ниҳоятда машаққатли кечади. Хоҳлаган пайтингизда озодликка чиқиш ҳуқуқи сизда сақланиб қолаётганлиги бандиликда кечадиган ҳаётингизга муттасил оғу солиб туради. Сизга раҳмим келганидан айтяпман бу гапларни!

Шу топда банкир хонада бетиним у ёқдан-бу ёққа бориб келар, шуларни эслаб, ўзини саволга тутарди:

— Гаровнинг нима кераги бор эди ўзи? Ҳуқуқшуноснинг ўн беш йил умрини йўқотиши, каминанинг икки миллионини кўкка совуришидан кимга фойдаю кимга зиён? Бу нарса одамларга ўлим жазосининг бешафқатлигини англатадими ёки умрбод қамоқ жазосининг афзаллигиними? Йўқ, асло ундай эмас! Фирт бемаънилик бу. Бу нарса камина томонидан бадавлат кишининг шунчаки тўқликка шўхлиги бўлса, ҳуқуқшунос томонидан — пулга ўчлик, бойликка ҳирс қўйиш, тамом-вассалом...

Шундан сўнг у ўша оқшом тагин нималар бўлганини хотирига келтира бошлади: ўшанда барча меҳмонларнинг гувоҳлигида гаров ўйналиб, унинг шартларига кўра ёш ҳуқуқшунос банкирнинг чорбоғидаги хилват гўшада қамоқ муддатини қаттиқ назорат остида ўташи лозим эди. Ҳуқуқшунос ўн беш йил давомида остона ҳатлаб чиқмаслиги, одамлар билан учрашмаслиги ва улар билан мулоқот қилмаслиги, яқинлари ва дўстларидан хат-хабар олмаслиги керак эди. Аммо-лекин унинг чолғу чалиб хиргойи қилишига, хоҳлаганча китоб ўқиб, ёзиб-чизишга, мусаллас ичиб, тамаки чекишга рухсат бериларди. Ташқи дунё билан эса девордан атайлаб очилган чоғроқ дераза орқали, унда ҳам лом-мим демасдан алоқа ўрнатиши, эҳтиёжларини бир энлик қоғозга ёзиб, талаб қилиш мумкин эди, холос. Ўзига керакли барча китоблару мусиқа ноталари, мусалласу тамаки, емагу ичмак ва ҳоказоларни истаганча сўрашга ҳаққи бор эди. Гаровда қамоқ муддати 1870 йилнинг 14 ноябр кундуз соат 12 дан 1885 йилнинг 14 ноябрь кундуз соат 12 гача белгилалиб, ҳуқуқшуноснинг гаров шартларини озгина бузиши, айтайлик, муддат тугашига икки дақиқа қолганда казематни тарк этиши банкирнинг унга икки миллионни тўлаш мажбуриятидан соқит қилар эди.

Ҳуқуқшуноснинг ёзма талабномаларидан шу нарса маълум бўлдики, тутқунликнинг дастлабки йилида у узлатда қаттиқ изтироб чеккан. У бандиликка солинган хонадан кечаю кундуз мусиқа овози эшитилиб турган. Банди мусаллас ва тамакидан бош тортади. "Шароб, — деб ёзади у, — иштиёқни бадтар алангалатади. Зотан, иштиёқ маҳбуснинг ашаддий душманидир, зеро, хушбўй ва хуштаъм мусалласдан сўнг кимсасизликда зерикиб ўтиришдан-да расво ҳолат бўлмаса керак. Тамаки бўлса, каталакдай хонанинг ҳавосини бузиб юборади".

Туткунликнинг биринчи йилида ҳуқуқшуноста асосан енгил-елпи мазмундаги китоблар — чигал сюжетли ишқий романлар, жинойи ва фантастик руҳдаги ҳикоялар, комедиялар ва шунга ўхшаган нарсалар етказиб бериб турилди.

Иккинчи йили мусиқа ва қўшиқ садолари тиниб, юрист мукка тушиб олиб, нуқул мумтоз асарлар мутолаа қила бошлади.

Бешинчи йилга бориб қамоқхонадан яна оҳанг ва наволар тараладиган, энди маҳбус шароб беришларини сўрайдиган бўлди. Унинг узлатдаги ҳаётини зимдан кузатганлар у йил бўйи фақат еб-ичгани, тўшакка узала тушиб ётиб олиб, дам-бадам ҳомуза тортиб қўйгани, дилгирликдан ўзи билан ўзи тиллашиб ўтирганини айтишди.

Энди у мутлақо мутолаа қилмай қўйганди.

Баъзан кечалари у тунни билан ухламасдан алланималарни ёзиб чиқар ва тонгга яқин битикларининг ҳаммасини майда-майдалаб йиртиб ташларди. Гоҳо уни йиғлаб ўтирган ҳолда кўришарди.

Олтинчи йилнинг иккинчи ярмидан бошлаб туткун фалсафа, тарих ҳамда хорижий тилларни ўрганишга қатъий бел боғлади. У мазкур фанларни ўзлаштиришга шунчалик жидду жаҳд билан киришиб кетдики, ҳатто банк соҳиби унга қўлланма ва дарсликларни етказиб бериб туришга ҳам улуролмай қоларди. Кейинги тўрт йил мобайнида ҳуқуқшуноснинг талабига мувофиқ олти юз жилддан иборат ҳар хил китоблар харид қилинди. Ушбу фанларни ўрганиш жараёнида банкир нундан қуйидаги мазмунда нома олди:

"Биродари азиз! Ушбун сизга олти хорижий тилда ёзмокдаман. Уларни ўз соҳасининг заршуносларига кўрсатишингизни сўрайман. Яхшилаб ўқиб чиқишсин. Башарти улар номаларимдан хато ва камчилик топа олишмаса, унда чорбоғингизда милтиқдан икки марта ўқ узиб, маълум қилишсин. Бу каминанинг саъй-ҳаракатлари бесамар кетмаганлигини англади. Қадимда буюк даҳоларимиз турли тилларда ижод қилишган, бироқ уларнинг қалбларида ягона маслак ўт бўлиб ёнган. Камина даҳо инсонлар билан ҳамфикр, ҳаммаслак бўлишлик мақомига етганидан ўзини арши аълода ҳис этмокда!"

Ҳуқуқшуноснинг хоҳиш-истагига биноан банкирнинг чорбоғида милтиқдан икки марта ўқ узилди.

Бандликнинг ўн биринчи йилидан бошлаб ҳуқуқшунос Муқаддас Китобни хатм қилишга тушди. Қийин тушуниладиган олти юз жилдлик китобни тўрт йилда тушириб ташлаган зиёлининг бир йилдан бери рисолани ўқиб чиқолмаётганидан банкир таажжубда эди. Муқаддас Китобдан сўнг у "Динлар тарихи" ва "Илоҳиёт"ни қўлга олди.

Сўнгги икки йил мобайнида ҳуқуқшунос ниҳоятда кўп мутолаа қилди — қўлига нима тушса ўқийверди. Бир қарасанг, у табиий фанларни ўргана бошлаган, бир қарасанг — Байрон ва Шекспир асарларига ёпишиб олган. Баъзан у бир вақтнинг ўзида кимё ва тиббиётга оид дарсликларга қўшиб биронта роман ёки бўлмаса фалсафа ва илоҳиёт қўлланмаларини келтириб беришларини сўрарди.

Ҳуқуқшуноснинг мутолааси ҳалокатга учраган кема парчасига ёпишиб олган киши ҳолатига ўхшарди.

II

Шуларни эслаб банк соҳиби теран хаёлга чўмди:

"Эртага чошгоҳда у озодликка чиқади. Шартга кўра камина унга икки миллион тўлашим лозим. Агар гаровда ютқазиб қўйсам, расвойи жаҳон бўламан".

Ўн беш йил илгари у йиққан сармоясининг ҳисобига етмас, пулни пўчоқча кўрмасди, энди бўлса у ўзидан, пулларим кўпми ёки қарзларим, деб сўрашга юраги дов бермасди. Гардкам биржа ўйинлари, қалтис олди-сотди операциялари ҳамда кексайганда ҳам қутула олмаётган, салга тутаб кетиш одати бора-бора ҳамма ишларини чаппарапта қилиб ташлади ва бебоқ, ўзига бино қўйган калондимоғ бойвачча биржа қоғозларининг ҳар кўтарилиб тушишидан дағ-дағ титрайдиган ўртамиёна банкирға айланди.

— Минг лаънат ўша гаровга! — тушкунликдан бошини чангаллаганча ўзидан ёзғириб олди у. — Шу пайтгача нега ўла қолмади-а? У эндигина қирққа кирди. Бор-будимдан айириб, менинг давлатимга уйланиб олади-да, роҳат-фароғатда яшаб, мени ҳар кўрганида: "Иқболимни сарбаланд этдингиз, энди сизга ёрдамлашишни бурчим деб биламан!" — деб қитиғимга тегеди. Йўқ, бунга тоқат қилолмайман! Хонавайрон ва шармсор бўлишдан қутулишнинг бирдан-бир йўли — ҳуқуқшуноснинг ўлимидир!"

Соат тунги учга жом урди. Банкир жим қолди: бутун бошли уй ором оғушида, фақатгина чорбоғдан дарахт япроқларининг сўлғин шитирлаши қулоққа чалинади. Қария сас-садосиз пўлат сандиқдан ўн беш йилдан буён қулфлоглик турган эшик калитини олди-да, пальтосини кийиб ташқарига чиқди.

Чорбоғ қоронғи ва совуқ эди. Ёмғир ёғарди. Шиддат-ла эсаётган рутубатли шамол ваҳимали шовуллаб, дарахт шохларини силкитиб ўйнади. Банкир чор-атрофга зингил қараш қилди, бироқ у на оёқлари остидаги ерни, на оппоқ ҳайкалчаларни, на чеккадаги овлоқ уйни кўрарди. У ҳуқуқшунос ҳибсда сақланаётган бинога яқинлашиб, қоровулни икки марта чақирди — жавоб эшитилмади. Афтидан, қоровул ёмғирдан қочиб ўчоқбошигами, гулхонагами кириб олиб уйқуни урарди.

"Башарти ёвуз ниятимни амалга ошира олсам, — дея ўйлади банк соҳиби, — шубҳа дафъатан қоровулга тушади".

У зим-зиё тун қоронғида пиллапояларни бир-бир босиб тушиб, аста даҳлизга кириб борди. Сўнг гугурт чақиб, чоғроқ йўлакка ўтди. У ер ҳам кимсасиз эди. Яланг каравот ҳамда чўян печкадан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Тўғридаги эшик қулфлог бўлиб, сурғич билан муҳрлаб қўйилганди.

Гугурт чўпи ёниб тугади, кекса банкир ҳаяжондан дағ-дағ қалтираб, деразадан ичкарига мўралади. Хонани шам шуъласи хира ёритиб турар, ҳуқуқшунос бўлса, столдан бош кўтармай ўтирар эди. Бу ердан унинг елкаси, орқасига осилиб тушган сочи ва узун қўлларигина кўриниб турарди, холос. Стол устида, унинг икки ёнидаги ором-курсиларда ва гиламда китоблар тартибсиз сочилиб ётарди.

Орадан беш дақиқача вақт ўтди, бироқ тутқун қимир этмаётганди. Ўн беш йиллик қамоқ уни тош қотиб ўтиришга ўргатиб қўйганди. Банкир деразани чертди, аммо тутқун бунга жавобан лоақал қимирлаб ҳам қўймади. Шунда банкир қулфнинг кўзидаги муҳрни авайлаб бузиб, калитни тешикка тикди. Занглаб ётган қулф бўғиқ шиқирлаб очилди. Ҳуқуқшунос ҳозир ҳайратдан қичқирганча ўрнидан туриб кетади, деб ўйлаганди банк соҳиби, лекин орадан уч-тўрт дақиқа ўтса ҳамки, ҳеч қандай овоз эшитилмади. Ниҳоят, қария ичкарига кириб борди.

Стол ёнида оддий одамларга мутлақо ўхшамаган аломат банда тош қотиб ўтирарди. Сочлари аёллар сочидек ўсиб, жингала-жингала бўлиб кетган, соқол-мўйлаби бароқлашиб, устухонини юпқа тери сириб турган скелетдангина иборат эди у. Ёноқлари ич-ичига ботиб кетган, ранги мурдадай оппоқ, белидан елкаларигача чўзилиб камбар торт-

ган танаси ҳамда узундан-узун соч-соқолли бошини тутиб турган қўллар шунчалик ингичка ва қоқшол эдики, унга кўзи тушган кишининг қўрқувдан юраги тарс ёрилиши тайин эди. Сочларига оқ оралаб қолган, зеро, бутун андоми қаримсиқ тус олган бу одамнинг эндигина қирққа кирганига ақл бовар қилмасди. У шу ўтиришида уйкуга кетганди... Куйи солинган боши қаршисида майда ҳарфларда ёзилган бир варақ қоғоз ётарди.

"Шўринг қурсин! - деди ичида банкир. — Ухлаяпти, эҳтимолки, шу топда тушида гаровга тикилган миллион-миллион пулларни кўраётгандир! Бу тирик мурдани даст кўтариб тўшакка ётқизаман-да, парёстиқ билан офиз-бурнини ёпиб тураман — жони узилади. Ўшанда энг адолатпеша экспертиза ҳам у зўрлаб ўлдирилганини аниқлай олмади. Дарвоқе, у нималар ҳақида ёзганини ўқиб кўрай-чи..."

"Эртага кундуз соат ўн иккида камина озодликка чиқиб, яна одамлар орасида яшаш ҳуқуқини қўлга киритаман. Аммо-лекин ушбу зиндонни бутунлай тарк этиб, офтобни яна ўз кўзим билан кўриш бахтига эришишдан олдин сизга қуйидагиларни етказиб қўйишни лозим топдим. Пок виждоним ҳамда Яратганнинг гувоҳлигида сизга шуни айтмоқчиманки, энди мен сизларнинг минглаб жилд-жилд китобларингизда фоний дунёнинг ноз-неъматларию роҳат-фароғатлари дея мақталган ҳурлик, сиҳат-саломатлик, тўю-томошалару шоду ҳуррамликлар — ҳамма-ҳаммасига тупурдим!

Узлатда кечган ўн беш йил давомида камина бу ўткинчи дунё ҳаётини миридан-сиригача ўргандим. Тўғри, узоқ йиллар мен на қуёшни, на одамларни кўрдим, аммо-лекин сизларнинг китобларингиздан ажойиб мусалласлар нўш этиб, дилтортар наволар тингладим, ўрмон ва ёбонларда оҳулару ғазаллар ортидан қувдим, офатижон хонимларнинг кўнглини овладим... Даҳо шоирларнинг соҳир хаёлотидан офарида бўлган хуру филмонлар узоқ оқшомларда хузуримга ташриф буюришар ва ақлу ҳушимни сармаст этиб, тонг отгунча менга эртақлар сўзлаб чиқишарди. Сизларнинг китобларингиздан мен Монблан ва Эльбрус чўққиларини забт этар; эрта тонгда қуёшнинг уфқ ортидан кўз уқалаб чиқиб келишини, кечга бориб осмону уммонларни ҳамда баланд тоғ чўққиларини лоларангга бўяб юборишини сеҳрланганча томоша қилар эдим; юксак қояларга чиқиб олиб, йилдиримининг булутларни тилкалашини ваҳима билан кузатардим, у ердан туриб ям-яшил ўрмонлар ва ўтлоқлар, дарёлару кўллар, кентлар ва кўрғонларга завқланиб боқар, уларнинг пойимда ястаниб ётишидан лолу мусаххар бўлар, пари-пайкарларнинг сеҳрли овозию чўпонларнинг сибизга сози руҳимга ором бағишлар ва камина билан илоҳлар ҳақида суҳбат қургани хонамга учиб кирган фаришталарнинг оппоқ ҳарир қанотчаларини яққол ҳис этардим... Китобларингиз саҳифаларидан ўзимни тубсиз жарликларга отган бўлсам, сабрқаноатим, чидам-бардошим билан мўъжизалар яратар, бу ҳам етмагандай, ўзимни бебок ва ўтюррак чоғлаб, кенту қишлоқларга ўт қўяр, одамкушлик қилар, катта-катта мамлакатларни забт этиб, халқини қирғин-барот этар, пировардида янги-янги илоҳий таълимотларнинг тарғиботи билан шуғулланар эдим...

Китобларингиз ақлимни чархлаб, идрокимни ўткирлади. Тиним билмас ва яратувчан инсон заковати асрлар мобайнида бунёд этган нарсаларнинг ҳаммаси бош чаноғимда ихчам ҳолга келиб йиғилди. Энди камина ўзимни сизларнинг барчангиздан ҳар жиҳатдан комил ва етук эканлигимга ишонч ҳосил қилмоқдаман...

Бундан буён мен бу дунёнинг жумла ноз-неъматларидан нафратланаман. Уларнинг ҳаммаси ўткинчи, хақир, турган-битгани сароб экан. Сизлар, яъни ўзини илму ҳикматда, дунёни англаб етишда баркамолликка эришгандек чоғлаётган мутакаббир бандалар қанчалик кибру ҳавога берилманг, ажал сизларни ертўла ва ер остидаги сичқону каламушларга қўшиб, ер юзидан супуриб ташлайди, оргингизда қолаётган авлоду ажодларингиз яратган барча моддий ва маънавий бойликлар қурраи замин билан биргаликда кунпаякун бўлади...

Бойлик, ҳасад, ҳирсу ҳавас барчангизнинг кўзингизни кўр, шурунгишни шафақ қилиб қўйган. Сизлар ёлғонни ҳақиқат, ҳамоқатни нафосат дейишга ўрганиб қолгансиз. Мабодо, фалакнинг гардиши билан дарахтларда, олма, пўртаҳол ва нок ўрнига қурбақа, калтакесак ва илонлар осилиб турса; атиргуллар фирдавс боғларининг ифорларини эмас, балки бабурт тер иси таратиб туришидан қанчалик ирганиб, жирканганингиз каби камина ҳам, арши аълони ёлғончи дунёнинг ҳою-ҳавасларига алмаштириб ўтирганингиздан бағоят таҳайюлдаман. Энди ичингизда каминани йўқ деб ҳисоблайверинглар!!!

Сизларнинг ҳулво, мисол ботил турмушингизга нисбатан қалбимда уйғонган чексиз нафрат ва жирканчимнинг исботи ўлароқ тақдирнинг буюк неъматини ва катта омад деб орзу қилган икки миллионингиздан бутунлай бош тортаман. Ўша гаровга тикилган пулларга ҳақдорлик ҳуқуқидан ўзимни маҳрум этиш мақсадида муддатидан беш соат бурун бу ердан қочиб чиқиб, ўртамиздаги шартни атайин бузаман..."

Банк соҳиби номани ўқиб чиқиб, уни жойига қўйди, сўнгра ҳуқуқшуноснинг пешонасидан ўпди-да, кўзларига филт-филт ёш олиб, хонадан чиқиб кетди. У илгари ҳеч қачон, ҳатто гардкам биржа ўйинларида ютқизиб, катта талофатга учраганда ҳам ҳозиргидек ўзидан бунчалик нафратланмаганди. Банкир уйига қайтиб келиб, ўзини тўшакка ташлади, бироқ кучли изтироб ва кўзларидан оқаётган ёшлар унга тинчлик бермасди.

Эртасига эрталаб унинг ҳузурига чопа-чопа келган қоровул ва малайларнинг ранг-қутлари ўчган, саросимада эдилар. Улар бандининг деразадан боққа, у ердан дарвоза орқали номаълум тарафга қочиб кетганини айтишди.

Банк соҳиби малайлари билан дарҳол чорбоғнинг этагидаги хилват гўшага етиб келди ва ҳуқуқшуноснинг қамоқдан қочганига ишонч ҳосил қилди. Ортиқча гап-сўзларга йўл қўймаслик учун у ҳуқуқшуноснинг гаров шартномасини бузганлиги ҳақидаги қоғозни олиб уйига қайтиб келди-да, уни пўлат сандиққа солиб қулфлаб қўйди.

ШУКРУЛЛО

Ўзбекистон халқ шоири

**Мен – Мажнунман,
шеърим, сен – Лайли**

*Итоат эт!
Агар сендан
Ватан рози эмас бўлса,
Ёрил, чақмоққа айлан сен,
Ёрил! Майли, тамом ўлсам!..*

Бу сатрлар буюк шоир Усмон Носирнинг қўлга қалам олиб, олдига қоғоз қўйиб, шеърга қўл уриши олдидан юрак-юрагидан ичган қасами эди.

Мен қачон ва қаерда бўлмасин, ҳатто шу кунларда ҳам шеърят ҳақида гап очилгудек бўлса, албатта, ёдимга Фафур Фулом ва Усмон Носир шеърлари қўйилиб келаверади. Жуда бўлмаганда бир-иккитасини ёддан ўқийман. Бу шеърлар кўнгилга яқинлиги билан суҳбатингга ҳамдард бўлиб киришиб кетарди.

Мен 1936-1938 йиллари Тошкентдаги Педагогика билим юртида ўқиб юрган вақтимда Усмон Носирнинг янги чиққан "Меҳрим" шеърлар тўплами талабалар орасида қўлдан-қўлга ўтиб, ўқимаган ўқувчи қолмаган эди. Усмон Носир китобхонлар орасида ниҳоятда машҳур бўлиб кетганди. Шеърлари бошқаларникига ўхшамасди. Гўё у шеърятда чақмоқдек чақнаб пайдо бўлган янгилик эди.

Усмон Носир шеърларидаги ёрқин фикрлар мудроқ қалбларни ларзага келтириб уйғотган эди. Сеҳри билан ёш қалбларга нур бўлиб кирганди. Унинг шеърларида тенгдош шоирлар айтмаган ёки айтолмаган дардлар, орзулар бор эди.

"Йўлчи" шеърида:

Чу, қора тойчоғим! Чу, қора йўрғам!
Муродга қасд қилиб югурган етур,
Бўронни севмаса, дил нечун тепур?
Тириклик не керак бемехнат, беғам?!
Чу, қора йўрғам!

Бу шеър бир марта ўқигандаёқ юракка муҳрланиб қолади. Мен ўқиган билим юртида ҳар куни шеърий байрам бўлиб ўтарди, десам муболаға бўлмайди. Бир-бирлари билан учрашган қиз, йигитлар Усмоннинг шеъри билан гаплашардилар:

Киприги кўксига соя солган қиз,
Кимни кутар хилватда ёлғиз? –

деб бири Усмоннинг шеърини эслагудек бўлса, бошқа бири:

– Дездемона, гуноҳсиз дилбар,
Житар қонларингни ичган ким?

– Биламан, Отелло, биламан,
– Отелло ҳақлимми? Шоир жим!..

Жим!.. Уфқдан ботар қуёшни
Шарт кесилган бошга ўхшатдим.
Парча-парча куйган шафақлар
Тирқираган қонни эслатди!

Бу ўтли сатрларни ҳаяжонланмай ўқий оласизми?

Усмон шеърларининг сеҳри яна шунда эдики, у нима ҳақида ёзмасин, дардлари ва фалсафий фикрларини жонсиз, руҳсиз, таъсирсиз қуроқ сўзларда эмас, янги-янги тасвирлар, ёниқ образлар, ниҳоятда содда, равон, жўшқин сатрларда ифодалашда кўринади.

Шеър фикрнинг галаёни!

Китоб ўқиб ўтириб, хаёлан мен ҳам бирор нарса ёзсаммикан? – деб мавзу қидириб ёзилган асарда юрак бўладими? Китобхонда ҳаяжон уйғотадики?

Ҳақиқий шеър, дард ва фикр тугёнидир.

Илҳомнинг вақти йўқ, селдай келади.
Жаллоддек раҳм этмай дилни тилади...

Бу қуйма дард тўла сатрларни ўқиб баъзан Усмон Носирнинг ҳаёти хаёлимни олиб қочади. Ахир, у юқоридаги шеърларни ёзганда ўзи:

Ҳали гул ёшлигим шамолдек ўйнар,
Севгим бирон қизда тинмаган ҳали, –

деганида 18-20 ёшли ўспирин эди-ку!

Худо унга туғма истеъдод ато этмаганида, дунёдан бу қадар бохабар бўлиш, кўпчилик ўзбек китобхонларига яхши таниш бўлмаган тарихнинг мағзини чақиш, буюк ёзувчилардан ўрганишга улгуриш ўспирин ёшда унга насиб этармиди!

Балки гулдан яралган пари
Тошкўнгилли Биатриче:
– Гадосан, – деб қочмаса нари,
Данте бахтли бўларди пича!

Бу асарлар хаёлига тасодифан келганми? Қачон у Дантени ўрганишга улгурди? Фақат у Дантени эмас, қандай қилиб Шекспирни таниди!

Дунёни билишга мунчалар ружу қўйди? Нима излади? Халқининг дардига даво топмоқ бўлдики?

Наҳотки, бўлажак қатағонларни ҳис қилиб, дардларини айтиб олишга шошилган бўлса! Ҳайҳот!.. Афсус!..

Усмон хотиржам яшашни билмади! Ҳаловатини йўқотган эди.

У яшаган замон оғир келди!..

Миллат эрки кишанланган! Мадрасалар вайрон, дин ва диндорлар оёқ ости, шоир, уламолар қатағон, тарих ҳақоратланган, деҳқон оч...

Ўлим яхши, агар инсон шундай хор бўлса,
Бир парча нон нима ўзи? Шунга зор бўлса!

Шундай даврнинг гувоҳи бўлган шоир қўлига қалам олиб, олдиға қоғоз қўйиб нимани куйласин эди?!

Шоир дардига дармон излади, аммо шеъридан бошқа ҳамдард, дардкаш топилмади:

Шеърим! Яна ўзинг яхшисан,
 Боққа кирсанг, гуллар шарманда.
 Бир мен эмас, ҳаёт шахсисан,
 Жоним каби яшайсан манда.

Сен орага кўприк бўлдинг-да,
 Гейне билан ўртоқ тутиндим,
 Лермонтовдан кўмак ўтиндим.

Бутун умрим сенинг бўйнингда,
 Саҳарда қон тупурсам, майли.
 Мен – Мажнунман, шеърим, сен – Лайли!

Худо Усмон Носирга унча-мунча кишига насиб этмаган истеъдод ато қилди. Минг афсус, надоматлар бўлсинким, узоқ умр бермади! Эркин яшаш бахтини насиб этмади! Қани энди унга Лев Толстой ёшини берса эди?! У ҳали ёш шоир саналарди. Лекин ижоди билан ўз маҳорат мактабини, ўз халқига муҳаббат, садоқат мактабини мерос қилиб қолдириб кетди.

Аммо зулм, адолатсизлик ҳукм сурган мамлакатда йўл топиб ҳақиқатни айтиш катта маҳорат! Бу ўзини қурбон қилиш билан тенг эди. Лекин дард шоирга ўнгида ҳам, тушида ҳам тинчлик бермади. Шоир халқда исёнкор руҳини уйғотиш йўллариини излади. У "Исроил" шеърида:

Ачин! Агар фиғон билан зор
 Айланолса эди тутунга.
 Мен кўрган зулм, мен тортган озор
 Бутун ёруғ жаҳонни мозор –
 Қилиб, буркаб қўярди тунга!..

Инсон бошига тушган кулфату зулм, азобларга бундан ортиқ тасвир, бундан ортиқ қиёс топиб бўлдими! Скелетлар яна фарёд кўтаради:

Мен - гулханда ёнган Бруно,
 Мен - Темурнинг қули, шаҳиди...
 Мен - ҳарамда зўрланган бир қиз.
 Мен - кўмирга айланган юлдуз,
 Мен - оч қолган, яланғоч деҳқон,
 Мен - дорларга осилган "бунтар".

Шеърдаги даҳшатли арвоҳларнинг қалбларга ларза соладиган ғалаёни хаёлдан асло кўтариладими? Даҳшатли қиёфалар асло кўз олдиндан кетадими?

Исёнга чақирувчи бу сатрлар халқнинг кўзини очмасмиди!

Усмон Носир шеър ёзар экан, шундан бошқа нияти ҳам бўлмаган!

Шоирнинг буюклиги, шеърининг боқийлиги ҳам шунда!

Усмон Носир шеърларидан юқорида келтирган мисолларни шоир китобини варақлаб эмас, ўқувчилик вақтимда ёд олганим, хотирамга қуйилиб, такрор-такрор, ҳамон ўқиб юрганим бўйича қозғога туширдим.

Усмон Носир ижодининг сеҳрли кучи шунда эдики, шеърларнинг биринчи сатрини ўқий бошладингми, охиригача ўқимай иложинг қолмасди. Биринчи ўқишингдаёқ сатрлари сенга ёд бўлиб қоларди.

Билим юртида ўқиганим биринчи йилларда, шеър ёзишга қизиқиб ёзган шеъримни адабиёт ўқитувчимга ўқиб берганман. Унинг маслаҳати асло эсимдан чиқмайди.

Ўқитувчим:

— Вазнга солиш, қофияни ўрганибсан. Лекин бу ҳали шеър эмас! Усмон Носирни ўқидингми?

Ёш бўлганим учун менга қизиқ туюлган ва ёд олганим қуйидагича:

Капалакнинг гул эмганин кўрдим.
Эслаб кетдим сени, малагим...
Сен бердингми, шунча ширин шеърни
Эй, барглари кўм-кўк палагим? —

деган шеърини ёддан ўқиб бердим. Бу вақтда Усмон Носир 22 ёшда бўлган.

Ўқитувчим бир дақиқа хаёлга толиб, Усмон Носирнинг қўлимдаги "Меҳрим" шеърлар тўрламини варақлаб, завқ билан "Нил ва Рим" шеърини ўқий кетди:

Лампам ёнур... Яраланган қанотдек оғир
Ўй босади. Юрагимда гўё сел ёғир.

сатрини ўқитувчим ўқигани сира эсимдан чиқмайди. У менга "эшитдингми?" дегандек тикилиб:

— Мана буни шеър, дейди! Нега? Ўйла! Чунки, шеър қуруқ гап эмас! — У давомини ўқиди:

Тиришаман, бутун кучим кўзимга келар,
Чироғимга парвонадек урилар йиллар.
Тўрт атрофим тўлиб кетар қуйган қанотга...
Кўйиб тушган ҳар қанотдан бир жон топаман...
Термиламан: кичқиради йиллар, одамлар, —
Эшитилар менга улар босган қадамлар...

Мана менман, у исённинг ўлмас авлоди,
Мана менман, у қулларнинг ҳеч сўнмас ёди.
Мана менман, фалакларга лов-лов ўт қўйиб,
Оталаримнинг бошидан пойдевор ўйиб
Келажагим обидасин қурган инсонман!
Ўша жонман, ўша қонман ва ўша жонман!!!

Ўқитувчим билан иккаламиз ҳаяжонда эдик. Ўқитувчим ҳаяжонимни сезиб, ўз таассуротини тўла таърифлаб ўтирмай, балки сўз тополмайми, олдиданги стулга мушт ургудек эҳтирос билан гапирди:

— Мана буни шеър дейди! Мана буни шоир дейди! Бундай шеърни ҳеч бир шоирда учратганмисан? — дегани ҳали-ҳали ёдимдан қўтарилмади.

— Ҳақиқий шеър бемақсад, бесабаб туғилмайди! Бетасвир, бевосита бўлмайди. Бу манзара шоирнинг ёдига нималарни солмайди?

Ўчай-ўчай деб липиллаб ёнаётган чироқ, оғир яраланиб учаётган қанот, бу тасвир кўз олдиндан кетадими? — деган эди ўқитувчим. Яна бир шеър ўқиб берди:

Эрталаб туриб,
Юзимни ювиб,
Мактаб бораман,
Илм оламан.

Қалай? Мана бунда қофия ҳам бор, вазн ҳам бор... Буниям шеър деса бўладими? Бу руҳсиз, вужудсиз, танасиз, фақат скелет! Хаёлига яна нималар келди бош тебратиб — ҳа, скелет, деб такрорлаб, ўзича кулиб қўйгани ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.

Ўқитувчим "Меҳрим" тўпламини варақлаб, ҳақиқий шеър қандай бўлишига яна бир мисол тариқасида мана бу сатрларни ўқий бошлади:

Волга! Волга! Оч Руснинг ёши,
 Волга! Волга! Фигонли дарё.
 Куёш гүё Разиннинг боши
 Кенг бағрингда ҳамон мағрур, о!..

Унутилмас йилларнинг ёди!
 Некрасовни зор-зор йиглагани...
 Бурлақларнинг аччиқ фарёди
 Тубларингга тош бўлиб ботган...

Бу мисраларнинг биронтасида бадиий ифодадан холи қуруқ гап топасизми! Юқоридаги мисолга келтирганим саккиз мисра, бу шеър эмас, балки Руснинг аҳволи ҳақида тўла тасаввур берадиган дoston, десам ҳам хато бўлмайди.

Усмон Носир тенгдош ёшидаги ҳозирги ёшлардан "Бурлақлар" ким деб сўра-сангиз, имоним комилки, жавоб ололмайсиз.

Ҳозирги ёшлар орасида жаҳон адабиёти, унинг тарихини ўқиб, ўрганиб, «Гейне билан ўртоқ тутиниб, Лермонтовдан кўмак ўтинган», буюк рус шоири Некрасовнинг зор-зор йиглаган "Россияда ким яхши яшайди" ёки "Рус аёллари" каби дostonларни ўқиганлар кўпмикин! Ҳозирги замон модерн шеърларидан ташқари, шарқ, ғарб адабиётидан баҳраманд бўлган Усмондек Петраркани ўқиганлар кўпмикин?

Усмон Данте, Некрасовдан пессимизмни эмас, халқ қалбига йўл топишни, дардни бадиий ифода қилишни ўрганди. Замонлар ўзгарар экан, не-не одамлар оламдан ўтар экан, асрлар ўтар экан, аммо ёзувчининг ҳақлигига унинг асарларидан ўзга адолатлироқ ҳакам топилмас экан.

Усмон Носир буюк шоирлардан ибрат олди. Шеър халқнинг дарди эканини англади. Дардчил шоирга айланди. Афсус, уни пессимизмда айблашди. Шеърлари халқда умидсизлик уйғотади, деган айб қўйишди. Афсус, унинг тақдири ёдимга тушса, чексиз алам қалбимни ўртайди. Худди Она кўкрагидан чирқира-тиб олиб кетилган гўдакдек уни ижоддан, Ватандан маҳрум этишганда у 25 ёшда эди. Наҳотки у пессимист, ўз халқига душман бўлган?! Мана бу сатрларда "умидсизлик" борми?

Боғларга намозгар
 Салқини тушди,
 Гуллар нам баргини
 Қайирди аста.
 Офтоб ҳам сув ичар
 Тоғлардан пастда,
 Лоладек қип-қизил
 Ўт-шафақ ўчди.

Бу сатрлар табиатингда равшанлик, руҳингда енгиллик уйғотмайдими? Ҳузур бағишламайдими? Аммо, афсус бу шеър қачон ёдимга тушмасин, хаёлимда ўша намозгар чоғида ўчаётган шафақ шафақ эмас, йўқ, у менинг кўзларимга Ватандан бир умрга айрилиб, алвидо айтиб тун қаърига чўкиб кетаётган Усмон бўлиб кўринаверади.

Кексайган чоғимда баъзан хаёл суриб, энди шеърлар ёза бошлаган қувончли ёшлик кунларимни эслагудек бўлсам, албатта, яна Усмон Носир шеърлари қаторида у таржима қилган Лермонтовнинг "Демон", "Боқчасарой фонтани" дostonлари ёдимда тикланади:

Қувғинди руҳ, қайғули Демон
 Гуноҳкор ер узра учарди,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

120

Масъуд кунлар хаёли шу он
Кўз олдидан бир-бир кечарди.

Малак эди тоза ва масъум,
Хандон эди арши аълода.
Хатто юлдуз мовий самода
Айлар эди унга табассум.

Ёки: "Боқчасарой фонтани"да:

Қовоқ солиб ўтирар Гарой,
Лабларида қаҳрабо чилим,
Даҳшатли хон атрофида жим
Бош эгиб тик турарди сарой.
Жимжит эди бутун кошона...

Ижод – янгилик яратиш, янгилик бу – тасвир, тасвир – бадиийлик, бу эса маҳорат!

Усмон Носир бу таржимада дoston мазмуни, илоҳий руҳига мос шундай ўзбекона сўзларни топа олганки, таржима равонлигига тасанно демай иложинг қолмайди. Шоир ишлатган сўзлар ўрнига бошқа сўз қўйиб қўринг, асарнинг равонлиги ҳам, руҳи ҳам сўнади.

Буюк шоир Усмон Носир таржималарини ўқиб, ўзимга мабодо Лермонтов ўзбек тилини билганда, балки тилимизнинг гўзаллиги, бойлигига ҳавас қилган бўлармиди! – деб қўяман.

Ҳа, Худо Усмон Носирга шундай ноёб истеъдод ато қилган эдики, назаримда унинг қалбини бир фикр галаёнга келтирдими, бас, мисралар ҳам, қофиялар ҳам ўша онда бирга туғилиб, занжирдек тизилиб қоғозга тушаберарди. Мисраларнинг равонлиги, сўзларнинг табиийлигидан у қилган таржималарда ҳам, шеърларида ҳам ўқувчи бирон сатрда қоқилиш билмасди. На қофия, на бирон сўз ва на бирон вазнда сохталик йўқ.

Оқ денгиз, яхши қол! Яхши қол, шимол,
Кўнглимда ишқингни олиб қайтаман.
Сочимни ўйнайди муздек шўх шамол,
Мен унга дардимни қандай айтаман?

Афсус, шоир дардини айтолмай кетди! Ундан ўнлаб оташин шеърлар бизга ёдгорлик бўлиб қолди.

Шоир масъулияти

Иосиф БРОДСКИЙ билан Чеслав МИЛОШ суҳбати

Бродский 1989 йил кузда Чеслав Милош билан суҳбат уюштиради. Суҳбат эълон қилинмаган, лекин матни шоирнинг Нью-Йоркдаги архивида сақланади. Бродский мазкур суҳбатга нухта тайёрланади: рус тилидаги саволлар рўйхати архивида мавжуд. Бу саволларнинг ҳаммаси Милошга берилган.

Иосиф БРОДСКИЙ: Мазкур саволларда тартиб йўқдай туюлиши мумкин. Лекин аксинча, ва умид қиламанки, саволлар маълум мантиқ асосида тузилгани суҳбатимиз ниҳоясида ойдинлашади — шу боис уларнинг тартиби сизни ажаблантирмайди, деган умиддаман.

Чеслав МИЛОШ: Жуда соз.

И.Б.: Шундай қилиб, мантиқий нуқтаи назардан бошлайлик. Абсурд адабиёти, хусусан Беккет ҳақида қандай фикрдасиз? Абсурд феномени, умуман абсурд фалсафасига оид мулоҳазаларингиз қандай? Замонавий инсоният онгидаги абсурд ўрни ёки, аниқроқ айтганда, туйғуларнинг табиийлиги ҳақидаги фикрларингиз. Ва башарти, бу саволга жавоб беришни истасангиз, абсурд ўртасидаги, кечинмалар ўртасидаги, қолаверса қадимий ҳиссиёт, нисбатан азалий кайфият сифатида абсурд ва нигилизм ҳиссиёти ўртасидаги алоқадорлик ҳақида нималарни айта оласиз?

Ч.М.: Абсурд руҳидаги адабиётларни қўлга олганда, айрим ноқулайлик сезаман, бунинг боиси қуйидагича: мен абсурд асарларни ҳам, нигилизмни ҳам жуда-жуда нозик ҳис қиламан, лекин бу борадаги, таъбир жоиз бўлса, маънисизликни ярашмайдиган хусусият деб биламан.

И.Б.: Бемаъниликми?

Ч.М.: Ҳа.

И.Б.: Қирқинчи йиллар, айниқса, эллигинчи йиллар ва олтмишинчи йилларнинг талай қисми абсурд адабиёти — Ионеско, Беккет ва бошқаларнинг ғолибона юриши даври бўлгани сизга маълум. Ва абсурд адабиётини ҳисобга олмасдан шеърий ёки насрий асар ёзиш мумкин эмас, дея нафақат талай вақт мобайнида ҳисобланди, балки даъво ҳам қилинди. Бундан қатъи назар биз, айниқса, сиз ижодий йўлингизни давом эттирдигиз.

Ч.М.: Дарвоқе, шундай. Будапештда ёзувчилар конференциясида Рабрийе сўз олиб, Франция адабиётини назарда тутиб, адабиёт таназзулга юз тутганини эътироф этганидан қатъи назар, айти таназзулга асосланган ҳолда яшаётганини қайд этди.

И.Б.: Бу, албатта, Гегелга хос нуқтаи назар. Умуман, немис фалсафасига хос талқин.

Ч.М.: Башарти, таназзул даври ҳукмрону ҳамма-ҳаммаси остин-устун бўлган экан, бу табиий равишда абсурд адабиётига олиб келади. Бу фикрларга кўнглимда кескин эътироз пайдо бўлди. Адабиёт

таназзул даврини бошдан кечираётир, лекин шундай ҳолат рўй беришини ўн тўққизинчи асрда Нитше ҳам, Достоевский ҳам олдиндан кўра билган.

И.Б.: Клод Лоррен ва бошқа адибларни ҳисобга олмаганда...

Ч.М.: (кулади): Йўқ, маънавий маънодаги таназзул...

И.Б.: Тушундим. Ҳазил.

Ч.М.: Ҳа-я. Буни Фридрих Нитше башорат қилган, Европа нигилизми ўзига хос эканини таъкидлаган, ва мен ўша пайтдаёқ шундай фикр қилдим, яъни биз, Европанинг манглайимизга битилган қисмида даҳшатли тарихий тажрибаларни бошдан кечириб, эзгулик ва ёвузлик, ҳақиқат ва бўҳтон фарқи хусусида муайян асосий хулосалар чиқарганмиз, ва бу ўринда бизнинг вазифамиз фақат эмпирик усул билан юзага чиқадиган ҳодисаларни кашф этишдан иборат.

И.Б.: Бошқача айтганда, абсурд тажрибасига эга эканимизга қарамай, эзгулик ва ёвузлик тушунчаси ҳамон кун тартибидан олинган эмас.

Ч.М.: Шубҳасиз.

И.Б.: Бу тушунчаларни абсурд йўққа чиқармайди.

Ч.М.: Йўқ, албатта. Чунки, юқорида айтганимдай, абсурд ва нигилизм туйғуси айни пайтда ҳаётини тажрибамаизнинг аксарият қисмини ташкил этади, лекин асосий инсоний қадриятлар тушунчаси ҳам мавжуд. Европанинг бизга мансуб қисми адабиёти айни шу нуқтаи назардан Фарбий Европа адабиётидан фарқ қилади.

И.Б.: Жуда яхши, бу мавзуга яна қайтамыз...

Ч.М.: Айрим фикрларни қўшимча қилмоқчиман. Менимча, адабиёт — Фарб оламида, Фарбий Европада умуман илмий технология инқилоби таъсири остида тафаккур бошдан кечираётган эврилишларга дуч келмоқда. Асосий негизлар, тамал тоши вазифасини ўтайдиган қоидаларнинг қайта талқин қилиниши — нигилистик натижаларга асосан мана шу сабаб бўлди. Бу даврда Европанинг бизга мансуб қисми — Польшани назарда тутаяпман, лекин бу фикр бошқа мамлакатларга ҳам тегишли — ўзгача маром билан яшади, Фарб адабиёти ёки шеърини сингари нигилистик изланишлар билан шуғулланиш учун фурсат ҳам, имконият ҳам бўлмаган, чунки уфқда коллективизм машъали порлагани боис коллективизмга, жамоатчиликка нисбатан доимий мажбурият ҳамон устунлик қилди. Шу боис асосий эпистемологик саволар юзага келмади, ва айни жиҳатдан айрим орқада қолишимиз фақат наф келтирди, чунки Фарб адабиётига нисбатан шеъринимиз, адабиётимиз эъзога муносиб.

И.Б.: Абсурд адабиёти, дарвоқе абсурд тажрибаси ҳақида сўнги савол. Сизнинг ижодингиз ҳақида айтиш мумкинки, назаримда, абсурд тамойили ижодингизнинг бир қиррасини ташкил этади, яъни услуб жиҳатдан, стилистик ривожланиш масаласида ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Шу фикрга қўшиласизми?

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Жуда соз.

Ч.М.: Беккетга нисбатан тамомила қарама-қарши қутбадан.

И.Б.: Яхши. Марҳамат қилиб айтсангиз — жавобни қисман биламан, лекин шунда ҳам сўрамоқчиман — дунёқарашингиз шаклланиши ва камол топишида рус адабиёти қандай ўрин тутган? Иккинчидан, бадий дидингиз камол топишидаги муҳим жиҳат нимадан иборат?

Ч.М.: Рус тилини стилистик нуқтаи назардан ҳеч қачон ўрганмаганман, чунки болалигимда, Биринчи жаҳон уруши давридаёқ русча гаплаша бошлаганман. Рус тилида ўқишни кейинчалик ўргандим. Ле-

кин рус шеърятининг азбаройи шайдоси эдим, ва айни пайтда биз тилларимизда рақобатли фарқ бўлгани учун рус шеърятини ритми, яъни оҳангидан ҳадиксираб эдим; рус тилида урғу кучли, поляк тилида эса — кучсиз. Бинобарин, шеъринг ямб усули менга тамомила бегона. Айни пайтда рус насрий адабиёти дунёқарашимга кучли таъсир кўрсатган.

И.Б.: Айниқса ким? Шубҳасиз, Достоевский...

Ч.М.: Ҳа. Достоевский асарларидан жуда кўп нарса ўргандим; мен Достоевский ижоди ҳақида дарс берганман, зарурият юзасидан, рус зиёлилари тарихи билан танишганман. Рус зиёлилари тўғрисидаги барча энг муҳим китоблар қўлимдан ўтган. Шу асно XX аср рус файласуфларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, жуда кўп нарса ўргандим.

И.Б.: Лев Шестов асарларини ҳам?

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Шестовнинг Достоевский тўғрисидаги фикри ёдингиздами? Унинг эътирофича, Достоевский жамики интилишлари ва мақсадлари билан эзгулик, насронийлик қадриятлари ва ҳоказоларнинг асосий ҳимоячиси ҳисобланади, лекин унга синчиклаб назар солинса, агар кунт билан мутоала қилинса, дейди Шестов, у ҳолда ғалати ҳиссиёт пайдо бўлади, эҳтимол, Ёвузликнинг ундан-да яхши ҳимоячиси, оқловчиси бўлмаган. Гап шундаки, Достоевский одил судлов қоидаларига биноан, мумтоз анъаналарга амал қилган. Бошқача айтганда, эзгулик фойдасига хизмат қиладиган мулоҳазаларни баён этишдан аввал унинг муҳолифи сифатида ёвузликка жамики далилларни рўқач қилиш имконини берган.

Ч.М.: Мен, албатта, буни биламан ва Достоевский ижодининг диалектик хусусиятини ҳам англайман; лекин бундан қатъи назар, мен унинг ижоди билан таниша бошлагач, ўзини алдаётганидан ҳайратландим (кулади). Жуда ғалати!

И.Б.: Ўзини алдаш деганда, нимани назарда тутаяпсиз?

Ч.М.: Масалан, жамики зиддиятлар. Достоевский билан Томскда сургунда бўлган поляк маҳбусларининг унга оид эсдаликларига эгамиз. Сургунда эканидаёқ империявий қарашларни илгари сурган. Унинг инсонпарварликка эҳтиросли даъватлари ва, айни пайтда, Россия манглайига йирик империя давлати бўлиш қисмати битилгани, унинг, дейлик, Польшадаги кўзғолонларга муносабати. Билмадим, ҳа-я, Ставрогин ўзига қандай таъриф бергани ёдингиздами...

И.Б.: Мазкур мавзуда сўз очилган экан, рус мессианлиги, нафақат Польшага нисбатан, балки дунё бўйлаб силжишга интилишлари ҳақида қандай фикрдасиз? Польша кўплаб мисоллардан биттаси, холос, у Россияга ҳудудий жиҳатдан яқин, қўшни мамлакат миссия хизматини ўташи муаммо эмас. Умуман, мессианлик ғоясига, руслар — Тангри лашкари ҳисобланувчи халқ, ёки уларнинг талқинидаги ҳақиқат Фарб рационалистлари тарғиб қиладиган қарашларга нисбатан Парвардигорга яқинроқ эканига оид мулоҳазаларга қандай баҳо берасиз?

Ч.М.: Достоевскийнинг қурол кучи, рус қуроли воситасида сингдириладиган Исои Масихга оид ғоясини сиз, ахир, яхши биласиз... Бундай мессианликнинг полякча талқини ҳам, албатта, мавжуд, фикримча, бундай ақида русча талқинда ҳам, полякча муқобилда ҳам ўта хатарли.

И.Б.: Яна Достоевскийга оид савол. "Жиноят ва жазо" ҳақида гапира туриб, Анна Ахматова ёвузлик ҳақидаги барча ҳақиқатни Достоевский билмаганини қайд этганди. Адиб ўйлашича, инсон қари кам-

пирни ўлдиради, уйига қайтгач, виждон азоби исканжасида қолади. Бизнинг давримизда эса, деганди А.Ахматова, эшитишимизча, одам бир кунда шунчаки хизмат вазифасини бажариб, ўнлаб одамлар кушандаси бўлган ҳолда уйда сочини рисоладагидек турмакламагани учун хотинига дакки бериши мумкин. Бу борада нима дейсиз? Яъни, тез-тез тилга олинадиган рус адабиётига хос теранлик хусусида XX аср тажрибаси билан қиёслаган ҳолда қандай фикрларни айта оласиз?

Ч.М. Биринчидан, Раскольников виждон азоби сабабли эмас, балки ижтимоий тазйиқ остида изтироб исканжасида қолганини унутмайлик. У қилмишига фақат жамоатчилик нигоҳи билан назар солгани учун пушаймон бўлади ва, албатта, ахлоқий нуқтаи назардан эмас, балки айни шу боис айбига иқрор бўлган жиноятчини фақат даҳо адиб юзага чиқара олган. Кейинчалик, Сибирда Раскольников ўзгаради, лекин бу бутунлай бошқа масала. Шу боис Анна Ахматованинг Достоевский биринчи галда ахлоқий гумонлар туфайли изтироб чекаётган жиноятчини акс эттирган деган фикрига қўшилмаган бўлардим.

И.Б.: Лекин хавфсизлик органларида ишлаган одамлар тўғрисидаги фикр...

Ч.М.: Унга, албатта, қўшиламан.

И.Б.: Бу борада виждон азобидан қийналиш ҳам, жамият томонидан ахлоқий тазйиқ ҳам бўлмаган.

Ч.М.: "Жиноят ва жазо"га хос айни жиҳатга эътибор берилганидан хурсандман, чунки, Сталин ва нацист тузумлари даврида бўлгандек, жамият совуққонлик билан содир этилган қотилликларга хайрихоҳлик билдиргандай бефарқ бўлса, у ҳолда жиноятчилар қонли вазифаларини гўё виждонан бажарадилар.

И.Б.: Афсуски, шундай. Чунки ижтимоий манфаат нуқтаи назаридан иш тутадилар. Бу эса даҳшатли қопқон!

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Яхши. Шеърятга қайтамиз, бироқ аввал эзгулик ва ёвузлик тушунчаларига яна бир бироз тўхталишга ижозат берсангиз. Айтингчи: ёвузлик ҳақида фикрлашнинг ўзи Ёвузликнинг ёки жузъий ёвузликнинг тантанаси каби туюлмайдими, чунки одамзот тафаккури бошқа, таъбир жоиз бўлса, метафизик категорияларга нисбатан ёвузлик мавзусида осонлик билан атрофлича мулоҳаза юритади. Илло, ганим атроф-муҳитни истисно қилганда ҳам Одам Ато ва Момо Ҳавво содир этган гуноҳ ҳосиласи ҳисобланувчи одам учун аксарият нопок виждонли осий банда ёвузлик ҳақида осонгина мулоҳаза юритади.

Ч.М.: Ҳа, албатта.

И.Б.: Чунки бу одми мавзу, тўғрими?

Ч.М.: Ҳа-ҳа, шу ўринда жуда муҳим масалани тилга олдингиз. Биласизми, айрим танқидчилар мени адабиёт иши соҳасидаги ва шеърятдаги ахлоқ-одоб асосчиси, насиҳатгўй деб атайди. Мен насиҳатгўй бўлмоқчи эмасман, лекин назаримда, ахлоқий мезон — шеърятга, адабиётга анънавий ёндашишнинг таркибий қисми. Балки бу Фарб адабиётдаги постнигилистик даврга хос эмасдир. Лекин бизларнинг мамлакатларимизда шундай ҳолат ҳамон ҳукмрон ва биз унга амал қилишимиз керак. Уруш йиллари ва ундан кейинги даврда, таъбир жоиз бўлса, ахлоқий қаҳру ғазаб натижасида ёзилган шеърларимни унча қадрламайман, лекин ўйлашимча, ахлоқий нуқтаи назарга амал қилиш қобилияти — муайян маданиятга хос хусусият. Поляк адабиётида теран илдизга эга ахлоқий мезонлар ифодачиси ва жарчиси сифатида ёлғиз эмасман. Рус адабиёти ҳақида ҳам шундай деса бўлади.

И.Б.: Бугунги кун адабиётидаги ахлоқийлик ҳақида гапирганда, айниқса, Фарб жамиятидаги шунга оид масалага тўхталганда, умумий хусусият...

Ч.М.: Нима демоқчи эканингизни тушундим.

И.Б.: Фарбда эстетика ҳақида ортиқ мулоҳаза юритмайдилар, асосан этика ҳақида гапирадилар — афтидан, этика масалаларида ҳар бири ўзини мутахассис ҳисоблайди.

Ч.М.: Ҳа, мен қўшимча қилмоқчиман. Варшавада ҳарбий ҳолат эълон қилинганда ва "Бирдамлик" ҳаракати бостирилганда, шеърият — давлат, хусусан, Ярузельский тимсолидаги ёвузликка қарши "Бирдамлик" тарафида туриб, бошдан-оёқ ахлоқий тус олди. Лекин ўшандаёқ "Sziachetnosc niestety" сарлавҳали мақола ёзиб, ўз хавотирларимни билдирганман.

И.Б. (кулади): Ҳа, ҳа.

Ч.М.: "Афсусланарли олийжаноблик".

И.Б.: Афсусланарли олийжаноблик!

Ч.М.: Мен ҳақ бўлиб чиқдим, чунки ўша пайтда ёзилган асарларнинг жуда оз қисми долзарблигини сақлай олди. Шу боис фикрингизга тўла қўшиламан.

И.Б.: Умуман, адабиёт оламида рўй берадиган ахлоқий мавзудаги баҳс-мунозара ёки айни мавзуга урғу берилиши — адабиёт имкониятларини торайтиради.

Ч.М.: Албатта, бу борада ҳамфикрмиз.

И.Б.: Яхши. Навбатдаги масала. Ҳозир 1989 йил, ўн бир йилдан кейин янги аср бошланади, лекин, тахмин қиламиз — сиз мазкур асрни олдиндан умумий таърифламоқчисиз — сизнингча, адабиётга ёки, таъбир жоиз бўлса, тамаддун хазинасига ким энг салмоқли ҳисса қўшди? Аслида жуда оддий савол. Асримизни англаш — ёки баҳолаш — учун мажбурий тартибда қайси ижодкорларнинг асарларини ўқишни маслаҳат берган бўлардингиз, деб сўрамоқчиман. Қайси адиб, назарингизда, ҳақиқий роман намунасини яратди, ёки, кам деганда, айнан мана шундай ижод қилиш керак, деган тасаввурни ярата олди? Мен Пруст, Музиль, Фолкнер, Кафка, Джойс сингари адибларни назарда тутяпман.

Ч.М.: Саволингиз икки қисмдан иборат. Иккинчисига нисбатан биринчисига жавоб бериш осон. Дастлабки савол — қандай адабиёт, қайси йўсиндаги асарлар. Тобора шундай хулосага келяпманки, адабиётнинг қадри бадиий сўз воситасида илғаб олинган воқеликнинг қўламига бевосита боғлиқ. "Реализм" атамаси шаънига айтилган барча ҳақоратлар, даҳшатли маломатлардан кейин бундай даъвони илғари суриш бемаъниликдай туюлади. Бироқ, ўйлашимча, асримиздаги воқеликларнинг арзимаган қисми бадиий сўз воситасида ўз аксини топди. Мен бадиий асарларини, назмий ёки насрий асар бўлишидан қатъий назар, айнан холисона воқеликнинг ҳаётий акс этиши мезонига кўра баҳолайман.

Бу саволнинг биринчи қисми хусусида. Иккинчиси — қайси муаллифлар? Бу мураккаб масала. Мен унга жавоб бера олмайман, чунки асарларни ўқиш учун саралашимиз аксарият аллақандай муҳим, субъектив сабаблар билан боғлиқ. XX аср адабиётини баҳолаш жуда мушкул. Баъзан сиз қай асно мутолаа қилишингизга у ёки бу даражада боғлиқ бўлган ҳолда мулоҳазалар шаклланади. Сизни билмадиму мен баъзан китоб дўконларида энг яхши асарларга дуч келаман. Бирон саҳифа эътиборимни тортмаган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

И.Б.: Кутилмаган асарлар ҳақиқатдан ҳам кучли таъсир кўрсатади (кулади).

Ч.М.: Қайси муаллифлар? Худо ҳаққи, бу саволга дабдурустдан қандай жавоб беришга ҳам ҳайронман. Шундай рўйхат тузиш ҳеч ҳаёлимга келмаган...

И.Б.: Сиздан рўйхат сўраётганим йўқ, ахир.

Ч.М.: Тушуниб турибман...

И.Б.: Саволни ўзгартирамиз: Пруст сиз учун бирон қимматга эгами? Унинг вақт оқимини секинлаштириш, айни шундай вақтни ҳис этиш билан боғлиқ қоидасидан бирон наф кўрганмисиз?

Ч.М.: Йўқ, шарт ҳам эмас. Ҳайлашимча, Пруст асарларини илк марта асосан дунёқарашим шакллангандан кейин ўқиганман. Устига-устак аслиятда эмас, балки поляк тилига таржима қилинган асарини ўқиганман. Хуллас, кучли таъсир қилмаган. Менга чинакамига кучли таъсир қилган адиб — Томас Манн, унинг "Афсунгар тоғ" асари. Ёшлигимда қўлдан қўймай ўқир эдим.

И.Б.: Албатта. Ёшлигингизда яна қандай романлар ўқигансиз? Яъни, пан Чеслав, демоқчиманки, мен Прустни қанчалик қадрласам, гарчи XX аср адиби бўлмаса ҳам, Стернни ҳам шунчалик эъзозлайман. Қайси адибнинг насрий асарига хос нафосат, оламнинг фаройиб талқин қилиниши сизга таъсир қилгани мени қизиқтиради. Анънавий қиссахонлик услубидан фарқ қиладиган услубда яратилган ўзига хос бирон насрий асарни назарда тутаяпман. Бошқа модернистлар ҳақида қандай фикрда-сиз? Масалан, Джойс — унинг асарлари таъсирини сезганмисиз?

Ч.М.: Йўқ. Унинг асарларини ҳам дунёқарашим шаклланётганда эмас, кейинчалик ўқиганман.

И.Б.: Қафка?

Ч.М.: Йўқ.

И.Б.: Наҳотки? Менга ёқаяпсиз! Музиль?

Ч.М.: Уни ҳам ёшим анчага борганда ўқиганман. Музиль анча кейин, тўла шаклланганимдан кейин адабиёт майдонида пайдо бўлди.

И.Б.: Майли, бошқа модернистларни билмайман. Сиз эслай оласизми? Мен эслай олмаяпман (кулади). Лекин улар анча кўп...

Ч.М.: Биласизми, йил ўтган сайин ўқиш учун фурсат топиш мушкул тус олиб боради.

И.Б.: Табиий.

Ч.М.: Одам беллетристик, яъни оммабоп асарларни умрининг маълум даврида ўқийди, ҳаётимнинг ана шундай даврида абсурд оқими, йигирманчи йиллар абсурд адабиёти намояндалари асарлари омма орасида машҳур эди.

И.Б.: Албатта. Бу асрнинг йигирманчи йилларида, дарвоқе, барча мамлакатларда энг яхши бадиий асарлар яратилган.

Ч.М.: Поляк адабиётида, масалан, Станислав Игнац, Виткевичнинг романларини айтиш мумкин. Ҳа, Карел Чапек ҳам.

И.Б.: Беназир адиб.

Ч.М.: Чапек - шубҳасиз улкан адиб. Польшада ўша йиллари нашр қилинган асарларнинг ҳаммасини ўқиганмиз. Йигирманчи йилларда жуда кўп совет адибларининг асарлари поляк тилига таржима қилинган. Ёшлигимда Сайфуллина, Пильняк, умуман, ўша даврнинг барча адиблари асарларини ўқиганман. Илья Эренбург асарларини ҳам, ўша кезларда у муҳожир эди...

И.Б.: Унинг дастлабки асарлари ниҳоятда гўзал. Замонавий адабиёт, замонавий наср манзараси чакки эмас, мен йигирманчи йиллар насрини, Дос Пассос, Фолкнер... каби адибларни назарда тутаяпман.

Ч.М.: Дос Пассоснинг полякчага таржима қилинган асарларини ёшлигимда ҳақиқатдан ҳам ўқиганман. Фолкнерни — йўқ.

И.Б.: Ҳа, бу урушдан кейинги йиллар. Бошқача айтганда, айта оласизми, ёки айтолмайсизми (сухбатимиз суд жараёнини эсга сола-япти), XX аср адабиётини ўқиш асносида аллақандай оптимистик ғоялар, қандайдир стилистик қоидаларни ўзлаштириш, композиция нуқтаи назаридан мавзуга қандай ишлов бериш борасида бирон бир тасаввурга эга бўлганмисиз?

Ч.М.: Ҳа, албатта. Айниқса, бевосита йигирманчи йиллар адабиёти хусусида шундай дейишим мумкин.

И.Б.: Йигирманчи йиллар.

Ч.М.: Менинг дунёқарашим 20- ва 30-йиллар оралиғидаги ўн йилликда шаклланган ва айтишим керакки, "Скамандра" гуруҳига мансуб шоирлар авлодидан бизнинг авлодимиз фарқ қиларди. Александр Ват, масалан, ўз гуруҳини "безовталар" шўъбаси деб атаган, уларнинг акси қатта авлод, яъни, "Скамандра" гуруҳидаги шоирлар давр нуқтаи назаридан акмеистларга яқин бўлиб, ҳамон тўла-тўқис барқарор оламда яшаб келардилар. Биз эса тамаддун инқирозини даҳшатли ҳис қилардик. Бу менинг шахсий инқирозим эди. Шунинг учунми, мени фожеанавис дейишарди.

И.Б. Ҳа, биламан. Услуга доир сўнгги савол. Сиз, асосан йигирманчи йиллар адабиёти ҳақида гапиряпсиз. Назаримда, бу даврнинг ўзига хос хусусиятлари умумлаштирилса, — бу мўъжаз роман, яшин тезлигидаги ҳужумга ўхшайдиган техника, ҳамма-ҳаммасини зудлик билан адо этиш, шундайми? Бу, ўйлашимча, шоирга илҳом бахш этмаса ҳам беназир дастуриламал вазифасини ўтай олади.

Ч.М.: Жуда тўғри. Ниҳоятда аниқ хулоса. Ва, албатта, кино...

И.Б.: Бу навбатдаги савол. Кино. Кино сизларнинг авлодингизга, дарвоқе, бизнинг авлодимизга ҳам шундай таъсир кўрсатганки, кино шарофати билан бизлар шоир сифатида — ҳатто шуурсиз даражада бўлса ҳам — шеърятнинг асосий қоидаси ҳисобланувчи умумлаштириш хоссасини ўзлаштириб олмадикми?

Ч.М.: Шубҳасиз.

И.Б.: Инглиззабон шоирлардан қайси бири — таъсир кўрсатган демоқчи эмасман, бинобарин нимаики мутоала қилмайлик, бавосита ёки бевосита таъсир кўрсатади, — умуман Қўшма Штатларга кўчиб келишингиздан олдин XX асрнинг инглиз тилида ёзган шоирларидан қайси бири сиз учун қимматли бўлган?

Ч.М.: Мен инглиз тилини Варшавада, уруш даврида ўрганганман...

И.Б.: Жуда қулай жой! (кулги.)

Ч.М.: Ростдан ҳам қулай. Ўшандаёқ Томас Стернз Элиотнинг "Қақраган замин" ("Бесплодная земля") асари таржимасига киришдим ва ниҳоясига етказдим.

И.Б.: Қайси йили?

Ч.М.: Қирқ тўртинчи йилда.

И.Б.: Қойилман.

Ч.М.: Варшава, ижод нуқтаи назаридан ҳақиқатдан ҳам (кулади) ўша кезларда ақлбовар қилмас шаҳар эди. Ва Элиотни буюк шоир сифатида жуда қадрлар эдим.

И.Б.: У билан шахсан ҳеч учрашмаганмисиз?

Ч.М.: Йўқ, учрашганман. Урушдан кейин Лондонда бўлганимда Faber@Faber нашриёти идорасида кўришганмиз. Унинг шу нашриёт биносига ўз хонаси, мўъжаз ижодхонаси бўларди.

И.Б.: Уруш йилларида "Қақраган замин" достонини таржима қилганингизни унга айтдингизми?

Ч.М.: Ҳа, албатта.

И.Б.: Сизга нима деди?

Ч.М. Кўнглидан қандай фикр кечганини билмайман. Эҳтимол, таржиманинг сифати ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмаган. Устига-устак, у пайтда жуда ёш эдим, ёш кўринардим, ва Элиот мен ҳақимда ҳеч вақо билмасди, шу боис бу борада аниқ гап айтишим қийин... Лекин жуда самимий, дўстона суҳбатлашдик. Дарвоқе, Варшава таржима учун ҳақиқатдан ҳам муносиб шаҳар эмас эди. Чунки "Қақраган замин" – асосан сатирик, яъни ҳажвий достон.

И.Б.: Дарҳақиқат.

Ч.М.: Ва бу Фарб тамаддунининг ғариб аҳволи хусусида. Вайронлар ҳақида ҳикоя қилади.

И.Б.: Ҳа, ҳа.

Ч.М.: Мазкур достон мен учун Станислав Игнац Виткевичнинг фожеаси ва ҳалокатли тимсолларининг жуда яхши давоми вазифасини ўтади. Мени ҳайратлантиргани шуки, ўша пайтда Лимбеда истиқомат қилган Элиот вафотидан кейин, буюк шоир вафотидан қандай бўлиши керак бўлса, шундай воқеа рўй берди: унинг вафоти муносабати билан фақат битта, рус шоири марсия ёзди...

И.Б.: Мени назарда тутаяпсизми?

Ч.М.: Ҳа-да (кулги.)

И.Б.: Навбатдаги савол. Дунёқарашингиз шаклланишида замонавий илм-фан ютуқлари қандай аҳамияга эга бўлган? Нисбийлик назарияси, ёки умумий майдон қоидаси, ёхуд квинт механикаси, ё астрофизика соҳасидаги ҳозирги замон кашфиётлари сизга қандай таъсир кўрсатган? Бу кашфиётлар ҳар қандай одамнинг, айниқса, сиз сингари Ньютон маслакдошининг дунё тўғрисидаги тасаввурига у ёки бу даражада таъсир қилиши, шубҳасиз.

Ч.М.: Мени Ньютон маслакдоши дедингизми?

И.Б.: "The Land of Ulro" муносабати билан.

Ч.М.: Йўқ, йўқ, мен Ньютон мухолифиман.

И.Б.: Биламан. Ҳазиллашдим.

Ч.М.: Дарвоқе, франциялик адашим Оскар Милошнинг илмий асарлари менга кучли таъсир кўрсатган. Ҳайратланарлиси шундаки, у дастлабки метафизик рисолани 1916 йилда, Эйнштейн...

И.Б.: Мўъжаз назарияси устида қатъият билан ишлаётганидан беҳабар ҳолда ёзган...

Ч.М.: Эйнштейн маърузасининг дастлабки нусхаси, янглишмасам, ўша йилиёқ эълон қилинганди. Нисбийлик назарияси янги даврни – илм-фан, дин ва санъат ўртасидаги ўзаро уйғунликдан иборат даврни бошлаб беришига Оскар Милошнинг ишончи комил бўлган. Чунки Ньютон талқинидаги олам ўз моҳиятига кўра тасаввур, санъат ва динга нисбатан адоватда бўлган. Мен айна йўналишда мулоҳаза юритиб, ажойиб ҳолатга дуч келдим: Уильям Блейк ҳам гарчи нисбийлик назариясидан беҳабар бўлса ҳам, шунга ўхшаш ғоялар билан шуғулланган, яъни ўз физикавий назариясини яратган. Гёте ҳам ўн тўққизинчи аср фанининг йўналишига қарши инстинктив норозилик билдирган ҳолда илм билан шуғулланган.

И.Б.: Рационалистлар билан мунозарасига шама қилаяпсизми?

Ч.М.: Ҳа. Бу алломалар нисбийлик назариясидан тортиб, квант назариясигача фанга янгича ёндошувни олдиндан ҳис қилган. Агар Ньютон учун макон ўзгармас ва моддий тусга эга бўлса, замонавий

физика ва Оскар Милош учун ҳам бундай тушунча умуман йўқ, чунки ҳамма-ҳаммаси ҳаракат, материя, замон ва макон уйғунлигидан иборат.

И.Б.: Шу нуқтаи назардан, масала моҳиятидан бироз чекиниб, тахмин қилишга журъат қиламан: бошқа халқлар, менинг халқим, яъни руслар бундай вазиятдан чиқишнинг оқилона йўлини топган. Реноссанс ҳақида гапирмаймиз, чунки у замонларда мутафаккир сифатида қатъиян айганда, ном-нишонимиз ҳам йўқ эди, — лекин Маърифат, классицизм даврида, илм-фан кўпдан-кўп масалаларни кун тартибига қўйганда, — бу Фарбда илоҳий ирода, илоҳийлик ғоясидан, Худодан, бошқа азалий қадриятлардан юз ўгиришга олиб келди, — Россияда эса бу илмий далиллар қарама-қарши хулосалар, тескари натижалар келтириб чиқарди. Яъни руслар — бу борада ёлғиз Ломоносовни эслаш кифоя — илмий далиллардаги зиддиятлар Худо мавжудлигини англатади, деган эътирофни илгари сурди. Бу айтиш йўналишдаги рус халқига хос йўл. Лекин бу қўштирноқ ичида.

Фалсафий ёки диний антик таълимотларнинг ёхуд бошланғич насронийлик таълимотларидан қайси бирини эътиборга молик ҳисоблайсиз? Манихейлик сингари таълимотларни назарда тутаяпман.

Ч.М.: Мураккаб савол, чунки бир томондан гностик таълимотларга платонизмнинг муайян таъсири кузатилади, бошқа томондан эса — кейинчалик, Каббала таълимотида шундай ҳолат кўзга ташланади. Каббала платонизм билан боғлиқ...

И.Б.: Ҳақиқатдан ҳам...

Ч.М.: Чамбарчас боғлиқ. Менда манихейликка майл ҳамиша жуда кучли бўлган. Бу, албатта, хатардан холи эмас, чунки ўзингиздан қолар гап йўқ, Византиядан Булғористон, Адриатика, Шимолий Италия орқали Францияда альбигойлик хурофотига ҳам қамраб олар экан, анчагина катта ҳудудда ҳукмронлик қилган. Бу Европадаги будпарастлик тамойилиги ўхшайди ва башарти манихейлик устунлик қилганда, ҳозир бизда ўзгача олам, ўзгача тамаддун бўларди. Унинг асосий хусусияти — ёвузлик билан боғлиқ муаммо, азоб-уқубатга, жаҳоний ёвузликка ўта кескин муносабат бўлиб, бу борада асосан Яратганга тана қилинади. Ёвузлик Тангрисига бокира Ёруғлик шоҳи тимсоли қарши қўйилади. Мен манихейликка амал қилганман, деб даъво қилмоқчи эмасман, лекин асримиз даҳшатлари оқибатида бошимдан кечган азоб-уқубатлар айтиш йўланишга мойил қилганидан ҳам кўз юмолмайман. Бундай ҳаёт-мамот муаммолари устида бош қотирмасликнинг имкони йўқ ва бу борада ғозлару жўжалар сўйилишига Парвардигори олам нима учун йўл қўяди, деган саволни беш яшарлигимда кўндаланг қўйиб, дунёнинг метафизик мураккаблигини кашф этган Исаак Башевис Зингерга ўзимни ўхшатаман.

И.Б.: Моҳиятан, бани башар илдизи ягона ахир. Лекин икки хил нуқтаи назар, дунёга икки хил ёндошув мавжуд. Ёхуд башарият ўзлигини англашнинг икки усули бор — бири, шарқона англамга биноан инсон ўзини фоний, баайни хоки туроб ҳисоблайди, бутпарастлик. Индуизм каби таълимотга амал қилувчилар шундай мулоҳаза юритади, улар Яратган васлига этиш учун ўзликдан воз кечиш шарт деб ҳисоблайди ва бу бутпарастликда энг олий саодат саналади. Иккинчиси — бизнинг фарбона анъана ёки фарбона муносабат, бунда "мен", яъни шахс — муҳим аҳамиятга молик, бинобарин, шахс изтироблари ҳам муҳим — нимани назарда тутаяётганимни англаган бўлсангиз керак? Мен башарият табиатига хос икки қутбни назарда тутаяпман.

Ч.М.: Дарҳақиқат, шундай.

И.Б.: Буларнинг қайси бирини — жуда мос бўлмаганда ҳам нисбатан диққатга сазовор ҳисоблайсиз?

Ч.М.: Бу борада мантиққа зид жиҳат бор, бинобарин биз шоирлар, умуман ижодкор сифатида шубҳасиз иккиланамиз.

И.Б.: Жуда тўғри.

Ч.М.: Дастлаб, нимадир яратиш учун, биз муайян орилиқ масофага риоя қилишимиз лозим, ифодали айтганда, объект қаршисида шахсиятимиздан воз кечамиз.

И.Б.: Кўшиламан.

Ч.М.: Худди шундай бутун ижод назариясини йўққа чиқаришимиз керак, менимча, энг яхши санъат назариясини Шопенгауэр яратган — чунки энг муҳими — фақат предмет ва орилиқ масофа. Булар барчаси бизларни табиатан дунёни будпарастларга хос талқинга ёки дастлабки будпарастларга яқинлаштиради. Лекин бошқа томондан, биз шоир ва ижодкор сифатида ўта шухратпарастмиз ва ўз индивидуалигимизни бошқаларга зўр бериб сингдиришни хоҳлаймиз. Бу — парадокс.

И.Б.: Парадокс. Жавоби ҳам антиқа. Санъат моҳияти, унинг барча даъватлари ҳар иккисини уйғунлаштиришга қаратилмаганми?

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Айни шу боис санъат, бинобарин адабиёт — беназир.

Ч.М.: Ҳар қандай ҳолатда инсон ва санъаткор бўлганимиз ҳолда яхлит шахсмиз.

И.Б.: Биз бу жиҳатдан — манманлик маъносида айтаётганим йўқ — лекин бизлар, асосан санъаткор-ижодкормиз, ва айни шу боис биз яратган бадиий асарлар инсоният учун жуда қимматли бўлиши керак, — лоақал айни зиддият, айни парадоксни ҳал қилгани учун.

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Акс ҳолда бир қисм бошқаси ҳисобига эътироф этилади.

Ч.М.: Жуда топиб айтдингиз.

И.Б.: Бу, таъбир жоиз бўлса, муҳим санъат моҳиятларидан бири.

Ч.М. Шундай.

И.Б.: Ижозатингиз билан шундай савол берсам. Иккинчи жаҳон уруши даҳшатларининг гувоҳи сифатида айтинг-чи, бир неча мустабидлар...

Ч.М.: Бир неча?..

И.Б. Мустабидлар. Дунё қозонида қайнадингиз ва қисмат найранглари сизга аён. Ҳаётингиз тажриба келажакни башорат қилиш имконини беради, лекин сизга башорат қилинг, демоқчи эмасман. Бироқ айтинг-чи, кейинги икки уруш — Биринчи ва Иккинчи жаҳон уруши — башариятнинг насронийлик, насронийлик маданиятига қарши исёни, уни маҳв этишга қайсидир маънода уринишдай туюлмайдими? Жадал ўзгараётган демографик жараёнлар ҳамда атамаларда тафаккурга доир ижобий амалиёт эквивалентини ахтариш сингари уринишларда кўзга ташланаётган ҳолатлару барча мазкур стенфордона мавзулар нуқтаи назаридан қараганда, инсониятда норозилик кайфиятлари етилаётгандай, насронийлик динидаги нисбатан бўлакча, эҳтимол, одмироқ, ёки янада ҳам шафқатсиз қадриятлар ва тушунчалар мажмуи томон оғиш кузатилмаяптими?

Ч.М.: Уйлашимча, шундай.

И.Б.: Саволни мураккаблаштириб юбордим, шекилли, соддалаштиришга ҳаракат қиламан. Назаримда, барчамиз учун қимматли қадриятлардан халос бўлиш, барча жонли мавжудотни мурсога келти-

ришга қаратилган кенг кўламли демократик тамойил мавжуд. Сизнингча, шундай муросагўйлик зарурми, ёхуд маънавий қадриятларнинг ааллақандай иерархияси, яъни даражалари борми? Масалан, мен учун бор. Жумладан, муросасизликка нисбатан, муросагўйлик, сабру тоқат афзал.

Ч.М.: Мен тўла-тўқис қадриятлар иерархияси тарафдориман. Назаримда, иерархия — санъат ва умуман башарий тамаддун негизи. Шу нуқтаи назардан ҳамфикрмиз. Асримизнинг даҳшатлари ва вайронгарчилик урушлари хусусидаги фикрим шундан иборатки, булар насронийлик таназули билан боғлиқ. Ницше ва Достоевский башоратларини юқорида эслатдим, ва айрим асарларимда давримизни Рим салтанатининг таназулга юз тутиши ва Римнинг барбод бўлишига қийёслаганман. Бошқа, маънавий жабҳада нималар рўй бераётганидан беҳабармиз, бироқ мазкур жараёнларнинг ўзаро алоқадорлиги шубҳасиз. Диний тасаввур, насронийлик тасаввури таназулга юз тутиши билан XX асрдаги даҳшатли урушлар, тоталитар тузумлар ўртасида ҳақиқатдан ҳам алоқадорлик мавжуд.

И.Б.: Бошқача айтганда, бироз илгарилашга ижозат берсангиз, асримизнинг тажрибаси, умумий якунлари шундай таассурот пайдо қиладики, айти меҳру шафқат тушунчасидан йироқлашиш билан бир вақтда инсонлараро нисбатан қадрланмайдиган муносабатлар сари интилиш кузатилаётир. Буни қарангки, суҳбатимиз аввалида абсурдизм мавзусини тилга олгандик.

Ч.М.: Дарҳақиқат.

И.Б.: Бу антиқа, бинойидек стилистик тажриба бўлди, лекин амалда жамиятда — ижодкор ва жамият нуқтаи назаридан — шу бўлдики, сон-саноқсиз адиблару шоирлар янгича стилистика билан қуролашиб, абсурд ғояси билан яна ҳам илгарилаб кетди. Абсурд ўз ҳолича, дейлик муайян адиб ижоди учун чакки услуб эмас, лекин айти асримиз бемаънилигию тутуриқсизликлари оқибатида боши берк кўчага кириб қолган ижод олаמידан йироқ кўшнинг кўнглига йўл топиш борасида мазкур адабий усул ҳаминша ҳам қўл келавермайди. Бундан англашиладики, стилистик идиомаларнинг экзистенциал идиомалар билан уйғунлашуви ижодкорни ҳайратлантиради. Бинобарин, абсурд усулининг тантанасидан руҳланган адиб ўзини ҳатто реалист дейишгача боради. Сизнингча, муросагўйлик, сабру тоқат, меҳру шафқат сингари асосий қадриятлари билан насронийлик яқин келажакда, дейлик, келгуси асрда яшаб қоладими?

Ч.М.: Насронийлик яшайди. Абсурд борасида бўлган воқеани айтиб берсам. Парижда Беккетнинг "Годони кутиб" пьесасининг дастлабки намойишларидан бирида қатнашганман. Томошабинлар ҳам ўзига хос, асосан санъат ва адабиётдаги янги оқим мухлислари. Мазкур пьеса аксарият абсурднинг таркибий қисми — шафқатсиз ҳажв негизига қурилган, лекин Поццо Лакига нисбатан шафқатсизлик қиладиган лавҳаларни ҳам томошабинлар бир тану бир жон бўлиб, хандон отиб томоша қилишди. Бу мени ғазаблантирди. Томошабинларнинг мазкур бемаъни шоду хуррамлигию каминанинг ғазабланиши қайсидир маънода саволингизга жавоб бўла олади.

И.Б.: Насронийлик қадриятларига садоқатингиз мақтовга лойиқ. Омма диди ҳақида бирон фикр билдиришга ожизман. Майли. Навбатдаги савол. "Ars Poetica" рисолангизнинг бошланишида бирмунча муфассал мавзуларга мойил эканингизни эътироф этасиз. Аслида, шеърларингиз ва дostonларингизда йирик, одатий мумтоз, баъзида эса теран герметик шаклларни аксарият баравар қўллайсиз. Шеърят, бадий ижодда пиро-

вард натижада қандай самарани кўзлайсиз? Ижод сиз учун одатий изҳори дилми, китобхонлар оммаси идрокига таъсир кўрсатишми, ёхуд шаклий вазифалар даъвати билан қалам тебратасизми?

Ч.М.: Изҳори дил эмаслиги шубҳасиз.

И.Б.: Бунинг, ҳақиқатдан ҳам бошқача усуллари бор.

Ч.М.: Изҳори дил эмас. Эҳтимол, қисман китобхонларга таъсир кўрсатиш, қисман эса... Лекин якуний мақсадим — реал ҳаёт, яъни воқелик. Воқеликни таъқиби. Ва, айтилиши вақтда, XX асрнинг муайян адабий оқимларига қарши курашиш.

И.Б.: Ҳайратомуз. Ниҳоят, қайси услубиятни ўзингиз учун энг самарали ҳисоблайсиз? Йирик шеърӣй шакл, герметик, мумтоз шеърӣй услуб — қайси бири, ёки буларнинг барчаси мақсадингизни рўёбга чиқариш учун қўл келар?

Ч.М.: Барчасидан фойдаланаман.

И.Б.: Ниҳоят, сўнгиси. Деярли сўнгиси. Яна иккита савол бор. Пастернак ҳақидаги мулоҳазаларингиз? Бунга оид фикрларингиз менга маълум, лекин бевосита ўзингиздан эшитмоқчиман. Умуман, рус шоирлари ҳақида бир неча савол бермоқчиман.

Ч.М.: Ёшлигимда бир дўстим Пастернакнинг "Иккинчи таваллуд" шеърӣй тўпламини совға қилган. Тўплам номланиши "марксизм ҳақиқатига нисбатан таваллуд" маъносида эканини ўша кезларда пайқаманман.

И.Б.: Ҳа, ҳа, ҳа.

Ч.М.: Қолаверса, мазкур тўпламдаги шеърларда санъат, табиат сингари мавзулардан бўлак мулоҳазаларни учратмадим, шеърлар сиёсатдан ҳоли эди. Кўп йиллардан кейин бир анжуманда иштирок этдим, унда Пастернакнинг айтилиши тўплами ўзи учун қандай аҳамиятга эга бўлгани ҳақида Коржавин ҳикоя қилди. У шундай деди: "Ўшанда йигитча эдим ва ўйладим: башарти мамлакатимизда ҳамма-ҳаммаси рисоладагидек экан... Ва Пастернак таъсирида сталинпарастга айландим". Бинобарин, адиб ҳам, шоир ҳам ҳавас уйғотиш, маҳлиё қилиш, ҳатто йўлдан оздириш масаласида масъулиятли. Надежда Мандельштам хотираларида ёзади: шоир шеърӣяти воситасида кўнглига келган ишни қилишга ҳақли, фақат шеърхонни ҳеч қачон йўлдан оздирмаслиги шарт.

И.Б.: Йетсе ҳақида Оден ҳам шунга монанд фикр билдирган. Пастернак хусусидаги фикрларингизга ойдинлик киритсак, улар эстетик қоидаларга эмас, балки ахлоқ-одоб масалаларига тегишли. Мандельштам ижоди билан танишганмисиз? Сиз учун бирон-бир қимматга эгами?

Ч.М.: Мандельштам ижоди билан жуда кеч танишганман. Илгари шундай шоир борлигини ҳам билмаганман.

И.Б.: Ахматова ва Цветаева хусусида нима айта оласиз? Уларнинг ижоди билан ҳам урушдан кейинги йилларда танишган бўлсангиз керак?

Ч.М.: Ҳа. Умуман, Ахматова ва Пастернак шеърларини урушдан олдин Юлиан Тувим польяк тилига таржима қилган.

И.Б.: Лекин жуда оз.

Ч.М.: Тўғри.

И.Б.: Афсус. Умуман, бизнинг асримизда рус адабиётида олти ёки еттида беназир шоирлар ижод қилди. Давлат обрў-эътибори, черков кадр-қиммати, фалсафӣй фикр аҳамияти ҳаминқадар жамиятда шоирлар зиммасига энг юксак инсоний мезон намунаси сифатида фаолият юритиш вазифаси юклатилади. Бу борада йигирманчи аср етакчи

рус шоирларидан ибрат олса арзийди. Бирорта рус шоир билан ўзингизни муқояса қила оласизми?

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Айнан қайсиси билан?

Ч.М.: Мандельштам билан. Ёлғиз афсонавий шахсга айлангани учунгина эмас, чунки Мандельштам ҳам бир қанча босқичларни босиб ўтган.

И.Б.: Ҳеч шубҳасиз.

Ч.М.: Уни авлиёга, озодлик башоратгўйига айлантиришларига қўшила олмайман. Лекин айрим сатрларида метин-муштақам хитобу ҳайқириқ борки, бу борада Мандельштамни тўла қўллаб-қувватлайман.

И.Б.: Инглиззабон шеърият жозибаси ҳеч маҳлиё қилганми?

Ч.М.: Уитмен. Унинг шеърияти мен учун беназир илҳом манбаи. Уитмен шеърияти воқелик, ҳаёт кўзгуси. Қолаверса, Оден насрини қадрлайман.

И.Б.: Форст-чи?

Ч.М.: Форст — унчалик эмас. Бу борада сиз билан ҳамфикр бўлолмаймиз.

И.Б.: Йўқ, йўқ, йўқ...

Ч.М.: Сиз, ахир, Форст мухлисисиз.

И.Б.: Бунинг боисини тушунтираман. Чунки бу барча саволларимиз билан алоқадор. Форст шеъриятининг мухлиси эканимнинг боиси — ҳайратомуз сатрлари билан бир қаторда қўрқувни америкаликларга хос тарзда ўзгача ҳис қилади. У ҳақиқатдан ҳам сескантирадиган шоир. Европа шеърияти эса фожиали хусусиятга эга.

Ч.М.: Тўғри.

И.Б.: Фожа - моҳиятан ретроспектив жанр. Форст шеъриятида эса аксинча манзара. У қўрқувни шеърга солади. Форстни шунинг учун қадрлайманки, у инсониятнинг, дейлик, мен сингари Европа-Осиёга мансуб шоир учун мавҳум жиҳатини кафш эта олган.

Ч.М.: Қаранг-а!

И.Б. Сўнги икки савол. Биринчиси. Менга ҳар бир шоир ўзини Овидий, Гораций, Вергилий, Лукреций, Проперций сингари антик дунё шоирларидан бирининг издоши деб биладигандай туюлади. Ёхуд бошқа шоирлар "эгизагидек" ҳис этади. Сиз ўзингизни ким билан "туғишгандай" ҳис қиласиз?

Ч.М.: Ўзимни Овидийга ўхшатаман. Балки сўнги лотин тили курсида унинг асарларини таржима қилганимиз учундир. Лекин Библия, яъни Инжили шарифни польяк тилига таржима қилаётганимни ҳам унутманг.

И.Б.: Хабарим бор. Бундан аён бўладики, ижодингиз Инжили шариф руҳига ҳамоҳанг?

Ч.М.: Шеър тузилиши масаласида — Инжили шариф билан Уитмен шеъриятига уйғун.

И.Б.: Ниҳоят, сўнги савол. Деярли сиёсий...

Ч.М.: Худога шукр-э. Хуфтондан ўтиб кетди, ахир.

И.Б.: Бир талай сўнги саволлар. Ҳали вақтингиз кўп-ку.

Ч.М.: Нималар деяпсиз, аллақачон кетишим керак эди.

И.Б.: Келишдик, сўнги савол. Шарқий Европадаги жараёнлар хусусида. Назаримда, мазкур воқеалар аҳамияти мўғул-татар истибдодидан халос бўлиш билан тенг. Тарихчилар коммунизмни ҳақли равишда айни истибдод билан қиёслайди. Мазкур икки муҳим тарихий ҳодисани қамраб олинган минтақалар нуқтаи назаридан қиёсласа

бўлади. Сизнингча, келажак кутилмаган хусусият касб этиши мумкинми ёки жуғрофий ҳолат тарих учун бир неча муқобил имкониятлар бермайдими? Европа жуғрофиясини назарда тутаяпман. Қудратли Германия ва...

Ч.М.: Мен иккиланаяпман..

И.Б.: Оптимизм, яъни некбинлик ва...

Ч.М.: Асосий икки муносабат ўртасида. Биринчиси, анъанавий: қудратли Германиядан ҳадиксираш. Ва иккинчиси – айна анъанавий йўлда янги имкониятлар ишга солинмайди, деган умид. Мазкур икки мулоҳазадан қайси бири тарафдори эканим ҳозирча равшан эмас...

И.Б.: Чунки, англашимча, келажак бирмунча бисмаркона тус олаятпти. Айна ўша кўҳна масала, айна ўша замин узра Германиянинг ўрнига оид даъват янграётгандай.

Ч.М.: Ҳарбий эмас, иқтисодий экспанцияси, яъни ҳукмронлик масаласи.

И.Б.: Лекин қўшни мамлакатлар учун бу, пировард натижада, у ёки бу маънода баравар тусга эга. Мен хавотирдаманки, Европада 1905 йилда ҳукмронлик қилган ҳолат 1995 йилга бориб яна тикландигандай.

Ч.М.: Олдиндан бирон гап айтиш қийин...

И.Б.: Шундай хавотиру ҳадик бор, ахир?

Ч.М.: Бор, бор.

И.Б.: Буни ёлғиз мен эмас, сиз ҳам сезаяпсиз?

Ч.М.: Албатта.

И.Б.: Миннатдорман.

*И.БРОДСКИЙ,
"Книга интервью", Изд. четвертое,
исправленное и дополненное,
М., "Захаров", 2007 й. Стр. 476-498.*

*Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси*

Юлия ШИГАРЕВА

ЁЛҒОНСИЗ умр

Александр Твардовский 21 июнда 100 ёшга тўларди. Ушбу кунларда, албатта, шоир ҳақида кўп гапирилади. Кимлардир унинг "Василий Тёркин"ни эсга олишса, бошқалар Твардовскийни "Новый мир" журнаlining бош муҳаррири сифатида эҳтиром билан ёд этишади.

У ҳақда нималар дейилмасин, ҳаммининг фикри ушбу нуқтада уй-ғунлашиши муқаррар: Твардовский ўта самимий инсон эди. Ҳа, у ҳаётда қандоқ бўлса, ижодда ҳам шундоқ эди - унинг сўзларига бирорта ёлғон аралашмасди, сохта сўзга ёки сохта ҳаракатга у ҳеч қачон ичдан изн бермасди. Мана шу самимияти учун ҳам салтанат уни ўз қаҳри билан "сийлади".

ОТА-ОНАДАН КЕЧИБ

Ҳар жиҳатдан қараганда, Твардовский партия тарбиясини кўрган арбоб-шоир бўлиб шаклланиши керак эди. У мамлакатда инқилобдан кейин содир бўлаётган воқеаларнинг адолатли эканлигига юракдан ишонарди. Бу устувор ғояга ҳам иши, ҳам қалами билан хизмат қилишга шай эди. Ва у хизмат ҳам қилди — 1924 йили комсомол сафига кирди, қишлоқ мухбири бўлиб ишлади, янги давр ҳақида шеърлар ёзди. Ҳукумат буни пайқади ва ундан "меҳрини" дариф тутмади. 30-йилларда Твардовскийлар оиласи қулоқ сифатида Уралга сургун қилинганида Александр Смоленскда қолди. У — адолатга ишонувчи бир орзупараст, оиласи учун афв сўраб, обком котибига рўбарў бўлди. Жавоб ўрнида шундай таклифни эшитди: ота-онадан кечиш керак: "Шундай вақтлар бўладики, ё инқилобни де, ёки — ота-онангни". Туғишганлар сургунга кетди, Твардовский улар билан алоқасини узди. Ҳатто шундай бўлган эмишки, ота "ичимдан топ" ўғли ҳақида қайғуриб, хуфия равишда Смоленскка келганида, Александр бу ҳақда милицияга хабар қилади...

Балки у ўшанда ҳукуматга ихлос қўйиш ўта нозик иш эканлигини теран англаган бўлса керак. Ҳукуматнинг меҳри бир товланмасин — қандай ёниб кетганингни ўзинг ҳам билмай қоласан. У идрокида ўзи билан салтанатнинг орасида чегара чизигини чизиб олди — уни ёқлаб бу чизикдан ўтмаслик, ўзи учун ҳеч нарса сўрамасликни ақида қилиб кўнглига тугди. Ва у кейин умри давомида бу чизикқа яқинлашди-ю, кесиби ўтмади. Ёлғиз қолганида ҳам. Кейинчалик Солженицин таъкидлайди: "... Твардовскийда қандайдир бир туйғу — ёлғиз яшашга маҳкумлиқ бор эди".

Салтанат эса Твардовскийни янада маҳкамроқ жиловлаш учун унвону мукофотларга кўмишда давом этди. Унинг мамлакатни коллективлаштириш ҳақидаги "Муравия мамлакати" достонини Сталин мукофоти билан тақдирлашади. "Василий Тёркин"ни II даражали Сталин мукофоти рўйхатига киритишганида, Сталин шахсан уни I да-

ражалига ўтказиб қўяди. Ўша даврларда бу нафақат Сталин томонидан кўрсатилган бемисл марҳамат (доҳий шунга ўхшаш ҳимматлар қилишни хуш кўрарди), балки салтанатнинг мутлақо салтанат куйланмаган дoston учун мукофот берганлиги айрича ҳодиса бўлган эди. Унда нафақат Сталин, сиёсий ходимлар ҳам йўқ эди, биргина генерал бор эди, холос. Фақат Ғалаба учун қон тўккан, жонини фидо қилган халқ руҳи акс этгани унда. Твардовский бошқача ёзолмасди ҳам. Чунки ўзи урушни бошдан-охиригача кечирган эди — Киев қамалидан чиққан Днепр денгиз қўшини чекинаётиб, Каневода унинг кўз ўнгида ҳалок бўлганди. "Уруш ҳақида ҳақиқатни гапириш эркидан маҳрум Твардовский, ёлғонга нақ бетма-бет келиб, унга сари ҳеч қерда бир қадам ҳам босиб яқинлашмаган эди, шу боис у мўъжиза яратолганди", — деб ёзади Солженицин "Тёркин" ҳақида.

БИР ЮТУМ ҲАҚИҚАТ

Ҳа, Твардовский совет ғоясига ишонарди, бироқ ҳақиқат унинг учун ҳаммасидан муҳимроқ эди. Ҳақиқатнинг айна мана шу туғма ҳиссиёти унга илаштиришмоқчи бўлган нарсани кўр-кўрона қабул қилишга изн бермасди. Пировардида, мана шу жиҳат ғояга хизмат қилишга ҳамиша шай ҳокимият билан унинг ўртасида зиддият келтириб чиқарганди, зеро, у партия иродасига муносиб бўлишга тайёр эмасди.

Твардовский раҳбарлигидаги "Новый мир" СССРнинг 60-йилларида Россияга қайта қуриш даврида янги телевидение хизмат қилганичалик хизмат қилди. "Новый мир" жамоатчилик фикрини шакллантирди, унинг саҳифаларида журъатли, қўрқмас, ҳақиқатни дадил айта оладиган В.Гроссман, В.Войнович, С.Залигин сингари адибларнинг асарлари эълон қилинди. А.Солженициннинг "Иван Денисовичнинг бир куни" қиссаси эса ҳурфикрлиликнинг энг баравж нуқтаси бўлди. "Ушбу қўлёзма Твардовский қўлига 1961 йил охирида тушганди, — дейди адиб, адабиётшунос Бенедикт Сарнов. — Александр Трифоновичнинг эслашича, у бу асарни босишга арзиш-арзимаслигини билиш учун уйқуга ётиш олдидан ўқишга тутинади. Ечиниб, каравотга чўзилади ва биринчи саҳифасини ўқийди... Кейин ўридан туриб кийинади, столга ўтириб, уни бошдан-охиригача ўқишга киришади — бундай нарсани ётиб ўқиш мумкинмасди. Твардовский, нима қилиб бўлса ҳам, ушбу асарни босишга рухсат олишга аҳд қилади. Ўша пайтдаги унинг ўринбосари Дементьев уни шаштидан қайтаришга уринади: "Агар биз бу асарни эълон қилсак, журналдан айрилиб қоламиз. "Новый мир"ни мамлакат ва дунё учун қанчалик аҳамиятли эканини яхши биласиз-ку!" Твардовский унга жавобан кейин қанот боғлаб кетган сўзини айтади: "Агар мен уни эълон қила олмасам, унда менга журналнинг нима кераги бор?"

Твардовский совет адабиёти силсиласида ҳар қанча юксак мавқени эгаллаган бўлмасин, қўлидан ҳамма иш ҳам келавермасди — "Иван Денисович" фақат Хрущевнинг рухсати билангина эълон қилиниши мумкин эди. Тўғри қарашларга эга бўлган Хрущевнинг ёрдамчиси Никита Сергеевичга қулай вазиятда Солженицин қўлёзмасини топширади. Хрущевга у маъқул келади. "Иван Денисович" эълон қилинади ва ушбу асар қандайдир даражада Россия адабиёти ва жамоатчилик ҳаётига ўзининг бемисл таъсирини ўтказди".

Афсуски, бу таъсир узоқ давом этмайди. Солженицинга қарши катта ғанимлар бош кўтаради. Шу билан нафақат Александр Исаевичнинг, Твардовскийнинг ҳам ҳаётини оғулаш бошланади. Унга дастлаб Чехословакияга кўшин киритишни қўллаб-қувватлаб ёзилган хатга қўл қўймадинг деб, сўнгра мамлакатда ёмонотлиқ бўлган олим Жорес Медведевни (уни "Биология фани ва шахсга сиғиниш" китоби учун аввал ишдан ҳайдашиб, кейин 1970 йили Калугадаги руҳий хасталар касалхонасига зўрлаб ётқизишганди), ёқлаб чиқдинг, дея кетма-кет айблар тўнкашади. У нафақат олимни ёқлаб чиқади, балки уни қутқариш учун касалхонага ҳам учиб боради. Сарой физку фужурларидан бохабар одамларнинг: "Эрта-индин 60 йиллигингиз бўлай деб турибди. Бу аҳволда Меҳнат Қаҳрамони бўлолмайсиз!" деган иддаоларига: "Бизда қаҳрамонликни кўрқоқлик учун беришлигини биринчи марта эшитиб турибман", дея жавоб қилади.

"Қаҳр-ғазабга тўлган меҳнаткашларнинг" "Новый мир"ни қоралаб ёзган хатлари газета ва журналлар саҳифаларини босиб кетади. Бироқ, Твардовскийга, халқнинг севимли адибига қўл кўтаришга журъат этишолмайди — "Новый мир" дан Твардовскийнинг энг яқин сафдошларини четлаштиришади. Уларнинг ўрнига СССР Ёзувчилар союзи котибияти "ўзининг" тўртта одамини ўтқизади. Шуниси ниҳоятда ажабланарлики, кейинчалик жўровоз қораловчилар гуруҳига Солженициннинг овози ҳам қўшилади — "Эманга шох урган бузоқча" китобида у Твардовскийни ожиз, ҳамиша муроса қилишга тайёр, муҳаррирлик ўриндигига маҳкам ёпишган инсон сифатида қайд этади.

... Твардовский ишдан бўшаш ҳақида аризани ўзи ёзади. "Новый мир" дан кейин у икки йил ҳам яшамади.

*"АиФ" нинг 2010 йил
24 сонидан олинди*

Драмага кўчган мавзулар

Жаҳон адабиёти хазинасига ўзининг улкан ҳиссасини кўшган араб адабиёти, бир томондан, ўз миллий анъаналари доирасида ривожланиб, янги босқичларга кўтарилган бўлса, иккинчи томондан, дунёнинг бошқа минтақаларидаги адабий жараён билан фаол алоқада бўлди ва бу жараён ўз ижобий таъсирини кўрсатди.

Араб адабиётида драматургиянинг жанр сифатида шаклланиши араб жамияти маданий ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларини қамраб олган "Уйғониш" ("ан-Наҳда") йўлига қадам қўйган даврга тўғри келди. Маърифатпарварлик тамойилларини ўзида мужассам этган бу янгиланиш йирик ижтимоий-иқтисодий силжишлар ҳамда миллий озодлик ҳаракатини келтириб чиқарди. Бир томондан, Европа маданияти кучли равишда кириб келди, иккинчи томондан миллий ўзликни англаш борасидаги ҳаракатлар ҳам ўз навбатида мана шу жараёнга катта қаршилик кўрсатди. Бу қаршилик ўз меросига муносабат ва уни қайта тиклашда ифодаланди.

Араб театри ва драматургияси биринчи навбатда Сурия, Миср, Ливан, кейинроқ Ироқда нисбатан тез шаклланди ва ривожланди. Афтидан, бу мамлакатларнинг XIX асрда Европа маданиятига яқин бўлганлиги ва Европа адабиётининг кучли таъсиригина эмас, балки сурияликлар ҳамда мисрликларнинг миллий психологиясида узоқ ўтмишнинг театрлаштирилган халқ томошалари ҳақидаги, ўзларини улуғвор ўтмишга эга бўлган мустақил халқлар, деб англай бошлаган қадимги афсоналар ҳақидаги хотиралар сақланиб қолганлиги ҳам сабаб бўлган.

Мисрда шеърий драма жанрининг асосчиси буюк араб шоири Аҳмад Шавқий ҳисобланади. Унинг шогирдлари Азиз Абаза ва Али Аҳмад Бақасир, Абдураҳмон аш-Шарқовий ва Салоҳ Абд ас-Сабур каби шоирлар назмда драматик асар яратиш йўлидан бориб, ўз асарларини театр саҳнасига мосладилар.

1919 йилдаги Миср инқилобидан кейин "Амир аш-шуаро" ("Шоирлар амири") унвонига сазовор бўлган Шавқийнинг ижоди курашга чоғланган халқнинг озодлиги, унинг мустақиллиги билан чамбарчас боғланиб кетди. Унинг "Клеопатра фежиаси", "Камбиз", "Мажнун ва Лайли", "Антара", "Буюк Алибей ёки мамлуклар давлати" драмаларининг янги варианты - "Буюк Алибей", "Андалусия маликаси", "Худа хоним", "Хасис" драмалари ана шу ғояларга хизмат қилди.

Шавқийнинг драматургияга мурожаат қилиши Миср адабиётидаги муҳим тарихий ҳодиса ҳисобланди. Мисрлик танқидчи Маҳмуд Амин ал-Алим ўзининг "Замонавий Миср адабиётининг янги қадриятлари тўғрисида" номли мақоласида бундай деб ёзди: "Сўзнинг том маъносидagi драматургияга келсак, у афтидан, фақат Шавқийнинг шеърий пьесаларидан бошланади".

Азиз Абазанинг шоир-драматург сифатида шаклланишида ҳам Аҳмад Шавқийнинг таъсири катта бўлди. У араб эпоси сюжети асосида шеърий пьеса ёзишга киришади.

Азиз Абазанинг "Қаис ва Лубна", "Ал-Аббоса", "Ғолиб", "Шажарат ад-дурр", "Андалуснинг ботиши", "Шаҳриёр", "Кузги япроқлар", "Нур карвони", "Цезарь", "Гул" пьесалари ана шулар жумласидандир. Азиз Абазанинг аксарият пьесалари жоҳилия даври тарихи мавзуйига бағишланган. "Шажарат ад-дурр" XIII аср ўрталаридаги воқеаларни, "Андалуснинг ботиши" Мисрнинг монархия давлати бўлган давридаги ҳаётини, "Кузги япроқлар" ва "Гул" пьесалари эса замонавий муаммоларни ўз ичига олади.

Драматург, шоир ва насрнавис Али Аҳмад Бақасир Мисрда биринчилардан бўлиб эркин шеърга мурожаат қилган. Миср мамлуклари тарихига бағишланган "О, ислом!" романи ва араб-мусулмон тарихининг турли даврларини ўз ичига олган бошқа роман ҳамда пьесалари унга катта шухрат келтирган. У, шунингдек, Қадимги Миср тарихи ва афсоналари мавзуига бағишланган "Эхнатон ва Нефертити", "Тайинланган фиръавн", "Осирис" каби пьесалар яратган.

50-йиллардан кейин ҳам шеърый драма ривож топди. XX асрнинг иккинчи ярмида романтик қаҳрамонлик мавзулари Абдурахмон аш-Шарқовийнинг энг сўнгги асарларида, айниқса, замонавий ва тарихий мавзулардаги шеърый ҳамда насрий пьесаларида ўз аксини топди.

Ўтган аср 60-йилларида Алфред Фараг, Саад ад-Дин Ваҳба ва бошқалар драматургияга кириб келдилар. Драматурглар ўз пьесаларида фольклор-эртақ образлилик, масал шаклларида фойдаланган ҳолда театрни томошабин билан бевосита суҳбатлашиш, долзарб ижтимоий муаммоларни муҳокама қилиш масканига айлантдилар. Саад ад-Дин Ваҳбанинг "Нажот йўли", "Зино хонаси", Алфред Фарагнинг "Бағдод сартароши", "Миршаб ва ўғрилар", Юсуф Идриснинг "Кушчалар", "Дунёвий комедия" каби пьесалари, шунингдек, Салоҳ Абд ас-Сабурнинг "Ал-Халлаж фожиаси", Абдуррахмон аш-Шарқовийнинг "Довюрак Маҳрон", Нажиб Сурурнинг "Ясин ва Бахия", "Эй, тун, эй, ой!" сингари шеърый пьесалари 60-йиллар ўрталарида Миср театрида санъатнинг энг ёрқин намуналари бўлган.

Буларнинг ичида Салоҳ Абд ас-Сабур Миср "янги шеърыйати"нинг атоқли вакилларида бири сифатида ном қозонди. "Юртим одамлари", "Мен сизга айтсам" ҳамда "Кекса чавандоз орзулари" девонлари шоирга катта шухрат олиб келди. Булардан ташқари шоир "Тунга саёҳат", "Кун ва тунни кутиш" номли шеърый тўпламларини, шунингдек, "Ал-Халлаж фожиаси", "Лайли ва Мажнун", "Малика кутади" ва "Шоҳ ўлимидан сўнг" сингари шеърый драмаларни яратди.

Драматургияда Салоҳ Абд ас-Сабур Ибсен, Чехов, Пиранделло, Ионеско ва ҳаммадан кўпроқ Элиот тажрибаларидан фойдаланди.

Аммо унинг учун асосий манба бўлиб халқ оғзаки ижоди, афсона ва ривоятлари хизмат қилди, десак хато бўлмайди. Чунки бу хазинадан араб шеърыйати, насри ва драматургияси ҳам унумли фойдаланар эди. Араб драматургияси "Минг бир кеча" ва бошқа сюжетларни арабларнинг адабий ўтмишидан, ал-Исфохонийнинг "Қўшиқлар китоби" Антара, Имрулқайс ҳақидаги оддий халқ романлари, Инжил, Қуръон китоблари ва машҳур бўлиб кетган афсона, мифлардан олар эди.

Салоҳ Абд ас-Сабур "Малика кутади" пьесасида халқ меросининг ҳар бир унсурларидан кенг фойдаланган. Ундан афсоналар, тунги ривоятлар, маросим қўшиқлари, латифалар ва халқ меросининг бош-қа намуналари ҳам ўрин олган.

Пьесанинг қисқача мазмуни шундай: Малика отасининг қасрини қўриқлайдиган соқчилар бошлиғини севиб қолади ва отасига хиёнат қилади, соқчига қасрни топширади. Соқчи маликанинг отасини ўлдиради ва подшолик тахтига ўтиради.

Салоҳ Абд ас-Сабур бу мавзунини Ироқдаги ал-Хадр қалъаси ҳақидаги қадимий араб ҳикоятидан олган. Бу ҳикоятда Зу-л-Актаф Сабур анча пайт қамалдан сўнг қалъани қўлга олади. Йигитни бир кўришда севиб қолган Нодири бинт ад-Дизун исмли қиз қалъага киришида унга ёрдам беради. Йигит қалъани ишғол қилгандан кейин унга уйланишга ваъда беради. Бироқ йигит қизнинг ўз отасига хиёнат қилгани каби унга ҳам хиёнат қилишидан қўрқиб уни ўлдиради. Салоҳ Абд ас-Сабур "Минг бир кеча" эртақларидаги икки шахсни — ас-Самандал (ас-Самандар) ва ал-Қарандални асарининг бош қаҳрамонлари қилиб олган. Муаллиф Ас-Самандални шафқат-

сиз ҳукмдор, ўз халқи ва мамлакатининг хоини сифатида тасвирлаган. Ал-Қарандал эса донишманд, аскиячи, у шунингдек, халқнинг овози, виждони ёки иродаси бўла олади, унинг азалий орзу-умидларини амалга оширувчи, ватанпарвар сифатида тасвирланган.

Малика эса давлатнинг тимсоли. Ал-Қарандал халқнинг фахри, унинг ишончини оқловчи, унинг орзу-истакларини амалга оширувчи, ҳақиқатгўй, халқ ардоғидаги шахс сифатида ифодаланган. Пьесада "Минг бир кеча" эртақларидаги афсонавий ҳикоятларга хос сарв дарахтларига тўла ташландиқ ўрмон, вайрона кулба, турли овозлар, табиат ўзгаришлари ёрдами билан ажратилган вақтни кўрсатиш, шунингдек, қуёш ҳаракатини кўрсатиш ёки зулмат қоплаши, бегона кишиларнинг кулбага кириб ишлаши тасвирланган. Буларнинг ҳаммасидан афсона ва эртақларнинг муҳити сезилиб туради. Шунингдек, Салоҳ Абд ас-Сабур халқ театрининг баъзи услубларидан ҳам фойдаланган. Муҳаммад Али давридаги қизиқчилар труппаси жиноятлар ёки воқеаларни томоша орқали намойиш этиш, унинг ўғилларининг хатна тўйи муносабати билан театрлаштирилган томошалар, шунингдек, халқнинг солиқчилар зулмидан шикоят қилиши саҳналари шулар жумласидандир.

Бунга яна ниқоблар кийиш ва шоир фикрларининг эркин парвозини қўшишимиз мумкин. У "Сеҳрланган хўроз", "Инжиқ денгизчи" ва бошқа ҳикоятлардан ҳам фойдаланган. Икки маъноли, жумбоқли диалогларни ишлатган. Бу ҳолни ал-Қарандал кулбага кириб, иш тугаганда у ердаги одамларнинг қандайлигини билгани тўғрисидаги суҳбатида, шунингдек, маликалар ўз маъшукларини кечаю кундуз қутишлари ифодаланган кўринишларда кўрамиз. Шу тариқа бизга Салоҳ Абд ас-Сабурнинг халқ оғзаки ижодидан қай даражада фойдаланганлиги аён бўлади. Пьесада ахлоқий панднасихатлар ҳам жуда кўп бўлиб, унда оддий жисмоний муносабатларга асосланган севги олдида ҳақиқий руҳий яқинликка асосланган севгининг юксаклиги, халқ ўз ҳукмдорларини салбий хислатларга эга бўлмаган шахслардан танлаши лозимлиги кўрсатиб ўтилади. Йиғи билан ўтказиладиган тунги бедорлик ҳақида Салоҳ Абд ас-Сабур шундай дейди: "Тунги бедорликка сиз ҳам, ҳарҳолда, кишини азобга солувчи нарса деб қарайсиз. Аммо тунги бедорлик ва йиғидан руҳий даволашда ҳам қўлланилади. Менинг фикримча, "Минг бир кеча" эртақларида ҳам айрим одамларнинг ҳалокатга олиб борадиган хатоликларга йўл қўйганликлари учун афсусланиб, ҳар тунда йиғлашлари, акс эттирилган".

Салоҳ Абд ас-Сабур турли қиссалардаги бадий унсурларнинг кўпларини бирлаштириб, янгича кўриниш ва мазмунда шакллантирди. Тунги бедорликлар томошасида малика ва унинг канизақлари подшо саройида бир мотам маросимида пайдо бўладилар ва саҳна қўядилар. Бу пьеса ичида пьесани, яъни аввал содир бўлган воқеани саҳналаштиришдир.

Пьеса аччиқ йиғи, дод-фарёдлар билан тугайди, унда Самандал марказий ўринга чиқиб, маросимни якунловчи меҳмон сифатида намоён бўлади. Бундан олдин эса Қарандал малика ва унинг канизақлари ҳузурига кирди, тушунмовчиликни бартараф қилиш мақсадида уларнинг ҳар бирига юзланади. Маълумки, эртақларда йиғи доимо хайрихоҳ кучларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлади ва у қахрамонга ўз муаммоларини ҳал қилишда ёрдам беради.

Шоир ўзигача орттирилган бадий ижод тажрибаларига таяниб, фольклор материалларини ижодий ўзлаштириш негизида ҳар томонлама бадий баркамол асарлар яратишга эришди ва шу тариқа ўз асарларининг халқчиллигини, таъсирчанлигини таъминлашга ҳаракат қилди.

*Шаҳноза ҒОИПОВА,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институтини тадқиқотчиси*

Янгилик излаган шоир

Форс адабиётининг ривожланиш жараёни жаҳон адабиёти такомилли билан узвий боғлиқ. У дунё тамаддунининг қадрли ва ноёб дурдоналаридан бири сифатида эътироф этилади. Мумтоз адабиёт анъаналарини ўзида изчил давом эттираётган замонавий форс адабиёти, адабий анъаналарга ҳурмат ва эъзоз йўли ва янги анъана ҳамда тамойилларни яратиш йўлидан ривожланиб борди. XX асрдан Эрон шеъриятида ўзига хос янги шаклланиш жараёни бошланди. Зеро, унда долзарб ижтимоий мавзуларни кўтариш, янги шеърий шакллардан фойдаланиш, шеъриятга янги руҳ ва тафаккур бағишлаш каби хусусиятлар камолотга етиб бормоқда.

Агар Эрон адабиётидаги XX асрдаги бадиий тафаккур ва унинг ифода шакли ривожини таҳлил қиладиган бўлсак, мазкур жараён миллий озодлик ҳаракатлари, қонун устуворлиги учун кураш, ватан равнақи, таълим ва тарбия, замонавий илм ва фанга эътиборнинг ортиқлиги билан ажралиб туради. Бу давр адабий жараёни ўзига хослиги, янгиликка мойиллиги, бутун жаҳон илғор ғояларига очиқлиги, умумбашарий ва умумхалқ мезонларига таянганлиги, ижод эркинлиги устун қўйилганлиги, ноёб истеъдодларнинг адабий жараёндан муҳим ўрин олиши каби инқилобий ўзгаришлар остида кечганлигига шохид бўламиз.

Шеърият — халқ маънавиятининг пойдор устунларидан бири ҳисобланади. Эрон адабиётида ўтган асрда вужудга келиб, бугунги кунда бадиий адабиётнинг узвий таркибий қисмига айланган "янги шеър" оқими ҳам Эрон халқи маънавиятининг муҳим омилларидан, халқ орзу-умидларининг бадиий инъикосларидан биридир.

Янги шеърият интилган ва бунёд этишга саъй-ҳаракат қилган мақсад — халқчил, долзарб, фалсафий мушоҳадаларга бой, давр қўйган саволларга жавоб бўла оладиган, жамиятдаги мавжуд зиддиятларни рўй-рост ифода

қилишга қодир тамаддун талаблари билан уйғушлашиб, умуммиллий ва умумбашарий қадриятларни ўзига жамлаган, янги маънавий асосларни шакллантиришга қодир бўлган шакл ва мазмунда ижод қилиш йўлини қидириш, уни топиш ва омма эътиборига ҳавола қилишдан иборатдир.

Бу даврда бадиий адабиётнинг эркин фикри ва ҳақиқатга таяниши унинг омма орасидаги мавқеини юқори даражага кўтарди. Ижодкор ҳам, ўқувчи ҳам ўз зиммасига юклатилган вазифаларга бошқача инқилобий назар билан қарай бошлади. Адабиёт қандай мақсадларга хизмат қилиши, қандай ғояларни қуйлаши лозим, деган мантиқий саволларга тўғри ва самимий жавоб излаш ҳаётий заруриятга айланди.

1915-1920 йиллар давомида қайноқ маршрутият¹ шеърияти қошидаги адабий ҳодиса таъсирида поэзияда бошқача қарашлар вужудга келди, Шоирлардан Абулқосим Лоҳутий, Таққий Руфъат, Шамс Касмойи, Жафар Хоманайи ва Мирзода Иш-қийлар Европадаги ҳижоли шеърлардан таъсирланиб, форс мумтоз шеъриятидаги қолипларга амал қилган ҳолда, янги йўналиш ва ўзгартиришлар йўлида қадам ташладилар. Булар мисралар тенглигини (қофияга аҳамият бериб ёки бермасдан) буздилар, қофияни ишлатишда мустақилликка кенг эътибор бердилар.

XX асрнинг бошларидаги энг муҳим адабий ҳодиса Нимонинг "Афсона" шеърий эртаги бўлиб, унга эрон модерн шеъриятининг бошланиш нуқтаси сифатида қаралади. Нимо шеър ёзишда мумтоз қолипга амал қилган бўлса-да, бу ерда романтик ва рамзий фазо, янги тасвирлар, турли хил дунёқарашлар тизими билан бошқа шоирлар ижодидан ажралиб туради. "Афсона" нашридан сўнг ҳимоячилар ва мухолифлар баҳси кучайиб кетди. Нимо бу курашдан муваффақиятли ўтди, гарб модерн санъатининг ютуқларидан, назарий манбалар

¹ М а ш р у т и я т — конституция.

ва фалсафий асарлардан куч, илҳом олган ҳолда янги йўналишни давом эттирди. Нимонинг қайси ҳаракатлари янгилашиш асоси ва тамойиллар деб баҳоланган эди? Буларнинг биринчиси ҳаракат, модернча тафаккур ва санъат шакли бўлиб, Нимо ундан таъсирланди. Арасту қарашлари, ўрта асрлар тафаккури, илоҳий қадриятлар бу дунёқарашнинг тамал тоши эди.

Нимонинг модерн қарашни яхши англаши минглаб китобхонларни "Шеър нима?" деган саволни қайтадан идрок этишга ундади. Кейинроқ "Шеър қандай бўлиши керак?" деган жумбоқ атрофида баҳслар бошланди. У, "ҳақиқий масала санъат нималигини аниқлашдан иборат эмас, балки санъат нималигини таърифлаб бериш"дан иборат эканлигини биринчи бўлиб англади. Бу ҳол бошқа йўналишдаги шоирларнинг қарашларига бутунлай зид эди.

Маълумки, форс мумтоз шеърлятида уч асос, яъни адабий тил, бадиий шакл ҳамда маъно шеър вужудини ташкил қилар эди. Шоир шеър ёзишдан олдин қайси маъно-мазмунни қамраб олишини, ёзадиган шеъри қайси қолип ва кўринишда ҳамда қайси тил-

да шакл топишини биларди. Буни шеър санъатининг хусусияти талаб қиларди. Нимо кўпгина изланишлар ва адабий тажрибалар асосида анъанавий, шеърдаги ана шу уч асосни парчалади. Эрон шеърлятидаги минг йиллик қолипни синдириб, руҳнинг эркин парвозига йўл очишга эришди.

Нимонинг янгича қарашлари "шоирона фардият", яъни ижодкорнинг диққат марказини ўз шахсий тажрибаларига қаратиш ҳамда анъанавий шеърлятда торайиб қолган тажрибалардан қутулиш эди. Бу янги тамойил Нимони шеърнинг ҳамма унсурлари ва қисмларини ўзгартиришига йўл очиб берди.

Кўпчилик китобхонлар Нимо поэтик тафаккури ва ифода услубидаги ўзига хос жозибаторлик, самимийлик, содда баён, шунингдек, халқ руҳияти ва орзу-ҳаваслари билан узвий боғланганлик, ҳаётийлик, реалликни тан олдилар ва қутладилар. Шоир танлаган йўл, айниқса, ёшларнинг қайноқ қалбларини жуда тез забт этди. Янгиликка интилиш ва ноёб поэтик тамойилларни илк бор муваффақиятли ишлаб чиқиши орқали Нимо "Эркин шеър отаси" унвонига сазовор бўлди.

*Наргиза ШОАЛИЕВА,
филология фанлари номзоди*

«Девону луғотит турк»нинг илк тадқиқотчиси

XX аср бошлари маданий ҳаётимизда бўлгани каби ўзбек адабиётшунослигида ҳам миллий-маънавий уйғониш даври бўлди. Давр зиёлилари "мозийга қайтиб иш кўришликни хайрлик" билиб, ўз миллатининг адабий меросини тиклаб, ушбу меросни халқнинг маънавий мулкига айлантиришга чинакамига бел боғладилар. Таниқли ўзбек олими Абдурауф Фитрат мумтоз адабиётимизни асраб-авайлаш, буюк сиймоларнинг асарларини нашр эттириш, уларни янгича талқинлар билан элга танитишдек гоят мураккаб вазифани бажарди.

Профессор Фитратнинг улкан адабий меросимизга бўлган муҳаббати қадимги турк адабиёти намуналарини ўрганишдан бошланди. Бу жиҳатдан олимнинг эътиборини тортган асар буюк мутафаккир, турк ва араб тилининг беназир билимдони Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" мажмуаси бўлди.

Туркий халқларнинг минг йиллар давомида қўлланиб келган сўзлари, иборалари, мақол ва маталлари, қўшиқ ва термаларини улкан китоб ҳолида жамлаган бу қомусий асар асрлардан бери ўз қимматини йўқотмай келмоқда. Фитрат кейинги давр ўзбек олимлари ичида биринчилардан бўлиб, "Девону луғотит турк" асарини тил нуқтаи назаридан тадқиқ этди, адабий намуналарни мавзу ва мазмун жиҳатидан тасниф қилди. Фитрат китобнинг сўзбошисидаяқ Маҳмуд Кошғарий ижоди ва "Девону луғотит турк" асарининг моҳияти ҳақида қисқа, аммо илмий асосланган фикрлари билан ўқувчиларни таништиради. Фитрат Маҳмуд Кошғарийнинг туркшунос, адабиётшунос, тарихнавислик билан бир қаторда "улуғ арабий олим" бўлганлигини, кошғарлик Ҳусайн Халаф исмли муҳаддисдан ҳадис илмини

ўрганганлигини, билимларини такомиллаштириш учун Бухоро ва Нишопур шаҳарларида таҳсил олганлигини алоҳида қайд этади.

Фитрат домла бу мўътабар асарни "турк адабиётининг энг қимматли намунаси" сифатида талқин қилади. Бу луғатга доир барча тадқиқотларни жиддий ўрганиб чиқиш натижасида мазкур асар бўйича ўзига хос йирик тадқиқот яратади. Фитрат асардаги ҳар бир сўзнинг маъноси, фонетик ва морфологик хусусиятларини жиддий текширади. Сўзларни изоҳлаганда туркий адабиётнинг шоҳ асарларидан бўлган "Кутадғу билиг", "Ҳибатул-ҳақойиқ", "Муқаддиматул-адаб" китобларидаги тушунча ва калималар билан солиштиради. Кўп йиллик меҳнатнинг самараси бўлган бу китоб яратилгунга қадар ҳам айрим турк олимлари (масалан, Фуод Кўпрулу) "Девону луғотит турк"даги адабий манбаларни таснифлашга уринган эдилар. Машҳур туркшунос олим, профессор Фуод Кўпрулунинг "Турк адабиётининг манбалари" деб номланган мақоласида "Девону луғотит турк" таркибидаги марсиялар сонини тўртта деб белгилаган эди. Фитрат эса бу фикрга қатъий қарши туриб: "Мен эсам ёлғузгина икки марсияга учрадим. Қолғанларининг марсия эканларига қарор бера олмадим, фикримча, уларга марсиядан бошқа унвонлар бериш керак" дея фикр айтади. "Алп Эртўнга" марсияси ҳажмини белгилашдаги Кўпрулунинг чалкаш фикрларини ҳам тўғрилаб, бу марсия турк олими айтганидек, ўн икки парчадан иборат эмас, балки ўн парча эканлигини далиллар асосида исботлайди. "Девон"даги "Югурди кафал от, чақилди қизил ўт, куйурди орут ўт, сачраб онун ўртану" мисралари "Эртўнга" марсиясига вазн, қофия, мавзу жиҳатидан мос келмаслигини аниқлайди. Фитрат яна бир

Ўринда эътироз билдириб, "биринчи жилднинг 94-бетигаги (намуналар) билан учинчи жилднинг 31-бетигаги парчалар алоҳида-алоҳида эмас, иккаласи бир" асардан олинган лигини маълум қилади. Асарни синчковлик билан ўрганган олим мажмуадаги сўзлар ададини 6,5 мингдан ортиқ деб белгилайди ва уларни тил нуқтаи назаридан (морфологик – сарфий, фонетик – савтий) ҳам таҳлил қилади.

Кўрамикчи, Фитрат асарни табдил ва тадқиқ қилишга филологик жиҳатдан ёндашади. У аввал асарни мавзу, вазн, қофия масалаларига алоҳида эътибор қаратган ҳолда тасниф этади. Олим асарни уч қисмга ажратади ва унинг биринчи қисмда шартли равишда 14 туркумни ташкил этадиган тўртликлар мавжудлигини айтади. Ҳар бир тўртликнинг мазмунига кўра табдил қилади ва изоҳлар билан ўқувчиларга тақдим этади. Фитрат мажмуасининг иккинчи қисми эса, икки мисрала, яъни маснавий усулида ёзилган таълимий асарлар таҳлилидан иборат. Фитрат мазкур бўлимга изоҳ бериб, "бу қисмдаги тизмалар узун вазндаги иккиликлардир" деб ёзади. Фитрат иккала қисм ўртасидаги "айирма"ларни алоҳида бандларга ажратиб кўрсатади, яъни биринчи қисмдаги шеърларнинг 1-2-3-мисралари ўзаро қофиядош, 4-мисраси эса бир қофияли бўлиб (а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а), қисқа вазнда ёзилган табиат тасвирига бағишланган лавҳалар жамланган. Мазкур мажмуанинг иккинчи қисмида эса тўлалигича (а-а, б-б, в-в) тарзида қофияланган таълимий-ахлоқий асарлардир деб кўрсатади. Олим тўпламдаги айрим сўзларнинг изоҳларини тушуниш заруратини ҳис қилиб, учинчи қисмда мукамал изоҳларни илова қилган. Англашилганидек, Фитрат асарни тасниф этишда дастлаб шеърларни шакл жиҳатдан ажратиб олади, кейин эса назмий парчаларни мазмунан бир-бирига боғлайди. Олим ҳар икки қисмни бир хил тартибда таснифлаб, аввал асардан намуналар келтирилади, сўнгра келтирилган парчанинг ҳозирги ўзбек тилидаги таржимасини беради, сўнггида эса айрим тушуниш қийин бўлган сўзларнинг изоҳи келтирилади. Бу ҳаракат асар-

нинг илмий-адабий миқёси юқорилигини, қолаверса, ҳаммабоп тилда ёзилганлигини тўғри белгилаб беради.

Фитратнинг илмий услуби ўтган асрнинг 20-йиллари учун янги бир ҳодиса бўлди. Бу борада, у ҳар бир манзумани вазн ва қофия жиҳатидан тасниф қилиб, мавзусига кўра кетма-кет тартибда беришга эришди, шеъринг парчаларни насрий йўлда баён қилиши, англаш қийин сўзлар таржимасини келтириш, луғатлар изоҳини алифбо тартибда жойлаштириш ва уларни илмий шарҳлаш орқали Фитрат ўзига хос юксак мазмунга эга бўлган нодир филологик тадқиқот яратишга муваффақ бўлади.

Маҳмуд Кошғарий асари мумтоз адабиётимизнинг илк тараққиёт даврига доир муҳим манба сифатида қадрлидир. Бу мўътабар илмий асар илк маротаба 1927 йилда араб ёзувида чоп этилган эди. Орадан салкам бир аср ўтибдики, бу нашр ҳамон ўз қимматини йўқотган эмас. Шу тўғрисида унинг ҳозирги ёзувидаги табдиллини амалга ошириш ва келажак китобхонларига етказиш катта амалий аҳамиятга эга. Маҳмуд Кошғарий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан чоп этилган "Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари" китоби мана шу эзгу вазифани бажаришга хизмат қилади. Асарнинг 124 саҳифаси кирилл ёзувидаги табдилдан иборат, қолган 124 саҳифаси эса Фитрат асарининг 1927 йилги нашри (араб ёзувида) факсимиле нусхасидан иборат. Мажмуани араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувидан Ўзбекистон Миллий университети аспиранти Орзигул Ҳамроева ҳозирги ёзувга ўлган. Шу билан бирга тадқиқотчи ушбу китоб моҳиятини англашиш мақсадида "Девону луғотит турк"нинг Фитратга қадар ўрганилиши ва "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуаси" номли мазмундор сўнгсўз ёзган. Асар профессор Ҳамидулла Болтабоевнинг сўзбошиси билан очилади. Ушбу сўзбошида муаллиф қадимги туркий манбаларни талқин қилиш асосида профессор Фитрат эришган ютуқларни мазкур тадқиқотнинг ўз замонидаги бошқа илмий асарлардан фарқли томонлари

ҳамда мажмуанинг филология илми учун қимматли жиҳатларини кенг ёритиб берган.

XXI аср бошларида, бундан минг йил аввал яратилган туркий сўзлар луғатининг нашр этилиши ва илмий муомалага киритилиши адабиётшунослигимизда алоҳида ҳодиса сифатида баҳоланишга арзирли ҳолдир. Маҳмуд Кошғарийнинг минг йиллар синовидан ўтган бу асарини улуғ олим Абдурауф Фитратнинг тўқсон йил аввал

яратган мажмуаси воситасида англаб етиш муайян илмий қийинчиликлар туғдириши мумкин. Бироқ илмда текис йўл бўлмагани каби ўтмиш олимлари томонидан яратилган илмий ва маърифий манбаларни етарлича ўзлаштирмай туриб, илм чўққиларини забт этиш қийин. Зеро, бизга қадар яратилган маънавий хазинаси миллат келажаги учун зарур пойдевор бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Муқаддас ТОЖИБОЕВА,
ЎзМУ докторанти

Бадий ижод психологияси

Нўмон Раҳимжонов. Бадий асар биографияси.
Ўқув-қўлланма. Тошкент, «Фан», 2008.

Таниқли адабиётшунос олим, профессор Нўмон Раҳимжоновнинг "Бадий асар биографияси" ўқув-қўлланмаси илмимизда энг кам ўрганилган, эътибордан четда қолиб келаётган сўз санъаткорларининг ижодий лабораториясига, асарларининг ғоявий ният сифатида юзага келиши ва бадий талқин хусусиятларига бағишланган. Асар асосини ташкил этган таҳлил методи, унинг юзага келиши билан боғлиқ омиллар хусусидаги қисқача маълумотномада ўқиймиз: XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин намояндаларидан академик-адиб Иззат Султоннинг "Алишер Навоий", "Имон", "Донишманднинг ёшлиги", "Кўрмайин босдим тиканни", "Қақнус", "Ойдин кеча асирлигида", "Янги одамлар" сингари асарларининг бадий ғоя тариқасида туйғилиши ва ёзилишидек сирли-сеҳрли жараёнлар ҳақида, бадий идрок ва ифода маънолари, эстетик қарашлари хусусида. Тадқиқот-қўлланма муаллифнинг устоз Иззат Султон билан олиб борган кўп йиллик мулоқотлари, суҳбатлари, кузатишлари самарасидир. Унинг ифода шакли ҳам ўзига хос. Ҳикоя биринчи шахс номидан олиб борилади. Академик-адиб

ўз эътирофи орқали дил қулфини очади, ижодий дунёси сирларидан воқиф этади".

Дарҳақиқат, асарга адиб Иззат Султон ижодий тажрибаси асос қилиб олинган эса-да, жаҳон классикларининг изланишларига, гўзал бадийят намуналарига кўплаб мурожаат этилган. Муҳими, ана шу бадий-эстетик тафаккур намуналарини таҳлил этишдаги нафис бадий туйғу, ҳиссий идрок уйғунлиги диққатимизни тортади.

Тадқиқот-қўлланма икки қисмдан иборат. "Ижодкор шахси" қисмидаги фаслларда ("Болалик боғларидан тақдир сўқмоқларига", "Эстетик онгнинг шаклланиши ва бадий туйғу эврилишлари") Иззат Султоннинг болалик, ўсмирлик йиллари, бобоси Султон сариқ, отаси Отахон тикувчи, онаси, акалари, синглиси ҳақида ҳикоя қилинади. XX аср тонгида Ўш, Тошкент шаҳарларидаги ҳаёт билан таништириш баробарида ёш Иззатиланинг турмуш кўчаларидаги уринишлари, болалар уйда тарбияланиши, Андижон ва сўнгра Тошкент шаҳридаги касб-ҳунар билим юртларида таҳсилни давом эттириши жонли, ҳаяжонли факт-маълумотлар асосида ёритилган.

"Бадий ғоянинг таржимаи ҳоли" қисмида эса Иззат Султон драмаларининг ёзилиши, саҳналаштирилиши, адабий ҳаёти саҳифалари адиб билан кечган жонли мулоқотлар, жаҳон классикасининг гўзал ва бетакрор бадийят намуналари билан муқоясалар жараёнида ўрганилган. Муҳими, ҳар бир асарнинг юзага келиши назарий масалалар билан боғлиқ тадқиқ этилиши ўқув-қўлланманинг юқори илмий савиясини таъминлаган. Тадқиқот "Алишер Навоий" драмасининг яратилиш тарихидан", "Имон" пьесасининг саҳна талқинлари", "Ойдин кеча асирлигида". Маънавий-ахлоқий масала қирралари", "Қақнус", Ҳаёт ҳақиқати ва бадий тўқима", "Иззат Султоннинг адабий-эстетик қарашларига оид", ва бошқа мазмундор боблардан иборат. Кўринадики, Иззат Султоннинг деярли барча саҳна асарлари ("Ойлавий сир" пьесасидан ташқари) таҳлил доирасига тортилган. Китобда адибнинг ижтимоий-фалсафий, сиёсий қарашлари эстетик принциплари шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар, жаҳон мутафаккирлари: Эсхил, Шекспир, Гегел, Гердер, Гёте, Пушкин, Чехов, Белинский, Александр Островский, Генри Мюллер, Ибсен ва бошқа ғарб алломалари; Алишер Навоий, Бобур, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Мухтор Аvezов ва бошқа шарқ мунавварларининг ибратли фикр-мушоҳадлари, ҳикматли адабий ўйларидан кўплаб иқтибослар келтирилади. Улар, аввало, сўз санъатига, бадий-эстетик, ижтимоий-фалсафий тафаккур маданиятига, адабий асар бадийлигига, бадий ижоднинг фалсафа, тарих, дин, эстетика, тасвирий санъат ва ҳоказо фан соҳалари, тафаккур тармоқлари билан боғлиқлигига кўра эътиборни тортади. Барчаси яхлит, бус-бутун мужассамлашган ҳолда Иззат Султон феноменини бор бўй-басти, салобати ва салоҳияти ила гавдалантиришга хизмат қилади.

Ва яна санъаткор шахсияти – болалик, ўсмирлик ва ҳоказо умр фаслларида, онг-шуурида суратланган, юрагида муҳрланган ҳаётий ҳолатлар, факт ва маълумотлар, воқеа-ҳодисалар бадий асарларига қай таҳлитда кўчиб ўтгани, тажассум топгани, бир

сўз билан айтганда, ижод психологиясига доир жараёнларни ёритишга қаратилган.

Муаллиф Иззат Султон билан суҳбатлар пайтида ёзиб олган болалик онлари, умуман, ҳаётий тажрибаларнинг бадий ижодга кўрсатган самарали таъсирига оид сўзлар ҳам диққатимизни тортади. "Халқимизда, бола бошидан, сой – тошидан, деган ибратли гап борку. Ижодга болаликнинг, ёшликнинг таъсири жуда катта. Фақат дунёқарашингиз эмас, ижоднинг тамойилларига ҳам таъсири кучли. Умуман, ёзувчилик ҳақида гап кетгудек бўлса, "всё от детство" – "ҳаммаси болаликдан бошланади", деган ҳикматли бир ибора бор. Шунинг учун Ўш шаҳридаги болалар уйига (у пайтда "етимхона" дейиларди) келугунимга қадар бошдан кечган йиллар ҳақида гапирадиган бўлсам, ота-онам, ака-укалар, синглим, болалик дамларим – ҳаммаси бирма-бир кўз олдимдан ўтади".

"Бадий ғоянинг таржимаи ҳоли" деб номланган иккинчи қисмида муаллиф бизни Иззат Султоннинг бадий дунёсига олиб киради. Ҳар бир асарининг юзага келиш тарихи билан таништириш жараёнида муаллифнинг илмий-назарий концепцияси ҳам яққол бўртиб туради. Хусусан, адабий изланиш жараёни ижодий ниёт, бадий ғоянинг туғилиши ва муайян образларни ўз ичига олган ҳолда шаклланиши, асарнинг ёзилиш жараёни, тузатишлар киритиши ва қайта ишлаш каби босқичлари И.Султон драмалари асос қилиб олинган. "Алишер Навоий" драмасининг яратилиш тарихидан", "Имон" пьесасининг саҳна талқинлари", "Ойдин кеча асирлигида", "Маънавий-ахлоқий масала қирралари", "Қақнус", "Ҳаёт ҳақиқати ва бадий тўқима", "Абдулла Қодирийнинг ўтган кунлари", "Ижодкорнинг ғоявий-эстетик муносабати ва мозийни бадий ўрганиш хусусиятлари" номли фаслларда ижодий ниётнинг пайдо бўлишидан бадий образларга айланиш жараёнларигача кечган адабий изланишлари алоҳида-алоҳида ўрганилиб, тасниф қилинган.

"Алишер Навоий" драмасини яратар экан, ҳар икки муаллиф, аввало, ҳазрат Навоий даҳосини белгилаган асарлар моҳиятини тушуниш, ўрганишга катта эътибор берган эдилар. Н. Раҳимжонов Иззат-Султон билан Уйғуннинг санъаткорлик маҳоратини очишга интилар экан, ҳар икки адибнинг маънавий-интеллектуал билим доираси қай тариқа шакллана боришини назардан қочирмайди. Ҳар икки адибнинг фикрлаш тарзидаги ўзига ҳослик ижодий индивидуаллигини белгилаш билан бирга бадий образларнинг бетакрор қиёфаларда намоён бўлишини ҳам таъминлаганини ҳаётий мисоллар воситасида исботлайди.

Н. Раҳимжонов "Алишер Навоий" пьесасининг бадий ғоя (урғу) тариқасида кўнгилда туғилиши, ниш уриши, кўкариши, барқ уриб гуллаши — бадий образлари чизимини ўз ичига олган яхлит, тугал асар қиёфасини эгаллаши сингари эврилишлар жараёнини аниқ, асосли таҳлилларга таяниб ойдинлаштиради. Бу борада ижодий иниятнинг тўқис-туғаллиги билан бадий образнинг уйғун-яхлитлиги масаласи Н. Раҳимжоновнинг асосий диққат марказида туради. Хусусан, бадий образнинг тугаллигини таъминлаган майда тафсилотлар, деталлар ҳам четда қолмайди. Ҳар бир бадий образни қиёмга етказишда қайта-қайта ишлов бериш, тўлдириш, бойитиш сингари ҳолатлар таҳлили ҳам деталлаштириб кўрсатилган. Шу тариқа олим Алишер Навоий закосини намоён этишда Иззат Султон билан Уйғун нечоғлиқ фидокорона меҳнат қилганини кўрсатишга муваффақ бўлади.

"Бадий асар биографияси" асаридаги яна бир муҳим жиҳати, бу — пьесаларнинг бадийлиги, қаҳрамонлар жозибаси гўзаллик қонуниятлари билан омукталликда очиб берилишидир. Хусусан, И. Султон билан Уйғун даврининг ижтимоий-сиёсий талабларини, жамиятнинг маънавий-ахлоқий эҳтиёжларини эътиборга олган ҳолда бадий-эстетик туйғулар талқинида гўзалликни бош омил сифатида назарда тутадилар. Шоир Жўброн Халил таъбири билан айтганда, "Гўзаллик — сахрою биёбонларда эмас, арабнинг юрагидадир".

Шунга монанд И. Султон билан Уйғун пьеса қаҳрамонларининг ички дунёси, тафаккур маданияти билан туйғу-кечинмалар нафосатини яхлит уйғунликда акс эттирилиши асар бадийятининг бош фазилати саналади.

Алишер Навоий, Гули, Ҳусайн Бойқаро ("Алишер Навоий"), Йўлдош Комилов, Ойша, Ориф, Азиза ("Имон"), Ниёз, Нурбобо, Турғуной, Собир ("Номаъум киши"), Фурқат, Санобар, Муқимий, Завқий ("Шоир қалби") ва ҳоказо қаҳрамонларнинг бадий талқинлари асосида И. Султон муҳим бир янги эстетик ғояни илгари сурганлиги таъкидланади. Хусусан, гўзаллик бу — объектив воқелик билан инсон онг-шуурининг вобаста алоқадорлиги самарасидир, деган нуқтага назардир. "Бадий асарнинг бўшлиғи ёки мазмундорлиги субъектга яъни ижодкорнинг маънавий-интеллектуал жамғармасига, эстетик савиясига кўп жиҳатдан боғлиқ, — дейди немис мутафаккири, Ф. Шиллер. — Сўз санъаткори шаксиз икки фазилат эгаси бўлиши лозим. Оддий, кундалик ҳодисалардан баланд бўла олиши ва яна ана шу воқеликдан орттирган туйғу-кечинмаларини сақлай олишидир. Ана шу икки хусусият бирлашган пайтда эстетик санъат вужудга келади".

Кўринадики, Ф. Шиллер бадий-эстетик кадриятлар яратишда ижодкор субъектининг аҳамияти нечоғлиқ муҳимлигига асосий урғу бераёттир; ижтимоий воқелик билан узвий алоқадор адибнинг интеллектуал савияси, маънавий маданияти ҳал қилувчи омил эканлигига диққатимизни қаратмоқда. Яъни, сўз санъаткори ҳаётдаги, ижтимоий воқеликдаги мавжуд ҳақиқатларни рўёбга чиқаради, кашф этади, демакдир. Проф. Н. Раҳимжонов бадий ижод психологиясининг ўта субъективлиги ҳақида фикр юритар экан, санъаткор шахси феномени масаласига катта аҳамият беради.

Муаллиф И. Султон драмаларининг ("Донишманднинг ёшлиғи", "Имон", "Номаълум киши", "Ойдин кеча асирлигида") юзага келишига туртки бўлган, ёзилиши жараёнидаги ўзгаришларга сабаб асосий омиллар хусусида кенг тўхталади. Адибнинг ғоявий нияти, бадий-эстетик мезонлари

асарнинг бошидан охиригача етакчилик қилса-да, муаллиф иродасини илҳом деб аталган руҳоний бир куч бошқаради, деган тўхтамага келади. Ижодкорнинг ўзи хоҳламаса ҳам бадий образлар тадқиқидаги, воқелик тасвиридаги қутилмаган бурилишлар, эврилишлар шууримиздаги онг билан кўнгил деб аталган икки қутбнинг уйғунликдаги фаолияти самарасидир. Айни ижод тўлғоғи жунбушга келган вазиятда туғилган турли қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини бошқаролмай қолиниши омиллари ҳам шунда.

Н.Раҳимжоновнинг "Бадий асар биографияси" тадқиқот-қўлланмаси академик-адиб И.Султон драмаларининг яратилиш тарихи мисолида ижод психологиясини, унинг сирли-сеҳрли жозибасини тушунишга, ўрганишга, илмий-назарий жиҳатдан умумлаштиришга қаратилган. У бадий ижод психологиясига қизиқувчи кенг китобхонлар томонидан катта иштиёқ билан ўқилишидан ташқари, адабиётшунослик илмида деярли ўрганилмай келинаётган соҳа равнақиға салмоқли ҳисса бўлиб ҳам қўшилади.

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими*

*Қобил КУБАЕВ,
филология фанлари номзоди*

Сьюзен ФОКС

Самовий аҳду паймон

Ишқий роман

БЕШИНЧИ БОБ

Ракель умумий хонадан ва йўлақдан бамисоли ўқдек учиб ўтиб ўзи уюштирган бу томошага гўё нуқта қўймоқчи бўлгандек меҳмонхона эшигини тарақлатиб ёпиб чиқар экан, ошхона, наинки ошхона, бутун уй унинг шиддати ва қаҳр-ғазабидан ларзага келгандек бўлди.

Орага юракни эзадиган узоқ сукунат чўкди. Лиллианнинг бутун вужудини қўрқув қамраб олганидан хонадагилар кўзига тик боқиб қарашга юраги бетламасди. У ўзини қўлга олиб, дадил бўлишга ҳаркат қилди-да:

— Афтидан, синглим Ренардлар жавонида яширинган ажодлар суягининг бироз тоза ҳаводан нафас оладиган пайти келди, деган хулосага борганга ўхшайди. Узримни қабул қилинг, - деди.

— Қаҳва ичасизми? — сўради Чад хайрихоҳлик билан. — Қаҳва асабларни тинчлантиради.

Гапга Рай ҳам қўшилди.

— Балки Лилли хонимнинг кўнгиллари ўткирроқ ичимликни хоҳлар?

— Йўқ, раҳмат, — босиқлик билан жавоб қайтарди қиз ва Райга дадил назар ташлади. Бироқ шу заҳотиёқ йигитнинг диққат билан тикилиб турган кўзларидан нигоҳини олиб қочди.

— Балки ўтирарсиз, — таклиф қилди гўё уни йиқилиб тушишдан асраб қолмоқчидек тирсагидан тутиб турган Чад. Йигит кўлини қўйиб юборсин учун қиз бироз ортига тисланди.

— Йўқ, ҳаммаси жойида. — Лиллиан ўзини изза бўлгандек ҳис қилди, у бошқалар олдида тез-тез шунақа ноқулай аҳволга тушиб турарди.

Чад бошини чайқаб, яна унинг тирсагидан тутди.

— Рангингизда ранг қолмабди, Лиллиан хоним. Балки дам оларсиз, мен эса Роки билан гаплашиб қўяман. Жанжал кўтаргани учун уни... уни кечиринг. Нега у баъзан тўнини тескари кияди, тушуна олмайман. Сизга ўдағайлаши учун бирон-бир асосли сабаб йўқ эди-ку.

Чад унга нисбатан самимий муносабатда бўлмоқда ва ўзини зиёлидек тутмоқда эди. Лиллиан туйқусдан ўзини айбдордек ҳис эта бошлади. Бувиси Евгения севимли невараси Ракелга бўлажак куёв Чадни номуносиб деб билгани учун никоҳнинг олдини олиш мақсадида Лиллианни бу ёққа юборган эди-да. Лиллиан гарчанд Чад мансуб бўлган даврага бир неча дақиқа олдин кириб келган бўлса-да, шу вақт ичида уларнинг табиатлари бир-бирига тўғри келмас-

лигини англаб етди. Ҳа, унинг синглиси Чад Парришга муносиб эмас экан.

– Илтифотингиз учун раҳмат, жаноб Парриш.

– Чад деб мурожаат қилаверинг, – тузатиш киритди йигит ва жилмайиб қўйди.

Лиллиан ҳам жилмайди ва бош силкиб қўйди.

– Раҳмат, Чад. Мен ўзимни яхши ҳис қиляпман.

– Бунга ишончингиз комилми?

Рай сўз қотди:

– Мен унинг ҳолидан хабар олиб тураман.

Лиллиан Райга назар ташлади, бироқ Чад суҳбатни давом эттириб, қизнинг эътиборини ўзига тортди:

– Ишонаманки, сиз ўзингизни қўлга ола биласиз, Лиллиан хоним. Бу ерда эркин бўлишингизни ҳақиқатан ҳам жуда истардим.

Чад Парриш қизни ўзига мафтун қилиб қўйганди. Лиллиан самимий жилмайиб унга миннатдорчилик билдирди:

– Раҳмат, мен ҳам айнан шуни хоҳлайман.

– Кейинроқ кўришармиз. – Чад бошини силкиб Ракелнинг олдига кетди.

У чиқиб кетиши биланоқ Рай сўз қотди:

– Мен бунақа бўлишини аввал билмагандим.

Лиллиан унинг жиддий тус олган юзига боқди.

– Кечиринг.

Рай нохуш жилмайди.

– Сизнинг укамни Рокидан айнатиб ўзингизга оғдириб оласиз, деган гап хаёлимга ҳам келмаганди.

Лиллиан ҳайрон бўлиб унга қаради, сўзлари маъносини тушуниб етгач, қип-қизариб кетди.

– Синглимнинг йигитини ўзимга оғдириб олиш мен учун амри-маҳол эканини жуда яхши тушунишингизга ишончим комил.

– Ҳар қандай малика каби сиз ҳам хушомадни ёқтирасиз, – бетгачопарлик билан деди Рай. – Укам одатда сариқ сочли қизларнинг қармоғига илинишни маъқул кўради. Айниқса, ўзини мафтункор қилиб кўрсатган аёлларнинг қармоғига жон-жон деб илинади. Агар хўжақўрсинга бир неча томчи кўз ёшингизни оқизсангиз бас, ўзингизни унинг қучоғида кўрасиз.

Тунда бўлиб ўтган воқеани эслаб, Лиллиан оғриниб юзини буриштирди.

– Менинг унақа айёрлик билан кўз ёшимни оқизиб одамларни ўзимга оғдириб оладиган одатим йўқ, жаноб Парриш, кўнғироқ қилиб олсам майлими?

– Аҳвол ҳақида бувингизга хабар бермоқчимисиз?

– Агар шундай қилмасам бувимнинг ўзи кўнғироқ қилади. Телефон орқали сўзлашим ҳисобингизга ёзилмаслиги учун ўзимнинг ўз ҳисобимдан фойдаланмоқчиман.

Райнинг юзи тундлашди.

– Кўнғироқ қилиб олаверинг, карточкангиздан эса бошқа сафар фойдаланарсиз.

– Карточкам ёнимда.

– Сиз ахир меҳмонимизсиз.

Лиллиан ишонқирамай унга қаради.

– Чақирилмаган меҳмонман, жаноб Парриш. Мен карточкамдан фойдаланмоқчиман.

– Ўзингиз биласиз. Телефон менинг хонамда. Бинонинг шарқий қисмидаги чап томондаги биринчи эшик.

Шундай дея Рай қозикдан шляпасини олиб айвонга чиқди. Лиллиан унинг дарвоза томон кетаётганини кўрди.

Бинонинг шарқий қисмидаги йўлак гарбий қисмидаги йўлак каби анча узун эди. Чап томондаги биринчи эшик телефон турган хонага олиб кирар, унинг ёнида яна тўртта хона бўлиб, бири, афтидан, Довига тегишли эди.

Евгения буви Лиллианнинг маълумотларини сабр билан тинглади.

– Рабель ҳали ҳаммасини пухта ўйлаб олишига шубҳа қилмайман, – деди Евгения ва ошқора гурур билан қўшиб қўйди: – Гарчи у қизиққон ва қайсар бўлса ҳамки, ҳарҳолда, мияси ишлайди.

Бувисининг телефон гўшагини жойига илиб қўйиш ниятида эканини англаган Лиллиан ўз ҳақида гапиришга шошилди.

– Рабельнинг билар-билмас айтган баъзи гапларини сиз билан муҳокама қилиб олмоқчиман, буви, – имкони борича қатъият билан деди қиз.

– Қандай гаплар экан? – Бувисининг овози кескин янгради.

Агар бор гапни тезда айтмаса бувиси сўзларига қулоқ осмаслигини билган Лиллиан дардини тўкиб солди:

– Рабельнинг айтишича, отам бир аёлга кўнгил қўйган ва мен Маргаретнинг ўз фарзанди эмасман. У яна айтдики, гўё отам Маргаретдан мени ўз қизидек тарбиялашни талаб қилган экан.

Орага шундай сукунат чўкдики, Лиллиан беихтиёр телефонда алоқа узилиб қолмадимикан, деган хаёлга ҳам борди. Ниҳоят, сабри чидамай сўради:

– Шу гаплар тўғрими?

Евгениянинг қайсар табии бунақа саволларни кўтармасди, шунинг учун ҳам дўқ оҳангида сўзлашга тушди:

– Рабельнинг бир эсини киргазиб қўйиш керакка ўхшайди. Унга етказ, эртага менинг кўнгиригимни кутиб турсин. У ёқ-бу ёққа кетиб қолиб газабимни кўзғатмасин. Албатта шундай деб етказ.

Бувиси саволини жавобсиз қолдиргани учун Лиллиан ҳайрон бўлди.

– Менинг саволимга нима дейсиз...

– Ҳали сен билан ҳам бафуржа гаплашамиз.

Шундай дея бувиси гўшакни жойига илди. Лиллиан гўшакни оҳиста қўяр экан, бутун вужудини қамраб олган ваҳима тобора ортар, қалбини гам-аламга ботириб борарди.

Ҳа, бувисининг газаби жунбушга келди. Бу бир онда пайдо бўлиб яна шу заҳоти ғойиб бўладиган газаб эмасди; бу сафар унинг қаҳри кўрқинчлироқ тус олганди – бу қаҳр аввалига беозорроқ кўринган бўлса-да, бироқ аста-секин зўрайиб алғов-далғов қилишга қодир кучга айланиб борарди. Лиллиан бувисини бунақа ҳолатга тушганини фақат икки бор кўрган ва ўшанда вужудини ваҳима қоплаган эди.

Лиллиан хонани тарк этганда соат миллари иккени кўрсатарди. Ошхонадан шигиллаб ишлаб турган телевизорнинг товуши келарди. Қиз синглисини излашни ҳам, изламасликни ҳам билмай ошхонада бироз иккиланиб турган эди, шу пайт оёқ товуши эшитилди. Рабель уйнинг қарама-қарши томонидан йўлак бўйлаб келарди.

У Лиллианга кўзи тушиб эшик сари юрди. У елкасига йўл сумкасини ташлаб олган, қўлида эса олови ўчмаган сигарета. Лиллиан синглиси билан гаплашиш бефойда эканини тушуниб етди. У Рабельнинг эшикни очиб ташқарига чиқиб кетаётганини кузатиб қолди, холос. Рабель ортидан эшикни беркитиш учун ўзини уринтириб ўтирмади, бу юмушни бажаришни Лиллианга қолдирди.

Ракель кичикроқ машинага ўтирди ва моторни юргизди. Сўнгра ўгирилиб опасига кўзи тушди ва ўзидан мамнун бўлиб жилмайиб қўйди.

Мотор гуриллаб ишга тушди ва машина жойидан силжиди. Гилди-раклар остидан эса ҳар томонга майда тошлар учиб туша бошлади. Лиллиан эшикни беркитиши билан машина сигнали янграб оғир бир нарсанинг ерга гурсиллаб тушгани, кетидан эса итнинг жонҳолатда ақиллагани эшитилди.

Кўнглига гулгула тушган Лиллиан ташқарига отилди. Бастер ерда тўлғанар, Ракелнинг машинаси эса гуриллаб тобора узоқлашарди. Жароҳатланган кўппак жон-жаҳди билан ўрнидан туришга интилар, унинг териси тупроққа беланган эди.

Лиллиан кўркувдан чинқириб юборди. У Довини чақириб, шўрлик Бастер олдига келди.

Кўппакнинг кўзлари юпқа парда билан қопланган, оғриқнинг зўрлигидан у аранг нафас оларди. Лиллиан чўкка тушиб кўппакни ўрнидан турғизмоқчи бўлди, лекин у анча оғир эди. Қиз ўгирилиб ёрдамга яна Довини чақирди.

Шу пайт Жои келиб қолди. Бола уй бурчаги ортидан югуриб келганди. Боланинг кўзи аянчли манзарага тушмаслиги учун Лиллиан гавдаси билан жароҳатланган кўппакни тўсишга ҳаракат қилди.

– Жои, Райни топиб кел, – дея илтимос қилар экан, у зўр бериб кўппакни кўрсатмасликка интиларди. Жои унга яқинроқ келганини кўрган қиз қаттиқ қичқирди. – Марҳамат қилиб Райни топ... тезроқ!

Бироқ Жоининг диққат-эътибори бутунлай итга қаратилган эди. Афтидан, у кўппакнинг ақиллаганини эшитмаган эди. Уларнинг бахтига Дови ҳам пайдо бўлди. У боладан олдин Бастернинг ёнига етиб келган эди.

Бундан кейинги воқеалар худди тунги кўрқинчли тушдек тус олди. Қаердандир пайдо бўлган Рай қизни четга итариб юборди-да, ерга тиз чўкиб кўппакни кўздан кечира бошлади. Шу пайт мотор товуши эшитилиб, Лиллиан кўп ўринли фургон машинада хизматчилардан бири келаётганини кўрди.

Хизматчининг ёрдамида Рай кўппакни одеялга ётқизди, кейин эса уни машинага олишди. Жои талпинди-да, Довининг кўлидан юлқиниб чиқди ва машинада Бастернинг ёнидан жой олди. Рай машинадан туриб:

– Биронта киши машинани ҳайдаши ёки итни ушлаб кетиши керак, – дер экан, Довига қараб қўйди.

– Бастерни мен ушлаб кетаман, – таклиф қилди Лиллиан ва фургонга чиқа бошлади, аммо Рай унинг кўлидан тутиб қолди.

– Бу маликанинг жойи эмас.

– Ёш боланинг ҳам жойи эмас, – деди қиз қайсарлик билан ва кўлини тортиб олиб, машина ичкарасига ўтди.

Рай эшикни беркитиб кабинага кирди-да, руль ёнидан жой олди. Орадан бир лаҳза ўтар-ўтмас улар катта йўлда физиллаб кетмоқда эдилар. Кўппакнинг тирик қолгани ва уни байтарга олиб кетишаётганидан енгил тортган Лиллиан болага тасалли бермоқчи бўлар, бироқ боланинг қулоғига гап кирмасди.

– Ишқилиб ўлмай омон қолгин-да, Бастер! – тўрт оёқли дўстининг тупроққа беланган қоп-қора жунига юзини кўйиб олган Жои тинмай илтижо қиларди.

Лиллиан кўзи ачишаётганини ҳис қилди. У бир кўли билан кўппакни ушлаб турарди, иккинчи кўли билан эса боланинг елкасини силарди.

– Жарроҳлик хонасида итнинг ёнида турмоқчиман, – ўжарлик билан деди Жои. Бола Райнинг ортидан жарроҳлик хонасига кирмоқ-

чи бўлганида Лиллиан уни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. Рай ветеринар врач билан итни кўтариб ичкарига кириб кетишар экан, болани Лиллиан ихтиёрида қолдирди.

— Ит ишқилиб жиддий шикастланмаган бўлсин-да, — ёлборарди Жои. У бор кучи билан йиғламасликка ҳаракат қиларди, аммо кўзлари жиққа ёшга тўлганди.

Ичкарига талпинаётган болага қаршилиқ кўрсатишни истамаган Лиллиан унинг кўлини маҳкам ушлаб олиб, жарроҳлик хонаси томон одимлади. Ветеринар нима деётганини эшитиш учун улар эшик олдида туриб, қулоқ сола бошлашди.

Лиллиан оёқ учида тик туриб ичкарига мўралади ва Жоини аста ўзи томон тортди. Ассистент иккинчи эшикка кириб кетди. Рай билан ветеринар Бастерни столга ётқизишди, лекин унинг кўпакни кўздан кечираётган пайтларида учта эркак бор кучларини ишга солиб, уни ушлаб туришларига тўғри келди. Бастернинг увиллаганини эшитган Жои қизнинг бўйнидан қучоқлаб олди. У катта-катта очилиб кетган кўзлари билан стол атрофида тўпланган кишиларни кузатиб турарди.

— Итнинг рентген суратини олиш керак, — тўнғиллади ветеринар.

Бу сўзлардан хотиржам бўлган Лиллиан аста Жоининг қулоғига шивирлади:

— Бу гап яхшилиқдан далолат беради, ҳамонки рентген сурати керак экан, демак, итнинг тирик қолишига умид бор.

Бунга жавобан бола бошини силкиб қўйди:

— Бастер ўлиши мумкин эмас.

Шу пайт Рай ўгирилиб уларга кўзи тушди-да, баланд овозда буйруқ берди:

— Кутиш залига қайтинг. Итнинг ҳаётини асраб қолиш учун врач кўлидан келган ёрдамани аямайди.

Хайрият, кутиш зали бўм-бўш эди. Жои каттакон осма аквариум яқинидаги диван олдига келди. У ўтирар экан, юзи аламдан тиришиб кетди, пешонасини диван суйанчигига қўйди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг елкалари титрар эди.

Қизнинг юраги эзилиб кетди. У боланинг ёнига ўтирди-да, кўлини меҳр билан унинг елкасига қўйди. Жои қаршилиқ қилмади ва Лиллиан унга яқинроқ сурилиб, болага далда бера бошлади.

— Итнинг ҳаётини асраб қолиш учун улар қўлларидан келган ҳамма ишни қилишар экан-ку, укажон. — Бола кутилмаганда ўзини қизнинг қучоғига ташлаганда қиз бироз ҳайрон бўлди. Бола унинг бўйнидан қучоқлади-да, бошини Лиллианнинг елкасига қўйиб, аламдан пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Жои гўё ундан ҳимоя истагандек қиз бағрига суқулиб олганди, Лиллиан ҳам меҳр билан уни қучди. Боланинг тик ўсган тилларанг сочлари тердан нам тортган, кийимларию танаси қуёш нурини эмиб чангга беланган эди. Лиллиан юзини унинг бошига қўйди ва Жоига қулайроқ бўлсин учун болани қаттиқроқ бағрига босди.

Жои шу заҳотиёқ унинг тиззасига ўтириб олди. Аста-секин у йиғлашдан тўхтади. Қалбида опалик меҳри жўш урган қиз боланинг соч тутамларини сийпалай бошлади.

Жои Парриш ажойиб бола эди. Чиройли, хушмуомала, хушхулқ бундай бола билан ҳар қандай ота-она фаҳрланса арзирди. Жоннинг ота-онасини ҳалок бўлганини эслаган Лиллиан қалбини ғам-андуҳ

чулғади. Ота-онанинг вафоти бола учун қанчалик оғир зарба бўлишини қиз ўз ҳаётини тажрибасидан яхши биларди. Лиллианнинг, ҳарҳолда, синглиси бор, Жоининг эса ҳеч кими йўқ.

Қизнинг йиғлагиси келди ва у бола ортиқ изтироб чекмасин деб Парвардигордан ит ҳаётини асраб қолишни сўраб, илтижо қилиша тушди.

Рай уларни йўлакнинг нариги томонидан кузатиб турарди. Жои қизнинг тиззасига чиқиб олган, уларнинг ҳар иккиси аквариумдаги балиқларни томоша қилишарди. Улар ўзаро оҳиста суҳбатлашишар, шунинг учун ҳам Райнинг келганини сезишмади.

– Итининг лақаби нима эди? – сўради Жои.

– Индамас, – жавоб қайтарди Лиллиан майин жилмайиб.

Жои бошини ўгириб унинг юзига боқди.

– Индамас дейсанми? – Бола пиқиллаб кулди. Бундай лақаб унга галати туюлганди.

– Ҳа, Индамас. У йоркшир теръери¹ зотидан эди.

– Бунақа зотдаги ит қанақа бўлади? – яна сўроққа тутди уни Жои.

– Пахмоқ жунли кичкинагина кучукча. Бунақа зотдаги итларнинг бўйнига капалакнусха лента боғлашади-да, кўрғазмага олиб боришади.

Жои афтини буриштирганини кўриб, Лиллиан секин кулиб қўйди.

– Унда хўп эркатой кучукча экан-да.

– Албатта, аммо мен ўзимнинг бу эркатойимни яхши кўрардим.

– Ота-онанг вафотидан сўнг ҳам эркатойинг сен билан яшадими?

Лиллиан хижолат тортган бўлса-да, ҳарҳолда, жилмайиб қўйди.

– Йўқ, бувимга Индамас ёқмас эди. Шу тариқа уни бошқа уйга жўнатиб юборишди.

– Кейин сен Индамасни яна кўрдингми?

Рай қизнинг ютиниб қўйганини сезиб қолди, бироқ Лиллиан яна бир бор ўзини жилмайишга мажбур қилди.

– Йўқ, бувим кучукча қаерда эканини билмаслигимни маъқул кўрди.

Жои гумонсираб унинг юзига қаради, Лиллианнинг ниманидир яшираётганини сезгандек бўлди, бироқ қиз гапида давом этди.

– Бироқ сен холангникига кетганингдан сўнг ҳам Бастернинг қаерда яшашини биласан. Сенинг яқинларинг ит ҳақида ғамхўрлик қилишади ва сен Бастерни келиб кўриб тура оласан.

Жои хўрсиниб, бошини унинг елкасига қўйди.

– Агар ит тузалиб кетмаса-чи?

Лиллиан уни бағрига босди.

– Кутиб турайлик-чи. Вайтарлар уни даволашяпти, ҳали умид бор.

Боланинг Лиллиан тиззасида ўтирганини, қиз уни бағрига босиб, сочларини силаётганини кўрган Рай галати ҳаяжонни ҳис этди. Жои ҳам, Лиллиан ҳам тупроққа белангандилар, бироқ, афтидан, уларнинг иккиси ҳам буни пайқамасдилар.

Улар суҳбатга жуда берилиб кетишибди-я! Худди она ва боладек. Лиллиан унга ўз болагини шундай қизиқарли қилиб сўзлаяптики, гўё ҳақиқатан ҳам Жоига ёрдам бериб унинг ташвишини аритмоқчидек.

Райнинг онаси ҳеч қачон бундай қилмаган, мушкул дамларда ўғлига далда беришга ноқобил эди. Эски аламлар яна Райнинг юра-

¹ Ит зоти.

гини ўртай бошлади, бироқ йигит уларни бартараф этишнинг удасидан чиқа олди. Ахир энди у балоғатга етган эркак-да. Лиллиан сохталик билан Жоига кўрсатаётган меҳрибонлиги ва эркалашлари бир кун келиб панд беришини тушунадиган ёшга етган Рай. Турган гап, Жоига оналик меҳри етишмайди, бироқ пайти келиб, Лиллиан Нью-Йоркка жўнаб кетгач, бола қаттиқ ичикиб қолади-ку. Уларнинг суҳбатига барҳам бериш учун қандайдир чора кўриш зарур, акс ҳолда, бир кун келиб Жоиннинг юраги жудоликдан яна гам-аламга тўлади.

– Жои!

Райнинг қўққисдан янграган кескин овози уларни чўчитиб юборди.

Лиллиан билан бола унга шундай безовталаниб қарашдики, қандайдир лаҳза ичида улар бир-бирларига жуда ўхшаб кетдилар ва бу Райни ларзага солди. Агар йигит уларни танимаганидами, Лиллиан ва Жоини она ва бола деб ўйлаган бўларди.

– Итнинг тузалишига кўп ишонаверма, – огоҳлантирди Рай, – тўғри, байтернинг гапига қараганда Бастернинг тузалишига умид бор экан. – Бу янгиликка жавобан бола билан қиз яна бир хил жилмайиб қўйишди. Бола Лиллиан тиззасидан туриб Рай олдига югуриб келди. Қиз ҳам ўрnidан туриб Жоига эргашди.

– Бастерни уйга олиб кетишнинг иложи бўладими? – дея Жои умидворлик билан жовдиради, юзидаги ифодани кўриб Райнинг унга “ҳа” дегиси келди.

Йигит бошини тебратиб рад жавобини берган бўлди ва боланинг елкасига қоқиб қўйди.

– Амалиёт давом этяпти. Бастернинг тунни бу ерда ўтказишига тўғри келади. Эрталаб итнинг аҳволи қандайлигини айтишади.

– Уни бориб кўрсам бўладими?

– Йўқ. Жарроҳлик ҳали яна бир соат давом этади. Дарвоқе, ювиниб олсанг бўлармиди? Кейин бориб музқаймоқ еб келамиз.

– Музқаймоқ еймиз, дейсизми?

Рай бошини силкиди ва бармоғи билан ҳожатхона томонни кўрсатди.

– Аввал ювиниб ол.

Лиллиан бола билан ўтган ажойиб дамлар ортида қолганига ачинди. Рай бола ортидан юрди. Қиз сувнинг шовуллаб тушаётганини, Жоиннинг эса қувноқ овоз билан ит ҳақида суриштираётганини эшитиб турарди. Рай босиқлик билан болага буюрди:

– Қани, бошингни кўтар-чи.

Лиллиан йигитнинг қоғоз сочиқ билан боланинг юзини артаётганини кўз олдига келтирди.

Шу пайт Жоиннинг қичқиргани эшитилди:

– Қўлларимизни юганимиз соз бўлди-да! Биз Бастерни микро-блардан асрашимиз керак! Кийимларимизни қачон ювамиз?

Қиз аста кулиб қўйди. Ҳозирги болалар ҳўп зеҳнли бўлиб ўсишяпти-да!

Рай билан Жои бирин-кетин чиқиб келишди. Лиллианнинг ҳам ювиниши кераклигини ҳозиргина сезиб қолган Жои деди:

– Ювиниб бўлгунича Лиллианни ҳам кутиб турамыз.

Боланинг гамхўрлик кўрсатиши қизни ийдириб юборди, у ўгирилиб Райга назар ташлади. Йигит қоғоғини уйди, бироқ Жои ялинишга тушди:

– Тезроқ бўлақол, Лиллиан! Биз кутиб турамыз.

Лиллиан жилмайди.

– Бир зумда чиқаман, – шундай дея у ҳожатхонага кириб кетди.

Қиз ўзини ойнага солар экан, ваҳимага тушди.. Шу вақтгача у ҳали ҳеч қачон бунчалик тупроққа беланмаган ва кийимлари гижимланмаган эди. У қоғоз сочиқ билан кийимларини артиб ювинди, кейин Рай билан Жоининг ортидан югурди.

Рай боланинг қўлидан ушлаб кўчада борарди. Лиллиан эса уларга етиб олишга ҳаракат қилди. Рай қизнинг уларга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини, унинг бегоналигини, Лиллианга англантиб қўйишнинг пайида экани яққол кўришиб турарди.

Ҳали катта кўчага чиқмасдан турибоқ Жои тўхтаб, Лиллианнинг етиб олишини кутиб турди. Кейин у қизнинг қўлидан ушлаб олди. Музқаймоқ ейиш учун кетаётган уч киши орасида фақат Жоигина шод-хуррам эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Шу оқшом овқатланиш учун стол теварагида тўпланганларнинг барчасининг асаблари таранглашган эди. Энди, стол ёнида Лиллианнинг ҳам борлиги Жоини ортиқча ҳаяжонга солмай қўйгач у тинмай жоврар, қиз билан Рай орасидаги муносабат кескинлашганига эътибор ҳам бермасди. Лаби лабига тегмай тўхтовсиз гапиришига қарамай, овқатларни қолдирмай паққос туширарди.

– Рай, приставкада ўйнасам майлими? – сўради Жои кечки овқатдан сўнг.

– Ўйнайқол, фақат таймерни улашни унутма.

Жои маънос хўрсиниб қўйди.

– Бундай қоидани Женни хола ўйлаб топган. Бироқ биз янги қоидани жорий қилишимиз мумкин, тўғри эмасми?

Рай қаҳва ҳўплар экан, Лиллиан унинг юзида қувноқ бир табасум пайдо бўлганини кўрди. Йигит боладан табассумини яширишга ҳаракат қиларди.

– Бугуннинг ҳисобидан яна ўн беш дақиқа қўшиб юбор...

Жои стулдан сакраб туриб кетди.

– Ура! Раҳмат Рай. – У қичқирганича ошхонадан югуриб чиқди.

Энди, барчалари жим қолишгач теварак-атрофга сув қуйгандек сукунат чўкди. Шу аснода нарироқда телевизор ишга тушиб мусиқа янрагани қулоққа чалинди. Рай қизга қаради-да, мақсадга кўчди:

– Бугун сиз касалхонада бўлганидек болага энагалик қилиб эркалатиб юборишингизни таъқиқлайман. Гўё у дунёда энг ақлли боладек унинг ҳар бир сўзини жон қулоғингиз билан эшитаётган одам қилиб кўрсатишингизнинг ҳечам ҳожати йўқ.

Лиллиан ҳайратланиб унинг тунд юзига назар солди.

– Сиз нимани назарда тутаяпсиз?

– Мен итлар ҳақида мунгли хикоялар ва бўлмағур йиғи-сиғилар ҳақида гапиряпман, – ўшқирди у ва сочиқни гижимлаб столга шундай улоқтирдик, гўё ҳар бир хатти-ҳаракати билан ундан нафратланишини кўрсатиб қўймочидек эди.

Шундай дея у стулни суриб ўрнидан турди. Лиллианнинг юзи эса қип-қизариб кетди. У титроқ қўллари билан тиззасидан сочиқни олди-да, ликопча ёнига қўйди.

– Энди эса сиз билан ёлғиз қолганимизда Рокининг итни ҳатто кўрмай қандай қилиб машинаси билан уриб юборганини бир тушунтириб беринг, – талаб қилди Рай.

Лиллиан унга назар ташлади-да, фикрларини бир жойга жамлашга ҳаракат қилиб кўрди.

– Эсингиз жойидами ўзи?

– Эс-ҳушим жойида. Ўзингизнинг эс-ҳушингиз жойида эмасга ўхшайди. Ахир истаган пайтда уни бир умрга ташлаб кетишингизни билар экансиз, ҳўш унда нега ўзингизни болага меҳрибон онадек кўрсатяпсиз.

Лиллиан ўзини мажбур қилиб ўрнидан турди.

– Менимча, сиз ўзингизни оқилона тутмаяпсиз. Итнинг жароҳатланганидан боланинг кўнгли гаш эди, сиз эса бир соатдан ортиқроқ қорангизни кўрсатмадингиз. Унга далда бермаслик шафқатсизлик бўларди.

Рай шанғиллашга тушди:

– Кўнгилчанлик бошга бало бўлиши мумкин!

– Бир нарсани тушунмайман. Аввал сиз кўзининг ёшини оқизиб турган болани менинг қарамоғимда қолдирасиз-да, кейин эса унга гамхўрлик кўрсатганим учун мени айблайсиз.

– Ахир сиз унга фақат гамхўрлик кўрсатиш билан кифояланмадингиз-да. Сиз уни тиззангизга ўтқазиб олиб у билан бирга хўнграб йигладингиз, сўнгра эса ўзингиз ҳақингизда қайғули воқеани сўзлаб бердингиз.

– Хўш, бунинг нимаси ёмон экан?

– Мен сиздақаларни яхши биламан. Сиздақалар фақат ўзи ҳақида ёки ўзига алоқадор бўлган нарсалар ҳақидагина ўйлайди. Балки сиз болани бағрингизга босиб, унга бошингизга тушган арзимас кулфатингиз ҳақида сўзлаб бераётганингизда ўзингизни хўпам мурувватли деб ҳис қиларсиз,... бироқ бола бунақа эркалашларга ўрганиб қолади. Жойга бир қаранг-а, у сизга илакишиб қолди, сиздан кўзларини узмайди! Болага бунақа меҳрибонлик кўрсатишнинг оқибати қандай бўлишини ҳатто хаёлингизга ҳам келтирмаяпсиз, – сўзига якун ясашга тушди у аччиеланиб. – Хўш, сиз юкларингизни кўтариб бу ердан жуфтакни ростлаб қолганингиздан сўнг бола қандай аҳволга тушди? Бу ҳақда ўйлаб кўрдингизми?

Лиллианнинг бутунлай боши қотиб қолган, у ҳатто гапиришга ҳам қодир эмасди. Унинг жазавага тушиб кулгиси келди, бироқ ўзини босди ва нафрат билан кулиб қўйди.

– Ҳа, бугунги кун мен учун омадли бўлмади, – деди у сўзларни чўзиб талаффуз қилиб. – Биласизми, жаноб Парриш, синглимнинг сизга турмушга чиқиш нияти йўқлигидан афсусдаман. Сиз иккинги бир медалнинг икки томонисиз. Мен укангизга чин кўнгилдан ачинапман, ахир унинг ҳар иккинги билан муроса қилишига тўғри келади-да. Бироқ укангиз тарбия кўрган йигитга ўхшайди.

Райнинг ёноқлари аста-секин қизариб кетаётганини Лиллиан кўриб турарди. Йигитнинг кўк кўзлари чақнаб кетди.

– Синглингиз итни машинаси билан уриб юборганини биладими?

Лиллиан елкасини енгилгина қисиб қўйди.

– Бунинг қандай рўй берганини кўрганим йўқ. Лекин Рақелнинг сигнал беришидан, ҳойнаҳой, итни кўрганга ва уни огоҳлантириб қўймоқчи бўлганга ўхшайди. Қиз содир бўлган воқеани батафсил гапириб бергудек бўлса, Райнинг қанчалик дарғазаб бўлишини кўз олдига келтириб, хўрсиниб қўйди. – Яхшиямки, машина кичикроқ экан. Бунақа кичкина машинада ўтирган одам зарбани сезиши мумкин ёки ҳеч бўлмаганда орқани кўрсатиб турадиган кўзгу орқали

содир бўлган ҳодисани кўра олади.

Райнинг юзи совуққон тус олди.

– Демак, сизнинг айтишингизча, Роки итни уриб юборганини билган, бироқ машинани тўхтатмаган, шундайми?

– Мен ҳам шундай деяпман-да, жаноб Парриш. Агар синглимнинг қурби етмаса ветеринар клиникаси талаб этган пул миқдорини ўзим тўлаб қўяқолай деяпман-да.

– Нега энди тўлар экансиз, жин урсин, – унинг гапини бўлди Рай.

– Нега тўламас эканман, – эътироз билдирди қиз, уни койиб бергиси келаётганидан ноқулайлик ҳис қилиб. – Рокининг қилмишларидан безор бўлдим. Укангизга раҳмим келяпти. Пул миқдори қанча бўлишидан қатъий назар, ўзим тўлайман. Бастерга жабр бўлди!

У шундай дея жим қолди. Лиллиан жанжаллашишни ёқтирмасди, аммо у бу ерда қўпол, тажавузкор одамлар қуршовида яшашга маҳкум эди. Илож қанча! Рай Парриш билан сан-манга бориб соғ-саломат қолганининг ўзи катта гап!

Рай дарғазаб бўлса-да, сукут сақларди. Улар бир-бирларига нафрат билан боқишарди.

Кейинги йигирма тўрт соат ичида Лиллиан шундай ҳаяжонли дамларни бошидан кечирдики, оқибатда ўзини мутлақо мажолсиз ҳис қилди. Унинг бу ердан кетиб осуда меҳмонхонада дам олгиси келар, аммо борди-ю бугун оқшом синглиси қайтгудек бўлса, уни қарши олиш керак эди. Кейин улар ҳар иккиси Евгения бувиларининг қўнғироғини кутишлари зарур эди. Сўнгра Лиллиан балки ёввойилар маскани бўлган бу ерни тарк этиб, синглиси билан Нью-Йоркка қайтишга муваффақ бўлар.

– Мен ўз хонамда бўламан. Ракель қайтгач бу ҳақда менга хабар беришингизни ўтиниб сўрайман, – шундай дея қиз ўз хатти-ҳаракатидан ғурурланган ҳолда ошхонадан чиқиб кетди.

Рай қайтиб келиб Жоининг хонасига бош суқди. “ҳазиналар ороли” китобидан ярим саҳифа ўқиб улгурмай турибоқ бола кун давомида бошидан кечирган ҳаяжонли дамлардан сўнг қаттиқ ухлаб қолган экан.

Умумий хонага қайтган йигит қулоғига бурчакдаги полда турган соатнинг чиқиллаши эшитилди. Дови аллақачон ўз хонасига кириб кетган эди. Лиллианнинг хонаси эшиги остидан тасмасимон узун шаклда тушиб турган чироқ ёруғидан қизнинг ҳали бедор эканини Рай тушуниб етди.

Лиллианнинг яна шу хонага қайтишини ихтиёр этгани йигитни ажаблантирди. Бугун рўй берган тўс-тўполон ва синглиси билан ораларида бўлиб ўтган можародан сўнг балки журъатлироқ бўлиб қолгандир?

У барга келиб бардоқ олди, сўнгра музлатгичдан бир неча муз бўлагини олиб унга ташлади. Графинда бироз виски қолганди. Бирмунча вақт у янги шишанинг оғзини очсаммикан, деган хаёлга бориб ўйга толди, аммо кейин графиндаги ичимлик билан кифояланишни маъқул кўрди.

У қўлида стакан бардоқ билан айвонга чиқди. Нигоҳини самога, юлдузлар жилва қилаётган осмонга тикди. Бутун уфқ бўйлаб сочилиб кетган юлдузлар шундай ёрқин ва шундай яқин кўринар эди-ки, уларга узоқроқ тикилиб турган киши ўзини беихтиёр ҳавога парвоз қилиб кетаётгандек ғалати туйғуни ҳис этарди.

Райнинг эса қанот пайдо қилиб бу ердан қаергадир, узоқ-узоқларга учиб кетгиси келди. У ичимликдан оғзини тўлдириб хўплади-

да, ўзи билан шишани ҳам олмаганига афсусланди. Рай онасидан ранжиганлиги ҳақидаги хотираларни унутиб юбордим, деган хаёлга борган эди, мана энди ўйлаб кўрса адашган экан. Лиллиан касалхонада ўз хатти-ҳаракатлари билан унинг аччиғини чиқариб юборгани буни исботлаб турарди.

Қиз ҳақида ўйлаши биланоқ у ғазабга келарди. Қиз унда ботиний туйғуларни — йигитда уйғотишга ҳаққи бўлмаган кучли ва хатарли шаҳвонийликни уйғотиб юборган эди. Ҳолбуки, бундай туйғулар укаси ва отасига кўплаб ғам-андуҳлар келтирганди.

Бироқ бундай туйғуларга ўзини маҳв этишга йўл қўйиб бергудек бўлса унга ланатлар бўлсин. Бундай шаҳвоний туйғулар Райнинг отасини забун этди ва агар укаси кўзини катта очмаса уни ҳам ... Шунингдек, Парришларнинг кейинги авлодини ҳам шу қўйга солади.

Эшик бандининг гичирлаши Райнинг хаёлларини пароканда қилиб юборди. У ўгирилиб Лиллиан ётоқхонасининг пардаси силкинаётганига кўзи тушди. Афтидан, у эшикнинг берк ёки берк эмаслигини текшираётган бўлса керак. Кеча рўй берган воқеалардан сўнг шундай қилиши табиий ҳол эди.

Қизнинг хонасида ҳали чироқ ёниб турар, пардалар фониди Лиллиан гавдасининг тархи кўзга ташланарди. Рай музни тўкиб, бўш бардоқни столга қўйди.

Лиллиан пардани бир четга суриб ойнага яқин келди-да, юқорига қараб тунги самога кўз ташлади. Унинг юзи яққол кўриниб турар, ётоқхонадан эса осмоннинг озгина бўлагинигина томоша қилиш мумкин эди, шунинг учун ҳам қизнинг кўнгли тўлмаётганини йигит сезди.

Рай яна осмонга назар ташлади. Техас устидаги улкан само чексизликка тутшиб кетганди. У яна Лиллианга ўгирилди ва қизнинг бутун диққат эътиборини юлдузларга қаратганини кўрди. Кеча тунда рўй берган воқеалардан сўнг Лиллианнинг кўчага чиқишига журъати етмаса керак, ўйлади у.

Кўққисдан Райнинг баданига титроқ югурди ва уни кучли бир майл қамраб ола бошлади. Бир кун олдин унда қўзғалган шаҳвоний истак аста-секин зўрайди. Қизнинг нозик ва ипакдек майин баданини кўз олдига келтирган йигитнинг бутун вужудини бамисоли олов ёндириб ўтгандек бўлди.

Лиллиан ҳали тунги қўйлагини кийиб улгурмаган эди. Унинг эгнидаги кийимлари ҳамон кечки овқатдан олдин кийиб олган оқ кофтаю мошранг шимдан иборат эди. Афтидан, яқин орада кечаги тунги қўйлагини кийиб олса керак, деган хаёлга борди Рай ва вужудини қамраб олаётган кучли бир истакдан дилтанг бўлаёзди.

Ё худо, унинг қадди-қомати қанчалик келишган, кичкинагина сийналари қанчалик таранг! Лаби эса илиққина ва жозибадор, улардан қанча бўса олсанг ҳам тўя олмайсан...

Лиллиан дарпардани тушириб ойнадан узоқлашди. Рай ундан кўзини узмай қолди.

Бу тунни Лиллиан Ренард билан ўтказсам қанчалик соз бўларди-я, ўйлади Рай ва шу заҳоти ўзини ўзи койиб қўйди: хаёлпараст бўлаверма, тентак! Қиз ҳеч қачон бунга рози бўлмайди. Йигитда Лиллианнинг кўнглини овлашдек азобли бир истак пайдо бўлди. Бу фақат туйғулар истаги, холос, ишонтирди у ўзини, бу севги дегани эмас, ҳа, мутлақо бунинг севгига алоқаси йўқ. У илгари ҳам аёллар билан дон олишганди, кейин эса улар билан осонгина ажралиб кетди. Хўш, Лиллианнинг улардан қаери ортиқ?

Бироқ ақл-идроқка итоат этмаган оёқлари уни эшик ёнига олиб

борди. Аввалига бироз иккиланиб турган Рай эшик ойнасини чертди.

– Ким у? – аста сўради Лиллиан.

– Бу менман.

– Ракель қайтдими? – қизиқсинди қиз. Шунда Рай тунда Лиллиан хонасининг эшигини тақирлатишига фақат синглизининг қайтишигина ягона сабаб бўла олишини тушунди.

– Ҳали қайтгани йўқ. – Рай бироз сукут сақлагач кейин қўшиб қўйди: – Тун бирам фусункор, илиқ, осмон эса юлдузларга тўла. Агар хоҳласангиз жўнаб кетишингиз олдидан тунги осмонни мириқиб томоша қилардик.

– Илонлар-чи?... Қоронғида сайр қилиш хатарли эмасми?

Ҳамонки қизнинг хаёлига дастлаб келган фикр илонлар ҳақида бўлган экан, демак, Райнинг кечки овқат пайтида айтган гапларига унчалик хафа бўлмабди. Йигит жилмайди.

– Кечагига ўхшаш воқеа бизда камдан-кам содир бўлади. Афтидан, Бастер илонни уйдан анча нарида учратиб қолганга ўхшайди.

– Ростданми? – ишонқирамай сўради қиз. – Ташаккур. Балки пайти келиб сайр этармиз... фақат кейинроқ.

Рай индамади. Маъюслик билан айтилган “хайрли тун” сўзлари ва майда тош ётқизилган йўлак бўйлаб узоклашиб кетаётган оёқ товушлари суҳбат тугаганини қизга англатди.

Хўш, агар Рай тинчлик рамзи бўлган зайтун новдасини қизга тақдим этиб ярашиб олса-чи? Унинг қайсар синглизини ва бувисини муроса қилишга кўндиришининг ҳеч қачон иложи бўлмас, бироқ наҳот йигит қалбидаги нафрат ўрнини шафқат эгаллаяпти?

Райнинг биргаликдаги юлдузларни томоша қилиш ҳақидаги таклифи йигитнинг унга муносабати яхши томонга ўзгараётганини кўрсатса ажаб эмас. Унда қиз ҳам Райга шундай муносабатда бўлиши керак.

Лиллиан эшикни очди.

– Рай! – Қиз эшикдан атиги бир неча қадам нарига кетаётган йигитнинг келишган қадди-қомати тархини кўрди. – Ҳали унчалик қоронғи эмас экан, мен ҳам юлдузларни томоша қилмоқчиман.

Рай тўхтаб, қиз томон ўгирилди.

– Унда бу ёққа келинг.

Лиллиан ташқарига чиқди. Ётоқхонадаги ёруғ чироқдан кўзлари камашган қизга тун шундай зимистон туюлдиги, оқибатда у ҳеч нарсани кўрмай қолди. Фақат Райнинг оёқ товушларигина қулоғига чалинарди. Унинг бармоқлари қизнинг кафтига текканида эса сесканиб тушди.

Йигит уни айвоннинг нариги четига, ой нурида суви бироз ялтираб турган ҳовуз ортигача етаклаб борди. Бу ердан қиз ётоқхонасининг ойнасидан чироқ ёруғи ҳамда ошхонадаги чўгдек ялтираётган тунги чироқ кўриниб турарди. Лиллиан қоронғида эҳтиёткорлик билан қадам ташлаб аста-секин юриб борарди.

– Сизга нима бўлди? – сўради йигит улар тўхтаб қолишганда.

– Ҳеч нарса кўринмаяпти.

– Шунчаки кўзларингиз ҳали қоронғиликка кўниккани йўқ. Бир дақиқача уларни юмиб туринг-чи.

Аввалига бироз иккиланган Лиллиан кейин кўзларини итоаткорона юмди, кейин кафтини халос этишга уринар экан, Райнинг дарҳол унинг қўлини қўйиб юборганидан енгиллик ҳис қилди. Кафтини йигитнинг кучли қўллари сиқиб турган пайтда у қаттиқ ҳаяжонда эди.

Ниҳоят қиз кўзларини очиб самога тикилди.

– Ё парвардигор... – осмонга маҳлиё бўлиб қолиб пичирлади қиз. Қоп-қора само гумбазида беҳисоб юлдузлар сочилиб ётарди.

– Катта Айиқ юлдузлари туркумини топа оласизми? – сўради Рай оҳиста, ҳиссиётга тўла товуш билан.

Лиллиан бармоғи билан кичикроқ юлдузлар тўпламига ишора қилди.

– Хув анави ерда, – оҳиста жавоб берди қиз ҳам, – Кичик Айиқ юлдузлари туркуми ва Қутб юлдузи ёнида.

Ой ёруғида Лиллианнинг ҳаяжонланган юзи Райга яққол кўри-ниб турарди. Болалардек ҳаяжонга тушган қиз юлдузлар номини бир-ма-бир атай бошлади.

– Улар қанчалик ёрқин-а, – эҳтиром билан шивирлади у. – Юлдузлар шу қадар кўпки...

Лиллиан юлдузларга шу қадар қизиқиб кетган эдики, хатто Райнинг унга қанчалик яқин турганини ҳам сезмасди. Унинг боши айланиб йиқилиб тушмаслик учун ниманидир ушлаб қолиш ниятида қўлини олдинга чўзди. Лиллианнинг бармоқлари йигитнинг кўкрагига бориб текканида “вой” деб юборди.

– Кечиринг... мен... билмасдан...

Рай унинг қўлини кўкрагига босди. Лиллиан йигитга назар солди. Рай иккинчи қўли билан қизнинг белидан кучди-да, аста уни бағрига торта бошлади. Йигитнинг қайноқ бадани гўё қиз танасини куйдираётгандек бўларди.

Лиллианнинг оёқлари майишиб кетди.

– Мени... кечиринг. Гап шундаки баъзан, юқорига қараганимда бошим айлана бошлайди, – деди у ва Райнинг кучоғидан халос бўлишга уринди.

Лекин Рай уни бағрига қаттиқроқ босди. Лиллиан ваҳима ичида унинг ўзи томон энгашаётганини кўриб қолди. Йигитнинг ундан бўса олмоқчи бўлганидан чўчиб кетган қиз сўнги сонияда бошини четга олди ва Райнинг лаблари унинг бўйнига бориб тегди.

Йигит гўё қизнинг ана шу жозибали бўйнини ўпишга талпингандек эди. Рай унинг сочларини четга суриб бўйин терисини огритмай тишлай бошлади. Лиллиан оз бўлмаса чинқириб юбораёзди. Рай эса янада қатъиятлироқ ва эҳтирослироқ тишлай бошлади, оқибатда қизнинг тиззаларига титроқ югурди.

Лиллианнинг вужудини кучли бир истак қамраган эди. Рай унинг сийнасини кафтига олди ва бундан қизнинг бадани қалтираб кетди. Ором олиш иштиёқида ёнган Лиллиан қўлларини унинг елкасига қўйди ва йигитнинг юзидан ўпмоқчи бўлди. Бироқ лаблари Райнинг қулоғи ва сочларига бориб тегди. Томирларидаги қон жўш урган Лиллианга юраги мана ҳозир тарс ёрилиб кетадигандек эди.

Туйқусдан қиз лабларидан йигитнинг бўса олишини истаётганини англаб қолди. Ўтган тунда Рай ундан бўса олиб бахш этган ҳаяжонли дамларнинг яна такрорланишини хоҳлаб қолган қиз сабри чидамай илтижо қилди:

– Мен... мен ҳам сенга муштоқман, – дея шивирлар экан, овози бироз хириллаб чиқаётганидан ўзи ҳам ажабланди. У бармоқлари билан йигитнинг сочларини силаб ҳурпайтирди.

Рай қизнинг бўйнидан ўпишни бас қилди-да, қатъият билан лабларини унинг лабларига босди. Қўлини унинг сийнасидан олган эди, Лиллиан интиқиб инграб юбораёзди, бироқ йигит шу заҳотиёқ унинг билагидан ушлади.

– Уйда давом эттирамиз.

Лиллиан аста-секин ўзига кела бошлади. Унинг вужудини қувонч, истак, ваҳима қамраб олган, бир вақтнинг ўзиде қалби тугенга келганди. Қиз йигитнинг ияги остини, қулоғини, бўйинини ўпар, Рай эса уни маҳкам қучоқлаганча катта-катта қадамлар ташлаб айвон бўйлаб борарди. Йигитнинг ҳам вужуди жунбушга келган, қоқилиб йиқилиши хаёлига ҳам келмасди.

Рай ётоқхонасининг эшигини ланг очди-да, ичкарига киришгач оёғи билан уни беркитди. Каравотга яқин қолганда у тўхтади ва ютоқиб лабларини қизнинг лабларига босди.

Лиллиан киприклари кўз ёшларига тўлганини ҳам англамай унинг бўсаларига бўса билан жавоб берди. Қиз ҳамон йигитни эҳтирос билан ўпишда давом этарди.

Райнинг эҳтироси ниҳоят унинг аёллик туйғуларини уйғотиб юборди. Йигитнинг лаблари, бадани, эҳтироси қизнинг унга маъқул келганидан, эҳтимол, ҳатто суюкли эканидан далолат берарди. Бу чиройли эркак шаҳвоний истакка мойил бу қизни қандайдир йўл билан чинакам аёлга айлантира олди ва ўзи ҳам қизнинг юрагига йўл топди.

Бу мўъжизадан қизнинг қалбини лиммо-лим тўлдирган мафтункор шоду-хуррамликдан Лиллиан бамисоли қаёққадир юқорига — олис самога парвоз қилаётгандек туюлди. Йигит тинмай бўса олар, гўё у илиқ лабларини қиз лабларидан ажратиб олишга қодир эмасдек эди. Аммо у қутилмаганда бўса олишни бас қилди.

Нима биландир унинг кўнглини қолдирдиммикан, деган фикрдан қизнинг қалби орзиқиб кетди. Балки у сабрсиз бўлгандир ёки аксинча бепарволик қилгандир? Йигит қутилмаганда тик қотиб қолди. Бунақа босиқлик одатда момақалди роқ олдидан бўладиган сукунатни, шиддатли воқеалар рўй беришидан олдин кузатиладиган осойишталикни эслатади.

Йигит қизни аста қучоғидан бўшатди ва Лиллианнинг оёқлари гиламга тегди.

— Кўнглинг тўлмаяптими? — титроқ овоз билан секин сўралди Лиллиан. У ўзининг бу саволига жавоб олишдан қўрқарди.

— Кўнглим тўлмаяпти.

Қизнинг юрагига бамисоли ханжар санчилгандек бўлди. Лиллиан аста бошини силкиди, ваҳолангки хона қоронғи бўлиб қизнинг бош силкишини йигит кўриши мумкин эмасди. Уятдан Лиллианнинг юзлари ловуллаб кетди.

— Тушунаман. Биз атиги йигирма тўрт соат олдин танишган эдик. Бир-биримизга бунчалик тез илакишиб қолдик.

— Мен ҳам шунга айтаман-да, лобар қиз, — тундлик билан жавоб берди йигит. — Агар тунни шу каравотда бирга ўтказсак, бу билан мен фақат шаҳвоний ҳирсимни қондирган бўламан, холос. Сен учун эса бу тўй тарадудини кўриш ва ўн беш қаратли гавҳар қўзликни никоҳ узугини бармоғингга тақиш демакдир. Шунингдек, танишганимиздан сўнг орадан ўтган йигирма тўрт соатдан кейинми, ёки йигирма тўрт ойдан кейинми, бундан қатъий назар, сен учун шаҳвоний майл менга турмушга чиқишга билдирган истагинг демакдир.

Лиллиан ундан кўз узмай тикилиб турар экан, йигит ўз ҳис-туйғуларига аниқ-таниқ баҳо берганига лол қолар... шу билан бирга улар турлича фикрлаётганларидан ҳайратланарди.

— Шунинг учун ҳам, — давом этди Рай, — агар мен билан каравотда тунни бирга ўтказишга рози бўлмасанг ва жўнаб кетганингдан кейин орадан бирон хафта ўтар-ўтмас сени унутиб юборадиган эркакка жаз-

манлик қилишни истамасанг, яхшиси ўз хонангга жўнаб қол.

Орага асабий сукут чўкди. Улар орасида пайдо бўлган кўринмас девордан ҳатлаб ўтишнинг иложи йўқ эди.

Лиллиан ахлоқсиз хатти-ҳаракатлари учун уятдан бутунлай абгор бўлган ва хўрлангандек ҳис этди ўзини. Негаки қиз уни мутлақо ҳурмат қилмайдиган эркакка ўз ихтиёрини топшириб қўйишдан қайтмасди. Шу дамда унинг кўнгли эркак кишини шундай тусардики, ҳатто унга қўлини теккизган биринчи эркак билан ҳам кўнгилхушлиқ қилишга тайёр эди.

Йигит у билан тунни бирга ўтказиши, эртасига эрталаб эса гўё ораларида ҳеч гап бўлмагандек муомала қилиши мумкинлигини ўйлаганда қиз оз бўлмаса эсидан оғаёзди. Орадан бирор ҳафта ўтар-ўтмас Рай унинг қиёфасини унутиб юборишига Лиллиан шубҳаланмай қўйган эди.

Энгилтаклик қилиб қўйгани учун изтиробда қолган ва юрак-бағри ўртанган қизнинг қимирлашга ҳам ҳоли келмасди. Қандай қилиб бўлмасин у ўзини қўлга олиши, қизлик гурурини, ор-номусини сақлаб қолиши керак эди.

— Дилингиздаги гапларни очиқ айтганингиз учун сизга ташаккур, мистер Парриш, — босиқлик билан деди қиз. — Менинг ҳам яхшиси ўз хонамга қайтганим маъқул. Тунингиз хайрли бўлсин.

Лиллиан оёқларини аранг кўтариб босишига қарамай эшиккача хотиржам етиб борди. Атроф қоп-қоронғи бўлса-да, йигит унинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатини диққат билан кузатиб турганини қиз ҳис этар эди.

Хонасига кириб эшикни зич ёпган Лиллиан ўзини ниҳоятда мадорсиз сизди. Энди унга оч шернинг тишлари орасидан бир амаллаб халос бўлиб қочиб қолган миттигина сичқончанинг аҳволи маълум эди...

Ҳа, Рай қизни йўлдан оздирмоқчи бўлди. Бироқ нью-йорклик бу жажжи кибор қиз жазманлик қилишга рози бўлгач, йигит бунақа йўл билан унинг қалбини забт эта олмаслигини тушуниб етди.

Муаммо шунда эдики, Лиллиан ифбатли қиз эди. Қизнинг ҳали гўрлиги Райнинг раҳмини келтирди. Бунга сабаб бир томондан Рокининг опасидан йигит бунақа эҳтиросни кутмаган бўлса, иккинчи томондан эса қиз ҳали ҳеч қачон бунақа вазиятга тушмаганини Рай тушуниб етганди. Рокининг ҳис-туйғуларга бой опаси ҳақида нималарни ўйлашни йигит яққол тасаввур қилди. Эрталаб Роки опасининг эркаклар билан муомала қилишни мутлақо билмаслигига разилона ишора қилиб қўйди. Афтидан, Лиллианнинг ҳақиқатан ҳам эркаклар масаласида тажрибаси йўққа ўхшайди.

Ифбатли қизни йўлдан оздириб кейин ташлаб кетиш мард йигитнинг иши эмас. Ҳатто Лиллиан йигитнинг шафқатсиз онасига жуда ўхшаб кетса-да, бундай қилиш ярамайди.

Рай ухлашга тайёргарлик кўра бошлади. У Лиллиан қай жиҳати билан онасига ўхшаб кетишини аниқлашга уриниб анча вақтгача ухлай олмади. Ниҳоят Лиллиан эмас, балки унинг синглиси Роки онаси Рени Парришга жуда ҳам ўхшашлигини тушуниб етгач, бундан қаттиқ ажабланди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Лиллианнинг ҳам уйқуси қочган эди. У деярли бутун тун давомида ўринда гоҳ у томонига, гоҳ бу томонига ағдарилиб, юлдузлар тўла осмон остида Рай билан ўтказган ҳаяжонли сайрни, пировардида уч-

рашув қўнгилсиз тугаганини қайта-қайта эслаб ётди.

Қиз оз бўлмаса ихтиёрини йигитга топшириб қўяёзганини эслганда қалби тугёнга келди. Ахир бу одам унга деярли нотаниш, бунинг устига жуда қўпол ва тарбиясиз. Хўш, қиз нега бунақа одамга қизиқиб қолди?

Эрталаб соат еттида, ниҳоят, Лиллиан ўзини мажбур қилиб ўрнидан турди ва кийинди. У ҳамон кеча кечқурун рўй берган воқеаларни тушунишга уринарди. Хўш, нега у худди сеҳрлангандек Райга осонгина бўйсунга қолди? Наҳот у йигит муҳаббатига шу қадар муштоқ бўлса?

Иккинчи томондан эса у шу вақтгача ҳеч қачон эркак жинсидаги кишига ўзида шунчалик мойиллик сезмаган эди. Рай қизга авваллари дуч келган маданиятли, юриш-туришлари ўзларига ярашган эркаклардан фарқ қилибгина қолмай балки уларнинг бутунлай акси эди.

Эҳтимол, у ўзининг бутунлай бошқачалиги, дадил ва такаббурлиги билан қизга маъқул келгандир? Лиллиан сочларини турмаклаб пардоз қилаётган пайтда балки ундаги бу дадиллик ва такаббурлик эркак кишининг ўзидан бездирувчи иллоти эмас, деган хаёлга борди... У ўз ҳаётида учратган дилкаш, вазмин табиатли эркакларнинг биронтаси ҳам унда бунчалик таассурот қолдирмаган эди! Евгения бувининг жангари хатти-ҳаракатларига унинг бепарволигидан қизнинг қанчалик қойил қолгани ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Лиллиан кўзгудаги аксига маъюслик билан назар солди. Фармонбардор бувисини эслаши биланоқ хаёли паришон бўлиб кетди. Евгения буви Ракелнинг хатти-ҳаракатларидан норози бўлиб қони қайнаб юрарди, энди эса неварасининг уйга қайтишни рад этгани ва бу ҳам етмагандек Лиллианнинг онаси ҳақидаги бор ҳақиқатни хабар берганини эшитса борми, портлаб кетса керак. Бугун у неварасининг ҳеч қаерга кетиб қолмай, телефон қўнғироғини кутиши ҳақида гапирётганда овозидаги дағдағада бамисоли момақалди роқ яқинлашиб келаётганидан дарак бераётгандек эди.

Райнинг ўзига нега бунчалик ёқиб қолгани ҳақида мулоҳаза юрийтишдан аввал Ракелнинг айтган сўзлари маъносини чақиб олса яхши бўларди. Тўғри, Лиллиан ҳозир бу ҳақда ўйлашни истамасди, негаки Евгения бувидан аввал бор ҳақиқатни эшитиб олгани маъқул-да.

Маргарет Ренард уни ўгай қизи бўлгани учунгина ёқтирмаганини ўйлаганда Лиллиан бироз енгиллик тортарди. Агар Маргаретни ўзга болани — эрининг хиёнати меваси бўлган қизни тарбиялашга мажбурлашган бўлишса, унда Лиллианнинг болалиги нега бахтсиз кечгани сабаби ойдинлашади. Маргаретнинг унга бўлган совуқ муносабати, етишмаётган она меҳрининг ўрнини тўлдириш учун отасининг беҳуда хатти-ҳаракатлари, бувиси мажбуран уйлантирган ўғлининг хотини туғиб берган қонуний фарзандига бўлган чексиз меҳр-муҳаббати — буларнинг бари Лиллианнинг болаликда рўшнолик кўрмаганига сабаб бўлганди.

Эшикнинг оҳиста тиқирлаши қизнинг хаёлини тўзатиб юборди.

— Ким? — сўради у.

Эшик ортидан Жоининг овозини кўтариб шивирлагани эшитилди:

— Уйғондингизми, мисс Лилли?

Боланинг овозидан кўтаринки кайфиятда экани сезилиб турар, бундан қизнинг юраги ҳаприқиб тушди. Ҳамонки Лиллиан билан Жои бу уйда меҳмон эканлар, хўш нега унда Рай қизнинг боладан узоқ юришини талаб этяпти? Наҳот қисқа муддат ичида Жои ва Лиллиан меҳр ришталари билан шу қадар

қаттиқ боғланиб қолишларидан чўчиётган бўлса? Лиллиан ўрни-

дан туриб эшикни очди.

— Мана уйғондим ҳам, бориб нонушта қилишга ҳам тайёрман, — қувноқлик билан деди у. — Ўзинг нонушта қилдингми?

Жоининг кулгиси бутун башарасига ёйилди.

— Ҳа, Рай билан нонушта қилиб олдик. Бироқ гумма ейман десангиз сизга ҳамтовоқ бўлишим мумкин.

— Қанақа гумма?

— Қанақа бўларди. Женни хола айтганидек, одамни семиртирадиган ва қоринни дам қиладиган гумма-да.

Лиллиан пиқиллаб кулиб юборди ва Жоини эркалаб унинг елкасига қўлини қўйди.

— Унда хўп мазали гумма экан-да, — кулимсираб суҳбатга яқун ясади қиз.

Бунақа меҳрибон болани беъэтибор қолдириб бўлармиди? Улар ошхонага ёнма-ён юриб боришар экан, ит тузалиб кетгач, уйларида бола унга қандай қойил-мақом ин қуриб беришини сўзлаб борарди.

Бола аёл меҳрига зор эди. Шунга қарамай, бола Лиллианга қаттиқ меҳр қўйиб қолган ва уни онаси ўрнида кўрарди, деган хаёлга боришнинг ҳожати йўқ.

Улар жимгина нонушта қилишди. Лиллиан Довидан фақат эрта тонгдагина Чаднинг уйга қайтиб келганини, Ракелнинг эса ранчога қадам ранжида қилиши у ёқда турсин, ҳатто қўнғироқ ҳам қилмаганини билиб олди. Довининг тахминига кўра, Ракель авваллари бўлганидек бу сафар ҳам motelда тунаб қолган бўлса керак. Кейин Дови, агар зарурият туғилиб қолса Лиллиан хонадаги телефон орқали қўнғироқ қилиши мумкинлигини айтди.

Лиллиан дилида ҳовлиқма синглизининг Нью-Йоркка билет сотиб олиш учун аэропортга кетган бўлса керак, деган хаёлда эди. Ҳа, Ракель кеча машинаси билан Бастерни уриб қуюшқондан чиқиб кетди. Буни у жуда яхши билган, албатта. Бувиси Евгениянинг қаноти остига яшириниб, жавобгарликдан қутулиб қолиш унинг табиатига хос нарса эди. Шундай қилсами, унинг олдида турган барча муаммолар бартараф бўларди.

Аввалига у аэропортга қўнғироқ қилди. Йўқ, на кеча, на бугун Ракель ёки Рони Ренард исмли одам чипта харид қилмабди. Кейин Лиллиан олтига меҳмонхонага қўнғироқ қилди. Бироқ ҳеч қайси меҳмонхонада синглизининг исми-шарифи қайд қилинмаган экан.

Лиллианни хавотир қамраб олди. Ракель бемулоҳаза хаёт кечирishга ўрганган бўлиб, менга ҳеч қачон бало ҳам урмайди, деб ҳисобларди. Айнан шунинг учун ҳам Лиллиан синглизининг бирон-бир кулфатга йўлиқишидан хавотирда эди. Ахир ҳар куни қанча-қанча оғир жиноятлар содир бўлади-ю, қанча аёллар бундай жиноятларнинг қурбонига айланади? Ракель эса буларнинг барига тупурган.

Айланма стулнинг чарм билан қопланган суянчиғига ястаниб олган Лиллиан синглизини ҳозир қаерда бўлиши мумкинлигини чамалай бошлади. Бу ерларда унинг дўстлари бормикин?

Шу пайт у бир сесканиб тушди — телефон жирингламоқда эди. Афтидан, гўшакни Дови кўтарганга ўхшайди, негаки телефонда алоқа бир зумда узилиб қолди.

Лиллиан телефон дафтарчасини ўз ўрнига қўйди ва хонадан чиқиб кетиш учун эшик сари юзланди. Ички телефон алоқаси орқали Довининг қизни чақирган овози эшитилди:

— Мисс Лиллиан, бувингиз шаҳарлараро телефон алоқаси орқали

сизни сўраяпти.

Лиллиан ички телефон алоқаси орқали боғланиш учун гўшакни кўтаришга шошилди ва жавобан йўлловчи тугмачани босди.

— Раҳмат сенга Дови, — деди у титраётган қўли билан гўшакни ушларкан. Бувиси анча эрта кўнғироқ қилибди, Рақелдан эса ҳанузгача дарак йўқ. Синглисининг қаерда эканини Лиллиан ҳатто тахмин ҳам қилолмасди. — Тонгингиз хайрли бўлсин буви, — дея гап бошлар экан ўзини босиқ ва қувноқ кўрсатишга ҳаракат қиларди.

Евгения кескин овозда сўради:

— Рақель қаерда?

Турган гап, биринчи навбатда бувисини Рақель билан боғлиқ муаммолар ташвишга соларди. Лекин Лиллиан қалбида кўтарилиб келаётган аламни босишнинг уддасидан чиқа олди.

— Кеча айтганимдек менинг бу ерга келганим Рақелнинг газабини кўзғаяпти. Сиз билан гаплашганимиздан сўнг у ранчодан кетиб қолди ва ҳанузгача қайтгани йўқ, — Лиллиан бувисига синглиси Жоининг кўппагини машина билан уриб юборганини айтиб ўтирмади. Бунақа хабар бувисини қизиқтирмаслигини биларди.

— Ҳозир у қаерда?

Лиллиан титраётган бармоқларини чеккасига босди. Бувисининг газаби ортиб бормоқда эди.

— Маълум эмас. Мен меҳмонхоналарга кўнғироқ қилдим. Парришларни бу ерда ҳамма танийди. Агар Рақелга бирор корҳол рўй бергандами, бизга хабар беришларига ишончим комил, — гарчанд Рақель билан боғлиқ бирор воқеа содир бўлиб Лиллиан бундан беҳабар қолиши мумкин бўлса-да, у хато гапирмаётганига шубҳаланмас эди. Евгения Ренард ўз доирасида қандай мавқега эга бўлса, ака-ука Парришлар ҳам бу ерда шундай нуфузга эга эдилар. — Яна мен аэропортга кўнғироқ қилиб Рақель самолётда уйга учиб кетмадимикин, деб суриштириб ҳам кўрдим. Шунақа бўлиши ҳам мумкин эди-да, — эҳтиёткорлик билан кўшиб кўйди у.

Орага оғир сукунат чўкди.

Евгения яна тилга кирганда унинг оғзидан заҳарли сўзлар учиб чиқа бошлади.

— Шундай қилиб сенга айтган топширигимни бажармабсан-да. Натижада аҳвол янада чатоқлашибди, бунинг устига Рақель ҳам ғойиб бўлибди.

Лиллиан ўзини худди шапалоқ егандек ҳис этди.

— Кечиринг буви. — Унинг узр сўраб айтган сўзлари худди тилини куйдираётгандек бўлди. — Рақель мендан хафа бўлмадимикан деб чўчи-япман. Менинг ўрнимга бошқа одамни юбориш керакмиди?

— Бошқа одамни юборишнинг иложи йўқ эди, — деди Евгения. — Эришининг мумкин бўлган нарсаларга ақл билан ёндашиш қанчалик муҳим эканини тушуниб олиши учун ҳали ёш Рақелга яхши ўрнак кўрсатиш даркор. У ўзи кўникиб қолган имтиёзлардан маҳрум бўлиш қанчалик хатарли эканини тушуниб етмайди. Пировардида, бу ҳаёт бераҳм ва шафқатсиз.

Лиллианнинг юраги бир орзиқиб тушди. Бу сўзлар ортида қандай ният яширинганини у яхши фаҳмларди. У зўрга нафас олар, юраги дукиллаб урар, икки чаккаси лўқилларди. Бувиси эса худди хат ўқиб бераётгандек бир маромда сўзлашда давом этарди:

— Сенинг пулсиз ва ёрдамсиз қанчалик оғир кунларга қолганингни Рақель ўз кўзлари билан кўргач, тезда эс-хушини йиғиб олади.

— Буви! — дея олди Лиллиан базўр.

Евгения эса сўзлашда давом этди.

— Шу бугундан бошлаб мендан моддий ёки бошқа бирон-бир ёрдам олиш имкониятидан маҳрумсан.

Хотиржам айтилган бу хабардан Лиллианнинг юраги тарс ёрилгудек бўлди. Евгения эса бепарво оҳангда сўзлашда давом этди:

— Сенинг қарз карточкангни бекор деб эълон қилдим ва банкдаги ҳисобни ҳам тўхтатдим. Сенинг лаш-лушларинг ва кийимларингни ўзингга юборишади. Хуллас, ёшинг йигирма бешга тўлмагунча қимматбаҳо ҳеч нарса ололмайсан. Керакли ёшга тўлганингдан сўнггина отанг сен учун махсус таъсис этган мулкка даъво қилишинг мумкин. Шахсий буюмларинг, ёнингдаги пуллар, тақинчоқларинг турган гап, ўзингга қолади. Бир неча кундан кейин сенга беш юз доллар юбораман. Бирон бир ёққа бормоқчи бўлсанг бу пул чипта сотиб олишинг учун етади. Ҳойнаҳой, сенинг ҳам дўстларинг бўлса керак ва сен уларникида бир мунча вақт яшаб тура оларсан. Агар сенинг ўрнингда бўлганимда турмушга чиққан бўлардим, ахир яна икки йил пулсиз яшашингга тўғри келади-я!

Лиллианга кўз олдидаги ҳамма нарса чирпирак бўлиб айлангандек туюлди, оёқлари эса чалишиб кетди. У йиқилиб тушмаслик учун столнинг четини маҳкам ушлаб олди. Евгения эса бепарво оҳангда сўзлашда давом этарди:

— Бироқ шуни ҳам айтиб қўяйки, агар Ракель никоҳни бекор қилиб, Нью-Йоркка қайтиб келса, аҳволинг яхши томонга ўзгариши мумкин. Яна сени огоҳлантириб қўймоқчиман: Ракель Техасда қанчалик узоқ вақт қолса, сенга шунчалик кам мурувват кўрсатишимга тўғри келади.

Лиллиан стулга беҳол ўтириб қолди. У қанчалик мадорсизланганига қарамай, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Хаёлини чулғаб олган ваҳимадан кўнгли беҳузур бўлди.

— Энди бундан бу ёғига ўз кунингни ўзинг кўришингга тўғри келади, — давом этди Евгения, — Агар Ракель қайсарлик қилгудек бўлса унинг бошига ҳам шундай кунлар тушади. Синглинг меҳмонхонага Смит фамилияси билан жойлашибди, шунинг учун ҳам сен уни тополмагансан.

Лиллиан кўзини юмди. Демак, бувиси ўзининг суюкли набираси қаерда эканини яхши билган. Мен хушёрроқ бўлишим керак эди, афсус билан ўйлади Лиллиан. Қизнинг қалбидаги алам шу қадар кучли эдики, унга чидаш амри-маҳол эди.

Евгениянинг кескин овозда “Лиллиан... мени эшитяпсанми? — деб қичқиргани қизни ҳушига келтирди.

— Агар сенга айтган талабимни бажармасанг, лаш-лушларингни бериб юбораман...

— Ракель онам ҳақида айтган гап тўғримиди? — унинг гапини бўлди Лиллиан, ваҳоланки, Евгения суҳбатга яқун ясамоқчи эди. Ҳа, моддий ёрдам беришни қанчалик қатъият билан тўхтатмоқчи бўлса, суҳбатни ҳам ана шундай тўхтатиш ниятида эди. Лиллиан эса бувиси то ҳақиқатни айтмагунича у гўшакни жойига илиб қўйишига имкон бермаслиги керак эди. — Суҳбатга чек қўйишдан аввал балки иккита саволимга жавоб берарсиз. — қизнинг овози титраб кетди.

Орага таҳдидли ва асабий сукунат чўкди. Бувиси гапира бошлагач, Лиллиан кулоғини динг қилди:

— Сенинг отанг Маргарет билан турмуш қурган биринчи йилиёқ қандайдир бетайин бир сотувчи аёл билан кўнгилхушлик қиладиган бўлиб қолди. Отангни тинч қўйиши учун мен унга ҳақ тўладим, ле-

кин у пулни олди-да, сени отаңга ташлаб то оналик ҳуқуқидан ўзини маҳрум қилмагунича Нью-Йоркда қолди. Отаңг эса сени Маргаретга ва менга топшириб яхшилаб парваришлайсизлар, деб шарт қўйди. Оқибатда эрининг хиёнатидан қаттиқ изтироб чеккан ҳомиладор Маргаретнинг боласи тушди. Шу тариқа биз одамларга сени Маргаретнинг ўз фарзанди сифатида маълум қилдик.

– О-онамнинг исми нима эди? – тили базўр калимага келди Лиллианнинг.

– Энди бунинг аҳамияти йўқ, Лиллиан, – кескин тарзда жавоб берди Евгения, – унинг ҳеч кими йўқ эди ва у аллақачон қаергадир гумдон бўлган.

Евгения жим бўлиб қолди, Лиллианга шунинг ўзи етарли эди. У гўшакни оҳиста жойига қўйди.

Бор гап шу. Қиз бошини қўллари орасига олди. Унинг кўз олдидаги ҳамма нарса қаёққадир сузиб кетаётгандек туюлди, у ўзини абгор бўлгандек ҳис этарди.

Энди у нима қилади? Қандай кун кечиради? Ўз меҳнати билан кун кечиришга мутлақо ноқобил эканини тушунган қиз ўзидан хижолат бўлмоқда эди. Лекин синглисига сабоқ бериш мақсадида суробини тўғрилаб қўйишгани уни айниқса ларзага солди. Шу лаҳзаларда Лиллиан ўзини энг нотавон, якка-ёлғиз ва бахти қаро одам ҳисобларди.

Ниҳоят, унинг ҳуши ўзига келиб, ақли тийраклаша бошлади. Қандайдир йўл топиш, қандайдир режа тузиш керак эди. Лиллиан қалтираётган оёқларини аста-секин босиб, ўз хонаси томон йўл олди. У сумкаси ичидаги ҳамма буюмларини каравотга ағдарди-да, қолган пулини ҳисоблаб чиқди. Қарз карточкасининг энди қиммати қолмаган, лекин ихтиёрида уч юз доллар пули бор эди. Агар бу пулга буви-си юборадиган беш юз долларни қўшса минг долларга яқин маблағга эга бўлади.

Минг долларга яқин пулни у қисқа муддат ичида ейиш-ичишга ва ижара ҳақига сарф қилиб қўйиши тайин. Бахтига бу ерда нарх-наво Нью-Йоркдаги каби баланд эмас. Агар пулини тежаб-тергаб ишлатса, бу маблағ бир неча ҳафтага етиши мумкин.

У ўз хонасидан чиқиб, телефон турган хонага йўл олди. Бу ердан бир неча меҳмонхоналарга қўнғироқ қилиб ижара ҳақи билан қизиқди. Улар орасида энг арзонини танлаб бир ўринни банд қилиб қўйди. Қарз карточкаси бекор қилинганига меҳмонхонада ҳеч ким қизиқмайди ҳам, негаки буюртма берилган ўрин учун у нақд пул тўлайди.

Шундан кейин Лиллиан буюмларини олиш учун яна ўз хонасига йўл олди. У ўзини бироз яхши ҳис қила бошлаганди, лекин жавондан кийимларини олар экан, қўллари ҳамон титрар эди. Лиллиан уй эгаларига совға сифатида олиб келган, ҳаворанг зарга ўралган камёб маркали коньяк шишаси ҳанузгача тахта қутида турарди. Қутичани рангли тасма билан боғлаш ва тунашга уй берганлари учун миннатдор эканини ёзиб қолдириш керак эди, холос.

Лиллиан ўтириб миннатдорчилик сўзларини қоғозга туширар экан, ҳарфларни чиройли ёзишга эътибор берди. Қуйилиб келган кўз ёшлари нигоҳини тўсиб қўйди, аммо у кўз ёшларини тийишга ҳаракат қилди. Унга йиғлаш, айниқса, шу дамда, мумкин эмас.

Лиллиан йўлга тайёргарлик кўриб бўлганида эрталаб соат ўн эди. У жомадонларини энди йўлакка олиб чиқмоқчи бўлиб турган эдики, кимдир сурилувчи эшикнинг ойнасини секин чертди.

Нонушта олдидан Лиллиан пардаларни бир четга суриб қўйган,

шунинг учун ҳам айвонда турган ҳар бир киши уни яққол кўриши мумкин эди. Қизнинг эса хаёли шунчалик паришон бўлибдики, буни мутлақо унутибди. Эшик олдида Рай турар ва у кўзларини жомадонлардан узмасди. У эшикни очиб таклифни ҳам кутмай ичкарига кирди.

Рай совға ҳамда мактуб ётган жавоннинг олдига келди-да, қоғоздаги дил сўзларини ўқиб чиқди ва уни қайта жавонга ташлаб қўйди. Кейин у Лиллианга шундай синчковлик билан қарадики, гўё бир йўла унинг қалби тубига назар ташламоқчидек эди.

– Демак, жўнаб кетяпсиз.

Лиллиан қалбида кўтарилган тугён унга азоб бера бошлади.

– Ҳа-ҳа, кетяпман. Менинг був... Евгения қўнғироқ қилди. Ракель шаҳардаги қайсидир меҳмонхонада экан. Ҳайтовур, бир ўринни банд қилишга муваффақ бўлдим ва мени ... элтиб қўя оласизми?

– Демак, тўй бекор қилинибди-да? – Райнинг юзида тунд ифода зоҳир бўлганига қарамай, кўзларида умид учқунлари сезилиб турарди.

– Билмайман. – Лиллиан елкасини қисди. – Энди қандай қилиб тўй бўлиши мумкинлигига ақлим етмай турибди. Агар Ракель турмушга чиқса пулсиз қолади. Тўйни ўтказиш учун унинг маблағи етарли эканига кўзим етмайди. Бундан ташқари укангиз ва синглим бири-бирига муносиб эмас. Йўқ, укангизни ёмон йигит демоқчи эмасман, у, афтидан, яхши йигит. Тўғрироғи, синглим унга муносиб эмас...

Лиллиан тилини тишлаб қолди. Нималар деб валдираяпти у ўзи? Райнинг кўзлари қисилди.

– Қутидаги нима?

– Коньяк. Фақат қандай коньяклигини унутибман.

– Беҳад миннатдорман.

Лиллианнинг асаблари жунбушга келган эди.

– Меҳмондўстлигингиз учун ташаккур.

Рай қизга шундай назар билан қарадики, кафтини сиқиб турган кўлидан, пастки лабининг билинар-билинемас титрашидан гўё ниманидир тушунгандек эди.

– Жўнаб кетишга тайёрмисиз? – сўради у қиздан.

Лиллиан бош силкиб кўзини олиб қочди. Кейин букилмаётган оёқларини бир-бир босиб каравоти ёнига келди ва ўртача катталиқдаги жомадонини олди. Бироқ Рай қутилмаганда тез етиб келиб унинг жомадонини қўлидан олди.

– Сиз сумкангизни ва кичик жомадонни ола қолинг.

Шундай дея у қолган барча буюмларни қўлига олди. Қиз эса унга йўл бериб юкларни кўтарди ва илдам қадам ташлаб эшикни очишга шошилди. Улар кўча эшигига яқинлашишганида Рай тўхтаб гап қотди:

– Сиз кетаётганингизни Дови ва Жоига хабар бериш керак, улар айвонда ўтиришибди, Чад эса кўринмаяпти.

Лиллиан уялиб кетди, чунки унга меҳр-оқибат кўрсатган қадрдонлари билан хайрлашишни унутган эди.

– Ҳа, албатта. Ҳозир. – Лиллиан шундай дея юкларини полга қўйди-да, ошхона орқали ҳовлига йўл олди.

Дови билан Жои жўхори пўстлоғини артмоқда эдилар, эшик очилаётганини кўрган ёшларнинг ҳар иккиси бошларини ўгириб қарашди.

– Салом Лилли! – хитоб қилди Жои. – Сен сўтали жўхорини ёқтирасанми?

Лиллиан зўраки жилмайди.

– Сўтали жўхорини кўп еган эмасман, – беихтиёр жавоб қилди

қиз. У аслида бундай жўхорини фақат бир бор тановул қилганди.

Бувиси жўхорини бунақа тарзда истеъмол қилиш одобдан эмас, деб ҳисобларди.

– Унда сизни сўтали жўхори билан бажонидил меҳмон қилишимиз мумкин, – сўз қистирди Дови бу билан Лиллианнинг айбдорлик туйғусини кучайтиришга урғу бериб.

Қиз афсусланиб бош чайқаб қўйди:

– Сизнинг қўлингиз ширин, Дови, таомни мазали тайёрлашингизга шубҳаланмайман. Бироқ мен жўнаб кетяпман.

Дови қизнинг аҳволини тушунгандек бош силкиб қўйди.

– Бувингиз жуда бир муҳим иш юзасидан қўнғироқ қилганини фаҳмляпман.

Лиллиан кўзига ёш қалқиб чиққанини сизди.

– Худди шундай. Меҳмондўстлигингиз ва бири-бирдан ширин таомларингиз учун ташаккур билдирмоқчиман. – Қиз унга индамай тикилиб турган Жоига ўтирилди. – Бастерни уйга олиб келишганида мен бу ерда бўлмайман, бунинг учун узр. Ит, албатта, тузалиб кетишига ишончим комил. Сен уни яхшилаб парваришлайсан-а, тўғри эмасми?

Жоининг “Ҳа, бўлмасам-чи, энди сизга хайр, Лиллиан хоним” деган сўзларини эшитганда унинг юрак-бағри эзилиб кетди ва лабининг икки чети осилиб оз бўлмаса йиғлаб юбораёзди.

– Хайр Жои, – қиз яна Жоига кўз ташлади ва бош силкиди: бошқа бирон-бир сўз айтишга унинг ҳоли қолмаган эди. Шундан сўнг у кўча эшиги олдига тез-тез юриб келиб ташқарига чиқди ва ордидан эшикни беркитди.

Рай уни меҳмонхонага элтиб қўйди ва қиз исми-шарифини ёздириб, хона калитини олмагунича машинада кутиб турди. Ракель бунақа арзон меҳмонхонада ҳеч қачон тунамаган бўларди. Гарчанд Лиллиан Райнинг сингласи Ракель билан учрашиш учун келган, деб ўйлашини истаётган бўлса-да, бироқ бу ерда Ракелнинг йўқлиги аниқ эди.

Лекин Рай ҳеч нарса демади, фақат унинг юқларини хонага элтиб қўйди.

Лиллиан йигит ҳеч нарсани фаҳмламади, деган хаёлда эди. Аммо Рай унга ўтирилганда қиз унинг қошлари шубҳадан чимирилганини кўриб қолди.

– Кўрсатган ёрдамнингиз учун раҳмат, – ташаккур билдирди унга Лиллиан ва эшик ёнидан ўзини бироз четга олиб, кетиши мумкинлигини билдирди.

– Ракель қаерда?

Қиз сесканиб тушди ва елкасини зўраки қисиб қўйди.

– Ким билади дейсиз? Унинг машинаси бор ва у бир жойда тек туролмайди. Синглим билан тез орада юз кўришишга аминман.

Рай аста юриб Лиллианнинг олдига келди. Унинг чақнаб турган кўзлари қизга қадалган эди. Рай ниманидир фаҳмламоқда эди. Лиллиан хаёлини босиб келаётган саросимани яшириш учун кўзини четга олди.

Ахир у йигитга қатор имтиёзлардан маҳрум бўлганини айтолмасди-да. Пайти келиб Рай ҳамма гаплардан хабардор бўлади, аммо ҳозирча унга бу ҳақда гапирмаслик керак. Худо кўрсатмасин, улар ёнма-ён турганлари учунгина Рай “қиз мандан ёрдам кутяпти”, деб ўйламаса бўлгани.

Йигит унинг қаршисига келганида Лиллиан нигоҳини кўтариб

унга қаради ва хайрлашиш учун қўлини чўзди.

— Уйингизга қадам ранжида қилишимга имкон берганингиз учун яна бир бор ташаккур сизга, — деди у ўзини мумкин қадар қувноқ тутишга ҳаракат қилиб, — мени ва юқларимни бу ерга келтириб қўйганингиз учун ... умуман қилган ҳамма яхшилигингиз учун раҳмат, — шундай дея ортиқ сўзламасликка ўзини мажбур қилиш учун лабла-рини қимтиб олди. Қизнинг асаблари ниҳоятда таранглашган эди.

Туйқусдан қиз Рай Парриш уни ҳимоя қилиши мумкин бўлган ягона киши эканини англаб қолди. Лиллианнинг вужудини ваҳима қамраб олди. Бир вақтнинг ўзида унга туғилиши билан боғлиқ сирли ҳолатлар, бувисининг ғазаби, оила аъзолари билан орага тушган со-вувқчилик ва моддий жиҳатдан талофат кўриш хавфи таҳдид қилмоқ-да эди. Аммо Рай булар ҳақида ҳеч нарса билмаслиги лозим эди.

Гарчанд қизда хотиржам ҳаёт кечириш ва бирон-бир кишининг паноҳида бўлиш истаги қанчалик кучли бўлмасин, у Райдан мадад сўрамайди.

Афтидан, йигитнинг унга раҳм-шафқат қилиш нияти йўққа ўхшайди. Тўғрироғи, Рай қиздан нафратланса, ҳатто устидан мазах қилиб кулса ҳам керак.

Бунақа “нусхадаги” қизлар ҳақида у ўз фикрини айтиб ҳам улгурди.

Кутилмаганда Лиллианнинг ушоққина совуқ қўли йигитнинг эркакча бақувват қўлининг қайноқ тафтани туйгандек бўлди ва бундан қиз титраб кетди. У шунчалик эсанкираб қолган эдики, ҳатто хайр-лашиш учун қўл сиқишаётганини ҳам мутлақо унутиб қўйганди. Лил-лиан ўзини ундан четга олмоқчи бўлди лекин йигит уни аста ўзига тортиди.

У секин қиз томон эгилди. Лиллиан нима қилишни ҳам билмай жойида қотиб қолди. Қиз лабларида Райнинг қайноқ нафасини сеза бошлади, орадан бир лаҳза ўтар-ўтмас йигит лабларини аста қиз лаб-ларига босди.

Қиз нима қилаётганини ўзи ҳам англамаган ҳолда бутун вужуди билан унга талпинаётган бир пайтда Рай қаддини ростлади.

— Хайр Лилли, деди у. — Яхшиси, Техасга бошқа қайтиб келма.

Қиз нафасини ростлаб олишга улгурмасданоқ йигит ғойиб бўлди. Ортидан эшикни қарсиллатиб ёпгани Лиллианга бамисоли тарсаки егандек таъсир қилди ва у сесканиб тушди.

Лиллиан уни назари билан кузатиб қолиш учун оҳиста юриб дера-за олдига келди. Қизнинг кўз ёшларини артишга ҳам мажолга етмасди. Йигит жўнаб кетгач, орадан бир дақиқа ўтгандан кейингина у ўзини қўлга олишга муваффақ бўлди ва дераза олдидан нари кетди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Лиллиан ўзи тушиб қолган мушкул вазият туфайли ғам-андухга ўралашиб қолишга йўл қўймаслиги кераклигини тушунарди. Бундай аҳволдан қутулиш учун биоро чора кўриш керак эди. У жомадондан кийимларини олди-да, қозикқа илиб, кўчага чиқди. Ёлланма хиз-матчиларни ишга таклиф қилиш ҳақидаги эълонни кўздан кечириб чиқиш учун дўкондан газета сотиб олди.

Қиз қандай иш унга мос келиши тўғрисида тушунчага эга эмасди. У компьютерда ишлай олар ва машинкада ёзиш ҳам қўлидан келар-ди., бироқ котибанинг яна қандай вазифалари борлиги ҳақида ту-шунчаси йўқ эди. У муҳтожларга ҳайр-садақа йиғиш билан шуғул-ланган, лекин у иш кенгаш ва қўмиталар мажлисларида хизмат қилиш

билан чегараланган эди. Тирикчилик қилиш учун бундай кўникмалар асло иш бермасди.

Ишга таклиф этиш ҳақидаги эълонлар газета саҳифасининг икки ярим устунини ташкил қилар, аммо бу хизматларнинг аксарияти қишлоқ хўжалик ишлари билан боғлиқ эди. Кейин Лиллиан ижарага бериладиган уйлар ҳақидаги эълонни кўздан кечириб чиқди. Аммо ижара уйларнинг нархини унинг ҳамёни кўтармасди.

Бахтли тасодифга умид боғлаган қиз жавон қутисидан телефон рақамлари ёзилган китобни излаб топди. Кейин рақамларни териб кўнғироқ қилишга тушди.

Ҳафсаласи пир бўлган Лиллиан кечқурун соат еттидагина ўз хонасига чиқди. Кун анча совуқ эди. У ҳеч нарса емаган бўлса-да, қорни очганини сезмасди. Куёш ботишига ҳали икки соат вақт бор. Қиз бироз дам олиш ва хаёлларини бир жойга тўплаш мақсадида шаҳарчани бир айланиб келишга аҳд қилди.

У эртага иш ва янги турар жой топишга уриниб кўради. У хотиржамликни қўлдан бермаслиги ва кайфиятни туширмаслиги керак. Ахир одамлар ҳар куни иш топадилар, ҳар куни ижарага уй оладилар, тирикчилик қилиш учун ўзлари ишлаб пул топадилар.

Унинг ҳам омади келади ҳали. Ахир унинг бошқалардан қаери кам?

Аммо унга омади ҳеч қачон юришмайдигандек туюлди.

Лиллиан тўртта фирмага мурожаат қилди, уларнинг иккитасида қиз билан суҳбатлашишди, яна биттасида анкета тўлдиришни илтимос қилишди. У йўлида учраган ҳар бир ресторан ва қаҳвахонага кириб официант керак эмасми, деб сўради. Шаҳарчадаги ҳар иккала банкка бош суқиб иш бор-йўқлигини суриштирди, лекин ҳеч қаерда бўш ўрин топилмади.

Тўрт кун давомида иш излаш учун барча уринишлари беҳуда кетгач, у ташвишга тушиб қолди. Энг арзон меҳмонхонада ҳам пулини тўламасанг тунашга қўйишмайди. Евгения эса ҳозиргача ваъда қилинган беш юз долларни юбормади – Лиллиан кунига икки бор телеграф биносига кириб у ердан ҳафсаласи пир бўлиб чиқарди. У шаҳарчадаги бирон-бир меҳмонхонадан, шу жумладан, ўзи истиқомат қилаётган меҳмонхонадан ҳам иш топишга уриниб кўрди, лекин бу уринишлари самара бермади.

Ниҳоят жума куни, иш ҳафтасининг сўнгги куни етиб келди. Агар шу куни ҳам иш тополмаса унда душанбагача кутишга тўғри келади. Лиллиан янги газета сотиб олиш учун кўчага югурди.

У газета саҳифаларига кўз югуртирар экан, янги эълонлар йўқлигини кўриб юраги орқасига тортиб кетди. Тўхта-чи, ҳарҳолда битта эълонни босишипти.

“Ишга таклиф: шаҳарчадаги барчага маълум тунги клубга хўрандаларга ичимликлар, таомлар тарқатадиган, мижозимизга чиройли табассум ҳадя этишни уддалай оладиган гўзал қизлар керак. Бироқ ишга ҳалол, меҳнатсевар ҳамда хушмуомала қизларнигина қабул қиламиз. Ҳафтанинг исталган куни “Пеппер амакининг контримьюзик ревью” клубидаги Рой ёки Луизага мурожаат қилинг”.

Майхона. Ичкиликбоз хўрандалар ўртасида бўлиб турадиган урйиқитлар ва полициячиларнинг босқини билан машҳур бўлган бундай жойлар Лиллианнинг юрагига гулгула солар, шунинг учун ҳам шубҳали бунақа муассасаларга оёғи чопмас эди. Аёллар ундай жойларга кам келишар, ишлаш учун ҳам камдан-кам ҳолларда ёлланардилар.

Бунинг устига бу каби майхоналарда одамлар қўп тўпланадилар. Ракель барларга тез-тез бориб турарди. Афтидан, Рай билан Чад ҳам ундан кам қатнамас эдилар. Худо кўрсатмасин, улар Лиллианнинг маблағсиз қолганини сезишмасин-да, бордию мана бунақа жойда ишлаётганидан хабар топиб қолишса борми, унда қизнинг уятдан ўзини қўярга жой топа олмаслиги турган гап.

Лиллиан қўлини бошига тираганича эълонга тикилиб қолди. Иш топиш масаласи ҳал бўлмапти, сирасини айтганда ҳали ҳеч қаерда ишламаган, тажрибасиз, ёш келгинди қизга бирон-бир киши яхши иш таклиф қилиши амримаҳол. Лиллиан яна бир бор бувисининг сўзларини эслади: “Агар Ракель никоҳни бекор қилиб, Нью-Йоркка қайтса, сенинг аҳволинг яхши томонга ўзгариши мумкин... Ракель Техасда қанчалик узоқроқ вақт қолса сенга шунчалик камроқ мурувват кўрсатишимга тўғри келади... Сенинг отанг бетайин бир сотувчи аёл билан қўнғилхушлик қилган...”

Лиллианнинг ўзини қўлга олиб, хотиржам бўлиб олиши учун бир-мунча вақт керак эди. Евгения ўз мақсадини дангал айтиб қўя қолди. У Ракелни қайтариш учун наинки Лиллиандан фойдаланишни, балки мана бир неча йилдирки хулқ-атвorigа сабр билан тоқат қилишга мажбур этиб келаётган набирасига газабини очиш ниятида эди. Шунча вақтлардан бери ҳимоясиз болага қалбида гина-ю кудратни яшириб келган аёлнинг қалби юмшаши қийин, албатта.

Лиллиан эълонни қайта ўқиб чиқди. Мағрурлик фақат бойларга ярашади. Ҳа, икки йилдан кейин унинг ҳам дурустгина сармоясини бўлади, бироқ ҳозир ихтиёрида уч юз доллардан камроқ пули қолган. Лиллиан энди бувиси ваъда қилган беш юз долларни юборишига кўзи етмай қолганди, демак, ишга кириб то биринчи маошни олгунича бошқа бирон-бир жойдан пул келишига умид боғламаса ҳам бўлади.

Муҳтожлик уни тезроқ бир қарорга келишига мажбур қилди. У улкан ҳашаматли бинога жойлашган “Пеппер амаки” майхонасини кўрганди. Бинонинг биринчи қавати иккинчи қаватга қараганда анча эскириб қолганди. Бинонинг кейинчалик қурилган қисми устига ўрнатилган Лас-Вегас услубидаги чодир иншоот кўркига кўрк қўшиб турарди. “Смоки Роуз” жума ва шанба кунлари чиқишлар қилади”. Пештоқиға ана шундай сўзлар ёзилган бу иншоот шаҳардаги энг катта бинолардан бири бўлса ажаб эмасди. Унга яқин жойлашган автомобилларнинг тўхташ жойи ана шундай улкан иншоотлардан бўлиб, балки ана шунинг учун ҳам майхонада ишлаш унчалик хатарли эмасдир.

Агар қиз майхонада кечасилари ишлагудек бўлса, кундузи ўзига бошқа иш топиши учун вақт топилар. Бунинг устига майхонага пулдор мижозлар ҳам келиб туришса керак, демак, улардан яхшигина чойчақа олиб, қўпроқ пул ишлашга умид бор.

Лиллиан яна эълонлар топиш умидида газетанинг барча саҳифаларини қайта кўзлар, кечириб чиқди. Кун яримлаб қолганда у майхонага боришдан бошқа иложим йўқ деган фикрга келди.

Рай ёзув-чизув ишларини соат олтида тугатди. Жои эса қўшнисини уйида болалар билан ўйнамоқчи эди. Рай бу шанба оқшомини ўз юмушларини бажариш учун бағишлаши ҳам мумкин эди, лекин айвондан янграган аёл кишининг кескин овози унинг хаёлини бўлди.

– Ковбойларнинг гапирини одатлари менга ёқмаслигини, “ҳа” дейиш ўрнига “аҳа” деб қўйишларига, “йўқ” дейиш ўрнига “йў-ў” деб талаффуз қилишларига тоқат қилолмаслигимни ўзинг яхши билла-

сан-ку, – газабланди Роки.

У Рай қизни шаҳарга элтиб қўйган куннинг эртасига ранчога қайтган бўлиб, дарҳол ўзини Бастерни машинаси билан уриб кетганидан мутлақо беҳабардек тутди. Чад уни ёлғончиликда айблагач, Роки шундай кўз ёши тўкди ва шундай уввос тортиб дод-фарёд кўтардики, унинг овози теварак- атрофга анча жойгача етиб борди.

Шу дамдан бошлаб улар тез-тез жанжаллашиб турадиган бўлиб қолдилар. Жанжални бас қилган пайтларида эса қиз қаҳр-газабга тўлиб йигитни ишдан чалғитар ва барча диққат эътиборини унга қаратишини талаб этарди. Хайриятки Рокининг бундай қилиқлари Чадни безор қила бошлади.

Кун сайин аҳвол чатоқлашиб борарди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Роки бу ерларни тарк этадигандек эди. Бу қиз нега бу ерда сандироқлаб юрибди, буни Рай сира ҳам тушуна олмасди. Роки ранчодаги турмушни ёқтирмас, “маданиятдан” ва “тараққиётдан” орқада қолган бундай хилватгоҳларни кўрарга кўзи йўқ эди. Шаллақилик қилиб жанжаллашишни яхши кўрадиган ва ўзини одобсиз тутадиган одамдан “маданият” ва “тараққиёт” сўзларини эшитишнинг ўзи ғалати туюларди.

Опа-сингиллар феъл-атвори бир-биридан бунча катта фарқ қилиши кишини лол қолдиради! Балки улар фақат ота томонидангина қондош бўлганлари учун шундайдир?

Рай ўз эҳтиросини жиловлаб олиши учун бир мунча ҳордиқ чиқариши керак эди. У Лиллиан ҳақида ўйлай бошлади. У хайрлашиш олдидан бўса олиш чоғидаги қизнинг илиқ лабларини ҳанузгача ҳис қилгандек бўлар, жўнаб кетаётганда эса, узатган қўлининг ўз кафтида билинар-билинемас тираётганини ҳали унутмаган эди.

Унинг кўзлари-чи! Катта-катта ва ... ғамгин кўзлари қандай ажойиб.

Лиллианни ўйлаганда нега юраги бир орзиқиб кетяпти, Рай бунинг тагига етишни истамади. Қиз ўзининг жўнаб кетаётганини жудодик деб билиши амримаҳол. Жин урсин, ахир унинг яшаши даҳмаза бўлмадими? Йигит ҳам Лиллианга доимо яхши муомала қилдими? Гоҳ у қизга бўлмағур гапларни айтди, гоҳ туйқусдан унга ташланиб, бўса олишга тушди.

Рай қизни шаҳарга олиб борган кун унинг аҳволи ночор эканини тушунган, аммо шунга қарамай, уни ташлаб кетган эди. Шу ёшга етгунича авайлаб ва эркалаб парвариш қилинган қиз учун Рай билан ораларидаги айрилиқ жудодик бўлиб туюлиши мумкинми? Гарчанд, Лиллиан йигит ўйлаганидан бутунлай бошқа бўлиб чиққан бўлса ҳамки, ҳарҳолда, у Рай тотимаган ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлган. Шунинг учун ҳам...

Ҳойнаҳой, ҳозир у Нью-Йоркка етиб борган ва у ерда қиз эмин-эркин, қувноқ ҳаёт кечириб, ўз юмушларига боши билан шўнғиб кетган бўлса керак. Рай ундан Техасга бошқа қайтиб келмасликни талаб қилганида шафқатсиз бўлгандир, лекин у оқилона фикр юритди. Ахир Техас шароити унга тўғри келмайди, Техасга ҳам унинг кераги йўқ.

Хижолатда қолган Рай қўққисдан стол ёнидан туриб кетди. У анчадан бери “Пеппер амаки” майхонасига оёқ босмай қўйган эди. У одамлар даврасида бўлиши ва аллақачоноқ уйланиш ҳақида ўйлаши керак эди.

Майхоналарда уйланишга арзийдиган аёлни топиш қийин, албатта, бироқ “Пеппер Амаки” унақа жойлардан эмас. Бу ўзига муносиб ёр тополмай ичикиб қолган сўққабош қизларни учратиш мумкин

бўлган ягона майхона эди. У ерда дилрабо куй-қўшиқларни тинглаш ва рақсга тушишнинг ҳам иложи бор эди. Шунинг учун ҳам бу клубга кўпчилик йиғилар ва шод-хуррамликда ҳордиқ чиқарардилар.

Сўнгги кунларда бошидан кечирган ҳаяжонли дамлардан сўнг Рай бироз кўнгил ёзиши керак эди. Бунақа ажойиб оқшомда у майхонада бирон-бир қиз билан танишиб олса ажаб эмас. Агар Рай у ерда бирор-та жанонни учратса, балки у Лиллиан Ренардни йигит қалбидан сиқиб чиқара олар.

– Энди сенинг навбатинг, Лил!

“Пеппер амаки” майхонасининг иккинчи хўжайини Луиза Пеппер оркестр гумбурини босиб кетиш учун баландроқ товушда чақириб бармоқларини шиқирлатди-да Лиллианга кўзини қисиб, қўйди.

Лиллиан унга қараб жилмайди, бироқ унинг бутун диққат-эътибори ичимликлар солинган патнисга қаратилган эди. У бардан чиқиб ола-говур ҳукмронлик қилаётган одамлар тўдаси орасидан ўтиб борар экан, қўлидаги патнисни тушириб юбормасликка ҳаракат қиларди. Қиз мўлжаллаб бораётган стол гўё бу ердан бир чақирим нарида жойлашгандек туюларди шу дамда.

Лиллиан ишга яқинда келгани учун унга майхонанинг нариги чеккасидаги столларда ва кабинада ўтирганларга хизмат кўрсатишига тўғри келди. Клубнинг бу қисмидаги хўрандаларга хизмат қилиш учун унга яна икки официант аёл ёрдамлашардилар.

Лиллианнинг кўнгли гаш эди: секин ишлар, таомнома ва ундаги нархларни яхши билмас, оркестрнинг гумбур-гумбури туфайли ёмон эшитарди... Луиза унинг кўнглини кўтарди: “Ҳечқиси йўқ, – деди у хўранда нима демоқчи эканини тез орада лабларининг ҳаракатига қараб англаб оласан, таомномани эса ёддан айтиб берадиган бўласан”.

Лекин одамларнинг бу қадар кўплигидан Лиллианнинг боши айланиб кетарди. Керакли жойга етиб олиш учун баъзан одамлар орасидан аранг ўтишга тўғри келарди. Агар олдиндан клуб лойиҳасини ўрганиб олмагандами, олма отсанг ерга бориб тушмайдиган бундай тўс-тўполон жойда адашиб қолиши ҳеч гапмасди.

Таомномани қиз уйига олиб кетди ва ундаги нархларни эслаб қолишга ҳаракат қилди. Бироқ кечқурун соат олтида ишга келганида Луиза унга баъзи таомларнинг нархи ўзгарганини хабар қилди. Шунингдек, Луиза таомномага яна учта янги таом нархини ҳам ёзиб қўйди. Лиллиан эса шу оқшом янглишиб, икки бор хўрандалардан таом учун керагидан кам ҳақ олди. Натижада камомадни қоплаш учун чўнтагидан тўлашига тўғри келди.

Лиллиан одамлар орасидан ўтиб, ниҳоят керакли жойга етиб борди. У юзида зўраки табассум билан патнисни стол устига қўйди. Бу сафар у адашмади – у жуфт хўрандалар олдига ичимликларни бирма-бир қўйиб чиқди. Кейин тезда пулларни олиб қайтимини эгаларига топширди, кейин берган чойчақалари учун миннатдорчилик билдирди.

Унга майхонада беришган тор жинси кийимининг долларлар солинган чўнтаги бироз қаппайганидан хурсанд бўлган Лиллиан икки қўшни столлардаги хўрандаларга назар ташлаб чиқди-да, бар сари қадамни тезлатди.

Залнинг нариги чеккасида ўтирган Рай сариқ сочли қиздан кўз узмасди. Унга улфатлари майхонага бу қизнинг янги келганини айтишганди. “Смоки Роуз” оркестри гумбурлар, тўпланган одамлар сони ҳам анча-мунча эди. Лиллиан билан Рай орасидаги масофа узоқроқ

бўлгани учун йигит унинг юзини тузукроқ кўролмади.

Ҳечқиси йўқ, Рай қизнинг афтини яхшилаб кўриб олишга улгуради. Ҳозирча эса қўшни столда дугоналари даврасида ўтирган Желла Барнет исмли хушрўйгина қиз унинг диққатини тортмоқда эди. Молбоқарнинг қизи бўлган Желла ўқитувчи бўлиб ишлар, Рай меҳр қўйган турмуш тарзига кўникаиб қолган эди. Турган гап — Желла айнан унинг кўнглидаги қиз.

Рай қизни рақсга таклиф қилиш учун одамлар орасидан ўтиб унинг столига яқинлашди, йигитнинг Желла билан гурунглашгиси келиб қолганди. Йигит уни рақс майдончасига етаклаб бориб, белидан кучди ва негадир унга бўлган қизиқиши сусайганини сизди. Гап шундаки, Рай сариқ сочли қизларни ёқтиришини англаб қолганди. Ҳа, ҳали ўзига ишончи шакланмаган кичкинагина сариқ сочли қизларга мойил эди у. Одатда бундай қизлар рақс чоғида йигитга суйкалиб, унинг газабини кўзгайдиган кўкракдор ва бўйчан қора сочли қизлардан фарқ қиладилар.

Ярим тундан сўнг “Пепперс амаки” майхонасидаги хўрандалар сони камай бошлади. Шунда Рай майхонанинг бояги сариқ сочли қиз хизмат кўрсатаётган қисмидан бўш жой топишга муваффақ бўлди. Бироқ ҳар гал у қизнинг юзига разм солмоқчи бўлганида у ўгирилиб олар ва йигит унга фақат орқа томондан назар ташлаш билангина кифояланишига тўғри келарди.

Қизга орқа томондан қараш Райга ёқарди. Бу ердаги официант аёлларнинг формаси — тор ҳаворанг жинси кийиб, қизил рангли кофтаси устидан белбоғ бойлаб олган қиз жажжигина эди. Бир қарашда устидаги кийими бироз бачканароқдек туюлса-да, лекин аслзодалардек бошини мағрур кўтарган ва бежирим қоматини тик тутган ҳолда қадам ташларди. Хатти-ҳаракатлари назокатли бу қиз ўз қадрини яхши биладиган мафтункор мактаб ўқитувчисини эслатар, бошидаги кумуш тўғноғичи остидан чиқиб турган олтин ранг бир тутам сочи ундаги майинлик ва латофат билан уйғунлашиб кетгандек туюларди. Бунинг устига қиз Райга Лиллианни эслатарди.

Сабри чидамаган йигит ўрнидан туриб унинг ёнига яқинроқ боришга ҳам тайёр эди, лекин қиз шу заҳотиёқ ўгирилиб, унга ён томон билан туриб олди. Қизнинг бу қилиғи Райга худди шапалоқ егандек таъсир қилди.

Ўз хатти-ҳаракати ҳақида мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмаган йигит официант қизни тузукроқ кўриш учун ўрнидан туриб кетди. Улфатларидан бири унга қичқирди:

— Янги келган қизга қизиқиб қолдингми, дейман? Унинг исми Лилли.

Рай унга тикилиб қолди.

Нима дединг?

Уилл стол узра у томон эгилди-да, оркестр гумбурини босиб кетиш учун қаттиқроқ қичқирди:

— У нью-йорклик Лилли бўлади. У ҳозирча ўз вазифасини яхши удалай олаётгани йўқ, бироқ биз уни кечиримиз лозим: ахир у ҳали анча ёш қизалоқ-да.

Оғайниси кўзини олайтириб ўзига тикилиб турганини кўрган Рай юз ифодасини ўзгартиришга ва жойига ўтиришга мажбур бўлди. Уилл боши билан Лиллиан томонга ишора қилди ва Рай у томон ўтирилди.

— Ана у келяпти. Чақир уни бу ёққа, мен барча улфатларни меҳмон қиламан.

Рай официант қизнинг гоҳ у, гоҳ бу бўлмаларда ўтирган хўранда-

ларга хизмат кўрсатаётганини кузатиб турди. Унинг қулоқларида феруза кўзли кумуш зирак мафтункор жилваланиб турарди. Лиллиан авваллари одатда ўзига бироз, қадимги услубда оройиш бериб пардоз қилган бўлса бу сафар бошқача йўл тутгани кўриниб турарди. Қизнинг киприклари қалин қора туш билан қоплангани-ю кўз қовоқлари кўкиш ва оқ рангларга бўялгани, ёноқларини қизартиргани, лабларига эса кофтаси рангида оч қизил помада суртгани Райга маъқул келмади. Энди у ёш жиҳатидан аввалгидан каттароқ, шаҳвонийроқ ва одмироқ кўринарди.

Рай вужудини мавҳум газаб қамраб олди, Лиллиан ёнидан ўтаётган пайтида нима қилаётганини ўзи ҳам англамаган ҳолда унинг белидан қучиб олди.

Юриб кетаётган қиз шартта тўхтади — унинг кўзлари Райнинг кўзлари билан тўқнашди. Лиллиан уни танигач, кўзларидаги чарчоқ ажабланиш аломати билан алмашинди. Қизнинг бир вақтнинг ўзида ҳам жаҳли чиқиб ҳам уялиб кетди. Ёноқлари янада кўпроқ қизарди.

Лиллиан унинг қучоғидан чиқиб кетишга уринди, лекин йигит уни қўйиб юбормасди. Бунинг устига Рай қизнинг қиёфасидаги бошқа ўзгаришларга эътиборини кучайтириб диққат билан кузатган ҳолда уни бағрига қаттикроқ босди.

Йигитнинг бундай хатти-ҳаракатидан Лиллиан аввал лол қолди, кейин эса ваҳимага тушди. Шу дақиқадан бошлаб у қаттиқ хавотирга тушиб қолди, ахир бунақа маҳобатли клубда уни ҳеч ким пайқамаслигидан умидвор эди-да. Бунинг устига Луиза унга бошқача пардоз қилишни маслаҳат берган, қиз эса юзига ўзгача оройиш бериши ниқоб бўлиб хизмат қилади деб ўйлаганди.

Аммо Райнинг даргазаб чеҳрасига назар солган Лиллиан йигит уни ҳар қанақа кўринишда ҳам таниб олишини тушуниб етди. Қиз инсон юраги билан ҳам яқинларни сезиши мумкинлигини англамас, нега бунақа сезги мавжудлигини тушунтириб беролмасди. Бироқ йигит қизни белидан қучиб уни қаттиқ бағрига босгани қанчалик ҳақиқат бўлса одамлар орасида ҳам юракдан сезишдек кучли туйғунинг мавжудлиги шундай ҳақиқатдир.

Шу оқшом Лиллиан баланд товуш билан гумбурлаётгани учун оркестрдан илк бор миннатдор бўлди.

— Сизга бирон нарса келтириш керакми? — сўради у овозининг титраётгани атрофдагиларга эшитилмаётганидан хурсанд бўлиб.

Райнинг қошлари янада кўпроқ уюлди.

— Бу ерда нима қиляпсан?

Лиллиан иягини кўтарди.

— Ишляпман. Нима ичасиз?

— Бизнинг ҳар биримизга бир жуфтдан пиво келтир, Лилли! — столнинг нариги томонидан қичқирди Уилл мумкин қадар оркестр товушини босиб кетишга ҳаракат қилиб.

Райнинг чақнаб турган кўк кўзларига ортиқ назар солишга ҳожат қолмаганидан енгиллик тортган қиз Уиллга қараб жилмайди.

— Бир дақиқа кутиб турунг. — Лиллиан стол атрофида ўтирган хўрандаларга бир-бир қараб чиққан қиз Райнинг қўлидан халос бўлишга уринарди. Лекин йигит уни қўйиб юборгиси келмасди. Қизариб кетган қиз рўй берган воқеага қулимсираб қараб турган стол теварагидаги эркакларга зўраки жилмайиб қўйди. — Марҳамат қилиб мени қўйиб юборинг, буюртмани бажаришим керак, ахир.

Рай гўё айнан шуни истаб тургандек Лиллианни қўйиб юборди. Шу дамдаёқ қиз пиво келтириш учун югуриб кетди. Лиллиан қайтиб

келиб пиволарни столга қўяётганида Рай унинг ҳатти-ҳаракатларини маъюслик билан кузатиб турди. Уилл пиво ҳақини тўлади-да, қиз қайтимини бераётганида қўлини сахийларча силкиб, уни ўзида қолдиришини кўрсатди. Лиллиан миннатдорчилик билдирди-да, ниҳоят озод эканидан қувониб, столдан узоқлашди.

Шундан кейин Райнинг юзи тунд тус олди. У қизни яққол кўриб турар, Лиллианнинг ҳар бир ҳаракатидан кўзини узмасди. Бу эса қизнинг кўнглига гул гула соларди.

Райнинг клубни тарк этганини кўрган Лиллиан енгил нафас олди. Тез орада оркестрнинг гумбурлаши ҳам тўхтади ва хизматчи Рой қолган хўрандаларга сўнгги буюртма беришлари мумкинлигини эълон қилди. Сўнгги хўранда клубни тарк этган вақтда Лиллиан шундай чарчаган эдики, кўз олдида ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетаётгандек туюларди.

Шишинқираган оёқларида оғриқ турган, боши айланар, тамаки тутунидан кўзлари ёшланарди. Кийимидан тамаки, таом ва пиво иси анқирди. Қачон душ қабул қилишини кутиб тоқати тоқ бўлганди.

Яхшиямки Луиза уни ишга қабул қилаётган пайтида Лиллиан ундан яқинроқдан ижарага уй олиш мумкин эмасмикан, деб сўраган, Луиза эса бунга жавобан мазкур бинонинг ўзида мебель билан жиҳозланган уйни тавсия этган эди. Шунингдек, Луиза унга бир ойлик эмас, икки ҳафталик ижара ҳақини олдиндан тўлашга ижозат берган, Лиллиан эса бунга рози бўлганди.

Гарчанд мебельлар арзон бўлса-да, лекин деярли янгигина, хоналар эса озода эди. Омборхонада кир ювиш машинаси, дазмол бор эди. Лиллиан буюмларини олиб келиш учун икки бор меҳмонхонага қатнади, кейин эса ўзига чойшаб, сочиқ, одеял, ёстиқ ҳамда совун сотиб олди.

Клубдан чиққан қиз сал нарида турган пикап машинасини кўриб қолди. Машина ёнида унга сал энгашганича қўлларини кўкрагига чалиштириб бўйчан ковбой турарди. Шляпасининг кенг соябони унинг юзини кўрсатмас, лекин ковбой қаддини ростлаб, Лиллиан томон қадам ташлаганда қиз Райни таниди.

Лиллианнинг қалбини икки хил туйғу қамраб олганди. Бир томондан йигит уни кутиб тургани учун кўнгли эриб ҳаяжонга тушганди. Лекин Рай уни клубда учратгани учун қаттиқ уялмоқда эди. Унга нима керак ўзи? Ҳамонки, Рай уни кутиб турган экан, қизнинг ҳам тўхташига тўғри келади.

— Штатлар чегарасида қаҳвахона бор, — тўнғиллади у. — У ерда истаган пайтда тамадди қилиш мумкин.

Агар Райнинг бу гапини таклиф деб аташ мумкин бўлса, қиз ўз ҳаёти давомида одамлардан эшитган таклифлар орасида энг илтифотсизи деб аташ мумкин эди. Бирдан Лиллианни ваҳима босди. Балки йигит шундай йўл билан кечирим сўрамоқчидир, илгари ораларида рўй берган келишмовчиликни бартараф этмоқчидир? Бироқ қиз, афтидан, хато фикрга борганга ўхшайди, негаки унинг кайфияти ёмон, кўнгли ғаш, бунинг устига бир ўзи шўппайиб қолган.

У совуққина қилиб “кечиринг” деди ва Райнинг ёнидан айланиб ўтиш учун чеккароққа қадам ташлади. Лекин йигит унинг қўлидан ушлаб олди. Гарчанд йигит қизнинг қўлидан маҳкам тутиб турмаган бўлса-да, Лиллиан жойида қотиб қолди. Райнинг унинг юзига диққат билан термулиб турганини ҳис этмоқда эди.

— Бирон гап бўлдими?

Бу саволдан унинг нафаси қайтиб кетгандек бўлди. Агар йигит бирон-бир бемаъни гап қилганда, агар у ўзини тубанларча тутганда қиз тоқат қилиши мумкин эди. Бироқ Райнинг қиз қўлини оҳиста тутиб туриши, секин эшитилган овозидаги табиий хавотир Лиллиан қалбининг ҳимоя зирҳини ёриб ўтгандек бўлди.

Нафасини ростлаб олиш ва муносиб жавоб қайтариш учун қизга биров вақт керак эди.

— Ўшанда сиз мени бирор ҳафтадан кейин унутиб юборишингизни айтган эдингиз. — Унинг титроқ овози баландроқ янграй бошлади. — Шундай қилганингизда яхшироқ бўларди.

Рай бармоқлари билан унинг билагини силаб, ниҳоят кафтини сиқиб олди, бу эса қизнинг эҳтиросини уйғотиб юборган эди. Гарчанд Лиллиан қалбида тўлқинланган бу эҳтиросга эътибор бермасликка ҳаракат қилган бўлса-да, бироқ бунинг иложи йўқ эди.

— Гаплашиб олишимиз керак. Сени нонуштага таклиф қилишга рухсат эт.

— Қорним тўқ, — секин эътироз билдирди у. — Бунинг устига жуда чарчаганман. Кийимларимдан майхона ҳиди келяпти.

— Ундай бўлса тезда душ қабул қилгин-да, бошқа кийимларингни кийиб ол. Мен кутиб тураман.

Улар бир-бирларига тикилиб қолишди. Қиз унинг танаси ҳароратини ҳис этиб турарди.

— Ўтинаман, Лилли.

Лиллиан унга рад жавобини бермоқчи эди, аммо Рай унга яқин келиб энгашиди, шунда қиз ёноқларида йигитнинг нафасини сизди. Йигитнинг нафаси қиз ёноқлари терисини майин сийпалаб ўтди ва Лиллианнинг оёқлари майишиб кетди.

— Ўтинаман, — такрорлади Рай.

Бундай сўзни қиз илгари унинг оғзидан бирон марта эшитмагани Лиллианни ажаблантирди.

— Нима демоқчисиз?

— Сен билан гаплашмоқчиман.

Бизнинг яна бир-биримизга айтадиган бошқа гапимиз борлигига ишонмайман, — секин эътироз билдирди қиз.

— Унда бирга тамадди қиламиз, — сўзида туриб олди Рай. — Қаёққа борамиз?

Лиллиан қаерда яшашини айтгиси келмай, бош чайқади. Кейин эса ҳарҳолда манзилини айтишга аҳд қилди:

— Ҳеч қаерга бормаймиз. Мен шу ерда, бинонинг юқори қаватидаги хонани ижарага олганман.

Рай тилини тишлаб қолди: қиз жойлашган манзил унга сира маъқул келмаганди.

— Шу ерда яшашим сизга ёқмаган кўринади, — деди у ва ўзини йигитдан четга олди. — Биз яхшиси учрашишни унутишимиз керак. Хайр.

Шундай дея қиз нари кетмоқчи бўлди, лекин Рай яна унинг қўлидан ушлади.

— Кечир мени.

Йигитнинг овозидаги самимийлик қизнинг унга тикилиб қарашига мажбур этди. Лиллиан унинг шляпаси соябони остига яширинган кўзларига тикилиб қарашга ҳаракат қилди. Агар авваллари Лиллиан йигитга доимо ён берган бўлса, бу сафар осонликча ён беришни истамади, шунинг учун сўради:

— Сизнинг оғзингиздан бунақа сўзларни кам эшитамиз? Тўғри

эмасми?

– Тўғри айтаяпсиз.

Йигитнинг эътирофи орадаги вазиятни юмшатгандек бўлди. Райнинг кўзлари, тунд чеҳраси ёришганини Лиллиан кўриб турарди. Йигит табиатан кўрс ва мағрур эди. У чўрткесарлик билан фикрини айтарди. Аслини олганда қиз ҳам табиатан шундай эди. Кечаги кунга қадар Лиллиан тунги клублар ва уларда ишлайдиган аёллар ҳақида ўзининг шахсий фикрига эга эди. Ҳатто ҳозир ҳам, агар унинг танлаш имкони бўлганда эди, барда ишламаган ва бунақа уйда ижарага хона олиб яшамаган бўларди. Хўш шундай экан, йигитга бу ерда яшаётгани маъқул келмаган бўлса, бунинг учун уни айблашга ҳаққи борми?

– Мен қаттиқ чарчадим. Агар душ қабул қилганимдан сўнг ҳам ўзимга келолмасам мени кутмай ўзинг кетаверишингга ва бир ўзинг тамадди қилишингга тўғри келади. – Йигитнинг жилмайганини кўрган Лиллиан тезда қўшиб қўйди: – Бошқа бир сабабга кўра ҳам фикрим ўзгариб қолиши мумкин.

– Балки шундайдир.

Орага ноқулай сукут тушди, кейин қиз ўгирилиб йигитни зина тагига олиб борди. Лиллиан қулфга калитни солиб бурагач, Рай эшикни итариб очди.

Қиз ичкарига кириб чироқни ёқди. Сумкасини ошхонадаги стол устига қўйди.

– Содали сув ичасанми?

– Ҳа. – Лиллиан қўлини ювиб, қоғоз бардоққа аввал муз бўлакчасини солди, устидан содали сув қўйди.

Райни хонада қолдирган қиз ётоқхонага кириб ортидан эшикни беркитди, сўнгра ҳамомхонага ўтди. Юзига суртган упа-элиги ва бўёқларини ювиб ташлаб ечинди-да, душ қабул қила бошлади. Иссиқ сув танасига ором бериб, асабларини тинчлантирди. Душ қабул қилиб бўлгач, уйку голиб келиб кўзлари ўз-ўзидан юмилиб кета бошлади. Кейин сочларини фен билан қуритишга киришди. Бироқ уйку уни тобора кўпроқ ўз домига тортарди. Фен пуркаган илиқ ҳаво элитиб, моторнинг бир оҳангда ғувиллиши уни аллалагандек бўларди.

Сочи қуригач, каравот четига ўтирган Лиллианнинг кўзғалишга ҳам ҳоли қолмаганди. Сўнгги ҳафтада кўп юриб чарчаган, янги иши ҳам унинг мадорини қуритган эди. Қиз бунақа ола-говурга ва югур-югурга ўрганмаганди. У кейинги икки кунни қаторасига оёқда елиб-югуриб ўтказишига тўғри келди. Унинг ҳамма аъзолари қақшаб оғримоқда эди. Лиллианнинг шундай уйқуси келардики, ҳатто бирон-бир масала ҳақида бош қотиришга ҳам ҳоли қолмаганди. Уйку уни тобора ўз домига тортар, шу дамда қиз бошини ёстиққа қўйиб бироз бўлса-да, мизғиб олишдан бошқа нарсани ўйламаз эди...

Рай фен мотори ғувиллаб ишлаганини эшитди. Ўн дақиқача кутиб турди-да, кейин ўрнидан туриб ётоқхона эшигига яқинлашди.

Ичкарида энди сукунат ҳукм суларди. У оҳиста эшикни тақиллатди. Йигитнинг “Лиллиан” деб чақирган овозига жавоб бўлмагач, эшикни очди.

Каравотда ястаниб ётиб олган қиз шундай қаттиқ ухлардики, ҳатто Рай юриб унинг олдига келганда ҳам қимир этмади. Йигит фенни кўтариб уни ўчирди, кейин тумбочкага солиб қўйди.

Рай қиз устига энгашиб уни аста силкиди. Қиз бир чўчиб тушган бўлса-да, аммо уйғонмади. Шунда йигит уни аста кўтарди, чойшабни каравотга ёзди ва Лиллианни эҳтиёткорлик билан ўрнига ётқизди.

Кейин эгнидаги халатни тўғрилаб қўйди, лекин шу дамда энг қийини — халатни ечиб олмай, қизнинг устида қолдириш эди. Рай қиз то уйғонгунга қадар халатнинг тугмалари ечилиб, этаклари очилиб қолиши мумкинлигини ўйлади, бироқ у бундан фойдаланиб қолмоқчи эмасди. Йигит қиз эгнидаги кийимларни фақат у бедорлик вақтида, ўз хатти-ҳаракатларини тўлиқ назорат қила оладиган пайтдагина ечиб олиши мумкин.

Рай уни чойшабга ўраб ёстигини тўғрилаб қўйди ва унинг юзига тикилиб қолди. Қизнинг юз териси ниҳоятда мафтункор — силлиқ ва тароватли эди. Қошлари ва киприклари сочлари каби олтин рангида товланарди. Ёноқларидаги бироз қизиллик ва пуштиранг тиниқ лаблари ҳуснига ҳусн қўшганди.

Шунда йигит Лиллиан ўзига оройиш бермасдан туриб ҳам пардоз-андозсиз қанчалик гўзал эканига иқрор бўлгач, у қўллайдиган упа-эликни бадтарроқ ёмон кўриб кетди. Қизга термулиб турар экан, меҳри товланиб қалбида уни ҳимоя қилиш истаги янада кучайди.

— Нималар бўляпти ўзи, Лилли? — шивирлади у ва бармоқлари билан қизнинг юзини силади. Кейин қўлини тортиб олди-да, аста унинг устига энгашди. Лаблари билан оҳиста қошидан, кейин эса лабларидан бўса олди.

“Тунинг хайрли бўлсин, Малика”... Рай шундай дея чироқни ўчириб хонадан чиқди. Содали сувни ва муз бўлақларини музхонага қўяр экан, унинг ичи бўм-бўш эканига эътибор берди.

Албатта у бировларнинг ишига бурнини суқадиганлардан эмасди, шундай бўлса-да, буфетга ҳам назар ташлади. Буфет ҳам бўм-бўш эканига иқрор бўлгач, Рай столда турган бардоқлар айнан қоғоздан эканининг сабабини тушунгандек бўлди. У ташқарига чиқиб, маъюс кайфиятда эшикни беркитди.

Эртага у Лиллиан Ренарднинг нега майхонада ўткир ичимликлар тарқатиш билан машғул экани ва бар устидаги арзон баҳоли хонада истиқомат қилаётгани сабабини аниқлайди. Агар булар Рокининг хулқи билан қандайдир боғлиқ бўлса укаси билан жиддий гаплашиб қўйишига тўғри келади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб Рай сафардан уйига қайтиб келди. У йўлда қаттиқ чарчагани учун тошдек қоғиби ухлади. Рай одатда “Эрта ётсанг эрта турасан” қоидасига амал қиларди. У тўйиб ухлаши учун унчалик кўп вақт сарфламас эди.

Якшанба бўлишига қарамай Рай ўз вақтида уйғонди ва пешингача тер тўкиб ишлади. У кундузи соат бирда Лиллианнинг олдига келмоқчи эди. Рай ўзи билан яхна таомлар олиб кетмоқчи эди, шунинг учун ҳам Дови унга мазали овқатлар тайёрлаб берди. Йигит таомларни Лиллиан билан баҳам кўрмоқчи ва ундан майхонада ишлаётганининг сабабини суриштирмоқчи эди.

У отдан тушиб, уни оғилхонага олиб бормоқчи бўлиб турганида Жои ҳаяжонга тўла овоз билан чақириб қолди:

— Рай! Тезроқ кел!

Жои от тизгинини ушлаб отхона томон югуриб борар экан, отхонага бир неча қадам қолганда тизгинни тортди. У отларни чўчитиш мумкин эмаслигини эслаб қолди-да, турган жойида бир зум қоғиби қолди, кейин аста-секин юриб отга яқинлаша бошлади.

— Дови сенинг тезроқ уйга қайтишинг кераклигини айтди. У ерга

каттакон юк машинаси келибди. Нью-Йоркдан экан. Дови машинадаги юкларни нима қиламиз, деб сўраяпти. — Жои гапдан тўхтади, унинг остидаги от эса бетоқат бўлиб турган жойида ўйноқлай бошлади.

— Нью-Йоркдан дегин? — Рай қошларини чимирди. Кейин гонгни бир четга тўплаётган отбоқарга тўриқ оти тизгинини тутқазди-да, уй томон йўл олди. Жои ҳам шошилиб унга эргашди ва Рай эркалаб унинг сочларини хурпайтирди.

— Юк машинаси Нью-Йоркдан эканини қаердан билдинг, болакай?

Унинг кунига яраётганидан мамнун бўлган Жои бурро тилда сўзлай кетди:

— Ҳайдовчи айтди. Яна айтдики, машина Лилли хонимга аталган юкларни олиб келибди. Бу қанақа гап бўлди, Рай?

Негадир йигитнинг юраги музлаб қолгандай бўлди.

— Ҳозир биламиз, — тўнғиллади у ва қадамини тезлатди. Рай уйга ҳовли орқали ўтди. Жоининг сабри чидамай олға томон югурди. Мебелларни ташиш учун мўлжалланган узун фургонли “каттакон” юк машинасини кўрган йигит оҳиста сўкиниб қўйди. Машина соясида турган ҳайдовчи у томон одимлади.

— Бу Лиллиан Ренард хонимга тегишли, — маълум қилди ҳайдовчи.

— Ҳозир у бу ерда эмас, — хотиржам жавоб берди Рай. — Бу қанақа юк?

Ҳайдовчи қўлидаги буюм рўйхати ёзилган қоғозга ишора қилди.

— Бу ерда ёзилишича, зебузийнатлардан ташқари барча буюмлар унинг шахсий мулки экан. Афтидан, тақинчоқлар махсус вакил (чопар) орқали юборилса керак.

Рай гўё гап нимадалигини тушунгандек бош силкиб қўйди.

— Машина юкхонаси лиқ тўлами?

— Ҳа, жаноб. Айрим каттароқ юклар — суратлар ва шунга ўхшаш буюмлар — ўраб тахланган, аммо машина полидан шипигача лиқ тўлғазиб қўйилган.

— Балки шеригингиз билан уйимизга ташриф буюрарсиз? — зўраки илжайди Рай ва уй томон одимлади. — Ошпазим сизни сендвич билан меҳмон қилади, яхшилаб дам оласиз. Бу вақтда эса мен юкларни қаерга жойлаштириш ҳақида ўйлаб кўраман.

— Хўп саз бўларди-да, — суюниб кетди ҳайдовчи ва машинада ўтирган шеригига қўл силкиди. — Узоқ йўл юрдик, қорин ҳам хўп очқади.

Рай Жоини чақирди-да, Дови олдига юборди, меҳмонларни эса ошхонага таклиф қилди. Ўзи ошхона орқали ўтиб, Роки қуёшда товланиб ётган айвонга чиқди.

Кўзида қора кўзойнагу эгнида калта иштондан бошқа кийими бўлмаган қизни кўриб, йигитнинг газаби кўзгади. Унинг яланғоч кўкраклари унда нафрат уйғотди. Рай стулда ётган сочиқни олди-да, қизнинг кўкрагига улоқтирди.

— Худо хайрингни берсин, кўкрагингни беркитиб ол, — зарда билан деди у. — Бу ерда етти яшар норасида бола бор.

Роки жилмайиб сочиқ билан танасининг бир қисмини шундай беркитдики, натижада кўкраклари яна ташқарида қолаверди.

— Хўш, энди қалай, техаслик найнов ва азамат йигит, — эринибгина мингирлади қиз.

Рай унинг ноз-карашмасига эътибор бермади.

— Нью-Йоркдан юк машинаси келибди. Ҳайдовчининг айтишича, унда Лиллианнинг юклари бор экан.

Роки нозланиб жилмайишда давом этди.

– Жуда ҳам бўлиши мумкин-да. Агар Чадга турмушга чиққудек бўлсам, бувим бизни пулсиз қолдиришини айтиб таҳдид қилган. Демак, бувижонимиз бу ҳақиқатгўйни пулдан маҳрум этган. – Шундай дея у қиқирлаб кулиб қўйди: – Шунинг учун ҳам Лиллианнинг юклари ортилган лик тўла машинани юборган. Бувимнинг одати шу – айтгани айтган, дегани деган. – У ўз-ўзидан мағрурланиб тантиқларча илжайди. – Дарвоқе, менинг ота биру, она бошқа хира опам қаерда? Агар у ҳамон ўша меҳмонхонада бўлса, юк машинасини ўша ёққа юборақол. Евгенияга опам билан орамизда бўлиб ўтган гап-сўзларни икир-чикиригача гапириб бериш учун кийинаман-да, мен ҳам ўша ёққа отланаман.

Шу пайт чап томондан кимдир кўрингандек бўлди. Бу Чад эди. Райнинг аччиғи чиққанидан ҳатто ажабланмади ҳам. Ака-укалар бир-бирларига маъюс боқишди.

Шу аёлни ўз орзуингдаги аёл деб биласанми, укажон? – секин сўради Рай.

Чаднинг офтобда қорайган юзига қизиллик югурди, у тишини тишига босди.

– Аввалига ҳақиқатан ҳам шундай ўйлаган эдим, – У Рақелга назар ташлар экан, акаси каби қизнинг деярли яланғоч баданига бефарқлигича қолаверди. – Умид эркак кишини тентакка айлантиради. – Кейин у Райнинг юзига тик қаради. – Бугун у жўнаб кетади. Сен машинадан юкларни туширишни ўйла.

Рай бош силкиди ва ошхонага йўл олди. У ошхона ойналаридаги пардалар тушириб қўйилганини кўриб енгил нафас олди. Демак, хўрандалар ярим яланғоч аёлни кўришмабди.

Йигит эшикни очиб, ўзини тезда ичкарига урди. Ҳайдовчи ва Дови билан гаплашиб олгач, душ қабул қилиш учун йўл олди.

Чошгоҳ пайти Лиллиан уйғонганда қуёшнинг ёрқин нурлари каравотга тушиб турарди. Қиз ён бошига ўтирилмоқчи бўлганида гавдаси остидаги халатнинг белбоғи гижимланганини пайқади. Ҳали уйқуси тарқамаган қиз белбоғини тагидан тортиб олди. Кўнгли нимадандир хижил экани ҳақида ўйлагач, уйқуси бутунлай ўчиб кетди.

Шунда Лиллиан кечаги воқеаларни эсга олди: ҳа, унинг олдига Рай келиб то у душ қабул қилиб олгунича кутиб турганди. Лиллиан ўтириб кеча душдан сўнг кийган халатига назар ташлади. Ётоқхона эшиғи очик эди. У дик этиб ўрнидан турди-да, қўшни хонага югуриб чиқди.

– Рай?

У ўз чақирғининг акс садосини эшитди, холос.

Наҳот у донг қотиб ухлаб қолган бўлса? Ошхонада ҳам ҳеч ким йўқ эди. Берк эшик, пастдаги автомобиль турар жойининг бўм-бўшлиғи унда кучли ёлғизлик туйғусини уйғотди.

Ўзини чалғитиш, хаёлларини қандайдир бошқа бирор восита билан банд этиш учун Лиллиан ётоқхонага қайтиб, кийина бошлади. Якшанба куни “Пеппер амаки” майхонаси ишламас, шунинг учун ҳам қизни олдинда зерикарли кун кутиб турарди.

Рай ўз пикапини зина олдидаги майдонда тўхтатди ва моторни ўчирди. Машинадан тушар экан, Дови пишириб берган овқатлар солинган саватчани қўлига олди. Машина юкхонасидан ичимликлар солинган музлатгичли сумкани олишни унутмади.

У эшик олдига келиб овоз узатгичли қўнғироқ тугмасини босган эди, Лиллиан шу заҳотиёқ жавоб қайтарди:

– Ким у?

– Бу мен, Райман. Сенга нонушта келтирдим.

Лиллиан эшикни очгач, йигит унинг хонасига кўтарила бошлади.

Қиз зинага чиқиб, унга назар ташлади. Унга саватчани ҳам, музлатгичли сумкани ҳам йигит зўрға кўтариб келаётгандек туюлди.

– Ҳойнаҳой, ҳали нонушта қилмаган бўлсанг керак? – сўради Рай нонуштани столга, ичимликларни эса полга қўяра экан. – Дови бизга яхна таомлар пишириб берди.

– Нега у бундай қилди? – деб савол берар экан, Лиллиан йигитнинг шляпасини ечиб қоп-қора сочларини силаётганига эътиборини қаратди.

– Негаки мен таом тайёрлашга нўноқман, шунинг учун Довига нонуштага овқат пишириб беришни тайинладим, – шундай дея у шляпасини яқинроқдаги қозиққа илиб, саватчани оча бошлади.

Қиз Райнинг саватчадан қоғоз тақсимчаларни, пластик қошиғу санчқиларни ва ярқироқ бардоқларни олаётганини ажаблиниб кузатиб турди. Булардан сўнг йигит саҳий “шведча дастурхоннинг” чинакам кўрки бўлган тансиқ таомларни – уч хил шакароб, хом сабзавотлар, қайла, яхна гўшт, зираворлар ҳамда кесиб бўлакланган каттакон булка нонни олди. Саватчада ҳатто ширин шоколадли пудинг солинган каттакон тоғорача ҳам бор экан.

Кейин Рай мўъжазгина сафар музлатгичини очди. Ундан муз бўлакчалари солинган мевали шарбатларни ва газли сувни олди.

– Вой худо, дастурхонни байрамдагидек нозу-неъматларга тўлдириб ташладингиз-ку! – хитоб қилди Лиллиан ва унга сергак назар ташлаб қўйди.

– Сен овқат пиширишни биласанми?

Бу савол Лиллианга унинг тоифасидаги аёллар Райга ёқмаслигини эслатди. Қизнинг тушунишича, йигит тангик, қўлини совуқ сувга ҳам урмайдиган бадавлат аёлларни назарда тутганди. Рай ҳақ эди: Лиллиан ҳам шундайлардан эди. Лиллиан “Йўқ” дегандек бошини тебратди. У ҳар бир қиз билиши лозим бўлган кўпгина нарсалардан беҳабарлиги учун ўзини гуноҳкор ҳисобларди.

– Уйимизда доимо ошпазлар хизмат қилишар эди. Мен бироз печенье пиширишни биламан, бироқ узоқ вақт фақат печенье еб кун кўриш қийин бўлса керак.

– Энди нима қилмоқчисан?

Йигитнинг бу саволига ҳадеганда жавоб бўлмади. Лиллиан ҳайрон бўлаётганини яширишга ҳаракат қиларди. Иккинчи томондан эса қиз кўп нарсадан маҳрум бўлганини Рай тушуниб етиши керакдек эди.

Лиллиан ясама бепарволик билан жавоб қайтарар экан, овози бироз хириллаб чиқди:

– Овқат пиширишни ўрганиб оламан.

Рай жилмайди-да, тақсимчаларга қўл узатди.

– Мен тақсимчаларни столга териб чиқаман, сен эса таомларни уларга солиб чиқ.

Лиллиан итоаткорлик билан яхна таомларни тақсимчаларга қўйиб чиқа бошлади. Бу иш ниҳоясига етгач, Рай стулни қиз олдига сурди.

Лиллиан ўтиргач, йигит стаканларга лимонад қуя бошлади.

Қизнинг: “Шунча нарсаларга не ҳожат? – деб берган саволини Рай базўр эшитди.

– Не ҳожат деганинг нимаси? – босиқлик билан сўради йигит.

Лиллиан аста бошини тебратди.

— Сен нега бунақа ... сахийсан?

Райнинг юзи тундлашди, кўзлари эса чақнаб кетди. Лиллианнинг юраги орзиқиб кетди.

— Бизнинг муносабатимиз қовушмади, — ниҳоят жавоб қайтарди у, — бу менинг айбимга кўра шундай бўлди.

Йигитнинг ўз айбини бўйнига олгани қизни ажаблантирди ва қиз яна аста бошини чайқаб қўйди. Райнинг юзи янада тундлашди.

— Сен аввалига мен анчадан буён таниш бўлган бир аёлни эслатган эдинг. Мен ундан нафратланардим. Сени унга ўхшатиб хатога йўл қўйганимни тушуниб етдим. Сен сира ҳам унга ўхшамайсан. Шунинг учун ҳам буларнинг барини, — шундай дея у дастурхондаги нозу-неъматларга имо қилди, — менинг пушаймоним натижаси деб ҳисоблайвер. Мен эса бориб турган ит эмган эмаслигимни билиб қўйишингни истайман.

Райнинг кўк кўзлари ёришиб кетгандек бўлди. Йигит негадир унга ўз қалбини очишни хоҳлаб қолганди. Бу бир томондан Лиллианни хурсанд қилган бўлса, иккинчи томондан чўчитар эди ҳам. Рай Париш каби инсон билан очиқчасига гаплашиш унга ҳам қарз, ҳам фарз эди.

— У аёл ким эди? — Лиллиан барча тафсилотларни сўрашга ҳаққи борлигига шубхаланарди. Бунинг устига йигитнинг қўполлиги ўша аёл билан ораларидаги келишмовчилик натижаси экани қизга маълум бўлиб қолганди.

— У аёл менинг онам эди, — тан олди у.

Ҳайрон бўлган Лиллиан оғзини очиб қолди. Рай эса паст, дағалроқ товушда сўзлай бошлади. Қизнинг баногоҳ англаб етишича, унинг товушидаги дағаллик йигит қалбининг жароҳатланганидан далолат берарди.

— Далласда у аслзода аёллар орасида нақд аждарҳонинг ўзи эди. Бадавлат, ахлоқсиз ва гўзал онамнинг хоҳиш-истагини бажариш учун отам елиб-югуриб хизмат қиларди. Мен тугилганимдан сўнг онам бошқа фарзанд кўрмасликка сўз берган ва отам билан бирга тунашни бас қилган экан. Орадан бир неча йил ўтгач, отам уни маблағ билан таъминлашни камайтиришини айтиб таҳдид қилибди. Негаки, онам сарф-харажатларни кўпайтириб, отамни моддий жиҳатдан анча мушкул аҳволга солиб қўяёзган экан. Шундан сўнг онам яна отамни йўлдан оздириш пайига тушибди. Отам таслим бўлибди, бироқ унинг хуфия найранглари иш бермабди, чунки у яна ҳомиладор бўлиб қолган экан-да. Онамнинг ҳомиладан қутулиш ниятида юрганини сезган отам унга мўмай пул берибди-да, туғишга кўндирибди.

Оила аъзоларининг кўрган кечирганларини йигит қисқа қилиб сўзлаб берди.

— Онам мени бирор марта эркалаганини ҳам, яхши гап билан кўнглимни кўтарганини ҳам эслай олмайман. Унинг учун мен доимо ирkit, ниҳоятда ёқимсиз ва ниҳоятда тўполончи бола бўлганман. Бир кун онамнинг апельсин шарбатини тўкиб юборгани учун Чадни ураётгани устидан чиқиб қолдим. Кўп ўтмай онам бизни ташлаб кетди, ўша пайтда Чад икки ёшда эди. Отам билан ажралишар экан, у оз бўлмаса отамни хонавайрон қилаёзди. Натижада асаблари қақшаган отам тез орада вафот этди. Бироқ сўнгги нафасигача онамга бўлган муҳаббати қалбини тарк этмади, унинг қайтиб келишини кутиб яшади.

Орага тушган сукунатдан уларнинг ҳар иккиси қаттиқ ўйга чўмиб қолишди. Райнинг ўзи ва оила аъзолари бошидан кечирган воқеалардан қаттиқ таъсирланган Лиллиан йигитнинг ғалати қилиқларига бо-

шқачароқ кўз билан қарай бошлади. Баногоҳ улар орасида яқинлик пайдо бўлди. Ёшлигида лаънатланган, камситилган, ҳақоратланган — қисқаси онаси юз ўгирган болага Лиллианнинг ниҳоятда раҳми келиб кетди.

— Кечир мени, — шивирлади Лиллиан ва кафтини унинг қўлига қўйди.

Қиз томон назар ташлар экан, Рай ҳам жавобан унинг қўлини қисди. Шу дақиқада Лиллиан йигитга ҳамдард эканини, болаликда қалби жароҳатланганини, гам-андухини чуқур ҳис этди. Ҳа, энди билса, у болалигида тошбағир онасига ҳамда худбин отасига бутунлай қарам бўлиб қолган экан. Энди қиз Райнинг феъл-атворида авваллари каби иллатлар сабабини туйқусдан тушунгандек бўлди. Худоба шукурки, йигитнинг ноҳўя хатти-ҳаракатлари қизга алоқадор эмасди.

— Балки нонушта қилиб олармиз, — таклиф этди Рай. — Мен дардимни айтгани келмаган эдим.

Лиллиан бош чайқади.

— Қалбингдаги ҳамма дардларингни мен билан баҳам кўрганинг учун хурсандман. Раҳмат сенга.

Рай қизнинг бармоқларини оҳиста сиқди-да, кейин қўлини тортиб олди. Бирмунча муддат улар индамай нонушта қилишди. Ҳар иккалалари кўнгли хотиржам бўлгач, Лиллиан Жои ва Бастер ҳақида суриштира бошлади.

— Ҳозирча Бастернинг тоби йўқ, унинг олдинги оёғи оқсапти. Ит доимо одамлар кўз ўнгида бўлиши учун Жои унга ошхонадан жой ажратиб берган. Энг ёмони шундаки, итни ташқарига қўйиб юборишимиз билан ҳовуз томонга югурыпти. Ўтган ҳафтада у сувга тушиб, бинтларини ҳўл қилиб олди, унинг ярасини қайтадан боғлаб қўйишга тўғри келди.

Лиллиан жилмайиб лабларини салфетка билан артди, кейин қўлини лимонга узатди. Рай диққат билан унинг юзига разм солди. Йигитнинг юзидаги тундлик ҳам ғойиб бўлди, лекин қиз унинг нимадир демоқчи бўлаётганини сезиб турарди.

— Лиллиан, ҳозир айтмоқчи бўлган гапим балки сени ранжитар, — юмшоқ оҳангда гап бошлади у. — Сен айнан ана шунинг учун бу ерда яшайпсан ва бу барда ишляяпсан.

Демак, у фаҳмлабди. Лиллиан бор кучини тўплади-да, қаршисида ўзига синовчан тикилиб турган бир жуфт кўк кўзга бардош беришга ҳаракат қилди, аммо бунинг уддасидан чиқолмади. У нигоҳини пас-тга туширди-да, стаканини дастурхон устида у ёқ — бу ёққа думалата бошлади.

— Мен... — қиз гап бошлади-ю, бироқ нафаси қайтиб кетгандек бўлди. У жилмайишга уриниб қўрди, лекин жилмайиши беўхшов чиқди. Лиллиан қанча ҳаракат қилмасин, “кўчада қолдим” сўзини айтишга тили бормас, шунинг учун ҳам сохта дадиллик билан бутунлай бошқа сўзларни айтиб юборди: - Бу ҳафта омадим келди. Иш топдим. Балки ҳозирча ўзим орзу қилган ишни топмагандирман, лекин бу ҳам иш. Истиқомат қилиш учун арзонроқ хонани ҳам топдим...

Тобора ошкор бўлаётган ҳис-туйғуларини босишга уринган Лиллиан йигитнинг кўзларига тик боқишга ўзини мажбур қилди. У қалбидаги оғриқ ва қўрқувни енгишда ёрдам берган заифгина назоратни бой беришдан ҳадиксиради. Шунинг учун ҳам йиғлаб юбормаслик учун ўзини аранг тутиб турарди.

Кўз ёши тўкиш билан мушқули осон бўлмаслигини Лиллиан яхши

тушунард. Авваллари унинг ҳис-туйғулари ҳеч кимни, ҳатто тарбияси билан шуғулланиш учун энага топиб берган отасини ҳам қизиқтирмас эди. Агар у ўзини рисоладагидек тутмаса ҳеч ким унга меҳроқибат кўрсатмаслиги ҳақида доимо ўйлагани ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам барча аламлари-ю изтиробларини ичига ютарди.

Энди эса, кутилмаганда, ўзи билан қаттиқ кўнгил қўйиб қолган техаслик дағалроқ бу азамат йигит билан бир-бирларини яхши тушуниб етишгач, Лиллиан хатога йўл қўйиб, ораларига совуқчилик тушишидан жуда хавфсирарди. Қиз бошига тушган кўргиликларга Райнинг мазахомуз муносабатда бўлишига бардош беролмасди. Йигитнинг тикандек қадалган кўзлари қиз юрагига бамисоли ништардек санчилди.

— Рақелнинг айтишича, бувинг сени уйдан қувиб чиқарибди. Мен ҳамма гапдан хабардорман, Лиллиан.

Райнинг сўзлари қизни маҳв этгандек бўлди. Юраги музлаб бутун ички аъзоларига титроқ югурди.

— Ўгинаман, мени тушунишга ҳаракат қил... Ҳозир сенга аҳволимни тушунтира оладиган ҳолатда эмасман. Кейинроқ ўзинг англаб оларсан, — қиз бир оз жим қолди, сўнгра ўзини тутиб туролмай пиқиллаб йиглаб юборди. — Балки ўшанда мен учун ҳаммаси барибир бўлар.

Лиллиан жилмайишга уринди, чунки йигит у ҳақида бутунлай маҳв бўлибди, деган хаёлга боришини истамасди. Қиз унга боқар экан, Райнинг юзидаги тундлик тарқаб, чеҳраси аста-секин ёришаётганини кўрди. Лиллиан ўз эҳтиросларини жиловлашга уринарди. Қалбида кўзгалган оғриқ ниҳоят уни тарк эта бошлади. Қиз кутилмаганда “дик” этиб ўрнидан турди-да, идиш-товоқларни йиғиштира бошлади. Ҳис-туйғуларини зўр бериб босиб олишга уринган Лиллиан идиш-товоқларни эҳтиёткорлик билан саватчага жойлади. Рай ҳам ўрнидан турди-да, каттакон қўлини унинг билагига қўйди.

— Кечир мени.

Лиллиан йигитга қараб жилмайди.

— Кечирим сўрашингнинг ҳожати йўқ. Сен ҳеч бир ишда айбдор эмассан. Сен мени қандайдир янгиликдан хабардор қилмоқчи эдинг, шекилли. У қандай гап эди?

— Кейинроқ айтсам ҳам бўлар.

Қиз бошини тебратди.

— Ҳозир гапир. — Қўққисдан йигитга тикилиб турган қизнинг қалбига кўркув оралади.

Рай таскин бермоқчидек унинг бармоқларини сиқиб қўйди.

— Бувинг барча юқларингни Нью-Йоркдан бу ёққа юборибди.

Евгения бувиси ваъдага кўра шундай қилмоқчи эканини қиз бутунлай унутган эди.

— Улар ҳозир қаерда? — шивирлаб сўради қиз.

— Ранчода. Ўзинга қулай пайтда олиб кетаверсанг бўлади. Тезда олиб кетишинг шарт эмас.

Лиллианнинг кўзларидан ёш чиқиб кетди. У сочиқни олиб, лабла-рига босди. Кейин секин “кечир мени” деди-да, югуриб ётоқхонаси-га кириб кетди.

Ортидан эшикни беркитгач ўзини ҳамомхонага урди. Шовуллаб тушаётган сув шовқинида хўнграб йиғлаётгани эшитилмаслиги учун жўмакни катта очиб қўйишга ўзида куч топа олди. Шу пайт эшикнинг қаттиқ тақиллашидан юраги бир ҳапқириб тушди.

— Лиллиан?

Қизнинг шошилиб айтган: “Ўзимни яхши ҳис этипман, Марҳамат қилиб кутиб туриг... бир зумда чиқаман” деган сўзлари ўз таъсирини кўрсатди, шекилли, Рай эшикни бошқа тақирлатмай қўйди. Лиллианнинг асаблари жуда қақшаган эди, шу дамда.

Юрак-бағри ўртанган қиз ўзини тутолмай ўпкаси тўлиб ҳўнграб йиғлаб юборди. Сочикни кафтларига олиб, унга юзини босди. Унга хиёнат қилишибди. Бувиси Евгениянинг меҳрини қозониш учун бутун ҳаёти давомида қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Бувисининг Ракелга мурувват кўрсатишига гайирлик қилмасликнинг доимо пайдан бўлди. Евгения ахлоқсизлик бутун вужудига сингиб кетган, арзанда, тантиқ неварасининг доимо қўнглига қараб келди. Доимо ўзини сурбетларча тутиб келган Ракель бувисининг фикрига кўра, сира ҳам ножўя қадам босмаган эмиш. Ваҳоланки, Ракелга сабоқ бўлсин учунгина Лиллианни кўчага ҳайдашди. Евгения ҳеч қачон Лиллианни севмаган, бунинг устига қиз бувисининг жонига теккан, шунинг учун ҳам у ёрдамдан маҳрум бўлганди.

Лиллианни аввал Техасга юбориб қўйиб, кейин фурсатдан фойдаланиб уни барча имтиёзлардан маҳрум этиш — шубҳасиз, Евгенияга ҳузур бағишларди. Ниҳоят у неварасидан қасос олишга муяссар бўлди. Узи нафратланидиган неварасига тез-тез газабини сочиб тургандан кўра уни ҳеч ким танимайдиган, ҳамда ҳеч ким унга ёрдам беролмайдиган овлоқ гўшага юбориб, мусибат билан юзма-юз қолдириши Евгенияга қулайроқ эди.

Бошига тушган кулфат ҳақидаги бор ҳақиқатни англаб етиши Лиллианни чуқур ғам-қайғуга ботирган эди. Ҳамонки бу қари жодугар уни кўчага ҳайдаб қўйган экан, йиғлаб-сиқташ билан дарди енгиллашармиди? Лиллиан ҳўнграб йиғлашни бас қилиб юзидан сочикни олди ва ойнага қараб йиғидан қизарган чехрасига назар солди.

Йўқ, Евгения Ренард унинг кўз ёшларига арзимайди. Бувисига меҳр қўйгани эвазига орттирган бу бефойда рақобатдан ниҳоят қутулганини туйқусдан англаб етиши Лиллианни ҳайрон қолдирди. Евгениянинг неварасини камситишга ва бетайин онаси қилмишлари учун ўч олишга бўлган истагининг охири баҳайр бўладиганга ўхшайди. Ҳа, қизнинг кўп қийинчиликларни бошидан кечиритишига тўғри келади, бироқ у ишлаб турибди, турар-жойи ва ҳарҳолда, дўсти Рай ҳам бор. Балки ҳали яна — гарчи улар Евгениянинг талабларига мос келмасад — янги дўстлар орттирар? Икки йилдан кейин эса ўзига тегишли маблағни олади ва келажаги ҳақида ўйлаб, ортиқ ташвишга тушмасад ҳам бўлади.

Шундай пайт келадик, у ҳис-туйғулари асираси бўлишни, лақмалик қилиб бошқаларга ён беришни бас қилади. Бундай ўйлаб қараса, ўтган бу барча йиллар давомида бувиси Евгения Ренарднинг озгина бўлса-да эътиборини қозониш, унга манзур бўлиш учун беҳуда уринган экан. Энди қиз ҳеч кимга ўзи билан қўли қисқа ожиза қариндошдек муносабатда бўлишларига йўл қўймайди. Энди на бувиси, на синглиси газабланиб, юракларини бўшатиб олиш мақсадида заҳрларини сочиб ундан нишон сифатида фойдалана олмайдилар. Бувиси телефон орқали неварасининг юрагига қутқу солувчи хабарларни етказганда Лиллиан илк бор ўзини шундай эркин ҳис қилди-ки, у умри мобайнида ҳали ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаган эди.

Қиз баногоҳ юрагида илгари ҳеч қачон туймаган енгиллик, осудалик ва осойишталикни ҳис этди. Лиллиан шу дамгача Евгения Ренард билан бирга ўтказган кунлари қанчалик бемаъни бўлганини тасаввур ҳам қилмаганди.

Энди эса, Евгения ундан юз ўгиргач, олам унинг кўз ўнгида ёрқин рангларда бўялгандек, Лиллиан эса бахтиёрроқ бўлиб қолгандек туюлди.

Ўзига нима бўлганини ҳали тушуниб етмаган ва табиатан эҳтиёткор бўлган қиз ҳозирча бундай фикрларни ўзидан нари ҳайдашга уринарди. У жўмракни очиб; чиганоқ устига энгашиди-да, ювина бошлади. Кўзлари атрофидаги бўёқ ўчиб кетганини кўриб, яна кўзига бўёқ тортди.

Рай ҳали ҳам кўшни хонада ўтирган бўлса керак. Лиллианнинг туйғулари шунчалик ўткирлашиб кетган эди-ки, агар йигит уни кутмай жўнаб қолганда қизнинг юраги бундай ҳақоратга бардош беролмаган бўларди. У ҳамом хонада бунчалик узоқ қолиб кетмоқчи эмасди. Йиғлаб, аламдан чиққан Лиллиан бироз юпангандек, енгил тортгандек бўлди. Йигитни бунчалик узоқ ёлғиз қолдириш одобдан эмас.

Ўзига яна бир бор талабчан нигоҳ ташлаб чиққан қиз эндигина ҳамомхонадан чиқмоқчи бўлиб турган эди ҳамки, эшик яна тақиллаб қолди.

— Лиллиан! Аҳволинг яхшими?

Йигитнинг бироз хириллаган, паст товушдаги овози қизнинг қалбига илиқлик олиб киргандек бўлди. Наҳот Рай унинг аҳволидан ташвишга тушаётган бўлса?

— Лилли! — Унинг овозидаги сезилиб турган хавотирдан қизнинг кўзлари чақнаб кетгандек бўлди.

— Аҳволим яхши, — жавоб қайтарди Лиллиан, лекин эшикни очмади.

— Сенга ёрдам керак эмасми?

Бу саволдан унинг юрагини қувонч қамраб олди. Қиз туйқусдан Рай Парришнинг ҳақиқатан ҳам ўзининг садоқатли ва меҳрибон дўсти бўлиши мумкинлигини англаб етди. Бундан қалбига илиқлик югуриб, хотиржам тортди, ваҳоланки, илгари ўз ҳаётида бундай туйғуни туймаган эди.

Юзида зўраки табассумни зоҳир қилиб у эшикни очди. Эшик кесакисига қўлини тираб турган Рай қизга савол назари билан тикилди.

— Аҳволинг жойидами?

— Ҳа, — тез ва бурро жавоб берди қиз.

— Кўринишинг дуруст, — шундай дея у Лиллианнинг олтин ранг сочлари орасидан чиқиб турган бир тутам сочини тўғрилаб қўйди. Йигитнинг диққат билан унинг чеҳрасига тикилиб турганини пайқаган қизга ҳаммаси аён бўлди — демак, у Лиллианнинг кўнглидан ўтган гаплардан яхши хабардор.

— Узр, тутилиб қолдим. Сени куттириб қўймоқчи эмасдим...

Рай эркалаб, бармоқларини унинг лабига текказиб қўйди.

— Сендан хафа эмасман. Фақат... сендан хавотир олдим. Биласанми, агар мушкул аҳволда қолган одамга тасалли бермоқчи бўлсанг-у, бироқ бунга монелик қилишса, ўзингни ожиз ҳис этар экансан.

Қалби ҳис-туйғуларга лиммо-лим тўлган Лиллиан унга миннатдорчилик билан қараб қўйди.

— Бунақа пайтларда панд еб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Одамларнинг ёрдам беришидан умидвор бўласан, аслида эса улар бунга сира ҳам ҳаракат қилишмайди. Агар уларнинг дилида қандай ниятлари борлигини билмоқчи бўлиб сўраб-суриштиришга тушсанг борми, бунинг оқибати нима бўлишини худо билади.

Рай зарда билан бошини тебратиб қўйди.

— Бундайлар инсонлар эмас, малъунлар, — маъюслик билан қиз-

нинг гапига тузатиш киритди йигит. — Кўпчилик ҳақиқатан ҳам кўмак беришни истайди, лекин қай тарзда ёрдамлашишни билмайди. — У қаддини ростлаб босиқлик билан сўзлай бошлади. — Шунчаки, сенга олижаноб инсонлар рўпара келишмаган, Лилли. Балки сенинг энди омадинг келар.

Лиллиан йигитнинг диққат билан тикилиб турган кўзларидан назарини олиб қочди. У ўзининг бўлажак тақдири ҳақида ўйлашдан кўрқарди.

— Уйлашингча шу ерда омадим келармикан?

— Бунга ишончим комил, Лиллиан, — шундай дея у қизга қўлини узатди.

Лиллиан бироз иккиланиб кафтини унинг қўлига қўйди.

— Кел, яхшиси ранчога борамиз? — таклиф қилди у бармоқлари билан қизнинг қўлини оҳиста силаб. — Анҳорда чўмиламиз, кечкурун эса бирга овқатланамиз. Сўнгра отда сайр қиламиз. Қуёшнинг ботиши одамни ҳўп маҳлиё қилади-да. Тунда эса бирга юлдузларни томоша қиламиз.

Шу тобда қизнинг ёдига Ракель тушди. Синглиси билан юзма-юз келиб қолиш эҳтимоли уни қувонтирмас эди.

— Ракель ҳозир қаерда?

— Эшитишимча, сўнгги хабарларга кўра бугун у ранчодан кетаётган эмиш.

— Улар унаштириб қўйилган эди-ку? Нима, бир-биридан айнашибдимиз?

— Чад шундай қарорга келибди, — жавоб қайтарди йигит ва савол берди: — Бунинг сенга бирор бир аҳамиятли жойи борми?

Лиллиан рад этгандек бошини тебратиб қўйди ва назарини четга олди.

— Ўйлашимча, Евгения бувим ана шундай қулай пайт келишини кутган бўлса керак. Ҳатто у ўз фикридан қайтган тақдирда ҳам мен унинг ёнига қайтмайман. Айниқса, бўлиб ўтган воқеалардан кейин. — Рай қизнинг қалби ҳали ҳам изтиробда экан, деб ўйламасин учун Лиллиан унга бир назар ташлаб олди-да, қўшиб қўйди: — Худди мақолда айтилгандек “Бўлар иш бўлди, фишт қолипдан кўчди”, — шундай дея қиз маъюслик билан бироз жилмайиб қўйди, бироқ Рай қиз учун мушкул дамлар ортда қолганини англаб етди.

Йигит эгилиб унинг юзидан бўса олди. Унинг мулойимлигидан лол қолган Лиллиан йигитнинг юзини журъатсизлик билан кафтлари орасига олди...

Улар бир зум бўса олишдан тўхтаб қолдилар. Кўзларини юмиб олган Лиллиан лаззатли дамларни хаёлан чўзар эди. У кўзларини очди-да, баногоҳ ўзини анча дадил ҳис этди.

Шу дамда у Рай Парришни севиб қолганини англаб етди.

ЎНИНЧИ БОБ

Улар ранчога етиб келишганида Жоининг баланд овози эшитилди:

— Қара, Дови! Мисс Лилли келяпти!

Бола шундай хурсанд бўлиб кетдики, буни кўрган Лиллиан ўзининг бу ерда орзиқиб кутилган меҳмон эканини тушуниб етди. Жои қизнинг олдига чопқиллаб келди-да, тўхтади, сўнгра шоду хуррамликдан чир айлана бошлади. Лиллиан жилмайиб унга энгашган эди, бола қизнинг бўйнидан қучоқлаб олди, кейин эса ҳис-туйғуларини бунақа йўсинда ошкор этиш эркак кишига ярашмаслигини кўрсатмоқчи бўлди, шекилли, ўзини четга олди.

– Юкларингизни олиб кетгани келдингизми, Лиллиан хоним? – сўради бола.

Ортида турган Райнинг бу саволдан ҳайрон бўлганини қиз сезди ва кулиб қўйди.

– Фақат бунинг учунгина эмас. Бастернинг аҳволи қандай?

Жои шу заҳотиёқ қизни ошхона сари етаклади, лекин Жои олдинда, Лилли эса унинг ортидан юриб бирин-кетин у ерга кириб боргунларича бунақа учрашувни олқишлаш учун Бастернинг ўзи бурчакдан отилиб, уларга пешвоз чиқди ва хириллаган товушда “вов” деб қўйди.

– Бастеримизнинг аҳволи қанақа эканини кўриб қўйинг-а!, – шундай дея Жои кўппакнинг бўйнидан қучди. – Рай уни қайтариб олиб келади, – деб айтгандим-ку. – Йигитча хурсандчиликдан қичқириб юборди, чунки Жои уни қўйиб юборишни истамаётганига қарамай, ҳамон олға талпинарди.

Бастер йўл-йўлакай сакраб, ирғишлаб тўппа-тўғри Лиллиан сари чаптастлик билан талпинарди. Бутун танаси бинт билан танғиб боғлаб қўйилгани учун Бастер аввалгига қараганда бироз оғирроқ, бесўнақайроқ ва улканроқ кўринарди. Шунга қарамай орқа оёқларида тик турди-да, олдинги оёқ панжаларини Лиллианнинг елкасига қўйган эди, қиз тебраниб кетди ва мувозанатни сақлашнинг пайдидан бўлди.

Шу дамда Рай унинг жонига оро кирди. У итнинг жароҳатлари қайтадан шикастланмаслиги учун эҳтиёткорлик билан Бастерни ушлади-да, оҳиста ерга қўйди. Кўппак ингиллай бошлади, бунинг боиси қувончдан ҳаяжонга келганиданми ёки баданида турган оғриқданми, аниқлаш қийин эди. Бастер узун тилини жағининг гоҳ у, гоҳ бу томонига осилтириб борарди.

– Жойингга бор, – эркалаб буйруқ берди Рай ва уни аста ини томон етаклади. Жои билан биргаликда кўппакни қипиқ тўшалган уясига олиб бордилар.

Бастер бошини кескин буриб Лиллианга кўзларини садоқат билан тикиб турарди. Қиз йиғлашни ҳам, қувонишни ҳам билмасди; кўппакнинг кўзларида ғам-алам ва чуқур умидсизлик ифодалари қотиб қолганди. Қиз чаққон юриб қипиқ тўшалган бурчакка келди-да, чўккалади, кейин баҳайбат итга қипиқ устига ётишга кўмаклашди.

Ҳориган кўппак оҳиста ингиллаб бошини эски одеялга қўйди ва тинчланди. Лиллиан унинг қулоқлари орасини қашиди, сўнгра бошини эркалаб силаб қўйди. Бунақа меҳрдан мамнун бўлган Бастер кўзларини юмди-да, қувониб думини аста-секин қипиқ тўшалган ерга ура бошлади.

– Афтидан, кўппагимизнинг Лиллиан хонимга кўнгли суст кетганга ўхшайди, - изоҳлади вазиятни Дови. – Шундай экани аниқ.

– “Кўнгли суст кетган” деганинг нимаси? – сўради Жои ва Райга назар ташлади.

Лиллиан туйқусдан Райнинг унга қараб турганини ҳис этди ва ўз навбатида у ҳам йигитга боқди. Дови гўё унинг ҳушёр тутишини кутгандек жавоб берди:

– “Кўнгли суст кетган” дегани яхши кўриб қолган, деган маънони билдиради. Бунақа туйғу доим кўкқисдан пайдо бўлади, бироқ шунақа ҳол рўй бергудек бўлса, бундай ҳис-туйғуга бардош бериш қийин кечади.

– Демак, кўппагимиз Лилли хонимни яхши кўриб қолибди-да?

Рай қиздан кўзини узиб, жавоб қайтарди:

– Итнинг тушунчаси бўйича бу саволга “ҳа” деб жавоб берса ҳам

бўлади.

— О! Буни қаранг-а! — итни силаб-сийпалаётган Жои бироз мулоҳаза юритиб олгач, таклифини айтди: — Балки унда итимиз бахтиёр бўлиши учун Лилли бу ерда қолар.

Боланинг гапи Лиллианни бироз ажаблантирди. Райнинг “балки шундай бўлар” деган сўзлари қизни хушёр торттирди. Шу дамда Лиллиан шундай уялиб кетди-ки, бу ерда турганларнинг бирортасига ҳам тик боқиб тура олмади.

Қизнинг бахтига Жоининг ўзи гап мавзусини ўзгарттирди. У қилиниши лозим бўлган барча ишларни бажариб бўлганини маълум қилди ва ундан ўртоқлари билан чўмилишга боришга рухсат сўради. Райнинг ҳовузда ўзини қандай тутиш лозимлиги ҳақидаги йўл-йўриқларига қулоқ солар экан, Лиллиан ўзини қўлга олишга муваффақ бўлди.

Қиз ва Рай ўртасидаги муносабат тез-тез ўзгариб турар, фақат бу ўзгариш ижобий томонгами, ёки салбий томонгами, Лиллиан ҳали аниқ бир хулосага келмаган эди. Жоининг бирга чўмилиш ҳақидаги таклифини рад қилган йигит билан қиз айвонга жойлашиб олиб муз, солинган яхна чой ҳўплашар, болаларнинг сувдаги шўхликларини кузатишарди.

Рай ўзини меҳмондўст ва илтифотли уй соҳиби сифатида тутди. Кейинчалик у қизга меҳмонлар учун мўлжалланган учта хонани кўрсатди. Хоналарнинг бирига Лиллианнинг юкларини жойлади-да, то керак бўлгунча юклар шу ерда туравериши мумкинлигини тушунтирди.

Улар Довидан ҳақиқатан ҳам Рақелнинг жомадонларини йиғиштириб уйига жуфтакни ростлаганини эшитдилар. Афтидан, дуч келган биринчи самолётдаёқ жўнаб кетган бўлса керак. Энди эса, қиз гойиб бўлгач, Чад ранчонинг авлоқ бир бурчагига биқиниб олиб, мияни ишлатиб, ўзининг бундан кейинги ҳаёти қандай кечиши ҳақида яхшилаб бир мулоҳаза юритиб олишга жазм этган эмиш. Ҳарҳолда, у ҳақда Дови шундай маълумот берди.

Кечки овқатни Жои ва унинг дўстлари билан ҳангомалашиб тамадди қилишди. Шундан сўнг Дови хонани тартибга келтириш билан банд бўлди ва болаларга қараб туришни ҳам зиммасига олди. Рай билан Лиллиан отда сайр қилишга отландилар. Улар анҳор соҳилида туриб қуёшнинг ботишини маҳлиё бўлиб кузатдилар, кейин эса мафтункор юлдузлар жамолини томоша қилишга улгуриш учун отларни уй томон жадаллатдилар.

Лиллиан вақтини завқ-шавқ билан ўтказмоқда эди. Ҳордиқ ҳамда қувонч қизга ажабтовур лаззат бағишларди. Бу ерда ҳаёт бир маромда кечар, кун эса жуда узун туюларди. Энди, у билан Рай ўртасида аҳиллик ҳукм сура бошлагач, ранчода қиз ўзини эркин ва дадил ҳис эта бошлаганди.

Лиллиан албатта уни ўз ихтиёрига ташлаб қўйишганини эслади ва бу унинг қалбини ўртаб юборди. Лекин бу изтироблар ва аламлар энди унга ортиқ азоб бермай қўйганди. Рай билан тез-тез мулоқотда бўлиб туриши, боланинг шоду хуррамлиги, Бастернинг садоқатли нигоҳи, Дови тайёрлаган мазали таомлар қиз қалбидаги дардни хийла аритган эди. Лиллиан ўзини гўё узоқ давом этган оғир дарддан халос бўлаётган кишидек ҳис этарди.

Жўнаш пайти етиб келганида, Лиллиан маъюс бўлиб қолди. Қиз яшаган хона эшиги ёнида гарчанд бир-биридан эҳтиросли бўсалар олган бўлсалар-да, аммо Рай уни қўйиб юбориб, истар-истамас зи-

надан пастга тушаётган чоғда Лиллиан ўзини ниҳоятда яккаю ёлғиз ҳис этди.

Унинг ортидан тикилиб турар экан, қиз бу дароз техасликни бутун вужуди билан севиб қолганини англаб етди.

* * *

Лиллиан аста-секин ўзининг янги ҳаётига кўника бошлади. “Пепперс амаки” қаҳвахонасида дастлабки икки кундагига қараганда хўрандалар бироз камайгандек бўлди. “Отис” оркестри ижросида ажойиб мусиқа янграр ва Лиллианга бу ердаги шарт-шароит маъқул кела бошлаган эди.

Энди унга аввалгидек кўп елиб-югуришга тўғри келмасди, шунинг учун ҳам иш бироз енгиллашди. Тез орада у таомномани ёдлаб олди ва хўрандалар билан мулоқотда бўлиш осонлашди. Бу ерга ташриф буюрадиган мижозлар асосан қишлоқ хўжалиги ишчиларидан иборат эди. Лиллиан уларга самимий муносабатда бўлар, улар ҳам қизга очиқ юз билан қарардилар.

Бу ерда у ҳатто дугоналар ҳам орттирди. Лиллиан билан дугоналари мижозлар, уларнинг оилалари, эрлари ва хушторлари ҳақида кулгили воқеаларни бир-бирига сўзлаб беришар эди. Авваллари бувисининг чизган чизигидан чиқмасликка мажбур бўлган қиз фақат руҳсат этилган тенгқурлари билангина дўстлашишига тўғри келган бўлса, энди аҳвол ўзгариб, дўстларини ўзи танлаш имконига эга бўлгани Лиллианнинг кўнглини чоғ қилиб юборган эди.

У Парришларнинг ранчосига тез-тез бориб туришни канда қилмасди. Авваллари Рай унинг ҳузурига якшанба ва пайшанбада - қизнинг дам олиш кунлари — олиб кетиб, ранчога элтиб қўяр, қиз эса оз-оздан буюмларини ўзи билан олиб қайтарди. Кейин у ранчода кундузи иш бошлангунга қадар қоладиган бўлди.

Юклари Райнинг уйида анча-мунча жойни эгаллаб ётишини истамаган Лиллиан ҳар гал қайтишида бирон-бир буюмини ўзи билан олишни одат қилди. Қутиларда йил фаслларига мос равишда кийимлари алоҳида-алоҳида жойланган бўлиб, Лиллианга тегишли барча лаш-лушларни бувиси жўнатиб юборганди.

Кийим, пойабзал ва тақинчоқларини бир-бир кўздан кечириб чиққан қиз яқин орада асқотмайдиган буюмларини бир четга жойлаштирди. Иш жойида у ўзига кераксиз бўлган буюмларга харидор бориўқлиги билан қизиқди ва ҳамкасбларидан бири бу борада унга кўмаклашишга тайёр эканлигини айтди.

Бу таклиф Лиллианни қизиқтириб қўйди ва у буюмларни сотишда бажонидил иштирок этди. Лиллианнинг бахтига унчалик қиммат бўлмаган ва аъло даражадаги сифатли кийимлари бир зумда харидорларини топди ва қиз уйига мўмай даромад билан қайтди.

Шунингдек, у бувиси Евгения юборган пулларни ҳам олди. Лекин бу пайтга келиб у мазкур пулларга ортиқча эътиёж сезмасди, шунинг учун ҳам пулларни бувисига қайтариб юборди. Тез орада курьер унга зебу-зийнатларини ҳам келтириб берди.

Шу кунларда Лиллианнинг хўп омади келди. У ҳаётда ўзини ҳеч қачон ҳозиргидек бахтиёр ҳис этмаган эди. Рай ҳам унинг қалбига тобора яқинроқ бўлиб борарди.

Лиллиан “Пепперс амаки” қаҳвахонасида иш бошлаганига деярли бир ой бўлиб қолган кунлари эрта тонгда кутилмаганда Нью-Йорк-

дан қўнғироқ бўлиб қолди. Бувисининг шахсий котибаси Харриет Девис қўнғироқ қилаётган эди.

– Азизам Лиллиан, буving оғир касал бўлиб қолди.

Лиллианни ваҳима босди.

– Унга нима бўлди?

– Унинг юраги касал эканини биласан-ку, - эслатди Девис хоним. – Унинг касали хуруж қияпти ва у сени кўришни истайди. Аэропортда сени шахсий самолётга ўтқазиб Нью-Йоркка олиб келишлари ҳақида келишиб қўйдим. Алистер сени кутиб олади ва буving даволанаётган касалхонага олиб келади.

Лиллиан ташвишга тушиб қолган эди. Ҳамонки унинг тезда етиб келишини талаб қилишаётган экан, демак, бувисининг касали анча жиддийга ўхшайди.

– Уларнинг аҳволи оғирми? – хавотирланиб сўради қиз.

– Хонимнинг аҳволи чатоқ. Шошилишингни маслаҳат бераман, Лиллиан. Тезда етиб кел.

Бу сўзлардан унинг юраги бир хапириқиб тушди. Бувисига ўлим чанг солаётгани ва у тез орада бу дунёни тарк этиши мумкинлигини ўйлаганда қиз қалбидаги алам ва газаб аллақасққа ғойиб бўлгандек туюлди.

– Эшитяпсанми, Лиллиан?

У гўшакни қаттиқроқ қисиб хириллаган товушда жавоб қайтарди.

– Қулоғим сизда.

– Самолёт у ерга соат бирда етиб боради. Учувчи сени кутиш залидан топади, – хабар берди Харриет ва унга одат бўлиб қолган буйруқ оҳангида дона-дона қилиб сўзлай бошлади: – Ҳозир эрталаб соат етти, у ердагилар билан ҳар бир масалада келишиб олишинг, буюмларингни жойлаштиришинг ва аэропортга етиб боришинг учун ихтиёрингда нақд олти соат вақт бор.

Лиллиан жавоб беришга ошиқди.

– Яхши, мен учувчини аэропортда кутиб тураман.

– Бу жавобинг соз бўлди. Телефон номеримиз сенга маълум, ҳар эҳтимолга қарши айтаяпманда. Сенга оқ йўл тилайман.

Лиллиан Парриш ранчосига қўнғироқ қилишга тутинди. Бахтига Дови шу заҳоти гўшакни кўтарди ва телефонга Райни чақириб берди. Қиз унинг “Бирон воқеа рўй бердими, жажжигинам?” деган паст товушдаги овозини эшитиши биланоқ кўзларига ёш келди. Парришга унинг бутун тун давомида ишлаши маълум эди, шунинг учун ҳам эрталаб соат еттида қўнғироқ қилаётганидан қандайдир фавқулодда ҳодиса рўй берганини тушуниб етди.

Қиз унга бувисининг тоби қочиб қолганини сўзлаб берди ва йигитнинг “ҳозир етиб бораман” деган жавобини эшитиб ундан беҳад миннатдор бўлди.

Буюмларини нари-бери йиғиштираётган Лиллиан қалбига Техасдан кетиш фикри баногоҳ кўрқув солаётгани ўйлатиб қўйди. Аввалига қиз бу кўрқув бувисининг тоби қочиб қолгани туфайли рўй берганмикин, деган хаёлга борган эди. Аммо Рай етиб келгач, Лиллиан ундан ажралгиси келмаётганини англаб етди.

Ҳа, агар қиз бу ердан кетса Райни соғиниб қолади. Яқинлашиб келётган айрилиқ дамлари уни маъюс қилиб қўйган, бироқ у ўзини қўлга олиб йигит олдида ўзини хотиржам кўрсатишга ҳаракат қиларди.

Рай нонушта қилиш учун аввал уни штатлар чегарасида жойлашган қаҳвахонага олиб борди, кейин эса ранчо аэропортга элтувчи йўл яқинида жойлашгани учун у ерга олиб келди.

Лиллиан нега уларни тарк этаётганининг сабабини Жоига тушунтирмасдан туриб жўнаб кета олмасди.

— Лилли, Рай иккимиз сен билан бирга борсак майлими?

Жоининг бу саволидан оз бўлмаса қиз кўзёши тўкиб юбораёзди. Қалбида меҳри жўш уриб кетган Лиллиан болани маҳкам бағрига босди.

— Йўқ, укажоним, ҳозир бунинг вақти эмас. Сен каби иши бошидан ошиб-тошиб ётган бола касалхонада зерикиб қолади. — Шундай дея қиз унинг юзини силаб қўйди. — Бироқ мен ҳар куни сизларга қўнгироқ қиламан ва у ерда керак бўлганидан бир дақиқа ҳам ортиқ қолмайман.

— Бироқ Рай мени ўз васийлигига олиши учун бориб ҳакага учрашмоқчи эдик-ку. Агар кетиб қолсанг бу тadbир сенсиз ўтади-да, — эслатди бола. Унинг бу гапларини эшитиб Лиллианнинг юраги орзиқиб тушди. — Кейин эса менинг туғилган кунимни нишонлаймиз.

Лиллиан уни яна маҳкам бағрига босди.

— Биламан, укажоним. Унгача етиб келаман ёки вақт топиб келиб-кетарман, деган умиддаман. Шунга ҳаракат қиламан, лекин ҳозир ҳеч нарса ваъда беролмайман. Бувимнинг яна қанча бетоб бўлиб ётиши номаълум.

Жои унга суйкалиб қайноқ юзини оҳиста қизнинг бўйнига қўйди.

— Сени жуда соғиниб қоламан.

— Мен ҳам соғинаман.

Лиллиан бўлиб ўтган воқеани сўзлаб бериш учун Луизага қўнгироқ қилди. Унинг “Ташвиш чекма, ўртоқжон, бувингнинг ҳолидан бемалол хабар олавер” деган жавобини эшитиб енгил нафас олди. Сўнгра улар уч киши аэропортга йўл олишди. Райнинг қовоғидан қор ёғарди. Бироз тинчиб қолган Жои онда-сонда бир нималар деб шивирлаб қўярди. Лиллиан қалбини ҳаяжон қамраб олган, у шу вақтгача Рай ва Жоига бу қадар меҳр қўйиб қолганини англаб етмаганди. Қиз бир томондан уларни тарк этишни хоҳламас, иккинчи томондан эса Нью-Йоркка интилар эди.

Лиллианнинг юраги шундай безовталанди-ки, аэропортга етиб келгунларига қадар оз бўлмаса унинг ўзининг тоби қочиб қолаёзди. Бироқ Рай унга далда берди. У Жоини егулик олиб келиш учун дўконга юборди-да, ўзи қизни меҳр билан қучиб, бўса олди.

— Ҳеч нарсанинг ташвишини қилма, деди у. — Жои иккимиз сендан ажралишни сира истамаймиз, лекин бувинг дардга чалиниб, сени сўраб турган бир пайтда бу ерда юрсанг жонинг азобда қолади. Шунинг учун ҳам унинг олдига боришинг керак.

Лиллиан кўз ёшлари аралаш унга назар солди:

— Мени тушунганлигиндан қанчалик хурсанд эканлигимни билсанг эди.

Райнинг лаблари титраб кетди.

— Мен доимо бошқаларни тушуниб, уларга ҳамлард бўла оламан.

Лиллиан кўз ёшлари аралаш жилмайди ва йигитни маҳкам қучди. Тез орада хизматчи келиб қаерга бориш кераклигини тушунтирди. Учовлон қизнинг буюмларини самолётга элтишди ва учувчи юкларни жойлар экан хайрлаша бошлашди.

Лиллиан болани қучиб ўпди, кейин Рай хайрлашиш олдидан яна бир бор бўса олди. Учовлон бир-бирларини қучган ҳолда учиш майдонида бир мунча муддат туришди. Ниҳоят қиз уларни сўнги бор бир мартадан ўпиб самолёт сари йўл олди.

Чоғроқ хусусий касалхона санъат музейидан вақтинчалик олинган суратлар билан дурустгина безатилган эди.

Лиллианга ҳамшира Евгения бувисининг алоҳида палатада ётганини маълум қилди. Бувиси шифокорларнинг доимий назорати остида эмаслигини эшитган Лиллиан бироз таскин топди. Бу қизда бувисининг тузалиб кетишига умид уйғотди. У оҳиста эшикни тақирлатган эди, Девис хоним дарҳол эшикни очди.

– Ниҳоят... етиб келибсан-да, Лиллиан! – қаттиқ шивирлаб хитоб қилди у. – Бир сония кутиб тур. Бувинг сен билан учрашишга тайёрмикин, билиб чиқаман.

Эшик ёпилиб, қиз кутишга тушди. Девис хонимдан анчагача дарак бўлмагани учун у зерикиб коридорда у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Лиллиан бувиси билан учрашишдан жуда ҳадиксирарди – бунга бир томондан унинг соғлигидан хавотирга тушгани сабаб бўлса, иккинчи томондан неварасидан юз ўгирган бувиси билан юзма-юз келишдан юрагига гулгула тушмоқда эди.

Ниҳоят, Девис хоним Лиллианга палатага киришга ижозат берди. У остонани ҳатлаб ўтган заҳоти каравотга назар ташлади. Каравот яқинида кардиограмма натижаларини қайд қилиб монитор оҳиста гувиллар эди. Каравотда чалқанча ётган бувисининг чап қўлига боғланган ўтказгичлар мониторга бориб туташган, боши остига қалин ёстиқлар қўйилган эди. Беморнинг оппоқ сочлари тартиб билан бир тутам қилиб танғиб қўйилган, лабларига суртилган лаб бўёғи ва ёноқларидаги бироз қизғиш рангни ҳисобга олмаганда жиддий юзи докадек оппоқ эди. Бувисининг пардоз қилишни унутмагани Лиллианни ажаблантирди. Бувиси ташқи қиёфасига зеб беришни канда қилмасди.

Девис хоним ишора қилгач қиз каравот ёнига келди. У чойшаб устидаги бувисининг тирноқлари бўялган, лекин узук тақилмаган мажолсиз бармоқларига журъатсизлик билан аста қўлини теккизди.

Евгения ҳис-туйғуларини ошқора намоеън этган кишиларга нафрат билан қарар, шунинг учун ҳам Лиллиан ноқулай аҳволда қолган эди. Шу дамда у беҳосдан кичкинагина жонни қучиш, сочларини силаш, ёноғидан ўпиб қўйиш қанчалик ёқимли ва завқли бўлар эди, деб ўйлаб қолди. Жажжигина неваралари она меҳрига зор пайтларида Евгения уларни қучиб эркалаш ўрнига нега мурувватини дариф тутди? Инсонга хос бўлган муҳаббат, мурувват каби туйғуларни тентаклик ва кўнгли бўшлик деб ҳисобловчи кампирга Лиллиан энди қай йўсинда меҳр кўрсатсин?

– Лиллиан? – Евгения одат бўлиб қолган оҳангда сўз бошлаган эди, бироқ бу гал овози зўрға эшитилди ҳамда жуда заиф чиқди. Унга раҳми келиб кетган қиз иккиланиб ўтирмай меҳр билан бувисининг қўлини қисди.

– Меъ шу ердан буви, - шивирлади кўнгли ийиб кетган Лиллиан. – Ўзингизни қандай ҳис этияпсиз?

Евгения сал жонланиб юзини невараси томон бурди.

– Лиллиан?

– Ҳа, буви.

Кампир кўзини очди. Унинг кўз қарашларида ҳамиша намоеън бўлиб турадиган зийраклик акс этарди. Бироқ бу кўзлар туйқусдан тезда хира тортиб қолди, натижада қиз мени хаёлида кўрган бўлса керак, деган хулосага борди.

Евгениянинг киприклари титраб кетди. Унинг ярим юмуқ қовоқлари орасидан кўриниб турган мовий кўзлари гўё куч йиғмоққа чоғ-

лангандек у ёқ-бу ёққа талпинарди.

– Лиллиан...

Қиз қўрқиб кетди, куч-қувват қўққисдан Евгенияни тарк этган эди. Лиллиан бувисининг заиф қўлини аста сиқар экан, каравотнинг нариги чеккасида турган Девис хонимга ташвишланиб қаради.

Девис хоним бошини ғамгин чайқаб қўйди.

– Бояқиш яна ҳушини йўқотди. Энди унинг деярли мадори қолмади.

– Дўхтир нима деяпти? – секин сўради қиз.

– Нима дер эди, ҳаммасини вақт кўрсатади, яхшилаб парвариш-лаш керак, деяпти... – Шу сўзларни айтар экан, Девис хонимнинг овози титраб кетди. – Беморнинг аҳволи ҳақида аниқ маълумот беришдан бош тортяпти.

Лиллиан тоқатсизлик билан унга қараб қўйди.

– Хозироқ у билан гаплашмоқчиман.

Девис хоним қошларини аста кўтариб секингина бош силкиди.

– Балки эртага гаплашарсиз.

– Унда ҳамширалардан биронтаси билан гаплашаман, – сўзида туриб олди Лиллиан.

Девис хоним кескин бош тебратди.

– Беморларнинг аҳволи ҳақида бошқаларга маълумот бериш уларга қатъиян ман қилинган. Бу ҳақда матбуот ходимлари эшитиб қолгудек бўлишса, уларнинг қанчалик шовқин кўтаришлари ва бу қаби ахборот Ренардлар иши аҳволига қандай таъсир қилишини ўзинг яхши биласан-ку. Бувингни қўли енгил шифокорлар даволашяпти, бунга шубҳаланмасанг ҳам бўлади. Ҳар доимгидек унинг аҳволини ўзим кузатиб турибман. – Шундай дея у ошкора хавотир билан Евгениянинг докадек оппоқ юзига назар ташлади. – Алистер сени уйга элтиб қўяди. Сенинг бу ерда қолишингга ҳожат йўқ. Агар бирон корҳол рўй бергудек бўлса ўзим сенга хабар бераман. Эрталаб келарсан. У вақтга-ча бувинг ўзига келиб қолар, деб умид қиламиз.

Лиллиан бувисига ташвишли назар ташлаб қўйди.

Мен қолишни истаган эдим.

– Ўзинг биласан-ку, бирон-бир киши унинг бу ҳолатда ётганини кўришини ёқтирмайди, уни кўндиришнинг пайидан бўлди Девис хоним. – Агар у эртага уйғониб сенинг келганингни эшитса кўнгли жойига тушади. Агар бу ерда қолиб, бутун тунни шу ерда ўтказганингни эшитса жаҳли чиқиши мумкин.

Девис хоним ҳақ эди.

– Унга қандай кор-ҳол рўй бермасин, менга дарҳол батафсил хабар қилинг, – қатъиян илтимос қилди Лиллиан.

Девис хоним бош силкиди.

– Азизам, шундай қилишга чин дилдан сўз бераман. – Шу сўзларни айтар экан, унинг жиддий юзида ним табассум пайдо бўлди. Энди эса кетавер. Алистер сени уйга элтиб қўяди. Уйда сени кечки овқат кутиб турибди.

Лиллиан бувисининг қўлини аста силаб, оҳиста товушда хайрлашди:

– Сизга шифо тилайман, буви. Сизни яхши кўраман. – Шундай дея у бувисининг озгин қўлини астагина чойшаб устига қўйди. Лекин уни ўпишга журъат эта олмади. Девис хонимнинг тунни хайрли ўтказишига тезда истак билдириб эшик томон одимлади.

– Лиллиан! – Девис хонимнинг орқадан эшитилган овози уни тўхташга мажбур қилди. – Уйга хуш келибсан, – қўшиб қўйди у ва

унинг жиддий юзида яна боягидек ним табассум зоҳир бўлди.

– Раҳмат, Тунингиз беташвиш ўтсин.

– Сенинг ҳам тунинг хайрли ўтсин, Лиллиан, – деб қолди Девис хоним унинг ортидан.

Қиз эшикдан ўтар экан, кўз ёшларини аранг тутиб турарди. У базўр юриб лифт сари одимлади. Пастда уни Алистер кутиб турарди. Лимузинда бувисининг уйи сари боришар экан, йўлнинг чеки йўқдек туюларди. Машина ойнаси ёнидан лип-лип ўтиб турган шаҳар чи-роқларига Лиллиан мутлақо бефарқ эди.

– Харриет, сен ҳаётда кўнглинг тусаган йўлни танлай олмадинг. Сендаги артистлик қобилияти биргаликда кечирган ҳаётимиз давомида менга кўрсатган томошаларингни ёдга солади.

Эгнига майин ҳаворанг халат кийиб олган Евгения Ренард каравотда гердаиб ўтирар, ипак чойшабнинг четлари ҳарбийчасига силлиқ қилиб текислаб қўйилганди. Гарчанд мониторинг ўчириб қўйишган бўлишса-да, ўтказгичлар жойида қолган эди. Евгения бандига тилла суви юритилган кўзгуга ўзини солиб ўтирар эди.

– Бу томошани мен ўйлаб топганим йўқ, – деди Харриет Девис табиатига хос дангаллик билан. Мана қирқ йилдирки у уй соҳибасига ҳамсуҳбат эди.

Евгения “хм” деб минғирлаб қўйди ва котибасига таъна билан назар солди.

– Агар адашмасам бу гаплар сенга ёқмаяпти, шекилли.

– Адашаётганинг йўқ. Аввал сен бу қизалоқни худо билади қаёққа жўнатдинг, кейин эса уни моддий ёрдамдан маҳрум қилдинг. Энди эса у кечираётган турмуш тарзи ҳам, у кўнгли қўйган йигит ҳам сенга маъқул келмаяпти. Сенга шуни маълум қилмоқчиманки, сен Лиллианга буйруқ беришдек маънавий ҳуқуқдан маҳрум бўлдинг, у энди кўнгли қандай тусаса шундай яшай олади.

Евгения унга кўзини қисиб қаради.

– Сен доимо Лиллианни яхши кўриб келгансан.

Харриет Девис елкаларини тўғрилаб иягини кўтарди.

– Лиллиан каби ажойиб, ақлли қизни севмаслик мумкин эмас. Бунақа неваранг билан ҳар қанча фахрлансанг арзийди. Сен ундан юз ўғирганингга қарамай, ҳолингдан хабар олиш мақсадида оёғини қўлига олиб югуриб етиб келиши учун бир марта кўнғироқ қилишнинг ўзи етарли бўлди. – Харриет хўрсинди ва истехзо билан давом этди: - Иккинчи томондан эса сенинг севимли неваранг Ракель бор-йўги Калифорниядаги телефон рақамини қолдирди, холос. Шунда ҳам у, агар бирон қор-қол рўй бергудек бўлса... яъни сен бандаликни бажо келтирсанг хабар беришимиз учун шундай қилди.

Евгения аччиғланиб, вишиллади:

– Бас, етар.

– Ҳақиқатан ҳам сўзлашни бас қилмоқчиман, Евгения. Бу ёқимсиз суҳбатни узоқ давом эттирмоқчи эмасман. Сенинг кирдикорларинг юракка шунчалар ваҳима соладики, афтидан, ёлғонларингни тинглаганим учун азоб-уқубатдан кўйиб адо бўлсам керак. Лекин сендан қарздор бўлиб қолмайман. Икки ҳафтадан сўнг қиёмат-қарзимни қайтараман. Ўшанда сен ишдан бўшашим ҳақида мендан расман ариза оласан.

– Сен ҳеч қачон бўшамайсан, – деди Евгения мийиғида кулиб қўйиб.

Харриет хотиржамлик билан қўлларини кўкрагида чалиштирди-

да, каравотда ўтирган кампирга назар ташлаб қўйди.

– Аввалроқ қўнғироқ қилмаганим учун узр. Мен тахмин қилганимдан кўра узоқроқ банд бўлиб қолдим. Жои ҳали ухламадимми? – сўради Лиллиан шу оқшом Райдан.

– Ҳали ухлагани йўқ, сенинг қўнғироғингни кутяпти, – маълум қилди унга Рай. Йигитнинг салмоқли овозини эшитиб Лиллианнинг юрагида титроқ турди. У сўзларни чўзиброқ, салмоқ билан талаффуз этадиган бу техасликни соғиниб қолган эди. – Гўшакни унга бераман.

– Сенмисан Лилли? Нью-Йоркдан қўнғироқ қилиясанми? Рай менга берган харитадан сенинг қаерда эканингни билиб олдим, – бидирлади Жои, кейин эса Рай унинг хонасига осиб қўйган Қўшма Штатлар харитасини тасвирлай бошлади. – Сенинг кечроқ телефон қилишинг мумкинлигини ҳисобга олиб телефонни менинг хонамга кўчириб ўтказдик.

Боланинг жаврақилигидан Лиллианнинг юзига табассум югурди. У ранчодан жўнаб кетганидан сўнг содир бўлган барча воқеалар тўғрисида Жои ҳаяжонлиниб гапириб бергач, бола қизга маънос товушда хайрли тун тилади ва Лиллианнинг кўзларида ёш қалқиди.

Кейин Рай Евгениянинг саломатлиги билан қизиқди.

– Эртага дўхтир билан гаплашиб, аниқ маълумот оламан. Бувимнинг шахсий котиби Девис хоним соҳибасининг соғлиги ҳақида батафсил сўраб-суриштиришни истамаяпти. Балки бувимнинг ўзи сўзлаб беришини истаётгани учун шундай қилаётгандир. – Лиллиан бироз иккиланиб турди-да, паст товушда қўшиб қўйди: – Бувим аввал ўзига келсин-чи. Бугун у шундай мажолсиз кўриндики, тили базўр калимага келди. Бироқ кўзини очиб менинг исмимни айта олди. Демак, ўйлашимча, менинг бу ерга келганим унга маълум.

Улар суҳбатининг давоми ҳам беморга алоқадор бўлди. Ракель бу ерга келган ёки келмагани ҳақида Рай қизиқсингач, Лиллиан ҳеч ким синглисини хатто эсламаганини ҳам англаб етди.

– Очигини айтадиган бўлсам у хатто хаёлимга ҳам келмабди, – тан олди Лиллиан ўзини гуноҳдор сезиб. – У уйда йўқ, акс ҳолда унга аллақачон кўзимиз тушган бўларди.

Кейин Лиллиан ухлаши кераклигини айтиб, Рай билан оҳиста хайрлашди. Бироқ бувиси ва синглисини эслаб эмас, асосан Рай, Жои ва Техас манзаралари кўпроқ кўз ўнгидан ўтиб тургани учун алламаҳалгача ухлай олмади.

Бувиси Евгениянинг анча ўзига келиб қолганини эшитган Лиллиан енгил тортди. Эртаси куни касалхонага келган қиз бувисини аллақачон уйғониб стулда ўтирган ҳолда кўрди. Турган гап, Евгения тезда чарчаб қолди ва Девис хоним унга яна каравотга ётишга кўмаклашди.

Аксига олиб дўхтир беморларни эрталабки кўриқдан ўтказишни бошлаб юборган, шунинг учун ҳам Лиллиан у билан учрашишга муваффақ бўлмади. Ҳамшира Евгениянинг соғлиги кутилмаганда яхши томонга ўзгарганидан дўхтирнинг хайратланганини маълум қилди. Ҳамширанинг фикрича, Лиллианнинг зудлик билан етиб келгани бувисининг тузалишига сабаб бўлди.

Бу гапни эшитиб қизда бувим ҳарҳолда мени севади, деган болаларча умид пайдо бўлди.

Бироқ кечқурун у бу ҳақда Райга гапирган эди, у тундлик билан изоҳ берди:

– Ҳарҳолда, хушёрроқ бўл, Лиллиан.

Унинг бу гапидан қиз ранжиди.

— Касал бўлиб қолгани туфайли бувим менга муносабатини ўзгартирмадимикан? — журъат этиб сўради Лиллиан.

— Балки шундайдир, жажжигинам, лекин мен унга ишонмайман, — кескин жавоб қайтарди йигит, бироқ кейин бироз юмшаб кўшиб қўйди: — Агар янглишаётган бўлсам, узр.

Евгениянинг саломатлиги яхшилангани неварасининг вақтида этиб келганига ҳеч қандай алоқаси йўқлиги, бунинг бошқа яширин сабаблари бўлиши мумкинлиги ҳақида тахмин қилиш — бувисининг ҳали ҳам Лиллианга меҳри йўқ, дейиш билан баробар эди.

Гарчанд, бунақа тахминдан қизнинг кайфияти тушиб кетган бўлсада, бироқ Райнинг “Сени ўйлаб ташвиш чекяпман, сени хафа қилишларини истамайман” деган гапини эшитиб кўнгли тоғдек кўтарилди.

Икки кундан кейин Евгениянинг аҳволи янада яхшиланиб, уйга жавоб беришди. Девис хоним уни яхшироқ парваришлаш учун касал боқувчи икки ҳамширани ёллади.

Орадан бир ярим ҳафта ўтиб, Лиллиан ва Рай ўрталаридаги суҳбат нохуш тус ола бошлади. Хавф ўтиб кетиб бувисининг аҳволи анча яхшиланганига қарамай қиз орқага қайтишни нега кечиктираётганини йигит тушуна олмасди. Гап шундаки, Лиллиан Техасга қайтмоқчи экани ҳақида сўз бошлаши биланоқ Евгения йиғлашга тушарди. Бувисини хафа қилмаслик учун қиз бу ҳақда гапиришни ортга суларди.

Иккинчи ҳафта охирида Рай кўнғироқ қилиб тоқати тоқ бўлганини айтди. Суд куни этиб келди, аммо Лиллиан унга боролмади. Гарчанд ранчодагилар анча асабийлашишган бўлсада, бироқ бари кўнғилдагидек ўтиб, Жои қонуний хомийга эга бўлди.

Лиллиан ҳам кўнғироқ қилиб қайтиш ниятида эканини, бувисини бунга кўндираётганини айтиб Райни ишонтирди. Жуда бўлмаганда у Жоининг туғилган кунига этиб боришини, кейин эса яна Нью-Йоркка қайтиб келишини маълум қилди. Тадбир кейинги якшанбага мўлжалланган бўлиб, қиз самолётда учиб кетиш учун чиптага буюртма бериб қўйган ва совға ҳам харид қилган эди. Шунинг учун ҳам ваъдасининг устидан чиқишига ишончи комил эди.

Рай унинг гапига ишонмади, бундан қиз ажабланди.

— Лилли, — деди йигит ранжиган товушда секин. — Гарчанд уйинг Нью-Йоркда бўлса ҳамки кадрдон хонадоннинг меҳригиёси ўзгача бўлиши менга яхши маълум.

Шундай дея у жим қолди, Лиллианнинг эса юраги дукурлаб уриб кетди.

— Нималар деяпсан, Рай...

— Йўқ, жонгинам, гапимни тугатишимга имкон бер, — унинг сўзларини бўлди йигит. — Бу ёққа қайтиш ёки қайтмаслик кераклигини балки ўзинг ҳам аниқ билмассан. Бувинг сени Нью-Йоркка чақириб олиши биланоқ у ерда яшаш учун туғилганингни англаб етдинг, шекилли. Яхшилаб ўйлаб кўрсанг бўларди.

Қиз тезда сўз қотди:

— Йўқ, бундай эмас, Рай...

— Сени ҳеч нарсада айбламайман, Лилли. Орамиздаги яқинликнинг сенга унчалик қадри йўққа ўхшайди.

— Орамиздаги яқинлик мен учун ҳам қадрли, — қатъиян деди қиз ва қўли билан гўшакни қаттиқроқ қисди.

— Келиш ёки келмаслик ҳақида балки ҳақиқатан ҳам яхшилаб ўйлаб кўрарсан, — таклиф қилди йигит ва туйқусдан кескин тарзда

сўз қотди: — Тезроқ ётиб ухлашим керак. Буқани бошқа жойга кўчириш учун эрта тонгда уйғонган эдим. Хайрли тун, Лилли. Омад ёр бўлсин.

Шундай дея у гўшакни илиб қўйди. Рай хатто қизнинг жавобини ҳам кутиб ўтирмади. Оқибатда Лиллиан унга эътироз билдиришга улгурмай туриб йигит кўнглидаги барча гапларни айтиб олишга чоғлангандек туюлди.

Лиллианнинг юрагида оғриқ турди. Ота-онаси ўртасидаги никоҳ барбод бўлганини эслаган қиз бунинг сабабини тушунгандек бўлди.

Лиллиан онасига хос бўлган турмуш тарзини маъқул кўргани учун ҳам унинг Нью-Йоркда кўпроқ вақт қолиб кетишидан Рай чўчирди. Қиз қайтишга шошилмаётган экан, йигит бундан турли гумонларга бораётганига ажабланмаса ҳам бўлади. Ота-оналари орасидаги воқеалар такрорлангудек бўлса Рай қиз билан ўрталаридаги муносабатга чек қўйиши ҳам мумкин.

Борди-ю, қиз янглишаётган бўлса-чи? Балки Райнинг унга бўлган қизиқиши сўнгандир? Лиллиан гўё мушкул дамда унга таянч бўладигандек ўзини стул суянчигига ташлади. Қиз ва йигит орасидаги муносабат шунчалик тез ўзгариб бораптики.

Балки Лиллианнинг у ердан кетгани учун Рай зимдан мамнун бўлгандир? Балки қиз унга бошқа керак эмаслигини у англаб етгандир? Агар шундай бўлса у ерга қайтиб бориш ёки бормаслик ҳақидаги Райнинг таклифи ўзгача маъно касб этади.

Агар ҳақиқатан ҳам йигитнинг ундан кўнгли совуған бўлса, қизнинг бундан кейин Нью-Йоркда яшамоқчи бўлгани учун Техасга қайтиб боришни истамаслиги ҳақидаги Райнинг гумони унга Лиллиан билан ораларидаги ришталарни узиб ташлаш учун яхшигина баҳона бўлади.

Бундай хаёллардан Лиллианнинг қалбини чуқур изтироб қоплади.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Эртасига қиз учун кун жуда ҳам имиллаб ўтаётгандек туюлди. Кечаси соат ўнда Техасга кўнғироқ қилиш учун у хонасига кирди.

— Лиллиан хоним, босс ва Жои Нильсонлар ҳузурига кетишди, — хабар берди унга Дови. — У ердан анча кеч қайтишса керак. Жои у ерда тунаб қолмоқчи.

Лиллианнинг тили калимага келмай қолди. Кейин у бироз хириллаган овозда базўр гапирди.

— Раҳмат, Дови. Мен бундан беҳабар эдим.

— У сизни огоҳлантириб қўйган бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Бувингизнинг аҳволи қандай? — хушмуомалалик билан қизиқсинди у.

— Аста-секин тузалапти, Дови. Ранчода аҳвол қандай?

— Одатдагидек, фақат чанг-тўзон кўтариляпти, кун ҳам жуда исиб кетди. Тез орада кўришармиз, деган умиддаман.

Унинг бу гапидан Лиллиан мамнун бўлиб жилмайди.

— Мен ҳам яқин орада қайтиб қолсам керак, — деди у. — Эртага кечкурун кўнғироқ қиламан. Рай ва Жоига етказинг: улар билан гаплаша олмайганим учун афсусдаман. Ўйлайманки улар вақтни хушчақчақлик билан ўтказишади.

— Бу гапларингизни етказаман, Лиллиан хоним. Яхши қолинг.

— Сиз ҳам яхши қолинг, Дови, — жавоб қайтарди қиз.

У гўшакни жойига илар экан, гўё оёқлари остидаги ер қаёққадир

силжигандек бўлди.

Парришлар ранчосида эртаси куни тонгда телефон жиринглади. Рай ўз хонасида ишлаб ўтирар, шунинг учун ҳам иккинчи қўнғироқдан кейиноқ гўшакни кўтарди.

– Мистер Парришмисиз? Мен Луиза Пеппер бўламан, “Пеппер амаки” қаҳвахонасидан қўнғироқ қиляпман. Лилли Ренард ижарага олган хонада нималардир бўляпти. Бунинг хавотир оладиган жойи борми, йўқми – шунни аниқламоқчи эдим. Лиллиан менга қолдирган телефон рақамига қўнғироқ қилишга уриниб кўрдим, бироқ улана олмадим. Ахир сиз унинг дўстисиз-ку, бу ҳақда балки сизга бирон-бир нарса маълумдир.

– Лилли хонасида нима содир бўляпти?

– Бир неча дақиқа олдин қаҳвахона ёнига юк машинаси келган эди. Машинадагилар Лиллининг барча буюмларини кўтариб машинага юклашяпти. Гап нимадалигини суриштирганимизда уларнинг биттаси аллақандай қоғозни кўрсатди. Унинг айтишича Лилли уларга хона калитини бериб буюмларимни олиб келинг, деганмиш. Бироқ бу ҳақда у қўнғироқ қилиб мени огоҳлантирмаганди, унга шунча қўнғироқ қилсам ҳам ҳеч ким гўшакни кўтармаяпти, шунинг учун ҳам сиздан сўрашга тўғри келди.

Рай қалбида алам ва ғазаб жўш ураётганини ҳис этди.

– Бу ҳақда менга ҳеч нарса маълум эмас, – тундлик билан жавоб қайтарди у. – Агар ҳаммаси қонуний бўлса уларга қарши ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Агар у одамлар шубҳали туюлаётган бўлса полицияни чақира қолинг.

– Ройнинг ўйлашича мен..., – шундай дея Луиза сўзида тугилиб қолди, кейин давом этди: – бир дақиқа тўхтаб туриг-а, жаноб Парриш.

Райнинг қулоғига гўшакдан Луизанинг сал нарироқда турган Рой билан суҳбатлашаётгани чалиниб турарди. У аёлнинг ажаблангандек “сен айтмаган эдинг-ку” деган сўзини эшитиб қолди.

– Ҳа, Рой уйимизга келган почтадан Лиллиан юборган хатни топиб олибди, – хабар берди Луиза, – хатда у бувисининг бетоблиги туфайли ишдан бўшамоқчи эканини айтибди. У хатга квартира учун чек ва хона калитини ҳам қўшиб жўнатибди ва юқларини олиб кетиши учун юк машинаси юборишини ёзибди. Буни қаранг-а, Рой иккимиз ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ беҳуда шовқин кўтариб юрибмиз. Сизни безовта қилганимиз учун узр.

Рай дагалроқ товушда тўнғиллади:

– Ҳаммаси тушунарли, – шундай дея у гўшакни илиб қўйди.

Унинг қалбини ғазаб қоплади. У Лиллиан телефонининг рақамини тера бошлади, бироқ ҳеч ким жавоб бермагач, гўшакни жаҳл билан жойига ташлади.

Кейинги уч оқшом Лиллиан ҳар сафар Парришлар ранчосига қўнғироқ қилар экан, унга автомат жавоб қайтарарди. Ҳар гал у дадил овоз билан “Сизларни соғиндим, ишларингиз жойида бўлса керак” деган маълумотни қолдирар аммо ҳеч ким унга жавобан қўнғироқ қилмасди.

Эртаси куни унинг юрагида хавотир уйғонди. Ёки Лиллиан ранчога қайтмагани учун Рай унга аччиқ қиляпти, ёки унинг қизга бўлган қизиқиши сўнган.

Лиллиан йигитга қўнғироқ қилиб, Жоининг туғилган кунини

нишонлаш учун самолётга чипта сотиб олганини хабар берган эди. Қизнинг болага юборган совғаси етиб борган бўлиши керак эди. Наҳот Рай унга ишонмай қўйган бўлса?

Балки Лиллиан адашаётгандир? Балки унинг ўзи Райга бепарво бўлиб қолгандир? Унинг Нью-Йоркка қайтиши ва Райнинг тили билан айтганда, қиз кечираётган беташвиш ҳаёт тарзи йигитга онасининг хулқини ёдга солгандир. Балки у онасини севмагани каби Лиллианни ёқтирмай қолгандир. Акс ҳолда унинг ўзини бундай тутиши боиси нимада?

Шундай хаёлларга борган қизнинг нафаси ичига тушиб кетди. У Рай Парришга кўнгил берган ва йигит ҳам мени севади, деб умид қилганди. Қиз Техасга қайтишини, ораларидаги муносабатни янада ойдинлаштириб олиш учун Рай билан тез-тез учрашиб туришларини хаёлан кўз олдига келтирди.

Гарчанд, Техасда унинг ихтиёрига зид хатти-ҳаракатлар қилишган бўлса-да, айнан у ерда Лиллиан ҳаётини гўё қайтадан бошлашга муваффақ бўлди. Агар қизнинг Райга кераги бўлмаса унга яқин жойда яшаб туриб ва уни учратмасдан яшашнинг иложи йўқ, албатта. Бунинг устига Жоини айтмайсизми? Лиллиан унга тобора кўпроқ меҳр қўйиб бормоқда... Агар Рай қиздан юз ўгирган бўлса, унда Лиллианнинг бу ерда қиладиган бошқа иши йўқ...

Бувиси Евгениянинг “Лиллиан, қадрдоним, марҳамат қилиб бу ёққа кел”, деган кескин янграган овози уни ўзини қўлга олишга мажбур этди ва у итоатгўйлик билан бувиси ҳузурига ошиқди.

* * *

— Лиллиан, бунақа қайсар бўлма. Кундан-кунга аҳволим яхшилашиб борапти. Мен анчадан бери меҳмонларни чақириб зиёфат бермоқчиман ва уни ортга суриш ниятим йўқ.

— Соғлиғинигиз ҳақида дўхтирнинг фикри қандай? — сўради Лиллиан.

— Кўнглим тусаган ишларни баҳолиқудрат бажаришим мумкин экан. Мен уйга меҳмонларни таклиф қилмоқчиман, сен эса уларни кутиб олишда ёрдамлашасан. Сен менга жуда кераксан. — Шундай дея Евгения бироз сукут сақлади, сўнгра Дэвис хонимга назар ташлади. — Ҳамонки Дэвис хоним бундан кейин ҳам уйимда бажонидил хизмат қилишга рози бўлган экан, ўйлайманки, агар у бош-қош бўлса меҳмоннавозлик кўнгилдагидек ўтади. Авваллари ҳам шундай бўлган.

Лиллиан жилмайиб қўйди. Шу ҳафта уйда озгина келишмовчилик бўлган эди. Харриет Дэвис хизматдан бўшаши ҳақида ариза ёзган эди. Евгения эса деярли бутун кунни ўз котибасини қолишга кўндириш ва у талаб этаётган янгича меҳнат ҳамда ҳақ тўлаш шартномаси ҳақида бош қотириш билан ўтказди.

Евгениянинг ён бергани Лиллианни ниҳоятда лол қолдирди. Аслида Евгения ҳеч қачон бошқаларга ён бермасди. Улар орасидаги баҳс нимадан келиб чиқди ва Харриет нималарга эришди? Улар орасидаги можаро бувисининг айтишича фақат иш ҳақи юзасидангина келиб чиққанига Лиллиан мутлақо ишонмасди. Ҳа, улар иш ҳақи ҳақида ҳам баҳслашишди, бироқ улар орасидаги тортишув замирида бошқа бир сабаб ҳам борлигини Лиллиан ҳали билмас эди.

— Билишимча, сен ўзинга янги кўйлак сотиб олганинг йўқ, — давом этди Евгения. — Зиёфат куни фил суяги рангидаги шойи кўйлагингни киймоқчимисан, дейман?

Лиллиан кескин бош тебратди.

– Бу кўйлагим Техасда қолган.

Евгения шу заҳоти унга эътироз билдирди:

– Ўша кўйлагинг қишлик кийимлар учун мўлжалланган жавонда осиглиқ турибди, қадрдоним. Агар ўша кўйлагингни кийишни истамасанг эртага янги кўйлак сотиб олганинг маъқул. Зиёфат куни гул-гул очилиб юришингни истайман.

Кутилмаганда, гўё сув қуйгандек, учовлари жим қолишди. Лиллиан бувисининг ғазабдан кўзлари чақнаётганини кўриб қолди.

Дэвис хоним кўл силкиб, Евгениянинг диққатини ўзига тортди. Лиллиан унга назар ташлаши биланоқ Дэвис хоним тезда кўлини кўтарди-да, ажойиб турмакланган сочини силаб кўйди.

Евгения аввал ғалати товуш чиқарди, кейин сўз қотди:

– Фил суяги рангидаги шойи кўйлагинг қишки кийимлар жавонида осиглиқ турибди, Харриетнинг талабига кўра шундай бўлган эди.

Лиллианнинг шубҳаси кучайди, сабаби, Евгения ўзига хос бўлмаган салмоқли товушда гапира бошлаганди.

– Харриет кам янглишади, бироқ уни кечирамиз. Сен зиёфат куни айнан шу кўйлакни кийишинг керак. Эртага оқшомда сен янада зебороқ кўринишингни истайман. Сени баъзи бир нозик одамлар билан таништириб қўймоқчиман.

Лиллиан қандайдир ғалати воқеалар рўй бераётганини тушуниб етди. Бувиси сенатор ва унинг ўғли ҳақида гап очгач, қизнинг хаёли шойи кўйлак билан банд бўлиб қолди. Ўша кўйлаги Техасдаги квартирасида қозикда осиглиқ турганига қизнинг ишончи комил эди. Лиллианнинг жуда ҳам кўйлагини кўргиси келиб кетди.

Кутилмаганда, Дэвис хоним узр сўраб хонадан чиқиб кетди. Гарчанд у қаҳва олиб келмоқчи эканини айтган бўлса ҳамки, аммо аслида унинг бу хатти-ҳаракати мушкул вазиятдан чиқиш учун жуфтакни ростлаб қолмоқчи бўлган одамнинг аҳволини эслатарди.

Дэвис хоним хонани тарк, этиб ортидан эшикни беркитиб улгурар-улгурмас Лиллиан хонадан чиқиб жавон сари одимлади. Оёқ товушлари эшитилмаслиги учун у юмшоқ гиламда оҳиста юриб борар экан, жавон Дэвис хоним жавон эшигини ёпаётган пайтда етиб борди. Лиллиан унинг елкасига тегиб кетаёзди.

Дэвис хоним секингина чинқириб юборди ва ортига ўтирилар экан жавон кулфидан калитни чиқариб олди ҳамда четга ўтди.

Лиллиан жавон эшигини очиб, чироқни ёқди. Техасдаги хонасида ўз кўллари билан олиб кўйган барча кийимлари жавондаги қозикларида осиглиқ турарди. Каттакон жавоннинг таг қисмида қутичалар жойлашган бўлиб, афтидан, уларда қолган буюмлари ўрин олган бўлса керак.

– Мана буни қаранг-а, Дэвис хоним, – гап бошлади Лиллиан юзида зоҳир бўлган совуққон ифода ортида ғазаб ва аламини яширган ҳолда, – Евгения бувим ҳамон бу дунёда ҳаммани ўз ноғорасига ўйнатмоқчи бўлади, шекилли.

– Марҳамат қилиб Лиллига кўнғироқ қилишимга ижозат бер, Рай. Мен унга Бастер ва мушукчам ҳақида сўзлаб бермоқчиман, – деди Жои.

Райнинг юзи бамисоли тошдек қотиб қолди. Ундаги ўз гуноҳини чуқур хис этиш туйғуси бутун вужудини ағдар-тўнтар қилиб юборгандек эди. Жои ва Лиллианга бунчалик кўп вақтни биргалликда ўтказишларига имкон бермаслик керак эди. Агар Лиллиан қайтиб келма-

са, бола шўрлик ичиқавериб, адои тамом бўлади.

– У бемор бувисини парвариш қияпти, Жои, – жавоб қайтарди у нохуш суҳбатни четлаб ўтишга ҳаракат қилиб. – Афтидан, Лиллинг телефон ёнига келишга ҳам вақти бўлмаса керак.

Рай ёлгон гапни ўринлата олмаётганини ўзи ҳам тушуниб турарди. Бунинг устига қизнинг ўзи қари алвастининг тузалаётгани ҳақида айтган эди. Йигит кампиршонинг бир дақиқада тузалиб қолганига кўзи етмасди.. Орадан икки ҳафта ўтгач, бечора бемор кампиршони бир тўда касал боқувчилару хизматкорлар етарли бўлган уйда бир ўзи, парваришсиз қолиб кетишига ишониш қийин эди. Энди эса Лиллиан юкларини олиб кетиш учун одамлар юборибди...

Ҳа, энди Рай болани аста-секин жудолик жафосига тайёрлаб бориши лозим. Агар шундай қилса Жои бора-бора Лиллиан билан айрилиқ балосига кўникиб боради.

Шу оқшом йигит вақтини Жои билан ўтказди. Улар компьютер билан машғул бўлишди ва конфет қутилари устига сакрашди. Кейин у Жоини душга чўмилишга юбориб, ўзи бола тишини қандай тозалаётганини кузатиб турди. Шундан сўнг болага “Ҳазиналар ороли” китобининг навбатдаги бобини ўқиб берди-да, то у уйқуга кетмагунича ёнида ўтирди.

Рай қизга қўнғироқ қилиш учун хонасига йўл олди. Телефон рақамини тергач, қақирув йигирматага етгунча кутиб турди, сўнгра гўшакни жойига илди. Кейин барга ўтиб бардоқ билан Лиллиан совға қилган коньякни олган эди, шу заҳоти телефон жиринглади.

– Лиллиан, сен бугун ўзингни қувноқ тутишингни талаб қилман, – буюрди Евгения неварасининг кўзгудаги аксига разм солиб. Бу вақтда Лиллиан кўзгу қаршисида ўтириб сочларини қисқич билан гажак қилмоқда эди.

– Ахир мен ҳамма вақт ўзимни қувноқ ва тақдиримдан мамнун ҳолда тутаман, шекилли, қадрдон бувигинам, – босиқлик билан жавоб қайтарди қиз.

Евгения қўлидаги ҳасса учини зарда билан полга урди.

– Мен фақат сенинг манфаатингни кўзлаяпман, ёш хонимча. Молбоқар сенга бундай муносабатда бўлмасди, унинг укаси синглинга қандай муомала қилган бўлса, у ҳам шундай йўл тутарди. Бунинг устига сен қаҳвахонада ҳам ишлагансан, - жаҳл билан деди у. Отларини эркалатиб, ҳолдан тойган жазман аёлларни лақиллатиб кетишадиган қўпол ковбойлар ҳақида қўшиқлар куйловчи қаланғи-қасанғиларга хизмат қилгансан. Бу ҳақда эшитганимдан сўнг қанчалик газабим қайнаганини тасаввур ҳам қилолмайсан. Ишқилиб, бу гаплар битта-яримтанинг қулоғига чалиниб қолмасин-да...

Лиллиан сочларини турмаклаб бўлгач, бувисига қаради.

– Буви, марҳамат қилиб оғир дамларда менга ёрдам қўлини чўзган, сен менга тазйиқ ўтказиб яшашга мажбур этган турмуш тарзидан воз кечишга сабабчи бўлган одамлар ҳақида фисқу фасод гапларни айтишни бас қил. Яна бир гап – Техасда кечирган ҳаётим тўғрисида яна бир оғиз номаъқул сўз айтадиган бўлсанг, сен уюштираётган зиёфатда қатнашиб “Пепперс амаки” қаҳвахонасидаги тунги сағузаштларимни сенатор ва унинг ўғли олдига албатта дастурхон қилиб ёзаман. Мен ҳам ҳаёлимга эрк бераман-да, столлар устида рақсга тушганман, ёки жиққа хўл кофтани ютиб олганман, деганга ўхшаш чўпчакларни тўқиб ташлайман. Булар гирт уйдирма, албатта, лекин мен ҳамон сенинг неваранг эканман, сен касалхонада бемор ролини бошлаб ижро этганингдек мен ҳам ўз ролимни қойиллатиб ўйнай-

ман-да, сенатор ва ўгли ҳафсаласини пир қиламан.

– Ё худо! – Евгения юрагини ушлаб, бутун оғирлигини ҳассасига ташлади. – Бундай қилма, Лиллиан. Утинаман.

– Сен ҳам бувигинам, менга маъқул келмайдиган сўзлардан марҳамат қилиб ўзингни тийсанг бўларди.

Шундай дея газабини базўр ичига ютган қиз хонадан югуриб чиқиб кетди.

Лиллиан гарчанд ўзини беором ҳис қилаётган бўлса-да, бувисининг зиёфатида қатнашишга ва эртаси куни эрталаб Техасга самолётда жўнаб кетишга аҳд қилди. Шунингдек, у бувисига сабоқ бериб, унинг кўзини очиб қўймоқчи эди.

Гарчанд қиз қалбидага газаб тобора жунбушга келаётган бўлса-да, лекин жанжал кўтармоқчи эмасди, фақат камситилгани учун бирон-бир йўл билан ўч олишни истар, аммо бувисига бўлган шафқат туйғуси бунга монелик қиларди.

Барча юкларини Нью-Йоркка қайтариб олиб келишганини эшитган қиз Евгениянинг қолган ҳамма мақсадларини ҳам фаҳмлаб етди. Лиллиан бу ҳақда ундан дангал сўраганида бувиси ўз-ўзидан мағрурланган ҳолда бор ҳақиқатни ошкор қилди. У невараси бувим оғир касал бўлиб қолибди, деб ўйласин учун арзимаган ошқозон касали билан касалхонага ётиб олгани, Рай қўнғироқ қилолмасин учун ўзининг шахсий телефонидан бошқа барча телефонларни узиб қўйганини айтиб берди.

Энди эса ҳамма телефонлар улангач, Рай қўнғироқ қилмаяпти. Аввал Лиллианнинг ўзи қўнғироқ қилмоқчи бўлди, аммо ўйлаб кўриб фикридан қайтди. Уларнинг телефон орқали сўнги сўзлашувлари у қадар кўнгилли ўтмаганди. Шунинг учун ҳам Рай қизнинг овозини орзиқиб кутаётганига қиз шубҳаланарди.

Эртага у Жоининг туғилган кунига етиб бориш учун Техасга жўнаб кетади, бироқ Рай уни қувонч билан кутиб олишига ишончи комил эмасди. Қиз Техасга етиб боргач аввал меҳмонхонага тушишни, сўнгра у ердан Райга қўнғироқ қилишни режалаштирганди. Агар йигит болакай Жои билан учрашмаганингиз маъқул, дейдиган бўлса, унда меҳмонхонанинг бир кунлик ҳақини тўлайди-да, аэропортга қайтади ва қаергадир бошқа томонга жўнаб кетади. Бироқ, фақат Техасгина қиз боришни жуда-жуда истаётган ягона жой эди, холос...

Лиллиан меҳмонларни очиқ юз билан кутиб олиб уларни қизгин суҳбатга тортди. Қиз ҳушмуомаликни кўлдан бермаган ҳолда бувисидан узоқроқда бўлишга ҳаракат қилар, буни фақат Евгения ва Харриет Дэвисгина пайқадилар. Лиллиан сабр билан сенатор ва унинг бўйчан, чиройли ва ҳушбичим ёш ўгли билан ҳам танишди. Бироқ орзусидаги йигит бошқа фазилатларга эга бўлиши кераклигини у яхши биларди.

Лиллианнинг ёш йигитни Рай билан солиштириб кўрмаслигининг иложи йўқ эди. Сенаторнинг ўгли ўзини одобли тутишига қарамай йигит унга зерикарли ва кучсиздек туюлди. Унинг силлиқ ва юмшоқ қўллари ранчода ишлайдиган одамникидек кучли, қадокли эмас эди. Бу йигит, афтидан, фақат гимнастика залидагина терласа керак. Унда аёл кишини оз бўлмаса эсидан оғдирадиган ҳаётгий куч йўқ эди. Бундай одам ўз бўсалари билан аёл кишига лаззат бағишлаши мушкул.

Бу одам ёлғиз ёш болани ва унинг ўйноқи итини ўз тарбиясига олишни, афтидан, ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Борди-ю, унинг туғишгани хотинликка номуносиб аёлни танлаган

бўлса, меҳри туфайли ва у ўз айбини вақти келиб тушуниб олсин учун газабини ичига ютиб кетмаган бўларди.

Рай ва сенаторнинг ўгли бир биридан кескин фарқ қилар эдилар. Шундай мулоҳазаларга борган Лиллиан кўнгли бўшашиб Райни соғиниб кетди. Бувиси уюштирган томоша замирида унинг қандай мақсади борлигини англаб етган қиз кеча самолётга бошқа билет сотиб олиб жўнаб кетмаганига афсус қилди. Агар шундай йўл тутганида аллақачон Техасга етиб борган бўларди. Юрагини зериктирган бу кутиш дамлари унинг учун қийин синовдек туюлди.

Лиллиан оз бўлмаса йиғлаб юбораёзди. У сенаторнинг ўглига қараб зўраки жилмайди-да, - қиз йигитнинг исмини сира эслай олмади – кейин назокат билан узр сўраб хонаси сари йўл олди. Лиллиан у ерда бироз ўзига келгач яна меҳмонлар хузурига ошиқди. Ҳа, унинг бахти кулган дамлар етиб келади.

Гўзал Лиллиандан меҳмонлар кўз узолмасдилар. Бамисоли ёмғир томчилари акс этгандек, енгсиз, фил суяги рангидаги, елка қисми очиқ кўйлаги унинг бенуқсон, нозик қоматига ярашиб турарди. Олтин ранг сочлари баланд қилиб турмакланганди. Лиллиан маъбудани эслатарди. Унга кўзи тушган Рай хижолат тортиб, фикрлари чувалашиб кетди. Бундай гўзал қиз олдида Рай ўзини гўё ибтидоий одамдек ҳис этди.

Мана шу ҳашаматли уйнинг ўртасида, зебу зийнатлари кўзни ўйнатгудек ярақлаган, зебо либослари ўзига ярашган аёллар, башанг кийинган, келишган эркаклар орасида турган мафтункор Лиллианга йигит завқ-шавқ билан тикилиб қолди. Нью-Йорк шахрининг бу таъби нозик эркаклари у ўзини гўё қордек оппоқ гиламда ифлос изларини қолдириб кетаётгандек ноқулай ҳис этди.

Хўш, Лиллиан Ренард у каби жўнгина одам билан бахтли бўла олармикан? Йигит унга таклиф этаётган оддий, шоду-хуррам кунлари кам бўладиган турмуш қизни қаноатлантирармикан?

– Оқшомингиз хайрли бўлсин, жаноб Парриш. – Унинг олдида келган кичкинагина аёлнинг ёқимли, назокатли овозидан Рай бир чўчиб тушди. – Сизга ёрдамлашишга ижозат этинг.

У қовоғини уйди.

– Сиз ким бўласиз?

– Харриет Дэвисман, сизнинг биродарларингизданман, – қувноқ товуш билан чуғурлади аёл унга қўлини узатар экан. – Сиз билан танишганимдан беҳад хурсандман. – Аёлнинг қўй кўзлари Райнинг юзига диққат билан разм солиб турарди. – Худойимдан ўргилай, сиз савлатли эркак экансиз. – Шодланиб сўзида давом этди у. – Сиздек бўйчан, елкадор ва хушрўй йигитга этик ва шляпа хўп ярашибди. Сиз бу ердаги барча эркаклардан бўйчанроқсиз ва ўйлайманки, уларнинг биронтаси ҳам сизнинг йўлингизга гов бўлолмайди. Агар Евгенияни ҳисобламаганда, - қўшиб қўйди у.

– Кекса ... хоним қаерда? – дея савол берар экан, Рай ҳали Дэвис хонимнинг ҳақиқатан ҳам биродари эканига тўлиқ ишонч ҳосил қилмаган эди. Негаки, агар унинг хизматчиси орқаворотдан ғаразгўйлик билан хатти-ҳаракат қилганини сезиб қолса борми, унинг яхшилаб таъзирини берган, ёки полициячига топширган бўларди.

– Узининг тахту-кошонасида сарой аҳлига фармонлар беряпти, – қуруққина жавоб қилди Дэвис хоним.

Рай аёл кўрсатган томонга қаради. Мунчоқлар қадалган лаванда гули рангидаги кўйлак кийган сочлари оппоқ кампир кимхоб мато билан қопланган айланма стулда ўтирарди. Стул залнинг баландроқ

қисмига ўрнатилган бўлиб, кампир ажабтовур нақшлар солинган, кумуш билан безатилган ёғоч ҳассага суяниб олганди. Дарҳақиқат, буларнинг бари улугвор манзара касб этганди. Кампир унга актриса Бетт Дэвис каби ниҳоятда мағрур кўринди ва у тахмин қилинганидан чиройлироқ экан. Ваҳоланки, йигит Лиллианнинг бувиси эртаклардаги ёвуз жодугарга ўхшаган бўлса керак, деб ўйлаганди.

Ундан назарини узган Рай одамлар тўдаси орасидан Лиллианни излай бошлади. Гўё унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини кузатиб тургандек Дэвис хоним сўз қотди:

– О, пайқашимча, сиз қадрдонимиз Лиллианни излаётган бўлсангиз керак... Мен ҳозир ўзимни четга оламан, бу эса сизга отни қамчилаш пайти келганини кўрсатади. Сизнинг сумбатдек қадди-қоматингиз ва устингиздаги либосингиз меҳмонларни ҳаяжонга солади. Барчанинг диққати қадалишига ишончингиз комил бўлаверсин. Лиллианнинг кўзи сизга тушиши биланоқ дилдан чиқариб севги ҳақида икки оғиз сўз айтинг-да, кейин ташқарига қараб югуринг. Мен дарбонга қизнинг сумкачасини, ёпинчигини ва жомадонини бериб қўйдим. У тезда такси чақиради. – Шундай дея Дэвис хоним кутилмаганда гапдан тугилиб қолди, сўнгра қўшиб қўйди. – Сизга омад тилайман, жаноб. Лиллианга меҳр-шафқатли бўлинг.

У шу заҳотиёқ ўзини колонна ортига олди, бу ердан эса залдагилар яққол кўриниб турарди.

Рай севги ҳақида нутқ сўзлаб ўтирмади, у олға қадам ташлаб, тўғри Лиллиан сари бораверди. Барча ўз ўрнида тик қотиб турарди. Евгениянинг баланд овоздаги зардали товушию ҳассасини дўқиллатиб полга уриши йигитни тўхташга мажбур қилди. Одамлар ўзларини четга олишди ва у ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатини барча диққат билан кузатиб турганини ҳис этди. Рай Лиллиан сари одимлади. Ҳаммаёққа сукунат чўкиши билан қиз у томон ўгирилиб қаради.

Лиллиан кўзларига ишонмай қолганди. Одамлар ўртасида эгнида қора костюм, чиройли галстук таққан, бошида қошигача бостириб кийилган шляпа – ҳақиқий техаслик ва қиз кўнгил берган ягона эркак – Рай турарди.

Йигит унга қўлини узатар экан, сўради:

– Лиллиан... мен билан кетасанми?

Гарчанд, қиз унинг сўзларини эшитган бўлса-да, жойидан қимирлайдиган ҳолатда эмасди. Лекин унинг тунд юзидан кўз узолмасди. Вазият шунақа тус олган эдики, гўё улар ҳаммасини олдиндан келишиб қўйишгандек, йигит келиб меҳмонларнинг кўз ўнгида қизни олиб кетиши аввалдан режалартирилгандек туюларди. Шу пайт бувининг кескин янграган овози қизнинг диққатини тортди:

– Лиллиан! Сен бу ковбой билан ҳеч қаёққа бормайсан. – Шундай дея у қўлидаги асони гўё шоҳона ҳассадек виқор билан кўтарди ҳамда эшикоғасига имо қилди. – Рональд! Қўриқчиларни чақир.

У тезда жавоб қайтарди:

– Ҳўп бўлади, хоним, – дея у бир зумда ғойиб бўлди.

Лиллиан яна Райга тикилди. Йигит ўзини гўё Евгениянинг буйруғини эшитмагандек тутар, унинг кўк кўзлари қизга қадалган эди. Унинг кучлилиги ва ўзига ишониши атрофдагиларга кўркүв соларди. Меҳмонлар ундаги куч-қудратни англаб етдилар. Эркакларнинг кўзлари тажоввузкор тус олди, бироқ баъзи аёллар жилмайиб йигитга завқ билан тикилишди. Одамлар орасида шивир-шивир бошланди.

Райнинг қўли ҳамон қиз томон узатилган ҳолатда турарди. Лиллиан аста-секин одамлар орасидан ўтиб борар, меҳмонлар эса унга йўл

беришга шошилмасдилар.

Ҳа, унинг орзуси амалга ошиб. бахти кулган дамлари ҳам етиб келди. Нақадар ажойиб, мафтункор ва хаёлий бахт бу! Аста-секин Рай томон борар экан, қалбини қувонч ва севги туйғулари лиммо-лим тўлдираётганини Лиллиан ҳис этар эди. Ҳа, йигит қандайдир йўл билан барча гапдан хабар топибди, Евгениянинг маккорлигини англаб етибди-да, севгилисига ҳузурига ўзи йўл олибди.

Лиллиан яқин келди-да, қўлини унга узатди. Йигит бармоқлари билан оҳиста унинг қўлини тутди ва қизни ўзи томон аста чорлади. Улар қўллари туташирган ҳолда сукут сақлаб бир бирларига термулиб турардилар.

Чехраси тунд ковбойнинг кўзлари севги ва ҳаяжондан чақнаб турарди.

Сув қуйгандек жимжит залда Рай қизга оҳиста шивирлади: “Сени севаман, Лилли, рафиқам бўлишингни иштайман”. Залга шундай сукунат чўқдики, бамисоли меҳмонлар баногоҳ қасққадир ғойиб бўлгандек ва йигит билан қиз эса фақат ёлғиз қолгандек эдилар.

Лиллианнинг кўзларида қувонч ёшлари пайдо бўлди. Унинг қалбини шундай ҳис-ҳаяжон қоплаб олган эди-ки, ҳатто тили калимага келмай қолган эди. Рай оҳиста энгашиди ва унинг чанқоқ лаблари қиз лабларига туашди. Лиллиан йигит бўсасига интиқлик билан бўса берди. Қиз лабларидан базўр лабларини ажратиб олган Рай аста унинг белидан кучди.

– Менга турмушга чиқ, Лилли. Бир умрга рафиқам бўл.

– Ҳўп, ҳўп... – Тили зўрға калимага келган Лиллианнинг айтган сўзи шу бўлди, холос.

Рай қизнинг қўлини лабларига келтириб бўса олди, унинг кўзлари бахтдан чақнар эди.

Йигит теварак-атрофга бир разм ташлаб олди-да, сўнгра қизни қўлига даст кўтариб залдан ташқарига одимлади. Одамлар тўдаси улар ортидан эргашиди, аммо Рай лифт ёнида тўхтаб қолганда меҳмонлар ҳурмат юзасидан орадаги масофани сақлаган ҳолда жойларида тик қотишди. Шу дам Лиллиан йигит қулоғига нимадир шивирлади. Рай итоат билан ўгирилган эди қиз одамлар билан юзма-юз келди.

– Марҳамат қилиб мени ва жаноб Парришни кечиринг, – мурожаат этди у ҳаяжондан энтикиб. – Бундан кейин мени Техасдаги Парришлар ранчосидан топишингиз мумкин. Борди-ю бизга хат ёзадиган бўлсангиз мен ҳам бажонидил жавоб қайтарар эдим. – Шу пайт лифт етиб келди ва қиз сўзида давом этди: – Бизга хайрихоҳ бўлганингиз учун миннатдормиз. Барчангизга хайр!

Лиллиан Райнинг юзига разм солди. Унинг кўзлари чақнар, юзидаги тунд ифода қалбидаги муҳаббат ва ғурур туфайли юмшаганди. У қўлидаги азизу-мукаррам ўлжаси билан лифтга кирди. Лифт эшиги гулдурос қарсақлар остида ёпилди.

ХОТИМА

Бир ойдан сўнг Парришлар ранчосидаги улкан уйнинг зали тўй тантанасини нишонлаш учун келган меҳмонлар билан лиқ тўлди. Тўйга Лиллианнинг янги дўстлари, шунингдек, Нью-Йоркдан уй эгаларини хайрон қолдириб кўплаб таниш-билишлари ташриф буюрдилар. Ра-кель таклиф этилганига қарамай тўйга қадам босмади, Евгения ҳам таклифни жавобсиз қолдирди. Харриет Дэвис тўйдан икки кун аввал

етиб келди ва тайёргарлик борасида Лиллианга қўп ёрдам берди.

Анча-мунча одам йиғиладиган бундай тўйга бир ой ичида тайёргарлик кўришнинг ўзи бўлмасди. Шунинг учун ҳам махсус агентлик хизматига ёрдам сўраб мурожаат этишга тўғри келди. Чад тўй куни Райга куёв жўра бўлишни зиммасига олди, “Пеппер амаки” қаҳвахонасида бирга ишлаган Лекси исмли қиз Лиллианга келин дугонаси вазифасини бажарадиган бўлди. Жои келин билан куёвга аталган тилла узукларни элтиб бериши керак эди, Дови эса ниҳоятда чиройли ва каттакон торт пишириш билан кифояланмай, кундузи соат бирда ўтказиладиган тантанани уюштиришни ҳам зиммасига олди. Бастерни ҳар эҳтимолга қарши саройга қамаб қўйдилар.

Эрталаб соат деярли тўққиз яримга яқинлашиб қолган пайт эди. Гулчи аёллар тўйхонани атиргуллар билан безатиб ташлашди. Қутловларни қабул қилиш чоғида келин ва куёв туриши лозим бўлган шийпоннинг шипи ва томи вазифасини ўташи учун ўрнатилган ходачаларга юзлаб пуфти ва оқ рангдаги хушбўй атиргуллар қадаб қўйилди. Орган ижросида майин куй таралар, ҳамма нарса тўйга тахт эди.

Жои гоҳ Рай олдига, гоҳ Лиллиан хузурига чаққонлик билан тез-тез югуриб юргани учун Дэвис хоним гиламни чанг босишидан хавотирга тушиб қолди. Фақат Рай билан Чад унга смокинг¹ кийдиришаётганда болакай тик туриб берди ва уларнинг бундай илтифотидан боши осмонга етди.

Тўй тантанаси бошланишига йигирма минут қолганида Дэвис хоним билан Лекси келинга оқ рўмол ўрашга ёрдамлашаётган пайтда ташқарида шовқин эшитилди.

— Неварам қаерда?

Евгениянинг овозидаги амрона оҳанг хонани тўлдирди. Лиллиан ва Дэвис хоним ажабланиб бир-бирларига қараб олдилар.

— Лиллиан журъатсиз товушда сўради:

Нима деб ўйлайсиз, ҳарҳолда, у тўйимизни бузмаса керак?

Дэвис хоним қовоғини уйиб ташқарига чиқди-да, босиқлик билан ортидан эшикни беркитди. Лиллиан янада кўпроқ асабийлаша бошлади. Харриет қайтиб келган пайтда қизнинг асаблари ниҳоятда қақшаган эди. Лиллиан у томон ўгирилиб янгиликни билишга ошиқди. Шу пайт бошқа эшик тақиллаб ундан хаприқиб Жои кириб келди. Унинг ортидан подшоҳлардек виқорли қадам ташлаб Евгения кўринди.

Смокинг кийган болани кўриб кампирнинг афти буришди. У ҳасасига суянган ҳолда болага диққат билан разм солди, кейин қаддини гоз тутиб Лиллианга нигоҳини қадади.

— Бу кимнинг ўғли ва бу ерда нима қиляпти? — сўради ўзини хўжайинлардек тутиб.

Бувисининг дағдағасидан Жоининг чўчиб кетишидан хавотир олган Лиллиан боланинг олдига келди-да, қўлини аста унинг елкасига қўйди. “Ташвишланма, ҳаммаси жойида бўлади”, дегандек унга қараб жилмайиб қўйди, сўнгра бувисига назар ташлади:

— Бу боланинг исми Жои Парриш. Рай уни ўз қарамоғига олган ва биз уни расман ўғил қилиб олмоқчимиз. Бугун у бизга никоҳ узугини келтириб беради. — Шундай дея у нигоҳини болага қадади. — Жои, бу аёл бувим Евгения бўладилар.

Бола Евгенияга яқинроқ келди.

¹ С м о к и н г—қайирма шойи ёқали узун қора мовут пиджак.

– Сиз билан танишганимдан хурсандман, хоним, – деди у уяли-нқираб ёд бўлиб кетган сўзларни такрорлар экан.

Евгения болага назар ташлар экан, унинг бўялган қошлари юқори кўтарилди.

– Шундайми... яхши... афтидан, сиз жуда ҳам хурсандга ўхшайсиз, болакай. Ҳамонки мен сенга катта буви бўлар эканман, унда менга стул келтир. Ҳар қанақаси бўлаверади.

Жои бўш стуллардан бирини олиб гиламда судраб кела бошлади.

– Йўқ, бу ёққа эмас, анави ерга қўй, – буйруқ берди Евгения ва эшик билан айвон ўртасини кўрсатди.

Жои итоат билан стулни кўрсатилган жойга қўйди.

– Энди эса, – давом этди Евгения, – агар сен шу стулда тинчгина ўтириб югуришни бас қилсанг мен хотиржам бўлардим.

Шундай дея у Лиллианга ўгирилди-да, унинг тўй либосини диққат билан кўздан кечири бошлади. Бувисининг дакки бериб қолишидан чўчиган Лиллиан жойида тик қотиб қолди. Евгения кескин қўл ҳаракати билан унга ўгирилишга буйруқ берди. Лиллианга кўмак бериш учун Лекси узун оқ рўмолнинг учидан тутиб турди.

– Хўш, келин дугонасининг исми нима экан? – сўради Евгения неварасининг либосини кўздан кечириб бўлгач.

Лекси сергаклик билан Евгенияга қўз ташлади.

– Кечиринг, буви, – шошилиб суҳбатга қўшилди Лиллиан. – Бу қиз менинг дугонам Лекси Уорнер бўлади. Лекси, бу аёл менинг бувим Евгения Ренард.

– Сиз билан танишганимдан мамнунман, хоним, – деди Лекси.

Хушрўй қиз экансиз, Уорнер хоним. Келинга аталган гулдаста сизнинг қўлингизга ўтади, деган умиддаман.

Лекси тинчланиб жилмайди.

– Балки шундай бўлар, хоним.

Вазият жиддийлашиб борарди. Евгения аввал Лиллианга яқинроқ келди, кейин тўхтади-да, Лексига маънодор қараб қўйди. Лекси пардаларни тўғрилаб қўйиш учун суриладиган эшиклар томон ошиқди.

– Сен ҳақиқатан ҳам мана шу... жентльменга турмушга чиқишга аҳд қилибсан-да, – деди Евгения. – Мен ҳеч қачон эр-хотиннинг ажралишини маъқуллаган эмасман. Сен умрининг охиригача унинг никоҳида бўласан деган умиддаман.

– Мен бунга аминман, буви, – секин жавоб қайтарди Лиллиан. – Уни яқинроқдан билиб олишингни жуда истардим.

– Балки шундай бўлар. Уйи анча ҳашаматли экан. Балки у мен ўйлаганчалик қишлоқи бўз йигитлардан эмасдир. – Евгения иягини кўтарди. – Менга сураткашнинг номини маълум қил. Тўй кунида тушган суратларингизга мен ҳам буюртма бериб эсталик учун сақлаб қўймоқчиман. Шуларни сенга айтиб қўймоқчи эдим, ахир мен неварамни ҳар куни турмушга чиқараётганим йўқ-ку.

Лиллиан яна ҳаяжонга тушди. Балки бувиси шундай тарзда ўзича келин ва кўёвга оқ фотиҳа бераётгандир.

– Демак, тўйимизга розисиз?

– Тўйингизга розилик беришимни сўрашингга ҳожат йўқ, Лиллиан. Агар сизларнинг тақдирингизга бепарво бўлганимда эди, шунанга жазирамада ва чанг-тўзонда шунча йўл босид келмаган бўлардим. – Кутилмаганда Евгениянинг овози бўғилиб қолгандек бўлди. – Мен гўзал неварамни ўзи танлаган йигитга турмушга бериш учун келдим! – Шу дамда Евгениянинг кўзлари чақнаб кетди ва туйқусдан унинг назари илиқ ва майин кўриниш олди. – Мен... розиман,

азиз неварагинам. Сенга бахт тилайман.

Лиллиан бахтиёр бувисининг қўлини ушлади ва Евгениянинг қўлини тортиб олмагани уни ажаблантирди.

– Раҳмат, бувижон. Менга бахт тилаганинг учун сендан қанчалик миннатдор эканимни тасаввур ҳам қилолмайсиз, – шивирлади Лиллиан.

– Ёшлигингдан сенинг миянга қўймоқчи бўлган одатларни нега писанд қилмай келганинг сабабини худо билади, Лиллиан, – дея тўнғиллар экан, Евгениянинг овози титраб кетди. – Сенга, афтидан, ёмон буви бўлдим, шекилли.

Лиллианнинг кўзларидан томган ёшни кўриб кампир ортга тисланди.

– Йиғлашни бас қил, унақа тентак келин бўлма! – қичқирди Евгения. – Харриет, тақинчоқларни келтир!

Буви ва невара ярашиб олишгандан сўнг орадан беш дақиқа ўтгач, Чад келиб Жоини олиб кетди. Дови кампирни етаклаб олиб бориб шийпонга ўтқазиб қўйди. Бу ердан келин ва куёв ўтирадиган жой яққол кўриниб турарди.

Ишора қилишгач, Чад келин ўтирган хонанинг сурилувчан эшикларини кенг очди. Лекси айвонга чиқди ва Жоини кута бошлади. Бу вақтда бола гилам тўшалган йўлка бўйлаб аста шийпон томон борарди. Лекси унинг ортидан шошилмай одимлади ва ўз ўрнини эгаллади.

Органнинг “Мана, келин келяпти” маъносини билдирувчи дастлабки оҳанглари янграй бошлаши биланоқ ҳамманинг кўз ўнгида Лиллиан пайдо бўлди. Қалбини лиммо-лим тўлдирган бахтдан юраги тинмай дукуллаб урар, кўзлари чақнар, табассумдан чеҳраси ёришиб кетганди.

Рай хушбўй атиргуллар ифори сочилган шийпонда келинни кутиб турарди. Лиллиан ниҳоятда мафтункор эди. Бамисоли булутдек енгил ва оппоқ кўйлак кийиб, бошига ипак рўмол ташлаган келин эртакларгаддек маликани эслатарди. Унинг шойи кўйлаги куёш нурлари остида кўзни қамаштиргудек ярақларди. Қиздан кўзини узолмай қолган Райга гўё у самоларга парвоз қилиб, осмондан аҳду паймон ила энг ёрқин юлдузни ўзи билан ерга олиб тушгандек туюлди.

Шу бахтли дамда худди баданга кирган зирапча каби йигит юрагини ўртаб келган оғриқ ва ташвишлар уни мангуга тарк этиб, қасқадир ғойиб бўлди. Шу куниеқ унинг рафиқаси бўладиган Лиллиан йигит дардини аритган эди. У ниҳоятда гўзал, мафтункор ва Рай орзу-умидларининг тимсоли эди. Мана шу париваш билан ёнма-ён тургани учун ҳам йигит ўзини бениҳоя бахтли ҳис этарди. Агар Рай ўзи туйган бахтнинг жилла қуриса ярмини унга бера олганида ҳам Лиллиан ҳеч қачонга кўрмасди.

Куёв олдинга бир неча қадам ташлади-да, келиннинг бармоқларидан оҳиста тутди. Лиллиан аста унинг кафтини сиқиб қўйган эди, йигит унинг қўли титраётганини сезиб қолди. Улар ёнма-ён юриб атиргуллар остидан ўтишди, кейин кашши ўгирилиб ўла-ўлгунлари-ча бир-бирларини севишга тантанали қасам ичишди...

Кейинроқ, келин билан куёв қўтловларни қабул қилиб олишди. Харриет Дэвисга келиннинг қўлидаги гулдастани олиш насиб этди. Шундан сўнг сули донлари устларидан сочилган Рай билан Лиллиан тўй саёҳатига жўнаб кетишди. Кўп ўтмай, кўппак Бастер сарой остидан лаҳм қазиб, Евгения Ренарднинг қоқ ёнидан чиқди ва у билан танишганидан гоятда мамнун бўлди.